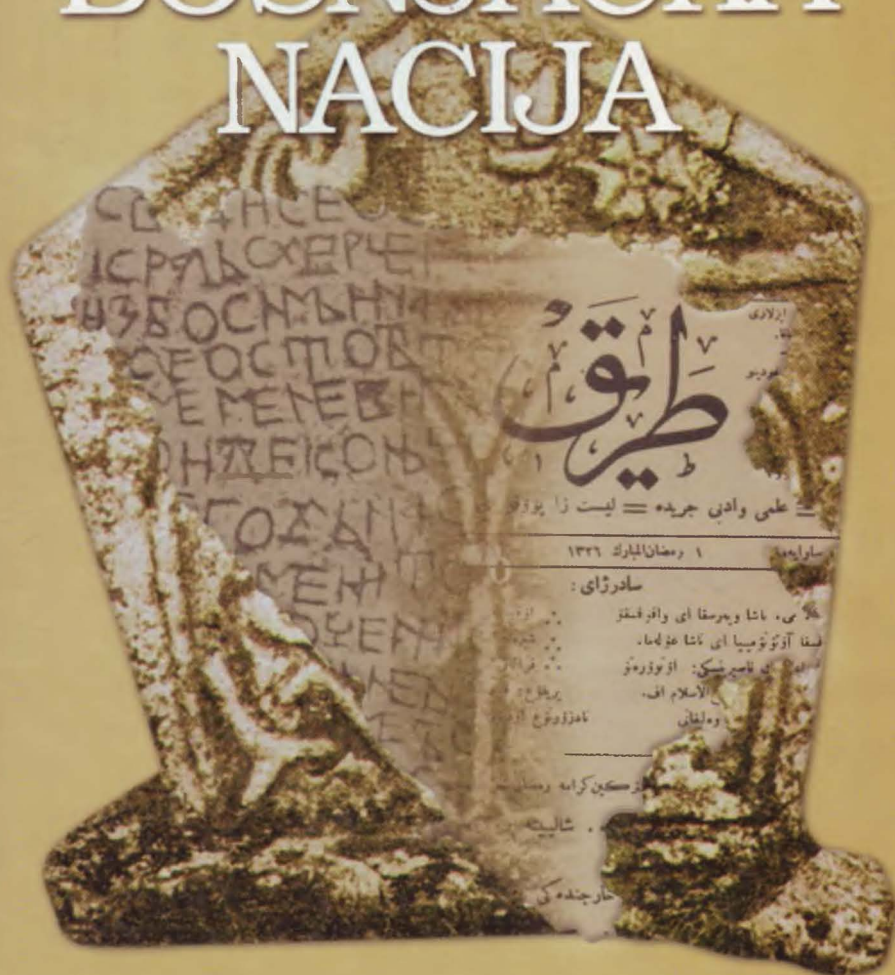

Adib Dozić

BOŠNJAČKA NACIJA

Sarajevo, 2003

Adib Dozić

BOŠNJAČKA NACIJA

Sarajevo, 2003

ADIB ĐOZIĆ
BOŠNJAČKA NACIJA

Izdavač
BOSANSKI KULTURNI CENTAR SARAJEVO

Za izdavača
ABDURAHMAN ČOLIĆ, PROF.

Recenzenti
PROF. DR. NIJAZ ĐURAKOVIĆ
PROF. DR. JUSUF ŽIGA

Lektor
SEVRET M. ČEHAJIĆ

Korektor
NAHIDA MEDIĆ

Naslovna strana
STUDIO "JORDAN" SARAJEVO

DTP
D O.O. "PRINTCOM" GRAFIČKI INŽENJERING TUZLA

Štampa
PRINTCOM, TUZLA

Za štampariju
ZIKRIJAH HADŽIMEHMEDOVIĆ ZIČO

Tiraž
1.000

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

316.356.4 (=163.43*) (091)

ĐOZIĆ, Adib

Bošnjačka nacija / Adib Đozić. - Sarajevo :
Bosanski kulturni centar, 2003. - 368 str. :
ilustr., geogr. karte ; 25 cm

Bilješka o autoru: str. 361-362. - Bibliografija:
str. 347 - 360

ISBN 9958-700-15-8

COBISS.BH-ID 12457222

Na osnovu Mišljenja Federalnog ministarstva broj 02-15-2901/03 od 15. 10. 2003. god. knjiga "BOŠNJAČKA NACIJA", autora Adiba Đozića, je proizvod iz člana 18. tačka 10. Zakona o porezu na promet proizvoda i usluga na čiji se promet ne plaća porez na promet proizvoda.

*Blizu četrnaest je vijekah, kako se ova zemlja
zvala Bosna, njezini stanovnici
Bošnjaci, a njihov jezik bosanski.
(Fra Antun Knežević)*

*Nit smo Hrvati, ni Srbi,
'jesmo i ostajemo Bošnjaci.
(Bošnjak, broj 35, 1892. god.)*

UMJESTO PREDGOVORA

Postoji više razloga zbog kojih sam se odlučio na objavljivanje knjige *Bošnjačka nacija*. Tematiku o kojoj se govori u ovoj knjizi smatram, ne samo akademski izazovnom, već izuzetno relevantnom, te, nadasve, aktualnom za bosanskohercegovačko društvo i državu.

Prvo, više od stotinu godina traje bezobzirno kryptoiziranje povijesti Bosne i Bošnjaka, s jedne strane, te kontinuirano, nekad posve otvoreno, krajnje brutalno, u drugim situacijama, opet, perfidno, manje vidljivo, minimiziranje njihovog autohtonog, bosanski prepoznatljivog, supstancijaliteta, s druge strane. S vremena na vrijeme, izvanbosanski identiteti (ideološki, politički, vojni, znanstveni...) pokušavaju uništiti duhovno-kulturne sadržajnosti, odnosno multilateralnost bosanskohercegovačkog povijesno-društvenog prostora, a sve u funkciji ostvarivanja monstruoznih velikodržavnih (srpskog i hrvatskog) projekata.

Drugo, na bazi predrasuda i raznovrsnih stereotipa o povijesnom biću Bosne, koje uporno i, nažalost, očigledno "uspješno" agregiraju u svijetu moćni provelikosrpski i provelikohrvatski lobiji, velike sile su (danas se to radije nominira – predstavnici međunarodne zajednice), u više navrata, donosile, po Bosnu i njeno društvo u cjelini, višestruko štetne odluke, počevši od Berlinskog kongresa, pa do najnovijeg Dejtonskog mirovnog ugovora, nakon kojih su, svaki put, morale da prođu decenije mukotrpnog saniranja svakovrsnih šteta, koje su iz njih proizlazile.

Konačno, Bosna i Hercegovina, sa cjelinom svoga bića, danas prolazi kroz dramatično tešku fazu oporavka i konsolidiranja nakon brutalne agresije, koju je doživjela od svojih velikoaspirativnih susjeda. Također, nakon Holokausta, ovdje je izvršen najveći genocid u 20. stoljeću na tlu Evrope – genocid nad Bošnjacima, kojima se, i pored njihove najveće brojnosti, htjelo oduzeti pravo na domovinu i nacionalnu opstojnost.

Doista, rijetki su živi narodi na planeti koji su dulje i bezobzirnije "osporavani" u nacionalnom smislu, dezavuirani, kryptoizirani, njihova povijest i sl., kao što je to slučaj sa Bošnjacima. Ova knjiga se bavi upravo tom problematikom. Nadam se da će ona doprinijeti de(k)kryptoiziranju, odnosno reafirmiranju znanstvenih činjenica o povijesnom, kulturnom,

duhovno-idejnom, nacionalnom, društvenom i političkom identitetu Bošnjaka – kvintesenciji bosanskohercegovačkog društva i države.

Knjiga *Bošnjačka nacija* je neznatno modificirani tekst doktorske disertacije, branjene 2002. godine na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, pod naslovom *Bošnjaci u svjetlu savremenih teorija o naciji i nacionalnom pitanju*, u koju je uvršten i set tematski korespondentnih dokumentarnih priloga, koji su, i pored svoje povijesno-značenjske relevantnosti, nažalost, do sada bili manje poznati i, općenito uzevši, nedovoljno dostupni javnosti.

Na kraju se zahvaljujemo svima koji su na bilo koji način doprinijeli da se ova knjiga učini dostupnom javnosti, radi koje je i napisana. Dakako, sve dobronamjerne sugestije i kritike će dobro doći za dalja istraživanja u ovoj oblasti.

Posebno se želimo zahvaliti prof. dr. Nijazu Durakoviću i prof. dr. Jusufu Žigi na stručnoj pomoći i podršci tokom izrade doktorske disertacije na dragocjenim sugestijama u pripremi teksta za objavljivanje, te izdavaču Bosanskom kulturnom centru u Sarajevu, koji je ocijenio da ovu knjigu treba učiniti dostupnom čitaocima.

Maj 2003. god.

Autor

UVODNI DIO

Nacija kao društveni fenomen 19. i 20. stoljeća predmet je interesiranja znanstvenika od svog nastanka do današnjih dana. Ovo interesiranje rezultat je, prije svega, praktičnih i znanstvenih potreba: da se svestranije i znanstveno relevantnije razumije složeni društveno-povijesni, političko-ekonomski, kulturni i duhovno-idejni entitet, koji označavamo pojmom *nacija*. Taj pojam označava cjelovitu i složenu strukturu, u kojoj se izražava i realizira bitna ljudska odrednica življenja – prirođenost zajedništvu, to jest društvenost, čije se trajanje održava u transgeneracijskom hodu.

Nacija, kao vrsta zajedništva, uvijek se realizira kao konkretna društvena stvarnost i neposredno se tiče čovjeka kao individuum, ali i čovjeka kao bića zajednice. Ima mnogo pitanja, ali, isto tako, i mogućnost ra-znovrsnih odgovora, koji vode ka razumijevanju složene strukture društvenosti, izražene i imenovane pojmom *nacija*.

Nije upitno da li nacije postoje i razvijaju se u povijesti, ali je znanstveno neophodno odgovoriti na pitanje, pomoću socio-historijske analize, koji su to činioci koji omogućavaju nastajanje, postojanje i trajanje *nacija* u konkretnom društveno-historijskom prostoru i vremenu. U savremenom svijetu, dinamika globalnih socijalnih odnosa sve jasnije se izražava kao odnos *nacija*. Taj odnos odvija se unutar jedne, dviju ili više država. Karakter tih odnosa je raznovrstan i različit i realizira se kroz raznovrsnu mrežu bilateralnih i multilateralnih susretanja, u rasponu od najprirodnijih oblika saradnje i suživota do surovih neprijateljskih konflikata. Nije upitno da li može postojati nacionalni problem, ali je upitno da li su se mnogi socijalni konflikti dogodili kao nacionalni konflikti. Nije upitna ni težnja za svestranom homogenizacijom odnosa među nacijama i državama, ali je opravdano dati dogovore, ili bar tragati za odgovorima na pitanja:

Da li se socijalni odnosi na nivou velikih društvenih grupa uvijek i nužno odvijaju kao nacionalni odnosi?

Kako izbjeći nacionalne konflikte i zamijeniti ih nacionalnom saradnjom i tolerancijom?

U kakvom su međuodnosu *nacija*, religija i država i da li unutar ovih oblika izražavanja društvenosti postoje suprotnosti koje u pojedinim

društveno-historijskim okolnostima postaju nepomirljive, te da, neadekvatnim rješenjem tih nepomirljivosti, prerastaju u konflikt?

Je li moguće razumijevanje određene nacije, njezinog nastanka, razvoja, odnosa prema drugim nacijama i prema sebi samoj bez razumijevanja konkretnih historijskih, socijalnih, kulturnih, etničkih i duhovno-idejnih činilaca u kojima ona nastaje, razvija se, traje i anticipira uslove svoga opstanka?

Ova pitanja na teorijskom planu, ali i u praktičnoj primjeni, ne samo da nisu izgubila na značaju nego se, i u novim društveno-povijesnim uslovima, iznova aktualiziraju, i zahtijevaju svestrano znanstveno preispitivanje i rekapituliranje dosadašnjih saznanja. Jedno od takvih, vrlo relevantnih, pitanja za ukupnu svjetsku i evropsku povijesnu zbilju, koje se tiče pitanja nacije i njezinog sveopćeg situiranja i samorealizacije u društveno-povijesnoj zbiljnosti, jeste svestrano teorijsko objašnjenje i razumijevanje bošnjaštva, kao nacionalnog individualiteta u svjetskoj zajednici naroda i nacija.

Pitanje Bošnjaka i njihove situiranosti u Bosni i Hercegovini izazivalo je pažnju od svog pojavljivanja do danas. Ono je uvijek bilo aktualno, kako u kontinuitetu svoje afirmacije, priznavanja i samopotvrđivanja, tako i u kontekstu prepoznatljivih političkih pogleda i, nazovi teorijskih, gledišta koji negiraju Bošnjake kao naciju i Bosnu i Hercegovinu kao državu. Značaj i aktualnost znanstvenog sagledavanja bošnjačkog nacionalnog pitanja još više dobija na intenzitetu ako se zna, a danas je to nedvosmisleno jasno, i u najskorijoj prošlosti potvrđeno, da se nosioci idejnih i političkih negiranja Bošnjaka i Bosne i Hercegovine nisu zaustavili na prostom negiranju i asimilatorskim težnjama, već, naprotiv, teže ka brutalnom i potpunom potiranju nacionalne egzistencije Bošnjacima, te poricanju njihovog neotuđivog prava na samostalnu organizaciju vlastitog kolektivnog života, što uključuje i državno-pravni subjektivitet Bosne i Hercegovine.

Jedan od aspekata postavljene teme leži i u neraskidivoj povezanosti i dijalektičkoj neodvojivosti ideje i prakse bošnjaštva, kao nacionaliteta, i ideje i prakse Bosne i Hercegovine, kao geografsko-prostornog i državno-političkog okvira njegove biološke egzistencije. Filozofijski kazano, hiljadugodišnji neprekinuti tok trajanja Bosne, u svom ontologijsko-povijesnom operacionaliziranju sebe samog kao samosvijesti, u ravni društvenih odnosa i društveno-historijske stvarnosti, profilirao je bošnjačku naciju kao prepoznatljivu vlastitu zbiljnost. Druga strana dijalektičkog jedinstva Bošnjaka i Bosne jeste multietnička sadržina Bosne i Hercegovine od početka postojanja do danas. Značaj multietničkog karaktera Bosne jeste u tome što on, niti jeste svojim postojanjem, niti se treba razumjeti, kao prosti zbir višenacionalnih entiteta. Neraskidivo jedinstvo bosanskohercegovačke multietničnosti, bez obzira na oblike,

ponekad surovih, konflikata, sadržano je upravo u fenomenu bošnjačke nacije, i jednoj od njezinih osnovnih karakteristika – otvorenosti za drugo i drugačije, uz istovremeno očuvanje vlastitosti.

Značajno je, također, pokazati da otvorenost Bošnjaka ima izvorište u samom društveno-historijskom biću ove nacije, konkretnije, u duhovno-idejnoj dimenziji njihovog nacionalnog bića. Ta dimenzija nacionalnog bića Bošnjaka mnogo je značajnija za razumijevanje bošnjačke bitnosti nego što se to do sada akcentiralo u radovima koji su se bavili ovom problematikom. I ne samo da je značajnija, već i složenija, te zahtijeva precizniju analizu predislamskih i islamskih činilaca u duhovno-kulturnom biću Bošnjaka. "Izdvojeno religijom i posebnim opštim položajem u odnosu na ostalo stanovništvo Bosne i Hercegovine pod Turcima, muslimansko se stanovništvo u cjelini, pored nekad znatnih etničkih i klasnih razlika, formiralo u zasebnu i pretežno ujednačenu etničku grupu. Ova južnoslovenska etnička grupa očuvala je do danas mnoge bitne osobenosti koje su proizašle iz njenog specifičnog razvitka..."¹ (istakao A. Đ.). Upravo ove "mnoge bitne osobenosti" Bošnjaka rezultat su uzročno-posljedičnih društveno-historijskih zbiljnosti i duhovno-idejnih uticaja na tu naciju. Koji su to duhovno-idejni uticaji urasli u društveno-nacionalno biće Bošnjaka? Akcentiranje tih uticaja, kroz suodnos nacije i religije, dovest će nas do razotkrivanja i razumijevanja bošnjačke nacionalne supstance slavensko-"bogumilsko"-islamskog sinkretizma.²

Neosporna je činjenica da su Bošnjaci na putu samorealizacije dostigli stepen međunarodnog legitimiteta međunarodnim priznanjem i prijemom u Ujedinjene nacije države Bosne i Hercegovine, ali je isto tako neosporna činjenica da u njihovom najbližem susjedstvu, istočno i zapadno, postoje izražene političke i idejne snage koje osporavaju njihovu vlastitost i pokušavaju izvršiti "srbizaciju", odnosno "hrvatizaciju" ovog naroda. Međunarodno afirmiranje bošnjačke nacije, pak, otvorilo je i nova pitanja daljeg razvoja, kao što su ideološke i političke suprotstavljenosti i raznovrsne rascijepljenosti na nivou kolektivnog aktivizma.

Bošnjaci su danas suočeni sa nekoliko ključnih pitanja, bitnih za dalji razvoj.

Kako državno-politički prostor Bosne i Hercegovine uključiti u standardizirane forme evropskih državno-pravnih sistema? Kako osigurati pravo na slobodan život i imovinu i, na taj način, reintegrirati životni prostor na cijelom području Bosne i Hercegovine? Kako revitalizirati privredu u skladu sa tehničko-tehnološkim dostignućima postindustrijske

1 Špiro Kulišić, *Razmatranje o porijeklu Muslimana* u BiH, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sv. VIII, Sarajevo, 1953, str. 145.

2 Opširnije o slavensko-"bogumilsko"-islamskom sinkretizmu kod Bošnjaka vidi u: *Islam i Muslimani u BiH*, El-Kalem, Sarajevo, 1991, 81-89.

civilizacije, a ne doći u zavisen položaj od međunarodnih centara moći? Kako prevladati vlastite idejne, religijske, ideološke, političke, regionalne, kulturne i ine podjele i suprotstavljenosti?

Ova i mnoga druga pitanja ukazuju na to da je tema kojom se bavimo u ovoj knjizi značajna, aktualna i, moglo bi se reći, neophodna ne samo u rasvjetljavanju mnogih bitnih pitanja bošnjačke društveno-povijesne i kulturno-idejne individualnosti, već i kao doprinos rasvjetljavanju bošnjačke zbilje danas. To nam daje pravo da pitanje, koje je postavio prije nešto više od 30 godina Atif Purivatra, ponovo aktualiziramo i, koristeći se ukupnim dostignućima dosadašnjih istraživanja u ovoj oblasti, damo vlastiti doprinos viševjekovnom neprekinutom trajanju Bošnjaka. Postavljeno pitanje glasi: "Neophodno je, naime, utvrditi šta društveno-istorijski bosanskohercegovački Muslimani (Bošnjaci o.p. A.Đ.) jesu i kako se danas osjećaju, tj. koji je kod njih preovlađujući oblik društveno-grupne svijesti?"³

U razmišljanju o tome kako ući u problem proučavanja složenog i nedovoljno znanstveno objašnjenog fenomena bošnjaštva kao nacionaliteta, moguće rješenje je bilo to da se poslužimo jednom ili dvjema, do sada teorijski iskristaliziranim, formulama, definicijama nacije i da pomoću njihovih instrumenata istražimo i iskažemo sva svojstva nacionalnog fenomena bošnjaštva. Odmah, poslije ovako izrečenog opredjeljenja, nameće se novo vrlo značajno pitanje, je li moguće jedno složeno društveno pitanje, društvenu pojavu, društvenu datost, društveni kolektivitet koga imenujemo nacijom, u našem slučaju bošnjačkom, pravilno razumjeti i znanstveno objasniti, promišljajući ga jednodimenzionalno, iz jednog teorijskog ugla. Zaključili smo da bi takvo metodološko polazište dalo određene, ali samo djelimične odgovore na postavljeno pitanje.

Naš je zadatak, dakle, misaono naporniji i sastoji se u tome da, sagledavanjem bošnjaštva, kao samoniklog nacionalnog fenomena, analizom raznovrsnih, često i suprotstavljenih, teorijskih pravaca, pokušamo dati što relevantnije odgovore na pitanje šta Bošnjaci jesu danas, i to ne kao datost od danas ili od jučer, već kao povijesni, društveni i civilizacijsko-kulturni identitet sa vlastitim višestoljetnim kontinuitetom?

Znanstvena ocjena Nijaza Durakovića,⁴ iako izrečena u vezi s ukorijenjenošću muslimanske etnogeneze u "bogumilstvu", može se uzeti

3 Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Svjetlost, Sarajevo, 1970, str. 10.

4 "Kad se istražuje muslimanska etnogeneza, po pravilu se dode do bogumilstva. U našoj nauci koja je već stoljećima politizirana, itekako ideološki obojena pristrasna, vješto instrumentalizirana za ovaj ili onaj velikonacionalni koncept (istakao A. Đ.) od prvih istraživača ove problematike osjeća se ili nedovoljno poznavanje te 'bosanske hereze' ili češće namjerno zataškavanje nekih nepobitnih istorijskih činjenica." (N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, Oslobođenje, Sarajevo, 1993, str. 15.)

kao metodološko polazište za ukupno mišljenje o bošnjačkom nacionalnom biću. Zašto? Zato što se i danas u koncepcijama srpskog i hrvatskog velikodržavlja Bošnjaci ili potpuno negiraju ili smatraju "bosanskom herezom", baš kao što su u srednjem vijeku smatrani dobri Bošnjani, autohtoni narod tadašnje Bosne i neprekinuto žilište bošnjačkog nacionalnog stabla do danas.

Pred nama je cilj da, posredstvom sociološke analize, znanstveno odgovorimo na pitanje bošnjačkog nacionalnog fenomena. Da bismo to postigli, moramo izbjeći skolastička nastojanja da prethodno odredimo "dominantnu" teorijsku definiciju nacije⁵, kako bismo njome odredili i bošnjački nacionalni identitet. Raznovrsna povijesna imenovanja Bošnjaka, "Muslimani", "muslimanski narod", "islamski element", Srbi islamske vjeroispovijesti, Hrvati islamske vjeroispovijesti, "Neopredijeljeni", Jugoslaveni i dr. ne smijemo i nećemo dogmatski razumijevati izvan konkretnih povijesnih situacija nužnosti, u kojima se razvijalo bošnjaštvo, kao socijalno-duhovna sadržina, izrasla na konkretnoj povijesnoj i društveno-političkoj podlozi.

"Osobenost bosanske zbilje bila je takva da je izmicala svim racionalističkim modelima i šematizmima, koji su se na brojnim drugim primjerima pokazivali i dokazivali kao uspješni"⁶. Upravo ova "osobenost bosanske zbilje" nameće nužnu potrebu da se fenomen bošnjačke nacije sagleda ne samo iz "vanjske" perspektive, kao rezultat djelovanja društvenih pretpostavki u oblikovanju nacionalnih zajednica, već i iznutra, iz samog esencijalnog bića Bošnjaka kao takvih. Da bismo nacionalni fenomen razumjeli i "iznutra", neophodno je načiniti i teorijsko-metodološki iskorak u pravcu u kojem konkretnu naciju nećemo razumijevati samo pomoću unaprijed postavljene teorijske formule, koja definira čvrsto postavljene pretpostavke konstituiranja nacije, već, naprotiv, uvažavajući sve te pretpostavke (teritorijalnu povezanost, jezik, blisku etničku i kulturnu srodnost, društvenu podjelu rada, ekonomsku povezanost života, zajedničku sudbinu), iskazati i pokazati diferencirajuće činioce sadržane u biću jedne nacije, u našem slučaju bošnjačke, a da oni nemaju podjednak značaj ili da uopće nisu sadržani u biću druge nacije istog teritorijalnog prostora i ekonomske povezanosti života.

Smatramo značajnim istaći baš te diferencirajuće činioce u formiranju nacija na južnoslavenskom i bosanskohercegovačkom prostoru. Neosporna je činjenica da je jezik, pored ostalih, diferencirajući

5 "Nije moguće postaviti jednu opću šemu formiranja nacija i društvenih uvjeta pod kojima do toga dolazi, iako je sama nacija fenomen tek naše epohe. Ona nije samo etnička zajednica, već i složena društveno-politička zajednica. Nije moguće odrediti ni uniformne oblike nacije koje bi se mogle primjenjivati na sve." (S. Šuvar, *Socijalizam i nacija*, Globus, Zagreb, 1988, knjiga I, str. 89.)

6 Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtaria, Sarajevo, 1998, str. 17.

faktor u formiranju makedonske i slovenačke nacije, država kad je u pitanju crnogorska nacija, a religija "igra" diferencirajuću ulogu u formiranju bošnjačke nacije, srpske nacije i hrvatske nacije. Ovi primjeri nas nedvosmisleno upućuju na metodološki put razumijevanja nacije iz sebe same i pomoću same sebe. Skloni smo mišljenju da se determinante nacionalnog identiteta nalaze duboko u njegovoj prirodi, kao "po sebi bivstvjuće jedinstvo"⁷, koje se da razumjeti samo iz "unutrašnjeg" povijesnog, socijalnog, i duhovnog bića svake nacije pojedinačno. Neophodno bi bilo jasnije precizirati i ulogu pojedinačnih društvenih subjekata unutar jednog nacionalnog individualiteta, koji iskazuju, odnosno realiziraju nacionalno biće. Kod marksističkih teoretičara, to su proleterijat, odnosno radnička klasa⁸, a kod tzv. građanskih teoretičara to su "gornji slojevi društva", intelektualne elite i sveštenstvo⁹.

Naše je stanovište da su sve društvene grupe dale svoj doprinos u profiliranju povijesnog izrastanja i samorealiziranja Bošnjaka kao moderne nacije. U različitim historijskim situacijama i u zavisnosti od vlastitih interesa, pojedine izdiferencirane društvene grupe su se i različito ponašale, te brže ili slabije dinamizirale bošnjački nacionalni identitet. Težnja ka afirmaciji privrednih, političkih i kulturnih interesa pojedinačnih društvenih grupa istovremeno je značila afirmaciju tih interesa kao zajedničkih bošnjačkih. Istina, pojedine društvene grupe u realizaciji vlastitih interesa dolazile su u sukob s drugim grupama, ali ti sukobi nikada nisu zanemarivali bošnjački nacionalni okvir, niti su za cilj imali ukidanje ili negiranje bošnjačke individualnosti¹⁰.

Postojeće generalizacije i mišljenja o naciji razumijevale su naciju društveno-historijskim proizvodom, na čije formiranje su bitno uticali teritorija, kultura, jezik, država, običaji, tradicija, religija i drugi manje značajni elementi. To jeste tako, ako naciju posmatramo "spolja", kao objektivnu datost povijesnog procesa, no mi želimo vidjeti kako ona izgleda i sa svoje "unutrašnje strane". Ona, ustvari, i jeste subjekat

7 K. Marks, *Temelji slobode*, (Grundrisse), Naprijed, Zagreb, 1974, 194.

8 Marks, Engels, Lenjin, *Nacionalno pitanje*, Svjetlost, Sarajevo, 1973.

9 J. J. Witar, *Osnovni problemi teorije i nacije*, Ideje, Beograd 6/1972.

E. Ćimić, *Nacija u svjetlu sociološke analize*, Sociologija, Beograd, 3/7969.

F. Ćulinović, *Šta je nacija*, SANU, *Odjeljenje društvenih znanosti*, Beograd, 1964.

10 Poznate su pobune seljaka Bošnjaka u doba Osmanske države protiv upravljačkog sloja bosanskog društva vezira, spahija, kadija, kapetana i sudskih funkcionera. Opširnije vidi u: A. Sućeska, *Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću*, GDI BiH, XVII, Sarajevo, 1969, 163-207.

Ove akcije imale su, prije svega, socijalni karakter i značile su socijalnu i političku zrelost i snagu svih slojeva bosanskog društva da se bore za pravedniju organizaciju vlastitog društva, odnosno, za pravedniju raspodjelu nacionalnog društvenog dohotka, a ne ukidanje bosanske samobitnosti (bune hrišćanske raje pored socijalnih imali su i elemente borbi za nacionalno identifikiranje).

povijesno-društvenog zbivanja. U tom slučaju, teritorija, kultura, tradicija, država, jezik, običaji, religija i cjelokupna duhovna stvarnost javljaju se i kao proizvodi društvene zajednosti (zajednice), koju nazivamo nacijom. Nacija svojom djelatnošću izgrađuje pojedinačne sadržaje zajednice kao takve i time osigurava prepoznatljivost i vlastitost egzistencije, istovremeno izgrađujući identitet prema drugim zajednicama.

Ako smo se odlučili da napustimo šematizirano i dogmatsko poimanje nacije, onda, u našem slučaju, u objašnjenju bošnjaštva, kao nacionalnog konkretuma, neophodno je dosadašnjim teorijskim aspektima proučavanja nacije (filozofijskom, historiografskom, etnološkom, politološkom i sociološkom) priključiti i islamsko razumijevanje društvenih zajednica. Zašto? Zbog razloga što je diferencirajući faktor bosanskohercegovačkih nacija bila, prije svega, religija: za Srbe pravoslavlje, za Hrvate katoličanstvo, a za Bošnjake islam. Bošnjačka nacija je konkretan historijski, društveni, kulturni i duhovni specifikum, autentičan, neponovljiv, autohton na prostoru Bosne i Hercegovine, u čijem je realiziranju, pored ostalih činilaca, učestvovao i islam. Zato je bošnjaštvo, uvažavajući sve teorijske aspekte nacionaliteta i metodološka motrišta, neophodno razumijevati i sa pozicije islamskog učenja. Nijedno pojedinačno biće, da i ne govorimo o složenoj socijalnoj i duhovnoj strukturi nacije, nije moguće parcijalno razumjeti bez razumijevanja svih onih činilaca koji ga sadržajno tvore. Kako se naša zadata tema tiče razumijevanja bošnjačke nacije, kao konkretne društvene stvarnosti u svjetlu savremenih teorijskih pravaca, to se i razumijevanje bošnjaštva iz perspektive islama nameće kao neophodnost. Pri tom, islam ne shvatamo kao apstraktno teološko mišljenje, već kao univerzalnu konkretizaciju znanstvene istine u društveno-duhovnoj praksi.

Oslanjajući se, prije svega, na sociološku¹¹ dimenziju Kur'ana, usvajajući neraskidivo jedinstvo znanstvene i duhovno-idejne istine islama, omogućit ćemo shvatanje bošnjaštva kao forme društveno-po-

11 Među bitna učenja Kur'ana ubrajaju se filozofska, etička, ekonomska i politička. Opširnije vidi u: M. M. Sharif: *Historija islamske filozofije*, knjiga I, Bitna učenja Kur'ana, str. 159-215. Ovdje želimo istaći da je i sociološko učenje jedno od bitnih učenja Kur'ana. To se nedvosmisleno može vidjeti na više mjesta u Kur'anu, na kojima se govori o čovjekovom odnosu prema sebi, drugom čovjeku i zajednici u kojoj živi, te organizaciji države, kao nužne forme političkog organiziranja naroda. Evo dva primjera: "Roditeljima dobročinstvo činite i rođacima i siročadi, i siromasima i komšijama, bližnjim i komšijama daljnjim i drugovima i putnicima namjernicima i onima koji su u vašem posjedu..." (Kur'an, IV:36). Drugi primjer je: "Svim građanima države, bili oni muslimani ili nemuslimani, moraju biti zajamčena sljedeća bitna prava, a država se obavezuje da će ih čuvati i braniti od svih oblika narušavanja: a) lična sigurnost (XVII:23), b) sigurnost vlasništva (II:188, IV:29), c) zaštita časti (XLIX:11-12), d) pravo na privatni život (XXIV:27, XLIX:12)."

vijesnog i autentičnog duhovno-kulturnog sadržaja¹², manje ili više iskazanog u različitim formama imenovanja tog sadržaja i u zavisnosti od konkretnih društveno-historijskih i razvojnih pretpostavki. Na eventualni prigovor da je islamsko motrište društvene stvarnosti u suprotnosti sa znanstvenim, želimo ovdje najkraće pokazati istovjetnost islamskog i znanstvenog stajališta, odnosno islamskog kao znanstvenog, kroz prikaz ispoljavanja čovjekovih spoznajnih mogućnosti¹³.

Ovo istraživanje je zasnovano na sljedećem polazištu:

Bošnjačka nacija je jedna od društveno-povijesnih datosti, na nacije izdiferenciranog, čovječanstva, koju određuju i karakteriziraju isti oni činioci koji su odredili i ostale nacije svijeta. Promatrana u svjetlu savremenih teorija o naciji i nacionalnom pitanju, bošnjačka nacija, kao dio zajednice nacija svijeta, određena je, prije svega, autentičnim bosanskim činiocima:

- a) Geografsko-prostornim: Bosnom i Hercegovinom;
- b) Duhovno-kulturnim: simbiozom islama i duhovnosti bosanskog srednjovjekovlja;
- c) Bosanskom tradicijom;
- d) Bosanskim jezikom;
- e) Zajedništvom povijesne sudbine.

Prateći genezu razvoja bošnjačkog nacionalnog bića, savremene teorije o naciji, ne dovodeći u pitanje bošnjački nacionalni identitet, nisu uvijek i podjednako interpretirale i imenovala ukupnost bošnjačkog povijesno-društvenog sadržaja. Niz specifičnosti međuodnosa pojedinih konstitutivnih činilaca bošnjačke nacije ponekad su različito objašnjavane i imenovane. Odgovori na pitanje sadržaja bošnjačkog nacionalnog identiteta nalaze se unutar složenog sklopa geografsko-prostornih, društveno-ekonomskih, državno-političkih, etničkih, kulturnih, historijskih, jezičkih, tradicijskih, običajnih i duhovno-idejnih međuodnosa, koji su, u zavisnosti od različitih teorijskih promišljanja, znanstveno, različito interpretirani.

Zašto se nekada jedinstven i relativno malobrojan bosanski narod, živeći na relativno malom geografskom prostoru i dijeleći istu sudbinu,

12 M. Cerić, *Islam u Bosni*, El-Kalem, Sarajevo, 1994.

13 Čovjekova spoznajna mogućnost ispoljava se na tri osnovna načina. Pokažimo to kur'anskim primjerima:

- 1) Zaključivanjem – na osnovu utvrđenih pretpostavki: "Ne valja tako, nek znate pouzdano" (CII:5);
- 2) percepcijom ili opažanjem – "Još jednom, doista ćete ga vidjeti očigledno" (CII:7);
- 3) ličnim iskustvom ili intuicijom – "A on je, doista, sama istina" (LXIX:51).

Navodimo ove komparacije znanstvenog i islamskog, odnosno islamskog kao znanstvenog saznavanja istine, kako bismo ukazali na potrebu uključivanja i islamskog motrišta u razumijevanju bošnjačke nacije, jer su, očito, dosadašnja teorijska gledišta bila opterećena ideološkim, političkim, historijskim, religijskim i drugim činiocima i općim nivoom znanja povijesne prakse, u kojoj su nastajala.

podijelio u tri samostalne nacionalne zajednice? Je li bosansko društvo imalo zajedničku sudbinu ili sudbinu zajedničkog diferenciranja i izrastanja u tri samostalne i samobitne vlastitosti? Jedna od te tri bosanske zasebnosti jesu Bošnjaci. Šta je njihova esencijalna specifika i kako se ona, na putu vlastite egzistencije, povijesno, društveno, politički, etnički, kulturno i duhovno iskazivala? Šta je uzrokovalo da su se Bošnjaci, u svom povijesno neprekinutom toku, imenovali sa više različitih etničkih imena? Je li u pitanju zaborav ili utihnuće ili je i ovaj fenomen jedna od bitnosti bošnjačke društveno-povijesne egzistencije? Je li različito imenovanje bošnjačkog nacionalnog individualiteta (dobri Bošnjani, Srbin islamske vjeroispovijesti, Hrvat islamske vjeroispovijesti, Neopredijeljen, Jugoslaven, Musliman, Bošnjak) značilo odsustvo bošnjačke identifikacije?

Čovjek, kao biće zajednice, nema potrebe da se opredjeljuje za ono što jeste po svom društvenom sadržaju. Nije li jedna od zakonitosti razvoja bošnjačkog nacionalnog bića izrasla iz vlastite nužnosti? Konkretno, da li su primjeri prosrpske i prohrvatske usmjerenosti u bošnjačkom nacionalnom korpusu etničke ili političke prirode? Jesu li opredjeljenja Bošnjaka u pojedinim vremenskim periodima za, recimo, "jugoslavenstvo" ili "neopredijeljenost" ideološko-politička "mudrost", jedini mogući izbor, koja su označavala branu agresivnom asimilatorskom srpstvu i hrvatstvu ili zbiljska nacionalna opredjeljenja? Bošnjaci su u svom povijesno-društvenom hodu, kulturnom i duhovnom sazrijevanju svoju ukupnu vlastitost često imenovali jednim od svojih parcijalnih atributa. Mnogo puta su bili primorani, formalnim prihvatanjem imena imperijalnih gospodara, čuvati vlastiti biološki opstanak.

Ako sa stajališta savremenih teorija o naciji sagledamo kontroverze oko nacionalnog imena Bošnjaka, vidjet ćemo da one nisu izražavale promjenu suštine povijesno-društvenog sadržaja te nacije. Naprotiv, one su bile izraz nametnute društvene nužde, da se promjenom imena, kao forme, sačuva suština vlastite egzistencije. Zbog tih razloga, neophodno je odrediti šta čini sadržinu nacionalnog bića Bošnjaka.

Ako su u pojedinim historijskim periodima morali da odstupe od svog nacionalnog imena, ako ga nisu mogli da odbrane, nameće se pitanje, koji je to onda sadržajni činilac za koji su se neprestano držali i što im ni najljući neprijatelji nisu mogli osporiti? Je li to srednjovjekovna duhovnost, vjera bosanska ili islamska osnova njihovog duhovno-idejnog sadržaja, ili su ta dva bliska duhovna identiteta u historijskom toku, u složenom procesu simbioze, izgradili autohton i autonoman bošnjački identitet?

Koje je nove i drugačije elemente islam unio u kulturu i civilizaciju, odnosno ukupan socijalni život onih stanovnika Bosne i Hercegovine koji su ga prihvatili? U kojoj je mjeri islam, i kao religija i kao univerzalni sistem organizacije života, pored jezika, bosanske tradicije, običaja,

duhovno-kulturne nadgradnje, činio osnovu nacionalnog diferenciranja od bosanskih Srba i bosanskih Hrvata? Značajno je pitanje, u kojoj mjeri, danas religijski sadržaj musliman, ustupa mjesto nacionalnom sadržaju Bošnjak, kao i odgovor na pitanje u kakvom su odnosu bošnjaštvo i muslimanstvo, s jedne strane, i bošnjaštvo i Bosna, kao država, s druge strane?

I DIO

OSVRT NA TEORIJSKO NASLIJEĐE
O NACIJI

*Nacija je nešto što se formiralo, barem u mnogim zemljama,
dugim povijesnim procesima, procesima koje bi bilo glupo, a i
drsko prezirati*

(Hugh Seton-Watson)

I.1. Pojmovno određenje nacije

Pojam i stvarnost nacije sigurno spadaju u red najznačajnijih pitanja koja pred sebe postavlja znanstvena misao o društvu. I danas, kao i prije stotinu godina, ona ništa nisu izgubila od svog značenja i aktualnosti. Krucijalno je pitanje, šta je nacija? Čovječanstvo, strukturirano po raznim osnovama, nezaobilazno se ispoljava i kao skup međusobno povezanih i uslovljenih plemena, naroda i nacija. Nacionalna struktura svijeta nadilazi i u sebe uključuje sve druge strukturiranosti: rasnu, lingvističnu, religioznu, ekonomsku, političku i druge. Prema S. Šuvaru, "danas u svijetu postoji oko 2.000 etničkih zajednica – od malih plemena do velikih nacija." Isti autor navodi da "samo 217 etničkih zajednica ima više od milijun pripadnika i njima je obuhvaćeno oko 95% čovječanstva i da samo 10 velikih etničkih zajednica ima više od 50 milijuna stanovnika."¹⁴ Dosta podataka o shvatanju svijeta čovječanstva, kao skupa nacija i država, dao je Hugh Seton-Watson.¹⁵ Kako je nacija višedimenzionalna socijalna realnost, to su i pristupi njezinom izučavanju i objašnjavanju raznovrsni i raznoznačni. Raznovrsnost i mnogobrojnost teorijskih stajališta o naciji ukazuje na složenost i značaj samog njenog fenomena.

Većina autora koji su se ozbiljnije bavili izučavanjem nacionaliteta formirali su vlastita teorijska stajališta. Stoga se opravdano može postaviti pitanje, da li je ispravnije govoriti o pojedinim teorijskim pravcima u znanosti o naciji ili o teorijskim stajalištima pojedinih autora.¹⁶ Posebno je pitanje može li se govoriti o začetku konstituiranja posebne znanosti o naciji, koja bi u sebe uključivala, kako istraživanje samog fenomena nacionaliteta, kao oblika ljudske društvenosti i egzistencije, isto tako i kritički osvrt na dosadašnje teorijsko naslijeđe o naciji, te fundiranje

14 S. Šuvar, *Socijalizam i nacije*, Globus, Zagreb, 1980, str. 16.

15 Seton-Watson H., *Nacije i države*, Globus, Zagreb, 1980.

16 Mnogobrojni su autori i djela posvećena objašnjenju samog pojma nacije kao jednog od oblika zajednice ljudi. Ovdje ćemo istaknuti samo neke:

Z. Lerotić, *Nacija*, Globus, Zagreb, 1984.

E. Kardelj, *Nacija i međunacionalni odnosi*, Komunist, Beograd, 1979.

I. Bakić, *Nacija i religija*, Bosna Public, Sarajevo, 1994.

Dž. Sokolović, *Nacija protiv naroda*, SYPRESSGORLANG, Oslo, 1997.

Seton-Watson H., *Nacije i države*, Globus, Zagreb, 1980.

B. Anderson, *Nacija: Zamišljena zajednica*, ΠΛΑΤΩ, Beograd, 1998.

zasebnog "interdisciplinarnog pristupa" nacionalnom fenomenu, jer se on, kao višeslojan, i ne može jednodimenzionalno objasniti. Ne postoje samo teškoce u definiranju nacije, već su i mnogobrojna pitanja međusobnih odnosa konstitutivnih elemenata nacije:¹⁷ odnosa nacije i religije, nacije i države, nacije i naroda, nacije i kulture, nacije i jezika... Na njih nije moguće dati odgovore jednom za svagda, već je neophodno iznova preispitati društveno-historijsku praksu, iz perspektive sadašnjeg razvojnog momenta nacije i njezinog odnosa sa drugim socijalnim realitetima. Neophodno je da, i pored svih teškoća i ograničenja u definiranju složenih društveno-historijskih fenomena, kakav je nacija, ovdje u najkraćim crtama pojmovno odredimo fenomene naroda i nacije. Zašto i naroda? Zbog toga što se vrlo često, ne samo u običnom, već i u znanstvenom govoru, ova dva različita oblika ljudske zajednosti, upotrebljavaju kao sinonimi.

Pleme, narod i nacija su tri različite društveno-povijesne kategorije, u kojima se u različitim vremenskim periodima i na različitim geografskim prostorima dijalektički isprepliću etnička, vjerska, ekonomska, politička, kulturna i jezička dimenzija života čovjeka, kao bića zajednice. Pojedini autori dovode u sumnju samu mogućnost znanstvenog definiranja pojma nacije.¹⁸ H. Seton-Watson iznosi sljedeći zaključak: "Tako sam prisiljen zaključiti kako nije moguće postaviti 'znanstvenu definiciju' pojma nacije, a fenomen, ipak, postoji i postojat će. Jedino što bih ovdje mogao reći jeste da nacija postoji kad znatan broj ljudi u nekoj zajednici smatra da je tvori, ili se ponaša tako kao da je tvori."¹⁹

Pojam narod u bosanskom jeziku ima više značenja. U najširem, podrazumijeva određenu ljudsku populaciju, koja nastanjuje određenu

17 "U dosadašnjoj teoretskoj literaturi o naciji, i marksističkoj i nemarksističkoj, kao njezini konstituensi navode se:

- teritorij, pri čemu se on kvalificira kao 'kompaktan', 'jedinствен' ili 'povezan';
- jezik, pri čemu se specificira da se radi o književnom ili povijesnom jeziku koji razumiju i koriste svi pripadnici nacije;
- ekonomsko zajedništvo, pri čemu se i ono različito definira;
- zajedništvo kulture, 'nacionalna kultura';
- zajedništvo povijesne sudbine, nacija kao sudbinska zajednica, vezana tлом i krvlju;
- zajedničko porijeklo, zajednički preci kao jezgro etnogeneze;
- nacionalna psihička konstitucija;
- nacionalni karakter;
- nacionalna svijest;
- politička konstituiranost (nacionalni pokret);
- država, državnost.

Nijedan od ovih elemenata ne da se precizno definirati i svaki se može dovesti u pitanje. Nacije postoje i kad nemaju neke od ovih elemenata koji se navode kao konstituensi." (S. Šuvar, *Socijalizam i nacije*, Globus, Zagreb, 1988, 22. i 23.)

18 "Svi pojmovi u kojima se semantički sažima jedan cjelokupni proces ne daju se definirati, definirati se može samo ono što nema povijesti" (F. Nietzsche, navedeno prema S. Fočo, *Sociologija*, Svjetlost, Sarajevo, 1998, str. 71.)

19 Seton-Watson H., *Nacije i države*, Globus, Zagreb, 1980, str. 29.

teritoriju: narod Podrinja, narod Bosanske Krajine, narod Turske i sl. Drugo značenje ovog pojma podrazumijeva bliže određenje. Njime se izražava socijalno-statusna pripadnost ljudi, naprimjer, "narod iz grada", "narod sa sela", "vrijedni narod", "muslimanski narod", "jevrejski narod"... Treće značenje termina "narod" označava pojam naroda na određenom stupnju etnogeneze.²⁰ To je grupa ljudi određene teritorije, iste kulture i jezika, s vlastitim osjećajem zajedničkom pripadanju. Svaki narod ima vlastitu vjeru i običaje.

Dakle, pojam "naroda" u našem jeziku ima različita značenja. Često se miješa sa pojmom *nacija*. Smatramo da to nisu sinonimi, ni po smislu, niti po terminološkom značenju. Narod²¹ je nacija u nastajanju, čiji je sadržaj dominantno etničke prirode. Nacija²² je evropskog porijekla, ali nije samo evropska pojava. "Nacija je osobena visoko razvijena socijalno-kulturna i ekonomska forma ljudske zajednice (društva) nastala na onom stepenu svrsishodne podjele rada koja omogućuje šire povezivanje individua i društvenih grupa istog ili sličnog etnosa, sklopa svijesti, mentaliteta, jezika, psihonarativnog i religijskog opredjeljenja, čiji je cilj i težnja otjelovljenje u državi."²³ Ovim se pojmom označavaju formirane društvene zajednice, čija je svijest o zajedničkom pripadanju razvijena u svim dimenzijama ispoljavanja života kao društvene kategorije. Te dimenzije su: etnička, ekonomska, kulturna, vjerska i politička. U običnom govoru, pojmovi "narod" i "nacija" se često identificiraju.²⁴ To se dešava i zbog nedovoljne semantičke eksplicitnosti termina. Ova se sinonimnost javlja usljed uprošćavanja pojmova "narod" i "nacija" i njihovog svođenja na samo etničke elemente zajednice. "Narod" i "nacija" ne predstavljaju dva istoznačna pojma, iako u suštini označavaju genezu zajednosti određene društvene zajednice u njezinom razvojnom toku ka konačnom društvenom modelu organiziranosti ljudskog života.

Za sociologiju nacije značajan je i termin «nacionalnost», odnosno "nacionalna manjina."²⁵ Pod ovim pojmom podrazumijevat ćemo dio već

20 Etnogeneza je, najkraće rečeno, proces nastanka, razvoja i postojanja svakog naroda i nacije.

21 "Posebna društvena zajednica koja čini prijelaz iz rodovsko-plemenske u nacionalnu zajednicu". (A. Fiamengo, *Osnove opće sociologije*, Narodne novine, Zagreb, 1997, str. 224.)

22 Lat. natio, označava rod, srodstvo, pleme, skup naroda, historijski formiranu, stabilnu zajednicu ljudi.

23 I. Bakić, *Nacija i religija*, Bosna Public, Sarajevo, 1994, str. 11.

24 Vidi: *Filozofski rječnik*, M.H. Zagreb, 1965. god., str. 271, *Leksikon, J LZ*, Zagreb, 1974, str. 656. i 662.

25 "Pod nacionalnom manjinom podrazumijeva se grupa stanovništva koja ne pripada narodu s kojim živi u zajedničkoj državi, već etnički čini sastavni dio drugog naroda u drugoj državi, a koncentrisan je u pojedinim naseljima ili područjima u dovoljnom broju tako da se može koristiti priznatim posebnim pravima na upotrebu maternjeg jezika u javnom saobraćanju i na izražavanje svojih nacionalnih specifičnosti" (R. Tubić, *Enciklopedijski rječnik marksističkih pojmova*, V. Masleša, Sarajevo, 1974, str. 284.)

formirane nacije, koji, spletom historijske sudbine, živi na prostorima na kojima stanovništvo druge nacije predstavlja većinu, organiziranu politički u državnu zajednicu.

Kako vidimo, nacija je jedan od najsloženijih kolektivnih identiteta, čiji nastanak i razvoj čine najznačajnija pitanja razvoja savremenih društvenih odnosa i procesa, kao što su odnos društvenih grupa unutar nacije, te odnos nacije prema drugim nacijama.

I.2. Osvrt na teorijske generalizacije o naciji

Nacija je kompleksna, slojevita, višedimenzionalna i dinamična društvena pojava, čije izučavanje zahtijeva upoznavanje sa svim relevantnim učenjima o njoj. Da bismo svestranije sagledali svu složenost nacionalnog fenomena, neophodno je, pored pojmovnog određenja nacije, osvrnuti se i na dominantne generalizacije – učenja o naciji – i tako dublje i potpunije upoznati složenost cjeline nacionalnog identiteta. Teškoće oko tipologije teorijskih pravaca u objašnjenju nacionalnog fenomena su mnogobrojne.²⁶ Ključno je pitanje, koje činioce uključiti kao određujuće u klasifikaciji određenih teorijskih pravaca? Možda je najispravniji put svakog autora, koji se ozbiljnije bavio pitanjem nacije, analizirati posebno, uvažavajući konkretne realnosti vremena u kome se određeno učenje javlja. Umjesto pojedinačnog predstavljanja autora, izvršit ćemo klasifikaciju pojedinih teorijskih učenja, sistematizirajući ih prema dominantnim činionicima objašnjenja nacije:²⁷

- a) subjektivno-idealističke teorije nacije,
- b) funkcionalističke teorije o naciji,
- c) etatističke teorije o naciji,
- d) kibernetičko-komunikacijske teorije o naciji,
- e) materijalističko-pozitivističke teorije o naciji,
- f) islamska misao o naciji²⁸.

26 Poljski sociolog Jerzy Witar bavio se problematikom tipologije učenja o naciji. Vidi: *Fragment rada o sociologiji nacije*, prijevod, Ideje, broj 6/72, Beograd, 23-47.

27 Ne smatramo ovu klasifikaciju i sistematizaciju ni konačnom niti jedino mogućom, već prije svega kao jedan od načina prezentiranja teorija o naciji, kako bismo lakše razumjeli postavljeni zadatak. I ponuđeni redoslijed je uslovan, te bi mogao izgledati i drukčije, što znači da prije navedena teorija ne označava prioritet u značenju i kvalitetu znanstvene spoznaje.

28 Smatramo da se u okvir ovih teorijskih pravaca može svrstati većina učenja o naciji. Istina, svjesni smo da svaka klasifikacija nosi u sebi određene nedostatke i da sadrži opasnost od šematizma, ali, isto tako, svako mišljenje moguće je klasificirati, kako po oblicima svoga izražavanja, tako i po sadržaju činilaca koji mu daju obilježje i karakter.

1.2.a. Subjektivno-idealističke teorije nacije

U ovu grupu teorija o naciji ubrajamo sva ona učenja koja naciju određuju kao duhovno-idejnu kategoriju. Značajniji predstavnik ovog teorijskog pravca je G. W. Hegel²⁹. Apsolutni duh se u svom samokretanju i samorealiziranju, po Hegelu, na određenom historijskom stupnju pojavljuje kao nacija. Nacionalni duh kao suština nacije se materijalizira u državi i bez nje ne može da postoji. Hegel o tome piše: "U egzistenciji jednog naroda jeste supstancijalna svrha da bude država i da se kao takva održi; narod bez državne tvorevine (nacija kao takva) zapravo nema povijesti, kao što su narodi prije stvaranja svoje države kao što drugi još i sada egzistiraju kao divlje nacije."³⁰ Hegel naciju ostvaruje u državi i, u zavisnosti od toga da li se ona realizira u državi ili ne, on nacije dijeli na historijske i nehistorijske. Nacije koje imaju svoju državu imaju i svoju historiju. One koje nemaju države nemaju ni svoje historije. Bez obzira na to što se nacija, po Hegelu, pojavljuje u sferi objektivnoga duha, zajedno sa prirodom, društvom kao totalitetom i državom, ona je, u suštini, u svojoj istinskoj subjektivnoj egzistenciji, samo određen stupanj u razvitku apsolutne ideje, dakle, duhovna kategorija. Nacija je, za Hegela, forma društvenog života, jedna razvojna faza u samorazvitku apsolutne ideje.

Nalazeći u Hegelovoj filozofskoj misli svoje teorijsko izvorište, mnogi autori će kasnije odrediti naciju kao duhovnu i kulturnu zajednicu. I Žorž Gurvič objašnjava naciju iz "čistog uma", određujući je kao duhovnu i kulturnu zajednicu. Među autore koji naciju određuju subjektivno-idealističkim elementima, kao što su svijest, mišljenje i osjećaj pripadanja zajednici, svakako su i Max Weber i Ernest Renan. Iako idejno pripadaju austrijskom socijaldemokratskom pokretu, Otto Bauer i Karl Renner fenomen nacionaliteta objašnjavaju kulturom kao izrazom kolektivno-psihološkog obilježja nacije. Zanimljivo određenje nacije dao je Otto Bauer³¹. Osobnost njegove teorije izvire iz stava da nacija, kao društveni fenomen, postoji u različitim oblicima od prvih početaka ljudskog društva do danas. Različiti su, po Baueru, oblici nacionalnog ispoljavanja u historiji. Iz prizme svog socijaldemokratskog idejnog opredjeljenja, on tvrdi da u klasnim društvima naciju čini samo vladajuća klasa, te da će je tek u socijalističkom društvu činiti svi njegovi pripadnici. Bauer pokušava da izbjegne pozitivističko nabranje elemenata koji čine naciju, već ideju

29 G.W. F. Hegel, *Filozofija povijesti*, Naprijed, Zagreb, 1966.
Enciklopedija filozofijskih znanosti, V. Masleša, Sarajevo, 1965.

30 G.W. F. Hegel, *Enciklopedija filozofskih znanosti*, V. Masleša, Sarajevo, 1965., str. 52.

31 "Nacija je narodna cjelina, ujedinjena zajedničkom sudbinom, koja posjeduje zajednički karakter." Navedeno prema: Z. Lerotić, navedeno djelo, str. 182.

nacije traži u relaciji vječite ljudske potrebe za pripadanjem. Za Bauera, nacija ima univerzalno ljudsko značenje. "Tako mi postavljamo, najprije, namjesto običnog nabiranja elemenata nacije, sistem – zajedničku historiju kao djelatni uzrok, zajedničku kulturu i zajedničko porijeklo sredstava njene djelatnosti, zajednički jezik, opet kao posrednika zajedničke kulture, koji je u isti mah njen proizvod i proizvodi je."³² Ono što jednu naciju razlikuje od druge nacije jeste njen vlastiti nacionalni karakter, koga Bauer definira kao "zbroj obilježja po kojima se ljudi jedne nacionalnosti razlikuju od druge nacionalnosti."³³

Odgovarajući na pitanja šta je nacija, francuski mislilac Ernest Renan, dajući joj veliko značenje u savremenoj povijesti čovječanstva, određuje je isključivo kao subjektivno-psihološku činjenicu. "Ništa materijalno nije tu dostatno. Nacija je duhovni princip, proizašao iz dubokih historijskih zapleta, duhovna obitelj, ne grupa određena konfiguracijom tla."³⁴

Nacija kao "moralna svijest", za Renana, "rezultat je duge prošlosti napora, žrtava i odanosti. Kult predaka je od svih najelegantniji; preci su nas učinili time što jesmo. Herojska prošlost velikih ljudi, slave (mislim, istinske) društveni je kapital na kome se zasniva nacionalna ideja. Imati zajedničku slavu u prošlosti, zajedničku volju u sadašnjosti; učinjene velike stvari zajedno, htjeti ih još činiti, eto bitnih uvjeta da bi bio narod."³⁵

I.2.b. Funkcionalističke teorije nacije

Analizirajući nastanak i razvoj američke nacije na prostoru SAD, mnogi autori uočavaju sasvim drukčije elemente koji utiču na formiranje nacije, nego što su to uslovi nastanka nacija u Evropi. Američki sociolog Talkontt Parsons³⁶ formiranje američke nacije objašnjava političkom i ekonomskom uslovljenošću, u čijoj osnovi, kao integrirajući faktor, stoji zajednički sistem vrijednosti. Funkciju stvaranja osjećaja i svijesti o pripadnosti nacionalnoj zajednici preuzima normativni poredak, zasnovan na vrijednosnom sistemu slobode, jednakosti i ravnopravnosti građana. Tako se, po Parsonsu, nacija javlja kao asocijacija građana – socijetalna zajednica. Kako Parsons smatra da je država cjelovit sistem,

32 Navedeno prema: P. Vranicki, *Historija marksizma*, Naprijed, Zagreb, 1961, str. 263.

33 Otto Bauer, *Pojam nacije*, Politička misao, Zagreb, 1/1983, str. 99.

34 E. Renan, *Šta je nacija*, Kulturni radnik, broj 6/1981, Prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb, str. 104.

35 E. Renan, navedeno djelo, str. 104.

36 O Parsonsovom shvatanju nacije opširnije vidi: *Teorija nacije Talkonta Parsonsa*, u: F. Saltaga, Sociologija, Pravni fakultet, Sarajevo, 1999, 83-91.

koji u sebe uključuje vrijednosni sustav i normativni poredak, te koja omogućuje izgradnju nacije, ideja nacije se "u Parsonsa ne poklapa sa državom niti sa skupinom državljana – citijena, već se gradi na zbiljskoj egzistenciji građana i na cjelokupnosti njihovih materijalnih interesa, društvenih veza i duhovnih vrijednosti. Ako im nedostaje osjećaj zajednosti u obliku vjere u isto etničko porijeklo u procesu stvaranja nacije taj će se momenat nužno izgraditi. Dakle, ono etničko, što neke nacije posjeduju na početku, nacije koje počinju kao političke zajednice postižu na kraju svoga razvitka."³⁷ Bitne odrednice Parsonsove zajednice, shvaćene kao nacije, jesu jednakost i dobrovoljnost. Uvidamo nedostatke Parsonsovog funkcionalističkog teorijskog pristupa određenju pojma nacije, gdje se asocijacija građana, umjesto kao zajednica, može shvatiti i kao ugovor slobodnih i u pravima međusobno izjednačenih pojedinaca.

Osnovna slabost Parsonsovog određenja nacionalne zajednice ogleda se u pojednostavljivanju strukture nacije i njezinog svodenja na vrijednosni sistem društva, koji, izražen u normativnom poretku, čini integralnu funkciju nacije.

Opravdano se postavlja pitanje, šta će se desiti sa nacijom, ako se promijeni vrijednosni sistem i normativni poredak. Posebno je pitanje da li zajedničke vrijednosti jednog društva mogu u sebi obuhvatiti cjelinu nacionalnog individualiteta. Iako sistem zajedničkih vrijednosti ima ulogu u stvaranju nacionalnog zajedništva, on, sam po sebi, ne može biti odlučujući i jedini faktor nastanka nacije.

Svaka nacija svoju egzistencijalnu osnovu temelji u cjelokupnoj višeslojnoj strukturi društvenog bića, koje utiče ne samo na izrastanje nacionalnog individualiteta, već i na izgradnju vrijednosnog sistema same društvene zajednice.

Stejin Rokan nastoji naciju definirati ne samo kao asocijaciju građana, već i kao kulturnu zajednicu. "Ono što odlikuje sve nacije zapadne, srednje i istočne Evrope, za razliku od prekookeanskih ili nacija koje se izvode iz države, jesu odlike zasebnog kulturnog života, postojanje snažne vjere u zajedničko etničko porijeklo, iz čega su rođene svijest i volja za samostalnošću".³⁸ Evropske nacije, prema S. Rokanu, nastaju uzrokovane teritorijalno-kulturnim uslovima, koji se konkretno ispoljavaju kao odnos centra i periferije. Nacionalna zajednica, po Rokanovom shvatanju, prevazilazi okvire asocijacije građana, povezanih zajedničkim vrijednostima, i u sebe uključuje etničke, jezičke i druge kulturne osobenosti, koje tek tada asocijaciju građana transformiraju u naciju.

37 Z. Lerotić, navedeno djelo, str. 67.

38 Z. Lerotić, navedeno djelo, str. 83.

I.2.c. Etatističke teorije o naciji

Međuzavisnost nacionalnog i državnog fenomena uslovila je nastanak različitih etatističkih učenja o nastanku i razvoju nacija. Ovim učenjima zajedničko je to što državi daju odlučujuću ulogu u razvoju nacija.³⁹ Teoretičari etatističkog puta konstituiranja nacije državljanstvo proglašavaju nacionalnošću. Nazivi pojedinih međunarodnih organizacija, kao što su *United Nations* (Ujedinjeni narodi), izražavaju identifikaciju države i nacije, jer su članovi Organizacije ujedinjenih nacija države, a ne nacije svijeta. Kod elaboriranja etatističkih učenja o naciji, smatramo značajnim istaći razliku između učenja anglosaksonskog porijekla⁴⁰ i etatističkih učenja materijalističke idejne orijentacije.

Zajedničko je i jednom i drugom pravcu što nastoje da izbrisu granice između nacije i države, tako što države, odnosno građane – državljane jedne države, raznim metodama transformiraju u nacije. Najizrazitije proglašavanje države nacijom ostvareno je u tzv. teorijama "socijalističke nacije"⁴¹. Utemeljivač ove teorije je J. V. Staljin. "Teorija 'socijalističke nacije' kao teorija 'nacije novog tipa', polazi od toga da naciju u kapitalizmu stvara buržoazija, jer su u njenim rukama sredstva za proizvodnju, a u socijalizmu država, jer je ona opunomoćenik društva, tj. radničke klase, da upravlja sredstvima za proizvodnju."⁴² Staljinistička interpretacija nacije proističe iz političko-ideološke namjere Staljina da se pod formom stvaranja "sovjetskog naroda" ostvari dominacija ruske nacije nad ostalim malobrojnima nacijama novostvorene sovjetske države. To je oblik državnog nacionalizma koji putem centralizovanog državnog aparata provodi najmnogobrojnija nacija jedne države, vršeći asimilaciju i ugnjetavanje životne snage i duhovnog života drugih malobrojnih nacija. Sličan takav proces odvijao se i na prostorima obiju prethodnih Jugoslavija, kada se zagovaranjem državnog jugoslavenstva odvijao proces negiranja bošnjačke i makedonske nacije. "Stoga je državna nacija rezultat zahtjeva moći jedne zbiljske neposredne i osjetilne zajednice, koja centralizirajući državni aparat ostale zajednice nastoji aneksijom ili stapanjem lišiti njihove snage i životnosti i učiniti sastavnim dijelom svojega osjetilnoga materijalnoga i duhovnog života. Jedna nacija tako ubija druge nacije."⁴³

39 O međuzavisnosti odnosa nacije i države vidi u: D. Janjić, *Država i nacija*, Informator, Zagreb, 1987.

40 Izvrstan rad o međuzavisnosti nacionalnog i državnog razvoja u svjetskim razmjerama dao je Hugh Seton Watson u knjizi *Nacije i države – ispitivanje porijekla nacija i politike nacionalizma*, Globus, Zagreb, 1997.

41 O teoriji "socijalističke nacije" opširnije vidi u: Muhamed Kešetović, *Nacija u socijalizmu*, Press Kliping, Beograd, 1978, 69-94.

42 M. Kešetović, navedeno djelo, str. 71.

43 Z. Lerotić, navedeno djelo, 56. i 57.

Kada sa današnje vremenske distance posmatramo pokušaje izgradnje nadnacionalnih tvorevina kao što su "sovjetska nacija", jugoslavenstvo i sl., pod pritiskom birokratskog aparata države, jasno vidimo uzaludnost i nemogućnost vještačkog uobličavanja nacija. Država, iako u pojedinim konkretnim društveno-historijskim primjerima ima značajnu ulogu u formiranju nacija, ne mora uvijek biti njihov konstituens.⁴⁴ No, istina je da međuzavisnost nacionalnog i državnog postoji, te je neophodno precizirati te međuodnose. Nacija je ta koja na svom razvojnem putu, zbog svojih potreba, izgrađuje državu, kao oblik vlastite političke egzistencije, kao izraz vlastite političke samosvijesti. Nacija je visoko organizirana društvena grupa, čija bi egzistencija bila dovedena u pitanje kada ne bi bila organizirana i kao politička organizacija – država. Svaka država je u biti nacionalna država, jedne ili više nacija ne samo po imenu nacije koja se organizirala za svoje potrebe, već i po karakteru ekonomskih, kulturnih, duhovno-idejnih i drugih odnosa koji u njoj vladaju. Država je na svim nivoima nosilac i zaštitnik raznovrsnih nacionalnih interesa. Nacija izgrađuje državu da bi preko njezine organizacije racionalno izrazila, ostvarila i zaštitila svoje interese. Zaštita nacionalnih interesa istinski je moguća samo ako se ostvaruje na racionalno organiziran način. Državna struktura, sa mnogobrojnim strukturnim podsistemima, pruža svestranu mogućnost razvoja nacije u svim dimenzijama svog ozbiljenja.

Uloga države u nacionalnom razvoju postaje sve značajnija sa porastom nivoa tehničko-tehnološkog razvoja društva. U novim uslovima država postaje odlučujući i usmjeravajući faktor društvenog razvoja. Razrješenje mnogih nacionalnih problema odvija se u okviru državnih institucija. Uslove i pretpostavke nacionalne integracije obezbjeđuje i država. Ona je instrument i uslov da se od spoljnih uticaja zaštititi nesmetan razvoj nacije kao socijalnog sadržaja države.

Koliko je država određujući faktor u samom konstituiranju nacije u nauci vladaju podijeljena mišljenja. Pojedini autori smatraju da je država ta koja isključivo utiče na izgradnju nacija kao vlastitog socijalnog supstrata.⁴⁵ "U uslovima duboko poremećene tradicionalne društvene ravnoteže autarkičnog seosko-plemenskog ili polufeudalnog društvenog

44 "Država nije konstitutivni element nacije. Nacija kao politička zajednica ne mora steći državnu formu da bi egzistirala i prosperirala. Kao što mnoge nacije nemaju svoje države, tako imamo nacije koje imaju više država..." (S. Šuvar, *Odnosi u višenacionalnim zajednicama u savremenom svijetu*, Komunist, Beograd, 1981, str. 16.)

45 Ističemo sljedeće autore kao izrazite primjere ovakvog mišljenja:

- a) N. Poulantzas, *Država, vlast, socijalizam*, Globus, Zagreb, 1981.
- b) H. Gumplovič također egzistenciju nacije vezuje za egzistenciju države,
- c) M. Weber, *Privreda i društvo*, I, Prosveta, Beograd, 1976.

O različitim oblicima uticaja država na formiranje nacije u svijetu opširnije piše: Seton-Watson H., *Nacije i države*, Globus, Zagreb, 1980.

uređenja – nije moguće bez savremene države, a takva država je u principu nacionalna država, ili – možda tačnije za date uslove država koja formira naciju”⁴⁶.

Kada je u pitanju uloga određene države, u našem slučaju Bosne i Hercegovine, “historijski gledano, nema nikakvog naučnog osnova da se Bošnjaci, Srbi i Hrvati proglase konstitutivnim nacijama. Historijska je istina da te tri nacije nisu konstituisale Bosnu i Hercegovinu kao državu, već **da je Bosna kao hiljadugodišnji prostor**, na kome je nekoliko stoljeća egzistirala i istoimena međunarodno priznata država, **konstituisala te tri danas postojeće nacije**”⁴⁷ (istakao A. Đ.). I Enver Redžić, raspravljajući o dokumentima ZAVNOBIH-a, tvrdi: “Da postojeće etno-konfresionalne zajednice u Bosni i Hercegovini – Srbi, Bošnjaci i Hrvati nisu stvorile Bosnu, jer je Bosna od njih starija, što znači da Srbi, Bošnjaci i Hrvati nisu konstituirali Bosnu, već da su u Bosni oni nastali i formirali se kao posebni etnosi.”⁴⁸

Naciju, kao višeslojnu, društveno-historijsku egzistenciju, dijalektički integriranu na materijalnom, kulturnom i idejnom nivou, neophodno je staviti u širi kontekst društveno-historijskog posmatranja. Odnos države i nacije nije jednosmjernan, niti se proces njihova susretanja odvija samo u jednom smjeru. Nacije i države, kao “žive” socijalne egzistencije, dvije velike i dinamične društvene grupe, posmatrane kao društveni odnos, međusobno se uslovljavaju, to jest njihov interakcijski odnos je uvijek uzročno-posljedičan u oba smjera. Nacija izgrađuje državu, kao svoj neophodni instrument, pomoću koga organizirano, na najvišem političkom nivou, ostvaruje neophodne funkcije samozaštite, proizvodnje, kulturnog i idejnog razvoja. Formirana država, u zavisnosti od konkretnih društveno-historijskih uslova, utiče na tok formiranja i razvoja nacije. U odnosu nacija-država, nacija je živi, aktivni subjekat, a država opunomoćeni, organizirani politički instrument nacije. Dovođen proces formiranja nacije ogleda se u njenom organiziranju kao države. Država je izraz nacionalne samosvijesti, moćni čuvar nacionalne slobode i svih nacionalnih interesa. Iako se ne mogu poistovijetiti svi historijski slučajevi u svakom vremenu i u svakom prostoru društveno-historijske zakonitosti razvoja nacija, jasno se vidi da sve nacije, i mnogobrojne i malobrojne⁴⁹, jesu rezultat, između ostalog, interakcijskog odnosa nacije i države.

46 Najdan Pašić, *Nacionalno pitanje u savremenoj epobi*, Radnička štampa, Beograd, 1973, str. 31.

47 Omer Ibrahimagić, *Bosna i Bošnjaci, država i narod koji su trebali nestati*, Svjetlost, Sarajevo, 1995, str. 71.

48 E. Redžić, *Pogledi iz antiistorije*, Krug 99, Sarajevo, 2001, str. 198.

49 U dosadašnjoj terminologiji, često se upotrebljavao termin velike i male nacije, da bi se izrazila statistička vrijednost određene nacije. Smatramo to neadekvatnim izrazima, te ćemo zato upotrebljavati izraze *mnogobrojne i malobrojne nacije*. Veličina i snaga jedne nacije ne mjeri se isključivo brojem njenih pripadnika, nego ona izvire iz ukupne nacionalne kulture i snage ideja, koje nacija usvaja kao vlastitu unutrašnju sadržinu.

Ako bismo prihvatili jednostranost u posmatranju odnosa države i nacije, te državi dali značaj dominantnog nacionalnog konstituensa, kako onda objasniti nestanak sa historijske scene moćnih višenacionalnih država, kao što su Austro-Ugarska, SSSR, SFRJ, Čehoslovačka? Svjedoci smo da su sve one nestale i da se nisu mogle održati i pored moćnog aparata državne prisile. Zašto se to desilo? Bivši Sovjetski savez nije mogao formirati "sovjetski narod", a ni obje bivše Jugoslavije nisu mogle formirati jugoslavensku naciju.

Kada je u pitanju Bosna i Hercegovina kao državna tvorevina, ona je u svim vremenima, do današnjeg dana, bila država bosanskih naroda u onolikoj mjeri koliko su oni u pojedinim historijskim periodima bili u stanju da je izgrađuju kao svoju. U onim periodima svog postojanja, kada su bili, zbog vanjskih faktora, onemogućeni da je izgrađuju, borili su se za uspostavu nacionalnih institucija, kako bi izrazili vlastitost postojanja u Bosni i Hercegovini.

Države nemaju povijest izvan povijesti egzistencije društvenih grupa, koje ih tvore, među kojima etno-konfesionalne i nacionalne društvene grupe imaju izuzetno značajnu ulogu. Istina, nacionalne države djeluju kao moćni instrumenti ubrzavanja procesa integracije elemenata zajedničkog života u jedinstveno nacionalno biće. Država pomaže ostvarenju nacionalnih ciljeva, između kojih je jedan od najvažnijih onaj da se nacija organizira i kao država. Dakle, nacije formiraju vlastite države u određenim društveno-povijesnim prilikama, dok u drugim prilikama države konstituiraju nacije.⁵⁰ Primjere kakvi su američka i švicarska nacija smatramo još nedovršenim procesima i usvajamo stav da "je u američkom narodu anglo-saksonska zajednica svojstva svoje narodne zajednice učinila svojstvima američke nacije."⁵¹

I.2.d. Komunikacijsko-kibernetičke teorije o naciji

Od pojave teorijskog promišljanja o faktorima koji utiču na nastanak i razvoj nacija, sredstvima komuniciranja se pridaje veliki značaj. Sa napretkom znanstveno-tehnološke revolucije dolazi do promjena u međuzavisnosti pojedinih činilaca u cjelokupnoj društvenoj strukturi. Različiti sistemi društvenih zajednica dobijaju ne samo drukčiji značaj u

50 "Za naciju je država najviša forma njene političke organiziranosti i najjači instrument zaštite njenih interesa, prema drugim spoljnim interesima. Za državu je nacija glavni mogući izvor unutrašnje društvene kohezije iz koga ona nastoji da crpe svoju snagu i nosilac opšteg interesa čiji je ona formalni i zvanični predstavnik." (N. Pašić, *Nacionalno pitanje u savremenoj epobi*, Radnička štampa, Beograd, 1973, str. 70.)

51 Z. Lerotić: navedeno djelo, str. 57.

sklopu cjeline sistema, nego i novu ulogu u uticaju na nastanak i razvoj nacije. Poznata je činjenica da je jezik osnovno sredstvo komuniciranja među ljudima, ali istovremeno i integrirajući faktor određene društvene grupe. No, sa razvojem ljudskih zajednica, razvijali su se i usavršavali i različiti oblici komuniciranja među ljudima. Rezultat takvog razvoja jeste, pored jezika, razvoj i drugih oblika komuniciranja.⁵² Kibernetička⁵³ i druge teorije, koje se bave izučavanjem komunikacijskih sistema, znatno su doprinijele objašnjenju uticaja jezika na formiranje nacija. Razmatrajući teorijski značaj djela Karla Deutscha, Zvonko Lerotić ga definira kao kibernetičko-komunikacijski model⁵⁴ i smješta u tzv. systemske teorije o naciji. Mi smatramo da se ovdje ne radi ni o kakvom zasebnom modelu, već o cjelovitom teorijskom mišljenju koga smještamo u grupu onih učenja o naciji koja komunikacijskim sredstvima daju odlučujuću ulogu u nastanku nacija. Ne možemo prihvatiti ni imenovanja pojedinih teorija "systemske", bez obzira na to što one veliki značaj daju sistemu kao takvom. Svaka sociološka teorija je systemska u manjoj ili većoj mjeri. Nijedna teorija ne tvrdi da, naprimjer, grad, preduzeće, partija, država, narod ili nacija nisu određeni sistemi, sastavljeni od različitih podsistema. I sam jezik, kao sredstvo komuniciranja među ljudima, predstavlja sistem glasovnih znakova, koji su, opet, rezultat raznovrsnih systemskih rješenja cjelokupne egzistencije čovjeka i njegove društvene zajednice.

Karl Deutsch naciju određuje kao zajednicu, u čijoj se osnovi nalazi, kao određujuća, kulturno-komunikacijska komponenta. Za osnovu svog promišljanja on uzima stav Noberta Wienera koji kaže: "Komunikacija je cement koji stvara organizaciju. Komunikacija sama osposobljava grupu da ima zajedničko mišljenje, da zajednički promatra i da zajedno djeluje. Sva sociologija zahtijeva razumijevanje komunikacija"⁵⁵. Deutsch, u objašnjavanju nastanka nacija, ističe značaj društvenog centra koji svojom društvenom, ekonomskom, kulturnom, informacionom i drugom koncentriranom moći utiče na okupljanje oko sebe stanovništva periferije. On imenuje pet "građevnih blokova", pomoću kojih se izgrađuje samostalnost nacije i ostvaruje nacionalni identitet. To su: "1. institucije, klase i kaste, 2. kulturni centri i civilizacije,

52 O sociološkom aspektu izučavanja, razvoja, uloge i značaja sredstava masovnog komuniciranja vidi u: A. Todorović, *Sociologija masovnih komunikacija*, Gradina, Niš, 1974. god. U istoj knjizi Todorović kaže: "Zakon komunikacije obuhvata elementarne oblike razmjene materija kroz asimilaciju i disimilaciju, zatim preko jezika međuljudsku komunikaciju, tj. sve oblike materijalne, duševne i duhovne potrošnje i razmjene." (str. 18.)

53 O ulozi i značaju kibernetike kao sistematske znanosti vidi: Nobert Wiener, *Kibernetika ili upravljanje i komunikacija kod živih bića i mašina*, ICS, Beograd, 1972.

54 Z. Lerotić, navedeno djelo, str. 116.

55 Navedeno prema: Z. Lerotić, navedeno djelo, str. 118.

3. struktura naselja i populacije, 4. jezične zajednice, standardni jezici i dijalekti, 5. tržište, pokretljivost, monopolistička konkurencija, bogatstvo i institucije.”⁵⁶ Svi ovi elementi rezultat su cjeline nacionalnog života nacije, a ne samo uslovi njezinog nastanka. Analizom ovih elemenata, njihovih sadržaja i načina djelovanja, možemo otkriti karakter jedne zajednice (nacije), spoljašnju manifestaciju unutrašnje socijalne egzistencije, određene duhovnom snagom nacije, a ne posmatrati ih samo kao uslove nastanka nacije. Nacija je, kako je shvata komunikacijsko-kibernetička teorija Karla Deutscha, ni “vrijednosno pozitivna, ni vrijednosno negativna, ona je, jednostavno, sistem informacija i komunikacija i sistem upravljanja, koji sam sebe izgrađuje, u skladu sa zahtjevima modernizacije savremenog društva, i koja svoju funkciju izvodi iz sve većeg značaja sistema komuniciranja i kontrole...”⁵⁷

Jeziku kao sredstvu komunikacije, ali i kao izrazu cjeline društvenog bića nacije, mnogi autori⁵⁸ davali su značajnu ulogu u formiranju i razvoju nacija. Nasuprot ovakvom mišljenju, ima autora⁵⁹ koji smatraju da sam jezik nije, niti može biti konstituens nacije. Problem ćemo lakše razumjeti, ako u najkraćim crtama odredimo značenje jezika, kao komunikacijskog sredstva, ali i kao ukupnosti socijalnog, historijskog i kulturnog izraza jedne društvene zajednice. No, prije toga, pogledajmo kako autori objašnjavaju ulogu jezika u formiranju nacija.

U dosadašnjem teorijskom naslijeđu o naciji, smatra se da je veoma značajnu ulogu u njenom formiranju na zapadnoevropskom prostoru upravo imao jezik. Nacija se definira kao “zajednica jezika”. Jezik pripada naciji, a ne nacija jeziku. Jezik nema samostalnu egzistenciju, niti može da postoji izvan okvira plemena, naroda i nacije. Suština jezika nije u njegovoj govornoj strukturi, već izvire iz vlastitosti i konkretnosti egzistencije nacionalne zajednice kojoj pripada. Jezik je uvijek nacionalna svojina jedne ili više nacija. Tek kao formirana tvorevina, poslije svog imenovanja imenom nacije kojoj pripada, i čiji je izraz, postaje opće dobro, kojim se, ali samo kao komunikacijskim sredstvom, mogu koristiti i ljudi drugih nacija.”Nacija i jezik postali su neraskidivo isprepleteni. Svaka nacija koja drži do sebe mora imati jezik, ne samo kao sredstvo komuniciranja, ‘narodni govor’ ili ‘dijalekt’ nego sasvim razvijen jezik. Sve što je manje od toga označava naciju kao nedovoljno razvijenu.”⁶⁰ I nacija i jezik su konkretne tvorevine.

Odnos nacije i jezika sličan je odnosu nacije i države. Nacija je subjekat, proizvođač jezika. Nacija svojim govornim izrazom, u datim

56 Z. Lerotić, navedeno djelo, str. 117.

57 Z. Lerotić, navedeno djelo, str. 119.

58 Između ostalih, pomenimo Otto Bauera, Karla Kautskya, Ajnera Haugena, Staljiina.

59 Max Weber, Jerzy Wiatr, Zvonko Lerotić, Edvard Kardelj.

60 Ajner Haugen, *Dijalekt, jezik, nacija*, Kultura, br. 25, Beograd, 1974, str. 81.

historijskim okolnostima, izražava karakter i ukupnost svoga življenja. Sa promjenom unutrašnjih egzistencijalnih (socijalnih, ekonomskih, kulturnih, religijskih) uslova života nacije, mijenja se i izražajna suština jezika. Jezikom se izražava cjelina društvenog bića zajednice. U bosanskom jeziku ima niz primjera kojima se može na konkretan način pokazati uslovljenost jezika, ne kao vanjskog obilježja nacije, već kao autentičnog izraza, razumijevajuće suštine konkretnih uslova i načina života u određenim društveno-historijskim okolnostima. Jezik⁶¹ uvijek prati historijski tok razvoja nacije i autentično izražava sadržaj cjeline nacionalnog bića, koji u potpunosti razumije samo vlastita nacija. Bez obzira na to koliko jezika ima na svijetu,⁶² egzistencija svakog je vezana za egzistenciju vlastite nacije. Sasvim suprotno stanovište zastupa Skender Kulenović, koji kaže: "U našem poimanju jezici su postali samostalne egzistencije, mi svaki jezik participiramo u prvom redu kao taj i taj, a ne kao toga i toga naroda jezik, nacionalna pripadnost jezika otišla je pri tome u zasjenjak: kad kažemo francuski jezik, onda mislimo u prvom redu na takav i takav, na taj jezik pa tek onda na jezik Francuza, Belgijanaca i Švajcaraca; engleski jezik isto tako vidimo u prvom redu kao određenu jezičku strukturu, pa tek potom kao jezik Engleza i Amerikanaca (jezička pripadnost ne podudara se uvijek sa nacionalnom), pa ova činjenica sa svoje strane baca svjetlo na jezik kao samostalnu egzistenciju."⁶³

Posebno pitanje predstavlja negiranje postojanja bosanskog jezika u društvenoj misli bivše Jugoslavije. To je rezultat negiranja postojanja bošnjačke nacije. Bosanski jezik mnogo se više razlikuje od srpskog i hrvatskog jezika nego što se ta dva jezika (srpski i hrvatski) međusobno razlikuju. To je zbog razloga što pojedini specifični oblici izražavanja sadržine bošnjačke nacionalne bitnosti upotrebljavaju izraze, koji su teško prevodljivi na srpski, hrvatski ili koji drugi jezički izraz. Navedimo samo neke: džemat, mahala, merhamet, sevdah, dženaza, sinija, dimije, zar, nanule, jelek, dugum, džezva, šiljte, serdžada, saz, bestilj, gurabije, hošaf, halva, sutlija, beričet, sedžda, halal, haram itd. Ova leksika izražava dijelove sadržaja života bošnjačke nacije, utemeljene i izrasle iz slavensko-islamske simbioze, kao jedne od osnovnih karakteristika bošnjačke nacije, i nema adekvatne jezičke izraze u srpskom i hrvatskom jeziku, jer u tim kulturama i životnim sadržajima ne postoje takve egzistencijalne sadržajnosti.

61 O značaju odnosa jezika i nacije opširnije vidi u:

- E. Halilović, *Jezik kao fundament ideološko-političkog i kulturnog konstituisanja nacije*,
- R. Bugarski: *Jezik i nacija*, (Sveske, br. 5-6/1984, Institut za proučavanje međunacionalnih odnosa MSC CK-a SKBiH, Sarajevo, 1984.)

62 "Živa je istina da na to pitanje nema odgovora, ili bar nema ni jednog koji bi izrazio jednu temeljnu provjeru." (Ajner Haugen, navedeno djelo, str. 74)"

63 S. Kulenović, *Ime jezika*, izabrani eseji IV, V. Masleša, Sarajevo, 1971, 303-304.

I.2.e. Materijalističko-pozitivističke teorije o naciji

Iako je većina marksističkih teoretičara nacije u određivanju i definiranju nacionalnog fenomena polazila od društvene podjele rada, kao osnove na kojoj se nacija temelji, postoje značajne razlike u tome i među njima. Marksističko-materijalističko poimanje nacije izvire iz njegovog osnovnog teorijskog polazišta u poimanju čovjeka i ljudske historije.⁶⁴ Cjelokupna Marksova teorijska analiza ostaje na nivou analize materijalnih uslova proizvodnje čovjeka i društva, te iz toga stava izvire i njegovo poimanje nacije kao zajednice rada. Analiza građanskog društva XIX stoljeća zapadne Evrope, tačnije Engleske, predmet je Marksove analize. On društvo uvijek posmatra kao klasno, podijeljeno na dvije suprotstavljene klase: klasu vlasnika kapitala (buržoazija) i klasu vlasnika radne snage (radnička klasa).

Za Marksa je primaran odnos klasa-nacija, a ne individua-nacija, jer cjelokupnu historiju ljudskog društva shvata kao historiju klasnih borbi. U svakoj naciji, po Marks, postoje dvije nacije, jer dvije različite klase izražavaju dva različita klasno-nacionalna interesa. Do ovakvog se zaključka i može doći, ako se u analizi društva ostane samo na nivou analize ekonomske strukture društva. Svaka društvena grupa, i sama nacija, mnogo je složenija pojava od svoje ekonomske strukture i ne može se samo njome objasniti. Nacija je povijesna samobitnost, nužni izraz čovjekovog bića da živi u zajednici. Ako se nacionalnost svede na klasnost, a ljudska historija na historiju klasnih borbi, što čine Marks i marksisti, onda se neminovno i čovjek, kao univerzalno biće prirode i historije, svodi na materijalizirano biće rada, a ne na slobodno biće, čija je sloboda određena i uslovljena samom prirodom postojanja, kome su rad i odnos sa drugim ljudima put i način izražavanja života kao takvog.

Istina, ima autora⁶⁵ koji smatraju da je u Marksovoj analizi političke ekonomije sadržana opća osnova za cjelovito teorijsko objašnjenje nacije. Ovo mišljenje dolazi upravo od marksističkih mislilaca, koji smatraju da je primjenjivost Marksove kritike političke ekonomije moguća kao univerzalna metoda za one društvene fenomene za koje Marks nije dao gotov instrumentarij i rješenja za praktičnu upotrebu. Ma koliko Marks konkretno izvršio analizu ekonomskih osnova engleskog društva XIX vijeka, njegova društvena teorija u mnogome je utopistička, jer razvoj

64 Detaljnije o Marksovom shvatanju čovjeka i historije vidi u: V. Korač, *Marks i savremena sociologija*, BIGZ, Beograd, 1976, 191-213.

65 D. Strićić, *Marksovo poimanje nacije*, Naše teme, Zagreb, br. 7-8/1986, 1008-1013.

ljudskog društva posmatra iz iluzorno osmišljene zajednice, koja tek treba da se ostvari. Ta zajednica je buduće komunističko društvo. Zato su za njega i postojeće društvo, i nacija, i država samo surogati u odnosu na iluzornu buduću komunističku zajednicu ljudi. "U dosadašnjim surogatima zajednice, u državi itd. postojala je lična sloboda samo za individuu, koji su se razvijali u odnosima vladajuće klase, i samo ukoliko su bili individui vladajuće klase. Prividna zajednica u kojoj su se individui dosad ujedinjavali stalno se nasuprot njima osamostaljivala, jer je bila ujedinjenje jedne klase nasuprot druge."⁶⁶

Za Marksa je nacija spoljašnja manifestacija građanskog društva kao globalnog društva⁶⁷, a država se javlja kao unutrašnja struktura tog istog društva.⁶⁸ Tačno je da nisu sinonimi pojmovi društvo, nacija i država, te da predstavljaju tri zasebna, međusobno uslovljena i povezana sadržaja, ali se njihovi odnosi bitno razlikuju od načina na koji ih interpretiraju Marks i Engels. Nacija nije spoljna manifestacija nikakvog društva. Ona je subjekat koji egzistira u društvenom sadržaju zajednice kao takve, dok je država organizirani politički supstrat nacije, pomoću koga se nacija izražava kao samosvojna društveno-politička zajednica.

Shvatanje nacionalnog kao klasnog određenja usvojili su nastavljači Marksovog učenja: Engels, Lenjin, Staljin, Kautski i Kardelj.⁶⁹ Razlika između njih se ogleda u tome kome ili kojoj grupi materijalno-pozitivističkih elemenata daju prednost pri objašnjenju nacionalnog fenomena. Dok Marks naciju shvata kao nužan oblik – spoljnu formu postojanja klasnog industrijskog društva, dotle Engels pokušava da je što više pozitivistički definira.

Pozitivizam Engelsa u definiranju nacije najbolje se ogleda u definiranju uslova nacionalne egzistencije. Za Engelsa je nacija određena kompaktnom teritorijom, brojem pripadnika nacije, jezikom i nacionalnim osjećajem, koga on definira kao simpatiju među pripadnicima nacionalne zajednice. Kompaktnost teritorije i broj pripadnika za Engelsa su uslovi nacionalne egzistencije⁷⁰. Ono što je neophodno istaći, kada se govori o Engelsovom određenju nacije i poimanju rješavanja naciona-

66 K. Marks, F. Engels. *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1961, str. 398.

67 Globalno društvo uvijek je skup određenih konkretnih društvenih cjelina u kome parcijalne društvene cjeline ispoljavaju svoju zajednost.

68 "Građansko društvo obuhvaća cjelokupno materijalno saobraćanje individuu unutar određenog stupnja razvitka proizvodnih snaga. Ono obuhvaća čitav trgovački i industrijski život jednog stupnja i utoliko prelazi državu i naciju, iako ono, s druge strane, spolja mora isticati nacionalnost, a iznutra se mora organizirati kao država." (K. Marks, F. Engels, navedeno djelo, str. 358.)

69 Navodimo samo ona imena koje smatramo najznačajnijim marksističkim teoretičarima nacije.

70 F. Engels, *Njemački seljački rat, Revolucija i kontrarevolucija u Njemačkoj*, Naprijed, Zora, Zagreb, 1973, str. 191.

lnih odnosa, jeste stav o velikim i malim nacijama. Prema Engelsu, velike nacije su sposobne za život, dok male nisu.⁷¹ U ovim Engelsovim stavovima nalaze se i osnove kasnijih staljinističko-hegemonističkih metoda u rješavanju nacionalnih pitanja u bivšoj imperijalističkoj socijalističkoj tvorevini ruskog naroda, imenovanoj kao SSSR. Staljinovo učenje o naciji, i teorijski i praktično, zloupotrebljava instrumentarij države da bi ostvario svoj koncept stvaranja socijalističke nacije – sovjetskog naroda, inkorporirajući u tu ideju preimenovan koncept velikoruskog hegemonizma.

Djelujući u sasvim drugim uslovima i u drugom vremenu, Lenjin se mnogo više bavio nacionalnim pitanjem nego njegovi idejni učitelji Marks i Engels. Vrlo malo se zadržavao na pitanju definicije nacije, a mnogo više pažnje je posvećivao pitanjima konkretnih društveno-historijskih i ekonomskih uslova nacionalnih pokreta. On uočava značaj nacionalnog pitanja u savremenoj epohi i pokušava iznaći rješenje ravnopravnosti među nacijama.⁷² Nacija i nacionalno pitanje, za Lenjina, nisu izdvojena pitanja iz cjeline pitanja preobražaja društva njegovog vremena. Rješenje nacionalnog pitanja vidi u rješenju potpune ravnopravnosti nacija, a to je ujedno i put preobražaja cijelog društva u zajednicu slobodnih ljudi. Da bi se to postiglo, Lenjin definira teoriju o pravu nacije na samoopredjeljenje, čije rješenje traži u konkretnijim društveno-historijskim situacijama. Najveći doprinos njegovog učenja o naciji sastoji se upravo u stavu o pravu nacije na samoopredjeljenje. Polemišući sa Buharinom, Lenjin kaže: "Naš program ne smije govoriti o samoodređenju trudbenika, jer je to netačno... Izbaciti samoodređenje nacija i staviti samoodređenje trudbenika sasvim je nepravilno, jer takvo stanje ne vodi računa s kakvim teškoćama, kakvim vijugavim putem ide diferenciranje unutar nacija... **Svaka nacija mora dobiti pravo na samoodređenje... ako rekosmo da ne priznajemo nikakvu finsku naciju, nego samo radne mase – to je najveća budalaština. Ne priznati ono što jeste – nije moguće: ono će svojim postojanjem natjerati na priznavanje.** (istakao A. Đ.)"⁷³

Lenjinov stav o pravu nacije na samoopredjeljenje i danas je aktuelan, prije svega u ostvarivanju slobodnog razvoja malobrojnih nacija i

71 "Sve promjene (na karti Evrope) koje trebaju potrajati općenito bi morale biti utemeljene u naporu da velike i za život sposobne evropske nacije dobiju sve više istinske nacionalne granice koje se određuju jezikom i simpatijama ljudi, dok u isto vrijeme ruine od naroda, koje se nalaze tu i tamo i koje su nesposobne za nacionalni život trebaju biti apsorbirane od velikih nacija tako da postanu njihov dio ili da održe sebe kao etnografske spomenike bez političkog značaja." (navedeno prema Z. Lerotić, navedeno djelo, str. 30.)

72 Opširnije: Nijaz Duraković, *Aktuelnost Lenjinove misli o nacionalnom pitanju*, Oslobođenje, Sarajevo, 1983.

73 Lenjin, Vl., *O nacionalnom i kolonijalnom pitanju*, (Zbornik), Naprijed, Zagreb, 1958, 361-363.

nacionalnih manjina. Analizirajući konkretnu društvenu stvarnost Rusije početkom 20. stoljeća, Lenjin ispravno uočava velikorusku hegemoniju u odnosu na neruske narode, te uočava i zaključuje da u takvim međunacionalnim odnosima nijedna nacija nije u mogućnosti da se slobodno razvija. "Može li biti slobodan narod koji tlači druge narode? Ne. Interesi slobode velikoruskog stanovništva zahtijevaju borbu protiv takvog tlačenja..."⁷⁴ Posmatrana iz pozicije bošnjačke nacije i njezinog daljeg razvoja, posebno je aktuelna Lenjinova misao o jačanju imperijalnih tendencija velikih prema malim nacijama, te njegova beskompromisna borba za pravo svake nacije na slobodan i miran razvoj. "Da bi razne nacije slobodno i mirno živjele zajedno ili se razilazile (kad im je to zgodnije), stvarajući razne države, zato je potreban potpuni demokratizam za koji se zalaže radnička klasa. Ni jednom privilegija, ni za jednu naciju, ni za jedan jezik, ni najmanjeg tlačenja, ni najmanje nepravедnosti prema nacionalnoj manjini! (istakao A. Đ.)"⁷⁵

Kako još uvijek nisu otklonjene velikodržavne pretenzije bošnjačkih susjeda prema državi Bosni i Hercegovini, kao jedinom životnom prostoru Bošnjaka, koje u sebi sadrže potpuno negiranje bošnjačke nacionalne samobitnosti, to je Lenjinova misao o pravu svake nacije na samostalan, slobodan i miran razvoj neprevaziđena formula međunacionalnog komuniciranja.

Jedan od mislilaca koji je temeljito izučio marksističku filozofsku i socijalnu misao, te joj istovremeno dao značajan doprinos, ali i najjaču kritiku sa pozicija antimarksizma, jeste poljski filozof Lešek Kolakowski. Uviđajući nedostatke u marksističkom poimanju povijesti, društva, društvene strukture i načina društvenog preobražaja, Kolakowski, neka, prije svega Marksova, viđenja društvenih fenomena naziva utopističkim,⁷⁶ te upućuje na analogiju marksizma i religije, odnosno filozofije i religijskih doktrina. Kolakowski želi da pokaže kako je u marksizmu, kao i u drugim savremenim nereligioznim mišljenjima, prisutno teološko naslijeđe.⁷⁷

74 V. I. Lenjin, *O pravu nacije na opredjeljenje*, iz knjige *Socijalizam i nacionalno pitanje*, školska knjiga, Zagreb, 1997, str. 96.

75 Marks-Engels-Lenjin, *Nacionalno pitanje*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 54.

76 "Ali i glavne osobine komunističkog društva također su preuzete iz romantičarskog naslijeđa. Osnovna osobina Marksove utopije je vjera da će u budućem društvu svako posredovanje između jedinke i društva biti ukinuto. Svi mehanizmi – racionalni i iracionalni – uspostavljeni između jedinki nestaju; država i pravo, kao i narodi, također nestaju; jedinka se dobrovoljno poistovjećuje sa zajednicom, prinuda postaje izlišna, izvori konflikta se gasi." (L. Kolakowski, *Tokovi marksizma*, tom I, BIGZ, Beograd, 1980, str. 491.)

77 "Tražeći analogiju između hrišćanske i marksističke dogmatike, Kolakovskom je više stalo da otkrije uzroke, načine i forme deformacija izvornih doktrina, nego da pokaže bliskost njihove originalnosti." (Risto Tubić, *Između klasičnog marksizma i njegovih funkcija kao političke ideologije*, navedeno djelo, str. 508.)

Najdalje u pozitivističkoj interpretaciji nacije među marksističkim misliocima otišao je Edvard Kardelj. Kardeljev pozitivizam ogleda se u preciznom nabranjanju elemenata koji određuju naciju, a to su kompaktna teritorija, jezik i bliska etnička i kulturna srodnost uopće. Svim ovim elementima osnovu čini "društvena podjela rada epohe kapitalizma."

"Pojava nacije je specifična manifestacija društvenog života na temelju i u okviru određene kulturno-jezičke zajednice, tj. istorijski uslovljena sinteza određenih socijalno-ekonomskih faktora i etničke strukture. Nacija je, dakle, specifična narodna zajednica nastala na osnovi društvene podjele rada epohe kapitalizma, na kompaktnoj teritoriji i u okviru zajedničkog jezika i bliske etničke i kulturne srodnosti uopšte."⁷⁸ Kardelj ne uspijeva da dopre do same srži nacije, već je poima i određuje kao kolektivni empirijski individuum. Društvenu podjelu rada realizira i određuje čovjek, prema svojim ljudskim potrebama u odnosu prema prirodi i socijalnom okruženju. Istina, društvena podjela rada čini čovjeka zavisnim u proizvodnom smislu od drugog čovjeka, upućenog jednog prema drugom, ali bez obzira na nacionalnu pripadnost. Kada bi društvena podjela rada bila faktor koji isključivo čini osnovu nacije, u visoko razvijenom industrijskom društvu, sa visokim stepenom društvene podijeljenosti rada, do sada bi nestalo pojedinih, bar malobrojnih, nacija ili bi uveliko već bila u toku faza formiranja jedinstvene nacije, među, od društvene podjele rada zavisnim, društvenim grupama. Kompaktnost teritorije, također je relativan pojam i određen je stepenom komunikacijske veze u svim aspektima u datom vremenu. Prostor Zapadne Evrope već duže vremena je teritorijalno kompaktan i sa aspekta društvene podjele rada i sa aspekta komunikacija. No, ni jedna se nacija ne odriče svog nacionaliteta. Čak i u Švicarskoj, jedinstvenom ekonomskom, državnom i teritorijalnom prostoru ne dolazi do nestajanja pojedinih nacija.

Nije li onda nacija egzistirajuće, bivstvujuće, samosvojno i samosvjesno zajedništvo po sebi i za sebe,⁷⁹ čije se karakteristike – obilježja mijenjaju u zavisnosti od samorealizacije nacionalnog bića u prostoru i vremenu u kome ona egzistira.

78 E. Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Komunist, Beograd, 1973, str. 35.

79 Raspravljajući o izvorima nacije, Đ. Sokolović iznosi vrlo zanimljivo mišljenje: "Mi smo skloni tvrdnji da najdublji izvori nacionalnog identiteta ne mogu biti ni u kakvom socijalnom obliku, nego se nalaze negdje duboko u ljudskoj prirodi. Nacija je, po svemu sudeći, pojava sui generis i, kao takva, i pored sličnosti sa drugim socijalnim pojavama, niti je nastala razvojem drugih socijalnih entiteta, niti se pojmovno sa njima može porediti." (Đ. Sokolović, *Nacija protiv naroda*, Syressforlang, Oslo, 1997, str. 167.)

I.2.f. Islamska misao o naciji

U razumijevanju i objašnjavanju složenih društvenih pojava i tvorevina kao što su narodi i nacije, neophodno je, na današnjem stepenu razvoja znanstvene misli, konsultirati i islamsku misao. Prije nego što ukažemo na odnos islamske misli prema naciji, neophodno je istaći da je i kršćanstvo, i iz njega izrasla kršćanska misao, prije svega u zapadnoevropskom civilizacijskom prostoru, bilo faktor uobličavanja nacionalnih zajednica, ali dalo i doprinos u teorijskom rasvjetljavanju njihovog nastanka i razvoja. Već je Sveti Augustin kršćansko društvo odredio kao dualističko, zasnovano na dvije vrste ljubavi, koje se na političkoj ravni realiziraju kao zemaljska i kršćanska država. Toma Akvinski, jedan od značajnih kršćanskih mislilaca, nastavljajući aristotelovsku misao o čovjeku kao političkom biću, ističe da, pored društvenih i političkih elemenata, i kršćanske vrline (vjera, ljubav, nada) odlučujuće utiču na oblikovanje društvenih zajednica, odnosno utiču na karakter i društvenih sadržaja i na oblike društvenih formi. Jedna od osobenosti razvoja zapadnog društva jeste razvoj nacionalnih država. Taj razvoj u dobroj mjeri pomogla je i kršćanska crkva. Tako "je papa Inocencije III u svojoj znamenitoj (kasnije tako često spominjanoj) buli izrekao maksimu *rex imperator in regno suo* (1202); on je unaprijed blagoslovio suverenitet nacionalnih država koje su se tek rađale."⁸⁰

O dualističkom karakteru zapadnog društva, koji se ogleda u pomoći crkvene vlasti svjetovnoj legitimaciji nacionalnih država i, s druge strane, nastojanju formiranih nacionalnih država za odvajanjem od vrhovne vjerske vlasti, možda se najjasnije izražava Jenő Szűcs, stavom o paradoksima koji pripadaju evropskoj dinamici razvoja.⁸¹

Istina, u bosanskohercegovačkoj sociološkoj misli, koja se intenzivnije razvija posljednjih pedeset godina, islamska misao malo je korištena u objašnjavanju društvenih pojava, procesa i tvorevina. Ovom prilikom mi se nećemo zadržavati na pojedinačnim mišljenjima o naciji koja dolaze od islamskih mislilaca,⁸² već ćemo pokušati da u najosnovnijim

80 Bibó-Huszár –Szűcs, *Regije evropske povijesti*, Naprijed, Zagreb, 1995, str. 168.

81 "Na paradoksalan je način Kristov namjesnik dodjeljivao kraljevima 'punoću vlasti' (plenitudo potestatis), koja se u ovoj poslanici barem načelno krila, dok je s druge strane još načelno svaku svjetovnu vlast smatrao papinskim vazalom: duhovna vrhovna vlast upućivala je svjetovne vlasti na potpuno laičku legitimaciju; univerzalna vrhovna moć blagoslovila je nacionalne države – koje su ubrzo zatim razorile univerzalizam, dok je među njima najjača, francuska, poslije jednog stoljeća srušila i samo duhovno vrhovništvo u osobi Bonifacija VIII. Ovi plodni paradoksi opet pripadaju samo evropskoj dinamici." (Bibó-Huszár-Szűcs, navedeno djelo, 168-169.)

82 U bosanskohercegovačkoj sociološkoj misli ne postoji ni jedno sistematsko znanstveno djelo koje fenomen nacionaliteta objašnjava koristeći se islamskom mišlju kao teorijskim polazištem.

crtama izložimo stav islama⁸³ prema problemu nacionaliteta, koristeći se kur'anskim mišljenjem.

Islam se prvenstveno obraća čovjeku kao ličnosti i bez razumijevanja suštine čovjeka, njegovog porijekla i društvene uloge nemoguće je shvatiti bilo koji oblik društvene zajednosti, kao forme i načina čovjekovog ispoljavanja individualnosti, ali i kolektivnog individualiteta – nacionalne određenosti. "Razvijajući kod ljudi osjećaj ličnosti, islam isto tako zahtijeva da se oni osjećaju kao članovi zajednice kojoj pripadaju. To se vidi u svim njegovim propisima, i vjerskim i svjetovnim, odnosno vjerskim kao svjetovnim. Vršenje *salata* je uglavnom kolektivno. Hodočašće je još očitiji primjer, jer se vjernici koji putuju sa svih strana svijeta, susreću na jednom istom mjestu. Kolektivni aspekt posta se očituje u činjenici da se on održava istovremeno za vjernike čitavog svijeta... u kolektivnoj solidarnosti postoji jedna sila koju ti isti ljudi pojedinačno nemaju"⁸⁴. (istakao A.Đ.) Čovjek je stvorenje jedinstvene supstancijalne vrijednosti, različitih rasa, jezičkih izraza kao i različitih oblika kolektivnih karakteristika i obilježja.⁸⁵ Određivanje čovjeka kao stvorenja, čija je unutarnja priroda jasno definirana i određena, ne znači da islam poriče historičnost u razvoju ljudskog društva. Postupnost u razvoju čovjeka i oblika njegove društvenosti eksplicitno je naglašena na više mjesta u Kur'anu⁸⁶.

Bitno za poimanje nacionaliteta u islamu, kao historijskog oblika ljudske društvene zajednosti, jeste izvorno jedinstvo postojanja svega postojećeg. Bez obzira na sveukupnu raznolikost oblika postojanja života, sva stvorenja imaju jedinstveni izvor u svom Stvoritelju. "Osnovna odrednica islama koja dominira odnosom čovjeka prema sebi i prema drugim ljudima jeste *tewhid*. Ovaj temeljni islamski koncept omogućava takav odnos prema jednom Bogu koji isključuje sličan odnos prema bilo kome ili bilo čemu drugom. **Kako je *tewhid* širok pojam, ovdje podvlačim njegovo značenje slobode u smislu emancipacije od podčinjavanja drugim. Čovjek je slobodan, jer ne duguje nikom osim Stvoritelju, nezavisan je od svega drugog, a zavisano samo od Njega.** (istakao A. Đ.) U toj slobodi su svi ljudi jednaki, bez obzira na rasu, spol i vrijeme u kojem žive. *Tewhid* znači emancipaciju čovjeka od stanja nedostojnih njemu, kao što su pasivnost, podražavanje ili svođenje životnih aktivnosti na puku biološku egzistenciju".⁸⁷

83 Uz uvažavanje pojma islama kao univerzalne i sveobuhvatne istine bez ostatka, cjelovite u teorijsko-praktičnom smislu, ovdje ga uslovno ograničavamo na pojam teorijsko-znanstvene misli u najširem značenju tog pojma.

84 Muhamed Hamidullah, *Uvod u islam*, Međunarodna organizacija za pomoć muslimanima BiH, Zagreb 1993, str. 48.

85 "I jedan od dokaza Njegovih je stvaranje nebesa i zemlje i raznovrsnost jezika vaših i boja vaših: to su zaista pouke za sve koji znaju" (XXX:22)

86 XXXII:4, III:157, VII:54

87 Haris Silajdžić, *Islam i humanizacija savremenog društva*, u zborniku *Etika u islamu*, Islamska zajednica, Zagreb, 1990, str. 49.

Za ispravno razumijevanje čovjekovog svijeta i njegove društvenosti neophodno je razumjeti islamsko poimanje jedinstva egzistencije, izražene u različitostima konkretne realizacije. "O ljudi, Mi vas od jednog čovjeka i jedne žene stvaramo i na narode i plemena vas dijelimo da biste se upoznali (istakao A.Đ.). Najugledniji kod Allaha je onaj koji ga se najviše boji, Allah uistinu sve zna i nije Mu ništa skriveno."⁸⁸ Čovjeku, kao jedinstvenoj vrsti života na zemlji, upućivana je u kontinuitetu jedna istina, duhovnost i idejnost, sadržana u kontinuitetu objava. Sveobuhvatnost islama nije apstraktna, već konkretna i ispoljava se kao historijska konkretnost plemena, naroda, nacija, religija, kultura, država i drugih, čovjeku imanentnih, društvenih sadržaja i oblika.⁸⁹ Islam se na društvenom planu kao jedinstvenost, cjelovitost i sveobuhvatnost uvijek ispoljavao u elementima islamske civilizacije, čiji su nosioci plemena, narodi i nacije, u zavisnosti od vremena i prostora, na kojem se, pod uticajem islama, oblikovala njihova kolektivna identifikacija i, unutar nje, vlastita duhovna egzistencija, kao osnovna suština.

Postoji jedan Stvoritelj, jedinstven proces stvaranja jedinstvenog čovjeka kao vrste, shvaćene kao ljudski rod, podijeljene na plemena, narode i nacije, jedinstvene duhovno-idejne suštine, kao duhovnog izvorišta.

Pojavni svijet se na nivou čovjekove društvenosti pojavljuje kao konkretna historija, društveno-historijska praksa, konkretnih plemena naroda i nacija. Kur'an o tome govori nedvosmisleno na više mjesta. Pomenimo samo neke narode koje pominje Kur'an: Bizantinci⁹⁰, Sabejci⁹¹, narodi Sabe⁹², narodi Mađana⁹³, Ada⁹⁴, Semuda⁹⁵, Luta⁹⁶, Izraelci⁹⁷ i drugi. Pojam društvene zajednice, onako kako se ona susreće u islamu, bitno se razlikuje od zajednice shvaćene zapadnoevropskim pojmovnim izrazom *nacija*.

Koncept Umme – islamske zajednice, nije prost društveni kolektiv koji se udružuje da bi ostvario neki praktični cilj. Nju ne karakterizira ni zajednički teritorij, ni jedinstven jezik, ni nacionalna država. Islamska zajednica Umma je zajednica pojedinaca – ljudi, koje veže zajednička vjera, bez obzira na to kojoj rasi i državi pripadali i bez obzira na to kojim jezikom govorili. Umma je i "vanvremenska" zajednica. Svi sljedbenici

88 XLIX:13

89 XXI:22, VII:168

90 XXX:2

91 II:62

92 XXVII:22, XXXIV:15-21

93 VII:85-93

94 VII:65-72

95 VII:73-79

96 VII:80-84

97 II:40-86, 93, 100, 122, 246-251

ideje islama, kao načina i prakse života i vjerovanja, pripadnici su islamske zajednice. Umma, dakle, nije nadnacionalna zajednica, ona to ne može ni biti, jer principi jedinstva Umme i nacionalne zajednice nisu isti. Umma se temelji na izvornom učenju islama i javlja se prvenstveno kao moralna kategorija,⁹⁸ dok je evropski koncept nacije definiran prvenstveno kao ekonomska, politička i jezička zajednica. Svaka zajednica teži ostvarenju ideje na kojoj je utemeljena. Zajednica definirana kao Umma ostvaruje kur'anske principe jednakosti među ljudima, bez obzira na rasu, jezik, porijeklo i državnu pripadnost. "Povijesna je činjenica da duhovno zajedništvo Arapa počiva na konceptu Umme, zajednice islama, pa tek onda na zajedništvu jezika i kulture. Čak i iranska revolucija, i pored izražene nacionalne iranske svijesti o posebnosti i povijesno utemeljene iranske duhovnosti, sebe naziva islamskom revolucijom, za razliku od pahlevijanskog koncepta iranizma, koji nikada nije postao zbiljska politička odrednica."⁹⁹

Šta je sa poimanjem nacije u islamu?

Islam je jedinstven, integralan i nedjeljiv duhovni, socijalni, ekonomski, kulturni, moralni i politički subjekat. Sa tog stanovišta promatrano, svi pripadnici islama čine jedinstvenu društvenu zajednicu. To je tako, ako pojmimo islam kroz prizmu pojmovnog kategorijalnog aparata zapadnoevropskog znanstvenog načina mišljenja. Ako islam i naciju pojmimo s pozicije islamskog motrišta, kao slobodu čovjekovog izbora načina života u zajednici u konkretnim periodima i prostorima historijskog hoda, onda pojam nacije, shvaćen kao oblik čovjekove društvenosti i povijesnosti, nije suprotan islamu. Iskustvo historije i savremena stvarnost jasno nam govore da su stvoreni i čovjek i narodi. Istina, nacija nije isto što i Umma kao islamska zajednica, ali nije ni društvena tvorevina suprotstavljena islamskom poimanju čovjekove društveno-povijesne prakse. Islam su prihvatili različiti narodi u različito vrijeme i pod različitim društvenim okolnostima. Zbog tih razloga, u prošlosti, ali i danas se univerzalna islamska zajednica ispoljava kroz svoje društveno-historijske dijelove – konkretnosti, kao, naprimjer, albanska, bošnjačka, egipatska, iranska, turska i dr.

Možemo slobodno reći, islam kao duhovnost se materijalizirao u određenim narodima – nacijama u prostoru i vremenu. To je konkretni historijski tok islama. Ni jedna od nacija ne živi vlastiti islam, već islam kao univerzalnu idejnost, različito i pojedinačno realiziranu u konkretnoj društveno-povijesnoj praksi. Nema nacionalnih formi islama: alžirskih, bosanskih, turskih..., ali zato ima, na usvojenim vrijednostima i normama

98 "A roditeljima dobročinstvo činite, i rođacima, i siročadi, i siromasima, i komšijama bližnjim, i komšijama, daljnim, i drugovima, i putnicima-namjernicima, i onima koji su u vašem posjedu." (IX:36)

99 H. Silajdžić, navedeno djelo, str. 54.

islama, različitih naroda, nacija i plemena, koji se međusobno razlikuju kao društveno-historijske grupe, sa značajnim razlikama i specifičnostima realizacije vlastitog života u različitim klimatskim, jezičkim, tradicijskim, običajnim, kulturnim i zavičajnim osobenostima. Lokalne kulture, kao izraz konkretnih uslova života, uticale su na to da ne postoji monolitni islamski identitet izražen u jedinstvenom nacionalitetu, već se univerzalnost islama u društveno-povijesnoj praksi realizira kao različitost naroda i nacije. Ta različitost plemena, naroda i nacija ne znači da islamski identitet, kao jedinstvo i princip vjere, ne izražavaju svi islamski narodi – nacije, pojedinačno i parcijalno, u zavisnosti od konkretnih društvenih i povijesnih uslova.

1.3. Odnos nacije i religije

Jedno od ključnih pitanja objašnjenja nacije, kao sadržaja i fenomena savremenog društvenog života, jeste razjašnjenje složenog odnosa nacije i religije. Problem jeste upravo u tome kako se taj složeni društveni odnos manifestira u konkretnim društvenim sredinama. Za razumijevanje odnosa nacije i religije smatramo značajnim istaći mišljenje Ištvána Bibóa (1911-1979), mađarskog politološkog mislioca, o nastanku i razvoju evropskih nacija i modernom nacionalizmu. On u svom djelu *Bijeda istočnoevropskih malih država*¹⁰⁰ iznosi nekoliko originalnih i značajnih stavova o postanku evropskih nacija. Bibó, s pravom, konstatira da, pored toga što je nacija karakteristična zajednica Evrope, proces njenoga nastanka jedan je od najvažnijih političkih procesa u Evropi. On ne dijeli mišljenje većine teoretičara da je nacija tvorevina tek 19. i 20. stoljeća.¹⁰¹ Bibó početak nastanka evropskih nacija vezuje za raspad Rimskog carstva, čije naslijeđe između sebe dijele pojedine ugledne dinastije.¹⁰² Francuska revolucija, smatra Bibó, nije uzrokovala nastanak nacija u Evropi, već su njezini glavni rezultati “demokratizacija kolektivnih osjećanja” i “rađanje modernog patriotizma.” Kako su nacije, kao oblik zajedništva, nastale stoljećima prije Francuske revolucije, a subjektivni nosioci nacionalnog zajedništva u početku bili kraljevi i ugledne dinastije, kasnije

100 I. Bibó, *Bijeda istočnoevropskih malih država*, u: Bibó-Huszár –Szücs; Religije evropske povijesti, Naprijed, Zagreb, 1995.

101 “Nije tačno da su se nacija i nacionalizam rodili s Francuskom revolucijom i da su nacije općenito nastajale pod okriljem građanskih revolucija. Zbilo se, naime, samo to da su se politički procesi vezani uz naciju pretvorili u masovne pokrete, a osjećaji vezani za naciju u masovne osjećaje.” (Bibó-Huszár-Szücs, navedeno djelo, str. 13.)

102 “Proces oblikovanja evropskih nacija počinje u 5. i 6. stoljeću n.e. iz onih germanskih kraljevina koje su, predvođene pojedinim uglednim dinastijama, među sobom podijelile naslijeđe Rimskog carstva.” (Bibó-Huszár-Szücs, navedeno djelo, str. 14.)

plemstvo, ono što se s Francuskom revolucijom mijenja jeste “snažan prodor intelektualnog i građanskog sloja, trećeg staleža, u nacionalne okvire (koji traju neprekidno do kraja srednjeg vijeka) poprimio je u doba Francuske revolucije preko noći oblik pobjedonosnoga stupnja u posjed, i taj nadasve upečatljiv doživljaj rađa moderan nacionalni osjećaj.”¹⁰³

Za razliku od Zapadne i Sjeverne Evrope, Bibó konstatuje da je u Srednjoj i Istočnoj Evropi bila sasvim druga situacija u oblikovanju nacija. Na drukčiji tok nacionalnog razvoja u ovim dijelovima Evrope uticali su prodor Osmanlija, koji su razbili postojeće nacionalne okvire, i carstvo Habzburgovaca, odnosno Austrougarska država, tvorevina koja je, kako kaže Bibó, “u Srednjoj i Istočnoj Evropi definitivno pomrsila puteve oblikovanja država i nacija.”¹⁰⁴ Bez obzira na to što su imale različita povijesna iskustva nastanka u odnosu na zapadnoevropske nacije, srednjoevropske i istočnoevropske nacije, smatra Bibó, uobličila su dva odlučujuća činioca: država kao politički pojam¹⁰⁵ i povijest,¹⁰⁶ a nikako jezik,¹⁰⁷ kako to misle neki teoretičari.

Uz uvažavanje značajnog Bibóvog doprinosa rasvjetljavanju nastanka i razvoja nacija u Evropi, posebno njegov doprinos objašnjenju razvoja mađarske, poljske i češke nacije, ne možemo, a da ne istaknemo njegovo neuočavanje, moglo bi se reći, neprepoznavanje nastanka i razvoja bošnjačke nacije, kao jedne od evropskih nacija. Kad nabraja srednje i istočnoevropske nacije¹⁰⁸ Bibó nigdje ne spominje bošnjačku naciju, niti bosansku državu, iako za nju, služeći se njegovom metodologijom, neosporno postoje podaci, kao i za srpsku, hrvatsku, bugarsku, litvansku i druge nacije i države koje nabraja. Možda se odgovor na Bibóvo nepominjanje Bošnjaka, kao nacije, i države Bosne, odnosno Bosanskog kraljevstva, krije u činjenici njegove interpretacije “evropskog kršćanskog vazaliteta (feudalizma).”¹⁰⁹ Kako se

103 Bibó-Huszár-Szücs, navedeno djelo, 16. i 17.

104 Bibó-Huszár-Szücs, navedeno djelo, str. 18.

105 “Moderna ideja nacije jest par excellence politički pojam: njezina polazna točka je državni okvir koji narod, energijom demokratiziranih nacionalnih masovnih osjećaja, želi zaposjesti i smatrati ga svojim.” (Bibó-Huszár-Szücs, navedeno djelo, 21-22.)

106 “Ono što odlučno uobličava jednu naciju jest upravo takav niz povijesnih doživljaja. Točna je, dakle, često isticana tvrdnja sljedbenika ideje o srednjoistočnoevropskim povijesnim zajednicama da jezik nije, sam po sebi, činilac koji stvara naciju – već da je to jedino povijest.” (Bibó-Huszár-Szücs, navedeno djelo, 22-23.)

107 “Onih nekoliko nacija (Slovaci, Letonci, Estonci, Albanci) za koje nam se na prvi pogled može učiniti da su rodene na čisto jezičnoj osnovi, takođe nisu nastale ‘okupljanjem’ ljudi istog jezika, već posredstvom povijesnih doživljaja i procesa.” (Bibó-Huszár-Szücs, navedeno djelo, str. 22.)

108 “Većina ovdašnjih nacija: poljska, mađarska, češka, grčka, rumunska, bugarska, hrvatska, srpska, litvanska, imale su tijekom dugih stoljeća povijesti svoje državne ili poludržavne organizacije i vlastitu političku svijest.” (Bibó-Huszár-Szücs, navedeno djelo, str. 22.)

109 Bibó-Huszár-Szücs, navedeno djelo, 101.

dominantna bosanska srednjovjekovna duhovnost – učenje Crkve bosanske – smatralo u katoličkoj Evropi “herezom”, i kako kod dobrih Bošnjana nije bilo klasičnog sveštenstva i redovništva, to je najvjerovatnije dalo povoda Ištvanu Bibóu da zaključi da, ako nije bilo sveštenstva i redovništva u Bosni onakvog kako je bilo u drugim društvima i državama, nije bilo ni organizirajućeg subjekta nacionalne zajednice. Prihvatanje islama od većine pripadnika učenja Crkve bosanske, sa dolaskom Osmanskog carstva, umnogome je promijenilo povijesnu praksu i povijesno iskustvo Bošnjaka, ali i bosanskog društva kao multireligijskog i multietničkog prostora u kome se uobličavala bošnjačka nacija. U odnosu na susjedne kršćanske narode, to je bila sasvim nova povijesna situacija i najvjerovatnije predstavlja drugi činilac koji je onemogućio Ištvanu Bibóu da uoči samosvojni put nastanka i razvoja bošnjačke nacije.

Odnos između nacije i religije nije “pravolinijski”, niti je uvijek na istom horizontalnom nivou, već je taj odnos mnogostruko interakcijski isprepleten na različitim nivoima i različitim stepenima intenziteta, u zavisnosti od stepena razvijenosti svake od navedenih pojava.¹¹⁰ Posebno značajno pitanje u razrješavanju odnosa između nacije i religije jeste određenje karaktera ove dvije pojave. Da li je moguće govoriti o dvije pojave koje se nalaze u istoj društvenoj ravni, ili je, pak, riječ o dvije pojave koje, iako su konkretizirane u društvu, ne nose isti nivo društvenosti? Kada govorimo o naciji, onda s pravom govorimo o društveno-historijskoj pojavi, koja je, kao oblik ljudske zajednosti, imala svoje prepoznatljive razvojne stepene. S druge strane, kada govorimo o religiji,¹¹¹ uvijek trebamo imati na umu da ona, kao društvena pojava, u sebi uvijek sadrži i svoje metadruštveno

110 Opširnije vidi u:

N. Duraković, *Kontroverze o nacionalnom i nacionalističkom*, Centar za društvene aktivnosti RK SSO BiH, Sarajevo, 1987.

S. Vrcan, *Dileme socijalističkog pristupa odnosu religije i nacije*, Kulturni radnik, Zagreb, br. 1/1984, 29-39.

D. Janjić, *Za kritičko poimanje religije i nacije*, Kulturni radnik, Zagreb, br. 1/1984, 51-60.

111 Religija (lat. *religio*) vjera, vjeroispovjest, religijski vjeroispovjedni, religiozan, predan vjeri, pobožan, bogomoljački, bogobožan (B. Klajić, *Rječnik stranib riječi*, Zora, Zagreb, 1958. god., str. 1075) “Religija je 1) učenje (o nastanku sveta, mestu čoveka, društva i prirode u njemu itd.) ili kognitivna doktrina; 2) ima kompenzatorsku funkciju (pruža sredstva nadoknade za stvarne prilagođenosti, uteha u duhu); 3) ima komunikativnu funkciju (omogućava opštenje vernika sa Bogom i među sobom); 4) ima regulativnu funkciju (reguliše ponašanje sistemom vrijednosti, normi i pravila ponašanja); 5) ima integrativnu ulogu (simbolička povezanost članova verske zajednice); 6) ona zadovoljava emocionalne potrebe (za sigurnošću, duševnim mirom...); 7) ona ima profetsku funkciju (pruža etičke ideale i izaziva kritiku društva sa stanovišta tih ideala, a onda i mogućnost nemira); 8) ona ima legitimacijsku funkciju (opravdava društveni poredak i određena ponašanja); 9) ona daje lični identitet i identifikaciju sa grupom (uz naciju najjača grupa i grupna svest) (Đ. Šušnjić, *Jednostrano tačne teorije*, Sociologija, Beograd, 1988, br. 2-3, str. 233.)

značenje, odnosno ima svoj metafizički sadržaj. Nemoguće je govoriti na istovjetan način o razvojnim stepenima religije i nacije. Religija je, u suštini, od društva neovisno objavljena duhovnost čovjeku, koja se društveno realizira kao konkretni religijski sadržaj u društvenom životu ljudi. Dakle, kada govorimo o odnosu nacije i religije, uvijek trebamo imati na umu da govorimo o dva autentična društveno-idejna fenomena i sadržaja, koji bismo mogli odrediti kao odnos društveno-historijskog (nacije) i društveno-duhovnog (religije). Sada možemo postaviti konkretnije pitanje. Da li se ova dva značajna fenomena savremenog egzistiranja čovječanstva, dodiruju ili povezuju, da li uzajamno dopunjuju ili zamjenjuju? Prije odgovora na ovo pitanje, neophodno je preciznije izraziti stav da je nacija, prije svega, društveno-historijski produkt, nastao u određenom vremenu, kao oblik ispoljavanja ljudske zajednosti i kao ljudska potreba i neophodnost življenja u kolektivnom identitetu. Da ne bude zabune, ističemo da, iako je religija dar transcendentnih sila, ona se uvijek društveno realizira, u aktivnosti vjerskih zajednica, i stoga se sa znanstveno-sociološkog stanovišta i može posmatrati kao društvena kategorija. Iz tih razloga opravdano je postaviti pitanje: gdje se nacija i religija dodiruju, gdje dopunjuju, a gdje povezuju? Svaka religija strukturu svog sadržaja ispoljava kao: dogmu (učenje), obred (ritual), vrijednosti, norme, religijske institucije, vjerske službenike i vlastito iskustvo. Svi ovi sadržaji međusobno su povezani sa višestruko različitih interakcijskih odnosa. Da li neki od ovih strukturnih elemenata religije čine istovremeno i strukturni sadržaj nacije? Neosporno je da nacija umjesto dogme ima vlastitu nacionalnu ideju, vlastite vrijednosti i norme, običaje, nacionalne institucije i nacionalne junake, umjesto vjerskih ličnosti. Uviđamo sličnost između nacionalne i religijske strukture, a u kolikoj je mjeri pojedini sadržaj jednog od ovih socijalnih realiteta sadržan u drugom, i obrnuto, zavisi od konkretnih društveno-historijskih uslova u kojima su se susretali nacionalni i religijski razvoj.

Religija je u povijesti, a i danas, davala i daje mnoge sadržaje društvenog života koji su istovremeno i nacionalni sadržaji. Istina, ona ih ne daje isključivo kao nacionalne, već, prije svega, kao socijalno-religijske, koji se u ukupnoj identifikaciji etnosa pojavljuju i kao etnički sadržaj. S druge strane, nacija realizira ekonomske, kulturne, političke i socijalne okvire i sadržaje u kojima religija konkretno ispoljava vlastite univerzalne vrijednosti, kao karakteristike konkretne nacionalne zajednice. Dakle, odnos nacije i religije nije jednosmjern, već uvijek međusobno i uzajamno uslovljen i određen.¹¹²

112 "Taj odnos uvijek je bio interakcijskog karaktera. S jedne strane, uticaj religije (religija) na nastanak i profiliranje različitih kolektivnih i socijalnih entiteta koji su se kasnije razvili u posebne etnicitete, narode i nacije, a s druge strane i uticaj nacije (nacija) na religiju, animirajući u njoj sve ove kulturne i socijalne sadržaje koji su bili vododjelnica u formiranju nacija i 'davali profil oblicima zajednica ljudi, koji su prethodili naciji'." (I. Bakić: *Nacija i religija*, Bosna Public, Sarajevo, 1994, str. 23)

Ako je nesporan interakcijski odnos između nacije i religije, opravdano je postaviti pitanje da li je taj odnos istog intenziteta na svim stupnjevima povijesnog razvoja nacije i na svim geopolitičkim prostorima? Svaka se nacija prvo formira kao zasebna etnička grupa, zatim kao narodna zajednica i tek na kraju kao zaokružena društveno-politička, socijalno-kulturna i duhovno-idejna zajednica. Većina teoretičara nacije slaže se u mišljenju da je uticaj religije na naciju mnogo veći na nivou etničkog konstituiranja i diferenciranja nacija, nego što je to na nivou već konstituiranih nacija.¹¹³ U već konstituiranih nacija nacionalno postaje samostalnije u odnosu na religijsko, samostalnije u smislu obogaćivanja nacionalnih sadržaja sekularnim elementima.¹¹⁴ Dakle, neosporna je činjenica da je religija konstitutivni element nacije, te da je njezin uticaj na nacionalni razvoj po intenzitetu različit u zavisnosti od stepena razvijenosti nacije kao društveno-historijske pojave. U fazi stvaranja nacionalnog jedinstva, uticaj religije na naciju je najintenzivniji, a najintenzivniji uticaj nacije na religijske sadržaje je u doba potpuno konstituirane nacije. To je, dakle, nesporno teorijski prihvaćeno, ali pitanja koja još nisu dovoljno rasvijetljena, a na koja treba dati odgovore, kako bi suodnos nacije i religije bio znanstveno eksplicitniji, jesu:

- kako religija egzistira u naciji,
- kako i uolikoj mjeri religija utiče na kolektivni identitet nacije,
- koliko je religijska svijest inkorporirana u nacionalnu svijest,
- uolikoj mjeri u već formiranim nacijama religija utiče na dalji tok nacionalnog razvoja,
- kako je i koliko religija na bosanskohercegovačkom prostoru uticala na konstituiranje i razvoj nacija,
- u kojoj mjeri već formirani nacionalni identiteti utiču na sekularizaciju religijskih sadržaja?

Razumijevanjem suodnosa naznačenih elemenata nacionalnog i religijskog dobit ćemo odgovor i o prisutnosti nacionalnih elemenata u religijskim sadržajima. "Odnos nacije i religije niti je jednoznačan niti je pravolinijski već, naprotiv, veoma složen i protivriječan i to onoliko koliko je bio protivriječan i sam proces nastanka i razvoja i religija i nacija."¹¹⁵

Kako svoj položaj i ulogu u društvu i svoj odnos prema društvu i prirodi čovjek doživljava preko vlastitih socijalnih i psiholoških mehani-

113 Opširnije o odnosu religijskog i nacionalnog na tri nivoa razvoja nacije vidi u: I. Bakić, *O suodnosu nacionalnog i religijskog*, Sveske br. 22-23, 1988., Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 1988, 67-68.

114 Sekularizacija je društveni proces koji se odvija pod uticajem različitih društveno povijesnih faktora, što za rezultat ima smanjenje uticaja religije na društvenu stvarnost, a povećanje uticaja sekularnih institucija, koje same po sebi ne moraju biti antireligijske niti ateističke.

115 I. Bakić, navedeno djelo, str. 23.

zama, to se i religija za čovjeka pojavljuje i ostvaruje ne kao iluzorna idejnost, već kao duhovno-kulturna činjenica. Čovjek je u svojoj datosti, istovremeno, i individualno i društveno biće – biće zajednice, on svoju duhovnu individualnost ostvaruje istovremeno i kao vlastitu društvenost, izraženu unutar i kroz različite oblike društvenih grupa. Šta se zbiva sa religijom, da li se ona na jedan način realizira kao individualni doživljaj čovjeka, a na drugi kao društvena činjenica – kao društveni zakon? Čovjek kao individualno biće – ličnost zbir je mnogobrojnih društvenih sadržajnosti i ličnih osjećanja, utemeljenih u moralnosti. Nacija kao prostor realizacije čovjekove društvenosti, putem složenog procesa socijalizacije, omogućava da se temelji moralnosti ne unište, već, naprotiv, da se održe i obnavljaju. Kakva je uloga religije u ovim i ovakvim individualno-društvenim procesima? Individualni doživljaj religije jeste psihički doživljaj,¹¹⁶ koji uvijek teži da se realizira u socijalnoj sredini kao uspostavljeni društveni odnos (brak, proces rada, pravo, nacija i sl.). Realiziranje individualnog doživljaja religije u socijalnoj sredini uvijek utiče na karakter potonje preko karaktera društvenih veza unutar socijalne zajednice.¹¹⁷ Dakle, religija za čovjeka ne postoji neovisno od ljudskog društva, i iz tih razloga ona se javlja kao društvena pojava sa svojom strukturom, formom, funkcijom, značenjem i posljedicama.

U odnosu nacije i religije važnu ulogu "igraju" religijski obredi.¹¹⁸ Društveni karakter obreda naročito je značajan kao društvena činjenica kada se obavlja u skupu. Potreba skupnog obreda uticala je na izgradnju vjerskih objekata, koji predstavljaju bitan materijalni element religijske kao društvene kulture. Obredne djelatnosti, kao bitan element religijske prakse, predstavljaju istovremeno i socijalnu i duhovno-kulturnu djelatnost. Uz obrede su često vezani i religijski običaji, koji, također, imaju širi društveni značaj. Širi društveni značaj religijskih običaja ogleda se, prije svega, u društvenoj praksi vezanoj za rađanje, smrt, vjenčanje i

116 "U pojmu religije je da ona nije puka nauka o Bogu, Njegovim osobinama, o našem odnosu i odnosu svijeta prema Njemu, niti o daljem životu naše duše... Ona nije neko puko istorijsko ili razumom stečeno znanje, već je u tom pojmu da religija interesuje srce, da ona utiče na naša osjećanja i na određenje naše volje – pri čemu, dijelimično, naše dužnosti i zakoni dobijaju veću snagu time što nam se predstavljaju kao zakoni Božiji." (Hegel, *Rani spisi*, V. Masleša, Sarajevo, 1982, 8. i 9.)

117 Kad raspravlja o ovom pitanju, tj. o načinu realizacije religije u čovjeku i društvu, Hegel govori o subjektivnoj i objektivnoj religiji. "Subjektivna religija je nešto individualno, objektivna je apstrakcija, prva je živa knjiga prirode, biljaka, insekata, ptica i životinja, onako kako one međusobno jedna s drugom žive, kako svaka od njih živi... druga je kabinet prirodnjaka." (Hegel, navedeno djelo, str. 7.)

118 "Obredi... su simboličke radnje koje se vrše po prihvaćenim pravilima kroz koje se izražavaju religijske ideje, predodžbe, osjećaji i pomoću njih se želi uticati na nadnaravno." (I. Cvitković, *Savez komunista i religija*, Oslobođenje, Sarajevo, 1985, str. 32.)

obilježavanje određenih datuma. Religijski običaji mogu biti šireg i užeg (lokalnog) društvenog značaja. Posebno bitan element vezan za religijske običaje jeste da oni prerastaju u narodne običaje. Onog momenta kada postanu narodni, religijski običaji u sebe poprimaju elemente tradicijskog i kao takvi sve više postaju narodni, a manje religijski običaji.

Da bi religija svoje metafizičko i metadruštveno značenje izrazila kao društveni i ljudski sadržaj, ona se služi i simbolima. Religijski simboli u sebi sadrže asocijativnu i sugestivnu komponentu, koja izravno utiče na karakter društvenih odnosa u zajednici. Preko religijskih simbola, religija uspostavlja specifične društvene veze u religijskoj zajednici. Preko simboličke predstave apsolutnog, religija ljude dovodi u posredni praktični kontakt sa transcendentnim, ali i između sebe samih. Praktična dimenzija svetog izražava se preko religijskih simbola, i tako dovodi članove religije, kako u odnos prema svetom, isto tako i u međudnose unutar zajednice. Kako egzistenciju transcendentnog nije moguće iskustveno doživjeti, to se njegova egzistencija posredno doživljava preko simbola kao dijelova čovjekove ukupne duhovne stvarnosti. Religijski simboli su istovremeno i dio kulture religijske zajednice, a kako je religijska zajednica uvijek dio cjeline društvene zajednice, to se religijski simboli uvijek javljaju i kao kulturni simboli društva. Kao takvi, bitno su i društvene kategorije. Uticaj religijskih simbola na kulturni život društva ogleda se u tome da se u kulturnom stvaralaštvu društva realiziraju kulturno-religijski sadržaji, koji nisu čisto religijske naravi.¹¹⁹ Tako se preko religijskih simbola subjektivni oblik duhovnosti ljudi javlja kao opredmećeni, materijalizirani, objektivizirani oblik društvenosti.

Posebno značajno u okviru pitanja uticaja religije na naciju i nacije na religiju jeste u kakvom su interakcijskom odnosu religijska svijest i kolektivna svijest nacije. Odnosno, da li pojedinac, prihvatajući religijsku svijest, ispoljava je i kao svijest nacionalne zajednice? Koliko religijsko ponašanje pojedinaca utiče na ukupno društveno ponašanje, odnosno na kolektivno ponašanje nacionalne zajednice? Pojedinac se sa grupom i zajednicom veže između ostalog i putem unutrašnje duhovne solidarnosti i privlačnosti. Religijska zajednica na pojedinca ne vrši nikakav pritisak, a pojedinac religijsku zajednicu prihvata kao nešto prirodno, nešto čemu on pripada, čiji je dio, nešto bez čega ne bi mogao da egzistira, niti da zadovolji svoje elementarne, materijalne i duhovne potrebe. Učešće u religijskoj praksi ne mora uvijek biti izraz istinske religioznosti pojedinca, već i izraz socijalnog i tradicijsko-običajnog načina ponašanja pojedinca u zajednici. Ova činjenica nam ukazuje na to da religioznost, bez obzira na to što se izražava i kao društvena praksa, dakle i nacionalna,

119 Opširnije vidi u:

V. Pavičević, *Sociologija religije*, Beograd, 1970, 10-15.

I. Cvitković, navedeno djelo, str. 34.

nije uvijek podudarna sa njom. Naprotiv, nacionalnost izražena nacionalnom sviješću je sveobuhvatniji pojam od religijske prakse. No, bez obzira na unutrašnju duhovno-psihološku osnovu religijske svijesti i religijske prakse, ona kao društvena činjenica u funkciji je integracije ili dezintegracije društveno-nacionalne zajednice. Naprimjer, učešće većine članova kršćanske zajednice na bogoslužjenju jača integrativnu dimenziju društvene zajednice. Zajedničko klanjanje dnevnih namaza, džume, bajram-namaza, teravih-namaza, te učestvovanje na tevhidima i mevludima, kao oblicima islamske vjerske prakse, istovremeno znače jaču integrativnu vezu islamske zajednice, ne samo kao vjerske već i kao društvene. Unošenjem narodnih običaja u religijske, mijenja se karakter religije. To je posebno izraženo u pravoslavlju. Tako promijenjena religijska duhovnost utiče na promjene modela ponašanja svojih sljedbenika. U religiji se unose i dodaju narodni propisi o životu, te tradicijska učenja o dobru i zlu, o pravdi i nepravdi. Tako je u pravoslavnu tradiciju unesen mit o "zlim i nepravедnim Turcima."

Religija, dakle, putem svoje integrirajuće uloge, kroz institucije, simbole i obrede, religijskom sviješću, djeluje i kao bitan integrirajući činilac nacionalne zajednice, dok nacija, istovremeno, putem tradicije, običaja i sekularnih elemenata kulture i nacionalne svijesti, sekularizira religijska ponašanja.

Razumijevanje odnosa religije i nacije jeste pitanje odnosa religije i kulture. Nisu li religija i kultura međusobno uslovljene duhovno-društvene pojave, koje se u društvenoj zajednici realiziraju kao dvije strane jedinstvenog društveno-historijskog procesa? Nije li religija sadržaj kulture, a kultura oblik vlastitog religijskog sadržaja? Bez obzira na to što se realizira u društvu, u kulturi jedne nacije, religija se ne može promatrati samo kao dio kulture, već i kao, od kulture neovisna, duhovna činjenica, čija je materijalna egzistencija moguća kao kulturna činjenica. Neosporna je činjenica da je religija odigrala vrlo značajnu ulogu u razvoju nacionalne kulture. Vrlo bi teško bilo povući oštru granicu razdvajanja između religijskog, kulturnog i historijskog toka jedne nacije. Također bi bilo vrlo teško utvrditi i razdvojiti početak razvoja religije i početak razvoja nacionalne kulture jednog naroda. Uglavnom, religija i kultura počinjale su i razvijale se zajedno, međusobno se uslovljavajući i nadopunjujući, istina, ne uvijek istovjetno, već u različitim dimenzijama i različitim intenzitetom, sve u zavisnosti od mjesta i vremena vlastitog razvoja. Moguće je govoriti o religiji kao kulturi, ali i o kulturi kao čovjekovom djelu nastalom pod uticajem religije. Ima autora koji smatraju da je religija najbitniji izraz kulture,¹²⁰ ali isto tako i onih koji kažu: "Religija je samo dio čovjekove kulture. Ona je povezana sa više aspekata kulture

120 J. Hrvat, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, I, Zagreb, 1939.

i ne možemo govoriti o religiji i kulturi, već o religiji kao kulturi, odnosno kao dijelu kulture na određenom stupnju njenog razvoja.”¹²¹ Oba ova mišljenja u sebi kriju dijelove složenog odnosa religije i kulture. Prihvatio činjenicu da su religija i kultura u jednoj svojoj dimenziji specifični izrazi ljudskog načina življenja, te da su opredmećena suština aktivnog života čovjeka kao bića zajednice. S druge strane, nije moguća ljudska praktična djelatnost, a time i religijska i kulturna, a da u krajnjoj instanci ne predstavljaju objektivizaciju duhovno-idejnih principa u društvenoj strukturi. I religija i kultura, kao sastavni dijelovi jedinstvenog duhovno-materijalnog i razvojnog procesa čovjeka i društva, dodiruju se i međusobno prožimaju, ne na jednom nivou nego na više nivoa, kao raznovrsne aktivnosti ljudi u raznovrsnim oblicima društvenog ispoljavanja života u zajednici.

I.4. Religijski faktor i uobličavanje nacija u BiH

Historija mnogih naroda i nacija, pokazuje da je religija imala i ima vrlo značajnu ulogu u njihovom nastanku i profiliranju, na način da je uticala na formiranje sadržaja i forme cjelokupnog života narodnih i nacionalnih zajednica.¹²² Međureligijski i međuetnički odnosi u Bosni i Hercegovini ne čine jedinstvenu specifiku Bosne i Hercegovine samo danas, već su to oni bili u čitavom povijesnom toku razvoja bosanskog društva.¹²³ U promatranju uticaja religijskog faktora na uobličavanje nacija u Bosni i Hercegovini, bitno je uočiti i ukazati na one činioce interakcijskih odnosa religije i nacije, koji su za rezultat imali razvoj i profiliranje socijalnog sadržaja kolektivnih identiteta Bošnjaka, Srba i Hrvata.¹²⁴ Kada je u pitanju Bosna i Hercegovina, onda ne možemo govoriti o uticaju religije, već o uticaju religija na profiliranje bosanskih nacija. U Bosni i Hercegovini su se susrele tri svjetske religije, islam, pravoslavlje i katolicizam, istovremeno i kao tri socijalna, kulturna i idejna realiteta i svaka na svoj način, ili u međusobnom interakcijskom odnosu, uslovele nastanak triju samosvojnih bosanskih nacionalnih identiteta: Bošnjaka, Srba i Hrvata.¹²⁵

121 I. Cvitković, *Savez komunista i religija*, Oslobođenje, Sarajevo, 1984, str. 57.

122 Opširnije: Filipe, Fernandez –Armesto, *Narodi Evrope*, Naklada ZADRO, Zagreb, 1997.

123 Džaja M. Srećko, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1992.

124 M. Hadžijahić, *Vjerski faktor u nacionalnoj identifikaciji*, u “*Od tradicije do identiteta*”, 64-83.

125 “Pripadnost trima glavnim religijskim zajednicama bila je presudno važna za kulturni i politički sadržaj nacionalnosti” (I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Globus, Zagreb, 1988, str. 67.)

Kada govorimo o značaju religijskog faktora u profiliranju nacija u Bosni i Hercegovini, to ni u kom slučaju ne znači zanemarivanje tradicije, običaja, jezika i etničkog porijekla, činilaca koji su u jednom višedimenzionalnom interakcijskom odnosu, u dugom društveno-historijskom hodu, konstituirali današnju stvarnost Bosne i Hercegovine, kao višekonfesionalne i višenacionalne zajednice. I pored dugovjekovnog suživota religija i nacionaliteta, u Bosni i Hercegovini nije došlo do potpune identifikacije nacije i religije, ali u složenom spletu socijalnog života one se stalno susreću i međusobno uslovljavaju.¹²⁶

Jedna od specifika današnje bosanske multinacionalnosti jeste da ona potiče iz srednjovjekovnog jednonarodnog žilišta. Neosporna je činjenica da je u srednjem vijeku u Bosni i Hercegovini postojao jedan jedinstveni bosanski narod,¹²⁷ po dobru poznati dobri Bošnjani, koji su, istina, ispovijedali tri vjere (vjeru bosansku, pravoslavnu i katoličku). Bitna karakteristika bosanske multireligioznosti, kao pravila življenja, jeste ta da je srednjovjekovna bosanska vlastela istovremeno ispovijedala po dvije i tri vjere.¹²⁸ Slijedeći tu logiku, za očekivati je da je ta pojava bila raširena i među običnim ljudima (građanstvom) srednjovjekovne Bosne.

Opravdano je postaviti pitanje, od kada, kako i zašto iz jedinstvenog bosanskog naroda izrastaju tri samosvojna nacionalna identiteta: Bošnjaci, Srbi i Hrvati.

Kršćanstvo, odnosno hrišćanstvo je u Bosnu i Hercegovinu ulazilo i sa istoka i sa zapada, i, što je sasvim normalno, težilo da se što više ukorijeni u narodu. Poznato je da kršćanstvo u Bosnu nije ulazilo kao jedinstvena religija, već kao katoličanstvo i pravoslavlje, te je permanentno među njima vladala, ako ne borba, ono nekada jače, a nekada slabije, rivalstvo. U tom sučeljavanju katoličanstva i pravoslavlja dobar dio autohtonog domaćeg stanovništva na vlastiti i dosta originalan način ispoljavao je izvorno kršćanstvo, imenujući ga vjerom bosanskom. "Braneći svoju državnu samostalnost i svoju vjeru, oni su svoju crkvu nazivali 'narodnom' – 'bosanskom', a sebe same pravim ili 'dobrim Bošnjanima'."¹²⁹

Svojim postojanjem Crkva bosanska je onemogućila katoličku i pravoslavnu crkvu da izvrše diferenciranje ljudi bosanskohercegovačkog

126 "Da se religija kod Hrvata najčešće primarno shvata kao nacionalna podloga, kod Muslimana kao faktor razvoja i održanja, a kod Srba kao faktor zaštite i jačanja nacionalne identifikacije, posebno u kulturno-etničkoj dimenziji." (I. Bakić, *Nacija i religija*, str. 35.)

127 E. Imamović, *Korijeni Bosne i bosanstva*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995, str. 119.

128 Upečatljivi primjeri su Stjepan Vukčić Kosača i Sandalj Hranić. "Sandalj Hranić, zet kneza Lazara, bio je pravoslavni koliko i pataren." (V. Ćorović, *Historija Bosne*, Glas srpski, Banja Luka, Ars Libri, Beograd, 1999, str. 186.)

129 V. Ćorović, navedeno djelo, str. 185.

prostora u dvije religijske grupe. Pripadanje određenoj vjeri u to vrijeme značilo je istovremeno i pripadanje određenom društveno-etničkom identitetu. Dakle, već u srednjovjekovlju u Bosni i Hercegovini postoje izdiferencirana tri samostalna vjerska identiteta, među kojima Crkva bosanska predstavlja identitet koga priznaju i strani crkveni i državni faktori. Tako Dubrovčani 1405. godine djeda, starješinu Crkve bosanske, nazivaju "gospodinom i duhovnim ocem Vaše crkve bosanske".¹³⁰

I pored nepobitnih dokaza o postojanju autentične Crkve bosanske, kao vjerske organizacije dobrih Bošnjana, naroda srednjovjekovne bosanske države, brojni su primjeri njezinog negiranja i osporavanja,¹³¹ a sve u cilju da se na taj način negira duhovno-idejno i **etničko utemeljenje i društveno-historijski kontinuitet bošnjačke nacije**, čije je žilište duboko ukorijenjeno u bosanskohercegovačkom srednjovjekovlju. Za pravilno razumijevanje prirode učenja Crkve bosanske, neophodno je njezino postojanje promatrati i iz nje same, a ne samo iz izvora i određenja izvan nje. Ako je tako pogledamo, vidjet ćemo da ona predstavlja samostalnu i pravovjernu crkvu¹³², ni pravoslavnu ni katoličku, već autentičnu bosansku duhovnu pojavu, koja institucionalizirano kršćanstvo pokušava vratiti izvornom učenju u kontekstu vlastitog razumijevanja i duhovne orijentacije vremena u kome je nastala. Bez obzira na progone, nasilje, pritiske i razne vrste osporavanja, Crkva bosanska se održala u narodu, ne kao krivovjerje i "bosanska hereza", već kao vjera većine srednjovjekovnog bosanskog naroda. Ona je to mogla biti iz razloga što je u najvećoj mjeri zadovoljavala duhovne potrebe naroda, a zauzvrat nije tražila materijalne nadoknade, jer je to bilo suprotno njezinom učenju. "Bez obzira na to što se bogumilstvo, globalno posmatrano, može tretirati kao hrišćanska sekta, ono je po svojoj zastupljenosti bilo dominantna religija jedne države, Bosne, bilo je, dakle, državna religija, i to ga u političkom smislu sasvim diferencira od brojnih heretičkih sekta medijevalne Evrope."¹³³

Sa nestankom srednjovjekovne bosanske države i uspostavom osmanske državne vlasti na prostorima današnje Bosne i Hercegovine, dolazi i do etničko-konfesionalnih promjena u pravcu jačeg diferenciranja bosanskohercegovačkog stanovništva na konfesionalnoj osnovi. Najzna-

130 Anto Babić, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Svjetlost, Sarajevo, 1972, str. 262.

131 Među autorima koji negiraju postojanje Crkve bosanske, odričući joj bilo kakvu samostalnost i posebnost ističu se Božidar Petranović i Vlado Glušac.

Vidi: B. Petranović, *Bogumili, Crkva bosanska, i Krstjani*, Zadar, 1867.

V. Glušac, *Srednjovjekovna bosanska crkva*, GDI, Sarajevo, 1953.

132 Jaroslav Šidak, *Studije o "crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Sveučilišna naklada, Zagreb, 1975.

133 E. Halilović, *Prihvat islama a ne islamizacija*, Zmaj od Bosne, od 25.08.1994, str. 15.

čajniji društveno-povijesni proces, koji se desio sa dolaskom Osmanske države, jeste proces prihvata islama.¹³⁴

Prihvatanje islama od strane određenog dijela bosanskohercegovačkog stanovništva nije značilo samo religijsku promjenu, u smislu prihvatanja islamskog učenja i rituala, već mnogo širu socijalnu, kulturnu i političku promjenu. Prihvatanje islama kao religijskog sistema istovremeno je uslovalo promjene karaktera odnosa u cjelokupnom socijalnom i kulturnom sistemu življenja njegovih pripadnika. Kod muslimana se islam nikada nije razvijao samo kao religijski sistem. Sa njegovim prihvatanjem, odnosi među ljudima poprimaju novi karakter, sa jačim osjećajem solidarnosti i pripadnosti zajednici, formiraju se nove društvene strukture, novi kulturni sklopovi, a samim time i začeci novog narodnog kolektiviteta. Prihvatajući islam, nije dolazilo samo do promjena u karakteru društvenih odnosa i socijalnih struktura, među novim sljedbenicima islama, već je došlo i do promjene karaktera odnosa između izdiferenciranih hrišćanskih narodnih grupa i grupe naroda koja je primila islam. "Islam se time uključuje u procese religijskih i etničkih transformacija i konstituiranja formirajući, poput katoličanstva i pravoslavlja, posebnu muslimansku etničku grupaciju, koja će se vijekovima razvijati u suodnosu sa pravoslavljem i katoličanstvom, kao sinonimima za srpstvo i hrvatstvo. Na taj način islam stvara razlike muslimanske grupacije spram neislamskih naroda."¹³⁵

Prije nego što ukažemo na osnovne činioce intenzivnijih prijelaza na islam u Bosni i Hercegovini, važno je istaći da je taj proces bio dobrovoljan. Na to su uticala dva bitna činioca. Prvi je sadržan u samom islamskom stavu prema načinu prihvatanja vjere. "U vjeru nije dozvoljeno silom nagoniti..."¹³⁶ Drugi proističe iz bliskosti, odnosno sličnosti učenja Crkve bosanske i islama, te permanentnog progona pripadnika Crkve bosanske od strane katoličke i pravoslavne crkve. Dominikanac Nikola Barbući papskom legatu 1459. god. piše: "Da mu je kralj odgovorio da će sve učiniti što mu papa i kardinal narede, ali da traži pomoć, jer se sam s Turcima ne može boriti zbog Mahineja, koji bi više voljeli Turke nego hrišćane (katolike), a umalo da nije veći dio stanovništva mahinejski."¹³⁷

134 Ovaj složen i u znanosti do danas nedovoljno objašnjeni fenomen kod većine istraživača pogrešno je nazivan "islamizacijom", što asocira na nasilni prihvata islama, a većina historijskih izvora govori o dobrovoljnom prihvatu. Važno je napomenuti da svi srpski i hrvatski istraživači prihvata islama imenuju islamizacijom.

Vidi: A. Solovjev, *Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne*, GID BiH, Sarajevo, 1949.

M. Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine, i porijeklo bosansko-hercegovačkih Muslimana*, Islamska dioničarska štamparija, Sarajevo, 1940.

135 I. Bakić, navedeno djelo, str. 93.

136 Kur'an, II:256.

137 Navedeno prema: A. Solovjev, *Nestanak bogumilstva i islamizacija*, str. 48.

Historijski izvori ukazuju na to da na islam nije prelazila samo vlastela, kako bi sačuvala svoje posjede, već su to činili i svi socijalni slojevi bosanskog društva.¹³⁸ "Iz 873. (1469.), dakle šest godina iza osvajanja Bosne, sačuvao nam se hudžet šeriatskog suda, u kome se spominje spor oko zemlje, između nekog Davud-bega i seljaka iz sela Dusine u kreševskoj nahiji. Šerijatski sud riješio je spor u korist seljaka, jer je zemlja njihova baština (istakao A.Đ.), koju su naslijedili od očeva i djedova."¹³⁹ Seljaci o kojima je govor jesu Husein, sin Pavlov, Muhamed, sin Pavlov i Hasan, sin Radivojev. Iz ovog se vidi da su ti seljaci odmah nakon fetha prešli na islam."¹⁴⁰ Ovaj nam izvor pruža i dva značajna dokaza o demokratskom odnosu islama i islamske države prema tradiciji i pravu domaćeg stanovništva. Sud je spor riješio u korist seljaka, iako su se sudili sa begom, predstavnikom vlastele, odnosno gornjim slojem društva. I drugo, jasno se vidi da je po pitanju nasljedstva i nasljeđivanja islam poštovao zatečeno tradicijsko i običajno pravo.

Ovakvi primjeri govore o privlačnosti prihvatanja islama od strane svih slojeva stanovništva, što jeste jedna od osnovnih karakteristika formiranja zasebne i cjelovite narodnosne grupe. Islam se, dakle, ovdje ne pojavljuje samo kao religijsko ubjedenje, već i kao povijesno izrasliji društveno-civilizacijski krug, koji postaje utočište za stanovnike Bosne, progonjene od katoličkih i pravoslavnih političkih snaga. Svi stanovnici Bosne, ne samo pripadnici Crkve bosanske, koji su se upoznali sa islamom, uvjerali su se da će njegovim prihvatanjem sačuvati svoje posjede, ali i steći mogućnost da se politički iskažu u Osmanskoj državi. Slanjem svoje djece u janičarsku službu (adžami oglane) i onih koji su prihvatili islam i onih koji to još nisu, sticane su mogućnosti da se dođe do visoke službe na dvoru, dakle, u administrativno-političkom aparatu države. Svi ovi činioци ukazuju na to da je islam već u Osmanskoj državi snažno, preko svih segmenata praktikovanja i organizacije života u Bosni i Hercegovini, uticao na konstituiranje, razvoj i uobličavanje muslimanskog etnosa, kao osnove bošnjačke nacije.

Nasuprot univerzalističkom karakteru katoličanstva i islama, pravoslavlje je prvenstveno djelovalo na razini i u okviru različitih narodnih zajednica. Ta religijska specifičnost pravoslavlja odrazila se i na bosanskohercegovačkom prostoru. Pravoslavlje, kao religija, i pravoslavna crkva, kao njegova institucionalizirana forma među pripadnicima pravoslavne

138 "1851. god. pisao je fra Ivan Jukić: 'ispočetka po svoj prilici samo su se gospoda turčila za uzdržavati svoje imanje, al kasnije cijela sela i obćine predoše na turski zakon'..." navedeno prema: A. Solovjev, *ibid*, 42.

139 "i ljudima prava njihova ne umanjujte i zlo po Zemlji, nered praveći, ne činite". (Kur'an, XXVI:185)

140 Mehmed Handžić, *Islamska misao H. Mehmeda Handžića*, izbor radova, El-Hidaje, Rijaset Islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 1994, str. 191.

vjere u Bosni i Hercegovini, bili su mnogo snažniji faktor u nacionalnoj identifikaciji nego, naprimjer, jezik, teritorij i drugi elementi.¹⁴¹ Ne ulazeći dublje u samu "prirodu pravoslavlja", odnosno njegove ukorijenjenosti, njegove izraslosti iz narodne tradicije, običaja i mita, a samim time i njegove neposrednije povezanosti sa narodnim (etničkim), ovdje želimo istaći, po našem mišljenju, jedan vrlo bitan činilac koji je uputio i učvrstio pravoslavlje ka neposrednom odnosu sa narodnom zajednicom kojoj je pripadalo.

Sa zamjenom srednjovjekovne Bosanske države Osmanskom državom, dešavaju se bitne promjene u organiziranju lokalne samouprave. Nju kod nemuslimanskog stanovništva¹⁴², svuda, pa i u Bosni i Hercegovini, Osmanska država povjerava njihovim vjerskim organizacijama. Ta država je dala obnoviti Pečku patrijaršiju¹⁴³ isključivo kao vjersku instituciju, i preko nje, odnosno preko lokalnih vjerskih vođa, upravljati nemuslimanskim podanicima. Podjela podanika po religijskim zajednicama u vrijeme osmanske vlasti bila je općeprihvaćen metod razlikovanja naroda. Izrazom *millet*¹⁴⁴ označavana je i vjerska i narodna pripadnost. Nemuslimanski podanici Osmanske države svoj kontakt sa državom ostvarivali su preko svojih crkvenih institucija. Iz tih razloga pravoslavni lokalni poglavari, pored vjersko-duhovne vlasti, za svoje vjernike prihvataju i onaj dio vlasti koji je prije pripadao srednjovjekovnoj državi. Pravoslavlje se u vrijeme Osmanske države u Bosnu i Hercegovinu (Bosanski sandžak) širilo iz Srbije, noseći sa sobom sve one osobenosti vjerskog i narodnog života koje su se kristalizirale u svom povijesnom iskustvu pod osmanskom vlašću. Širenjem srpske dabarske eparhije, u tadašnjem bosanskom

141 Analizirajući etničke, religijske i jezičke razlike između Srba i Albanaca, N. Malcolm s pravom ističe značajnu, odnosno, odlučujuću ulogu srpske pravoslavne crkve i pravoslavlja na nacionalno uobličavanje Srba. "Ono po čemu se Srbi i Albanci uistinu razlikuju je jezik. Međutim, srpski jezik, mada jasno odvaja Srbe od Albanaca, ne čini Srbe Srbima na tako izričit način: naprimjer, dijalekt i izgovor koji se koriste u Srbiji blijede u Bosni, kao i u Crnoj Gori, prelazeći u varijante onoga što je nekada nazivano srpsko-hrvatskim jezikom, koji su govorili i Hrvati i bosanski Muslimani. Neophodan je, stoga, još jedan faktor da bi se definiralo srpstvo; taj je faktor, povijesno najsnažniji u formiranju srpskog identiteta, srpska pravoslavna crkva. Ta crkva je po prvi put stekla neovisan status unutar grčke pravoslavne crkve početkom trinaestog stoljeća, da bi postala potpuno neovisna 1936. god.; ta neovisnost se nakon tog vremena gubila, ali su upotreba slavenske liturgije i njena uloga u kulturnom životu Srbije ostale neprekinute. Kada se u devetnaestom stoljeću počelo sa propagiranjem nacije, pripadnost ovoj crkvi je obezbijedila već gotovu i pripremnu kategoriju srpstva." (N. Malcolm, *Kosovo kratka povijest*, Dani, Sarajevo, 2000. str. 60.)

142 Opširnije o organizaciji lokalne vlasti u BiH za vrijeme Osmanlija vidi u: A. Sućeska, *Ajani*, Naučno društvo SRBiH, Djela, knjiga XXII, Sarajevo, 1965.

143 Pečka patrijaršija je obnovljena 1557.

144 millet – turski (millet): 1. narod, nacija; 2. vjerska zajednica, vjera (B. Klajić, *Rječnik stranih riječi*, Zora, Zagreb, 1958, str. 819.

ambijentu uspostavlja se Dabarsko-bosanska eparhija, ne kao novo pravoslavno utemeljenje, već, prije svega, kao jedna ispružena grana srpske pravoslavne crkve kao cjeline. O intenzivnijem širenju srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini, tek za vrijeme osmanske državne vlasti na ovim prostorima najbolje svjedoče datumi podizanja pravoslavnih manastira.¹⁴⁵

Pravoslavna crkvena misao istovremeno se javlja i kao socijalna i politička misao bosanskih pravoslavaca, što kod njih formira osjećaj zasebne etnokonfesionalne grupe u odnosu na druga dva (Bošnjake i Hrvate) bosanskohercegovačka etno-konfesionalna identiteta. Crkvena misao bosanskih pravoslavaca preferira, prije svega, preko svojih velikodostojanstvenika¹⁴⁶, tlo, jezik, grobove, mitsku tradiciju (kosovski mit i mit vođe) i svetosavsku interpretaciju hrišćanstva. Svi ovi elementi uzrokuju povezivanje pojedinaca i socijalnih grupa pravoslavnog stanovništva u jednu širu i socijalno razvijeniju društveno-povijesnu, društveno-kulturnu i ekonomsku formu zajednice, što nacija, ustvari, i jeste. Oživljavanje uspomena na kosovski mit "srpski sveštenici s krstom, a srpski guslari s guslama u ruci"¹⁴⁷ povezivali su vjersko i nacionalno tako da je "ono što je vjersko i nacionalno je, a što je narodnosno i vjersko je. Vjerski običaji postaju narodni, a narodni običaji postaju vjerski. Tako pravoslavna vjera, prožeta narodnim duhom, postaje narodnom vjerom, a pravoslavna crkva postaje narodnom srpskom crkvom."¹⁴⁸

Najbolji dokaz identifikacije pravoslavne crkve i srpskog narodnog uobličavanja, odnosno uobličavanja pravoslavno-nacionalne zajednice u osmanskome periodu, vidljiv je i po nazivu pravoslavnog stanovništva – srpski millet ("Sirf millet"), nakon obnove Pečke patrijaršije. Prije toga, pravoslavni stanovnici Bosne i Hercegovine i Srbije ubrajani su u "rumski millet", što je bila oznaka za sve pripadnike grčke pravoslavne crkve.¹⁴⁹

145 U do sada poznatim izvorima vijesti o pravoslavnim manastirima u Bosni potiču od sredine XVI stoljeća: Lomnica 1578, Ozren 1587, Vozuća 1617 (vidi: A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, 110-115.

M. Filipović – Đ. Mazalić, *Manastir Paprača u Bosni, u: Spomenik SAN 99*, Odjeljenje društvenih nauka N.S. 1950, 93-114.)

146 Opširnije o stavovima pravoslavnih velikodostojanstvenika i ulozi pravoslavne crkve vidi u:

Gavrilović, Žarko, *Na braniku vjere i nacije*, autorsko izdanje, Beograd, 1986, Vasilije, episkop Žički, *Uloga Srpske pravoslavne crkve u banjalučkom veleizdajničkom procesu*, Beograd, 1970.

147 A. Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u Kraljevini SHS 1918-1929*, Svjetlost, Sarajevo, 1974, str. 539.

148 Dr. Toma Popović, *Narodno Jedinstvo*, 130, 30. VI 1920, navedeno prema A. Purivatra, navedeno djelo, str. 539.

149 Opširnije: M. Mirković, *Pravni položaj i karakter srpske crkve pod turskom vlašću, 1459-1766*, Zavod za izdavanje udžbenika SRS, Beograd, 1966.

B. Nivelic: *Srpska pravoslavna crkva u BiH do obnove Pečke patrijaršije*, V. Masleša, Sarajevo, 1990.

Vjernike pravoslavne vjere pod osmanskom državnom vlašću okuplja, povezuje i podsjeća na vlastitu tradiciju srednjovjekovne srpske države institucionalizirana pravoslavna crkva.¹⁵⁰ Kada je u pitanju bosanskohercegovački prostor, onda je tu još jače pravoslavlje uticalo na uobličavanje srpskog nacionalnog identiteta. Kao jedina nacionalna institucija pravoslavnih stanovnika Bosne i Hercegovine u osmanskom dobu, pravoslavna crkva, pored okupljanja svojih pripadnika na religioznoj osnovi, istovremeno se javlja i kao snažan kulturni činilac, prije svega u širenju pismenosti,¹⁵¹ jačanju svijesti o vlastitoj zasebnosti, posredstvom širenja kosovskog mita i drugih pravoslavnih, kao narodnih, sadržaja i simbola.

Slično, kao što je pravoslavlje uticalo na uobličavanje srpskog nacionalnog identiteta, a islam bošnjačkog, i katoličanstvo je uzrokovalo hrvatstvo, kao etnički identitet stanovnika Bosne i Hercegovine katoličke vjeroispovijesti. Prisutnost katoličanstva u Bosni i Hercegovini ima viševijekovnu tradiciju i, uz univerzalističku organizaciju katoličke crkve, čini suodnos katoličanstva i hrvatstva u Bosni i Hercegovini unekoliko različitim u odnosu na suodnos pravoslavlja i srpstva i islama i bošnjaštva. Dok su pravoslavci i muslimani imali potrebu da u prvim decenijama svog narodnosnog uobličavanja intenzivnije budu vezani i upućeni na pravoslavlje, odnosno islam, Hrvati nisu do u skorije vrijeme (postojanje kraljevine Jugoslavije) imali značajnije potrebe da naglašavaju katoličku tradiciju hrvatstva.

Katoličanstvo je u srednjovjekovnoj Bosni imalo značajan uticaj. Taj uticaj se najprije ogledao u borbi katoličke crkve, potpomognute i inicirane od Rima, papske države, protiv pristalica Crkve bosanske i pravoslavlja.

Već tada se jasno izdiferencirala zasebna vjersko-narodnosna zajednica prepoznatljiva po katoličkom identitetu. Rim je preko ugarskih i hrvatskih katoličkih velikaša vodio nekoliko krstaških ratova u Bosni i Humu protiv pristalica Crkve bosanske. Iako su dominikanci¹⁵² bili prvi misionari katoličanstva u srednjovjekovnoj Bosni, neosporna je činjenica da su franjevci ostavili glavni pečat, kako u širenju katoličke vjere, isto tako i u nacionalno-religijskom povezivanju katoličkog

150 "Odnos između srpske crkve i države Nemanjića, mogao bi se usporediti, s osjetljivim odnosom – da upotrijebimo Pilarovu predodžbu – duše i tijela. Kad je tijelo palo pod Turke duša je čuvala sjećanje na nj. Srpska je crkva kanonizirala kraljevsku lozu Nemanjića (izuzevši Stefana Dušana) i nekoliko srpskih despota. Njihova se imena spominju u bogoslužbenju svakoga dana, tijekom stoljeća..." (I. Banac, navedeno djelo, 73. i 74.)

151 Pravoslavna crkva u Bosni, Humu, Travuniji od XII do XV vijeka i njena uloga u razvitku i širenju pismenosti. (vidi u: V. Bogičević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, V. Masleša, Sarajevo, 1975, 66-87.)

152 S. Jaliman, *Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni*, IPP Hamidović, Tuzla, 1999.

stanovništva u Bosni i Hercegovini. O značaju i snazi franjevacu u Bosni i Hercegovini, pored ostalog, svjedoče i podignuti franjevački samostani.¹⁵³

Bosanska franjevačka provincija ne samo da je bila gotovo jedini čuvar katoličke vjere, već je istovremeno svojim djelovanjem razvijala svijest kod katoličkog stanovništva Bosne i Hercegovine o zajedništvu i pripadnosti jednom posebnom kolektivitetu, različitom, ne samo u vjerskom, već i u kulturnom, tradicijskom i drugim osobenostima u odnosu na sljedbenike islama i pravoslavlja.¹⁵⁴

O priznanju katoličanstva i njegovom uvažavanju, kao duhovno-historijskog realiteta, svjedoče i dvije *ahdname*¹⁵⁵, koje je izdao sultan Mehmed II Fatih franjevcima, da mogu svoju vjeru slobodno ispovjedati. Intenzivnije isticanje katoličke dimenzije hrvatstva počinje za vrijeme kraljevine Jugoslavije, kad narastaju suprotnosti između hrvatskih i srpskih nacionalnih interesa i ideologija. Utemeljenost bosanskih Hrvata u katoličanstvu ogleda se, prije svega, u nacionaliziranju socijalnih struktura i sadržaja katoličke crkve. Katolička crkva se javlja kao zaštitnik narodnih interesa Hrvata. "Hrvati su narod čiji se razvoj vezuje za nacionaliziranje katoličanstva i prisvajanje nekih temeljnih katoličkih principa i institucija koje su vremenom inkorporirane u narodni život i postale podloga za konstituiranje i razvoj nacionalnih institucija kao značajnog faktora u razvitku hrvatske nacionalne samobitnosti."¹⁵⁶

Katolička crkva i njezini velikodostojnici ostvarili su vezu između katoličanstva kao religije i stanovništva katoličke vjeroispovjesti kao etničke kategorije, ne samo u sferi duhovnosti, već i u sferi kulture i ideologije i time svestrano i neposredno uticala na uobličavanje hrvatske nacionalne identifikacije u Bosni i Hercegovini.

153 Još u predosmanskom periodu historijski izvori pominju 39 franjevačkih samostana na prostoru današnje Bosne i Hercegovine (S. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo, 1992, 134-136.)

154 O djelovanju franjevacu vidi: M.V.Batinić, *Djelovanje franjevacu u Bosni i Hercegovini za prvih šest vijekova njihova boravka*, I-III, Zagreb, 1881-1887)

155 Prvu ahdnamu izdao je Mehmed II Fatih 1462. god. nakon zauzeća Srebrenice, a drugu 1463. god. na Milodraževu tadašnjem poglavaru bosanskih franjevacu fra. Anđelu Zvizdiću (grupa autora, *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, Napredak, Sarajevo, 1997, str. 59.)

156 I. Bakić, navedeno djelo, str. 98.

II DIO

OSOBNOSTI PROFILIRANJA BOŠNJAČKE NACIJE

*Kad smo već kod imena, treba napomenuti da je ime Bošnjak
istorijsko, hiljadugodišnje ime*

(prof. Ante Granić)

II.1. Predislamska komponenta u duhovno-kulturnom biću Bošnjaka

Proces konstituiranja bošnjačke nacije, izuzetno složen, specifičan i autonoman, često nasilno usporavan, u osnovi neprekinut, predstavlja jedinstven tok, koji neprekidno traje, više od hiljadu godina i kao etnos i kao društvo i kao zajednica, neodvojivo povezano sa bosanskom državom.¹⁵⁷ U dosadašnjim znanstvenim istraživanjima fenomena bošnjačke nacije, prije svega u historiografiji, se objašnjavao praćenjem razvoja i stanja bosanske države.¹⁵⁸ Istina, država i društvo su dva fenomena, uzajamno i uzročno-posljedično povezani, tako da praćenje razvoja etničkog iz perspektive političkog organiziranja države jeste potrebno, ali nije dovoljno. Jer, cjelina društvenog života nije, niti može biti sadržana samo u političko-pravnoj dimenziji življenja.

Način proizvodnje društvenih odnosa i društvo shvaćeno kao totalitet dijalektičko je jedinstvo teritorije, tradicije, običaja, jezika, duhovno-kulturnih sadržaja, konfesionalnog pluralizma i političke dimenzije života. Smatramo da je promatranje etničkog i njegovo vezivanje isključivo za državno, odnosno političko, navelo pojedine autore¹⁵⁹ na zaključak da u Bosni dolazi do prekida etničkog i državnog kontinuiteta u momentu smjene državne vlasti između Bosanskog kraljevstva i Osmanske države. Ovakve zaključke ne donose oni autori¹⁶⁰ koji tok etničkog razvoja u Bosni i Hercegovini i, unutar toga toka, proces profiliranja bošnjačke nacije prate kao razvoj društva i zajednice, čiji je proizvod ne samo etnos, već i sama država, koja mu usmjerava tok, nekada omogućava veću slobodu ispoljavanja, a nekada sputava i zaprečava. Drugim riječima, bilo bi pogrešno pravno-politički diskontinuitet bosanskog društva, diskontinuitet njegove "fizionomije", koji se dešavao tokom milenijskog povijesnog razvoja, bilo

157 "Bosna pripada krugu rijetkih zemalja koja je u svojoj dugoj povijesti prošla sve faze, političkog organiziranja, od plemenskog saveza (u ilirsko doba) preko organizacije župa (u ranom srednjem vijeku) i kraljevine (u kasnom srednjem vijeku) do savremene države koja je 1992. god. nakon prekida od 529 godina (1463) nastavila tradiciju srednjovjekovne bosanske države." (E. Imamović, *Bosanska dinastija Kotromanića*, u zborniku *Srednjovjekovna bosanska država i suvremenost*, FPN, Sarajevo 1996, str. 21.)

158 S. Džaja, V. Čorović, E. Redžić, E. Imamović, V. Klajić, N. Klajić.

159 S. Džaja, V. Čorović, S. Čirković, D. Mandić.

160 N. Klajić, M. Imamović, M. Hadžijahić, A. Handžić, I. Banac, M. Filipović, J. Žiga.

zbog stranih osvajanja, odluka međunarodne zajednice ili nekog drugog razloga, predstavljati kao nepostojanje kontinuirane historijske vertikalne bosanskog društva, odnosno, njegovog biološkog i duhovno-kulturnog supstancijaliteta, konstante njegovog multilateralizma¹⁶¹. Zbog tih razloga, za razumijevanje predislamskih elemenata u društvenom biću Bošnjaka, neophodno je njegov razvoj posmatrati, prije svega, kao razvoj društva, sa cjelokupnom složenom strukturom.¹⁶² "Društvo srednjovjekovne Bosne ima elemente i društva i zajednice, ali je po svom sadržaju, po svojim društvenim odnosima bliže zajednici u smislu F. Tenisa"¹⁶³ Ukratko, za predislamski period razvoja bošnjačkog etnosa možemo reći da je to period naroda u nastajanju, odnosno nacije u mogućnosti. To je duhovno i kulturno žilište, iz koga autonomno izrasta, uz neprekidni suodnos sa drugima, bosanskim Srbima i bosanskim Hrvatima, bošnjačka nacija, kao samorealizirana društvena zajednica.

Bez obzira na to što je bosansko srednjovjekovno društvo bilo izloženo različitim duhovnim, kulturnim, ideološkim i političkim uticajima, ono posjeduje vlastiti identitet, prepoznatljiv u izraženoj multilateralnosti. Srednjovjekovno bosansko društvo je bilo složena društvena struktura. Ta složenost nije se ogledala samo u složenosti religijskih elemenata života, već i u svojoj ukupnoj društveno-ekonomskoj i kulturnoj dimenziji. "U Bosni se kroz čitavo razdoblje srednjeg vijeka odvijao najprisniji odnos i saradnja između domaće vjere, naroda, vlastele i vladara."¹⁶⁴ Šta se od tih društvenih karakteristika srednjovjekovnog bosanskog naroda zadržalo do danas u bošnjačkom nacionalnom biću, vidjet ćemo tokom upoređivanja socio-ekonomskih, kulturnih i duhovnih dimenzija sadržaja bosanskog srednjovjekovnog društva i bitnih karakteristika bošnjačke nacionalne sadržajnosti.

Za formiranje bosanskog etnosa i bošnjačke nacije izuzetno su bitna dva uporedna procesa, koja se uzajamno prožimaju i isprepliću. To su razvoj bosanske države i vjera bosanska,¹⁶⁵ i njezina duhovno-idejna specifika. Bosanska država, kao politička organizacija bosanskog društva,

161 Opširnije vidi u: J. Žiga, *Tradicija Bosne koju su izdali*, VKBI, Sarajevo, 2001.

162 Više o bosanskohercegovačkom srednjovjekovnom društvu vidi u:

A. Babić, *Društvo srednjovjekovne bosanske države*, u Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, ANU BiH, Sarajevo, 1987.

P. Živković, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*, Univerzal, Tuzla, 1965.

163 Š. Mededović; *Društvo srednjovjekovne Bosne*, u Zborniku: *Bosanska srednjovjekovna država i suvremenost*, FPN, Sarajevo, 1996, str. 19.

164 E. Imamović, navedeno djelo str. 185.

165 Dubrovčani u svojim dokumentima, autohtonu srednjovjekovnu religiju bosanskog stanovništva nazivaju vjera bosanska, a njezinu institucionalnu organiziranost crkva Bosanska. Opširnije: V. Klajić, *Povijest Bosne*, Fototip izdanja iz 1882. Svjetlost, Sarajevo, 1990, str. 280., O. Ibrahimagić, *Politički sistem* Magistrat, Sarajevo, 1990, str. 18., M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1998, str. 13.

i vjera bosanska, kao duhovni izraz bosanskog društva, dva su pola ukupne strukture tog društva i mnogo bolje ćemo ih razumjeti ako ih razumijevamo kao međusobno uslovljene i povezane procese. Ta međusobna uslovljenost i isprepletenost političke i duhovne dimenzije života odvijala se i u ekonomsko-socijalnoj ravni. Njihovu uslovljenost najbolje ćemo uočiti praćenjem privrednog i kulturnog života srednjovjekovne Bosne,¹⁶⁶ uređenja bosanskog dvora, te političkih i privrednih akata koje je taj dvor sklapao. Zatim, preko djelatnosti zanatlija i trgovaca, njihovih proizvoda i trgovine.¹⁶⁷ Društveno-ekonomske i duhovno-kulturne karakteristike srednjovjekovnog bosanskog društva nisu samonikle, već izrastaju iz svoje društveno-historijske prošlosti – ilirskih korijena.¹⁶⁸

Na prostorima nekadašnje rimske provincije Dalmacije početkom srednjeg vijeka započinje proces oblikovanja bosanskog društva.¹⁶⁹ Taj proces je izraz intenzivnijeg i naprednijeg privrednog života i nastojanja katoličke i pravoslavne crkvene organizacije da svojim religijskim učenjem ujedine razjedinjena plemena. Glavna karakteristika privrede srednjovjekovnog bosanskog društva jeste jačanje ekonomske i političke moći pojedinaca, banova, župana, vlastele i drugih. Zemlja je osnovno bogatstvo, te se stoga javlja jak osjećaj pripadnosti njoj i velika borba za nju. Vlastela je zavisna od bana, u onoj mjeri u kojoj on odgovara njihovim interesima. Interesi bana i vlastele često su se sukobljavali. Vlastela je iz svojih redova davala dvorske dostojanstvenike, vojne zapovjednike i župane. Osnovni cilj vlastele bio je stavljanje što više zemlje u svoj posjed. Time se njihova vlast osamostaljivala, te jačali politički uticaj i moć.

Zavisno seljaštvo činilo je najveći dio stanovništva i bilo je neposredno pod vlašću svojih gospodara, vlasnika zemlje. Intenzivniji razvoj

166 "Smještena na razmeđu različitih civilizacija, religija pa i ideologija, Bosna je odvajkada u fokusu nećijih interesovanja. Ovo je područje na kome su se susrele dvije velike kulture, istočna i zapadna, tri svjetske religije, ukrštali interesi raznih carstava, od rimskog i bizantijskog, preko turskog do austrougarskog. Sve je to izravno uticalo na specifični multietnički povijesni razvoj Bosne i Hercegovine." (J. Žiga, Uvod u sociologiju kulture, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1995, 27 i 28.)

167 Obimnu građu o privrednim prilikama u srednjovjekovnoj Bosni, iz koje se mogu razumjeti i upoznati društveno-ekonomske i duhovno-kulturne dimenzije tadašnjeg vremena pogledati u:

D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1961.

D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, V. Masleša, Sarajevo, 1978.

P. Živković, navedeno djelo,

M. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni I*, SAN, posebna izdanja, knj. 240, Odjeljenje društvenih nauka, Beograd, 1955.

168 "Predslavensko doba ovdje je stvaralački vrlo plodno; susreću se kultovi istoka, rimski panteon i mlado kršćanstvo." (I. Lovrenović, M. Imamović, *Bosna i njezin narod*, SDA, Sarajevo, 1997, str. 19)

169 Š. Međedović, navedeno djelo, str. 16-20.

rudarstva uslovio je snažniji razvoj trgovine, što je značajnije uticalo na izmjenu karaktera ukupnih društvenih odnosa u društvu srednjovjekovne Bosne. "S razvojem rudarstva u prvoj polovini XIV stoljeća u osnovi se mijenja i struktura bosanskog stanovništva. Pojavio se novi sloj domaćih trgovaca koji će vremenom prerasti u građansku klasu i nešto manje u novo plemstvo. Među najtraženijim bosanskim trgovačkim artiklima bili su rudarski proizvodi: srebro, olovo i, donekle, bakar i željezo. Srebro je kao najtraženiji plemeniti metal jedna od skupljih roba."¹⁷⁰

Razvoj rudarstva i sve intenzivnija trgovinska saradnja Bosne sa Dubrovnikom i ostalim primorskim gradovima, uslovljavaju krupnije promjene u ukupnoj strukturi bosanskog društva. Razvoj rudarstva uslovljava i razvoj zanatstva, a ovo opet novi strukturni sloj društva, zanatlije. Najintenzivniji razvoj zanatstva odvija se pored rudnika, tako da se tu formiraju naselja zanatlija, a uz njih i manji ili veći trgovački centri. Većina ovih naselja nastajala je u podnožju utvrđenih gradova. Pored rudarske proizvodnje, kao glavnog faktora privrede, razvoj zanatskih i trgovačkih naselja uslovio je nastanak gradova u Bosni i Hercegovini¹⁷¹. Sa razvojem gradova javlja se raslojavanje bosanskog društva na tri društvena sloja: sam vrh društva, koji sačinjavaju ban i krupna vlastela, sa dvorskim ljudima; drugu grupu čine zanatlije, rudarski radnici i sitni trgovci. Treću grupu, proizvođačku, čini većina naroda, koji se pretežno bavio zemljoradnjom. Krupnijom trgovinom bavili su se vladari i krupniji feudalci i uglavnom su trgovali plemenitim metalima.¹⁷² Sagledavanjem strukture roba koje se izvoze iz Bosne, te roba koje su uvožene u Bosnu, možemo steći prilično jasnu sliku ukupnog društveno-ekonomskog stanja srednjovjekovnog bosanskog društva. Svi izvori govore da najznačajnije mjesto u izvozu zauzimaju rudarski proizvodi. Pored njih, iz Bosne se izvoze drvo, koža, konji i žitarice, a uvoze so i tkanine.¹⁷³

Vrlo značajan podatak za razumijevanje karaktera društvenih odnosa srednjovjekovne Bosne i njenog odnosa sa državama s kojima je održavala trgovinske odnose jeste trgovina robljem.¹⁷⁴ Ova praksa je najvjerojatnije naslijeđena iz ranijeg perioda, ali govori i to da je nivo humaniziranosti međuljudskih odnosa još uvijek bio na niskom nivou. Sa razvojem trgovine širio se krug domaćih ljudi koji su se njome bavili.

170 P. Živković, navedeno djelo, str. 12 i 13.

171 D. Kovačević, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, V. Masleša, Sarajevo, 1978.

172 D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, knjiga XIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 13., Sarajevo, 1961, str. 36, 102 i 105.

173 P. Živković, navedeno djelo, str. 16.

174 A. Solovjev, *Trgovina bosanskim robljem do godine 1661*, GZM, nova serija I, 1946. str. 139-146, usp. V. Vinarar, *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku*, Anali historijskog instituta JAZU II, Dubrovnik, 1953.

Ona poprima i nove oblike. Iako je i dalje u praksi zamjena robe za robu, sve više maha uzimaju kreditno-trgovinski odnosi, što, svakako, utiče na dalje promjene u strukturi bosanskog društva. Stjepan II Kotromanić kuje i "prvi bosanski novac",¹⁷⁵ što upućuje na zaključak da je već tada bosansko društvo imalo, za to vrijeme, razvijenu robno-novčanu privredu, a to dalje ukazuje, savremenim rječnikom kazano, na zaokruženost i cjelovitost društveno-ekonomskog sistema. Ako se ovome doda i povelja Kulina bana, koju je izdao Dubrovniku 1189. god, kao državno-politički i međunarodni akt o uslovima privredne i trgovinske saradnje, nedvosmisleno se pokazuje da je bosansko društvo tada bilo izdiferencirano i raslojeno ne samo po religijskoj, već i po socijalnoj osnovi, te da na političkoj ravni djeluje kao formirana državna organizacija. Pismo povelje je narodno, jezik narodni, što također potvrđuje visok kulturni nivo društva. Jačanjem privredne proizvodnje i unapređivanjem robno-novčanih odnosa, sve više je dolazilo do raslojavanja bosanskog društva i do međusobne uslovljenosti i zavisnosti jednog dijela društva od drugog. Kućna radinost, kao dominantan oblik rano-feudalnog načina proizvodnje, sve više ustupa mjesto zanatskoj proizvodnji. Značajnije promjene u strukturu bosanskog društva unosile su strane zanatlije, prije svih oni iz Dubrovnika. Oni su u mnogim bosanskim rudarskim centrima i na razvijenim trgovima formirali svoje kolonije.¹⁷⁶ Domaći ljudi sve više izučavaju razne zanate i uključuju se u zanatsku proizvodnju. To daje novi dinamizam daljem raslojavanju bosanskog društva i određuje njegovu fizionomiju.

Na osnovu pronađenih primjera raznih predmeta koji su proizvedeni, kao što su potkovice, baglame, halke, čavli, kvake, ključevi, katanci i drugo, može se utvrditi postojanje pojedinih zanata, kao što su zidanje, drvodjelstvo, rezbarenje, grnčarenje, sedlarstvo, zlatarstvo, kovanje, proizvodnja grubog sukna (koje je najviše upotrebljavalo domaće stanovništvo u odijevanju), klesarstvo i druge vrste zanatskih zanimanja.¹⁷⁷ Pored uticaja zanatstva na karakter društvenih odnosa bosanskog srednjovjekovnog društva, ono utiče i na nazive pojedinih mjesta, te prezimena pojedinih familija koje su se bavile određenim zanatima. Prezimena pojedinih porodica ukazuju na vrstu zanata kojim su se bavile u dužem vremenskom periodu. Navedimo samo neka: Kovač, Štitarić, Saračević, Drljača, Motika, Vodeničarević i druga. Da se zaključiti da je srednjovjekovno bosansko društvo, neposredno prije susreta sa osmanskim državnim vlašću i masovnijim prihvatom islama, već bilo

175 D. Kovačević, navedeno djelo, str. 21.

176 D. Kovačević, *Dubrovčani zanatlije u srednjovjekovnoj Srebrenici*, Godišnjak Društva historičara, godina XV, Sarajevo, 1966, 25-46.

177 P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska stolna mjesta bosanskih kraljeva*, V. Masleša, Sarajevo, 1973, 111-113.

formirano, socijalno izdiferencirano¹⁷⁸ i politički organizirano, kao narodna zajednica, čiji su dijelovi, društvene grupe i socijalni slojevi, bili međusobno ekonomski i socijalno povezani.

Za potpunije razumijevanje bosanskog srednjovjekovnog društvenog bića, kao žilišta bošnjačke nacije, potrebno je, pored upoznavanja ekonomsko-socijalnih struktura društvenog života, razumjeti i njegova duhovno-idejna kretanja i događanja. To je potrebno iz razloga što su se tadašnji oblici izražavanja narodnosnog kolektiviteta ispoljavali u dvije zavisne dimenzije. S jedne strane, ekonomsko-socijalni procesi, izraženi kao struktura društva, uzrokuju uobličavanje konfesionalnih grupa, kao zasebnih zajednica, a, s druge strane, konfesionalne grupe, kao individualni kolektiviteti, putem vlastitih duhovno-kulturnih ostvarenja usmjeravaju dalji tok vlastitog društveno-ekonomskog razvoja.

Izrastanje bosanskog naroda unutar srednjovjekovnog bosanskog društva pratilo je susretanje i sučeljavanje duhovnih tekovina Crkve bosanske, katoličanstva i pravoslavlja. Jedna od bitnih specifičnosti bosanskog društva jeste susretanje sa različitim duhovnim i kulturnim sadržajima čovječanstva. I pored toga "je Bosna od samog obzorja srednjeg vijeka bila zasebna etnička, kulturna i politička cjelina, da je imala vlastiti kulturno-politički razvoj, koji je rezultirao stvaranje niza autentičnih specifičnosti, kako u sferi **duhovnosti** (domaća – vjera bosanska) tako i u **kulturi** (stećci, vlastito pismo bosančica i dr.), **politici** (domaća vladarska dinastija banova i kraljeva, razvijena i jaka država) (istakao A. Đ.), te niz drugih tipičnih bosanskih karakteristika koje su poznate diljem svijeta."¹⁷⁹

"Povijest bošnjačke nacije neodvojivo je i neraskidivo vezana i uslovljena, od svojih najranijih početaka, Bosnom kao balkanskom zemljom, specifične geografske i kulturne sadržine. Tu se još u predhistorijsko doba razvila jedna osebujna visoka kultura, kakvu ne susrećemo u susjednim zemljama. Tu kulturu predstavljaju nadaleko čuveni Butmir i Glasinac, kulturna središta ilirskog porijekla prije, otprilike 4000. godina."¹⁸⁰ Dakle, autohtone bosanske elemente koji određuju bošnjačko nacionalno biće sadržava i iskazuje bosanska historija cjelokupnim svojim sadržajem. Etničko-historijski elementi su konkretni, vidljivi i po sadržaju i po značenju predstavljaju autohtoni bosanski društveno-kulturni

178 "Po načinu odijevanja i nošnji koja je bila u upotrebi srednjovjekovne Bosne odvajao se stalež od staleža. U pojedinim sredinama razlika je bila toliko naglašena da je išla do detalja. Plemstvo i trgovinski sloj nosio je skupocjene tkanine i to uvezene, dok su siromašni slojevi gradskog stanovništva imali odijela napravljena od domaće raše. Ovo je još više dolazilo do izražaja kod seoskog stanovništva." (P Živković, navedeno djelo, str. 197.)

179 E. Imamović, navedeno djelo str. 11. i 12.

180 M. Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanje muslimana*, Centar za bosanskomuslimanske studije, Sarajevo, 1991, str. 8.

sadržaj. Ovaj sadržaj prvenstveno se ispoljava u nekoliko značajnih društveno-kulturnih elemenata.

- Ilirskoj komponenti predislamske bošnjačke kulture, čiji korijeni traju do današnjih dana. "Do dana današnjeg sačuvalo se u kulturi domaćeg bosanskog pučanstva dosta starih ilirskih elemenata, što znači da je ilirski sloj bio od velike važnosti."¹⁸¹
- Tragovima rimskih puteva koji su povezivali rudarska i trgovačka mjesta Bosne sa njezinim političkim središtem. Taj privredni život, sa svim svojim religijsko-kulturnim sadržajima, činio je bosansku teritorijalno-povijesnu i kulturnu posebnost u odnosu na susjede.
- Srednjovjekovni nadgrobni spomenici – stećci, rasprostranjeni širom Bosne i Hercegovine, svjedoče o postojanju posebnog srednjovjekovnog kulturno-civilizacijskog izraza. Elementi na stećcima nedvosmisleno pokazuju da kultura dobrih Bošnjana ne pripada ni bizantijsko-srpskom kulturnom krugu niti zapadnoevropskoj romantici i gotici. "Stećci su, brojnim natpisima u uklesanim znakovima, svojevrsno kazivanje o bogumilima, njihovoj kulturi, koja je ostavila trag u povijesnom razvoju Bosne i Hercegovine. Oni su, zapravo, jedan od 'zaštitnih znakova' ove države."¹⁸²
- Značajni neslavenski elementi u etničkom biću Bošnjaka. Zbog svog specifičnog geografskog položaja, sklonjena u brda kao u vlastitu školjku, Bosna je uspjela da očuva svoju antropološku i duhovno-kulturnu autohtonost.¹⁸³
- Crkva bosanska je ona predislamska duhovno-idejna realnost, koja nije slijedila učenje ni rimskih kršćana, ni bizantskih hrišćana, niti učenje jevreja, već je predstavljala autentični duhovni izraz sveukupnog društvenog privrednog i kulturnog života većine stanovništva zemlje Bosne.
- Pismenost u Bosni, kao kulturni izraz bosanskog identiteta, između ostalih bitno bosanskih autohtonih elemenata društvenog života, također predstavlja posebnost izraženu u bosanskom pismu bosančici. Ovo pismo često se u znanosti naziva bosanska ćirilica ili bosanska glagoljica,¹⁸⁴

181 J. Žiga, navedeno djelo, str. 15.

182 J. Žiga, navedeno djelo, str. 39.

183 E. Imamović, *Korijeni Bosne i bosanstva*, str. 26.

184 "Staru glagoljsku tradiciju prigrlili su i bogumili. Taj faktor naročito se jasno ogleda u tome što bosanski bogumilski tekstovi, čak i u početku XV vijeka, pokazuju tragove glagoljskih originala i pridržavanje jezičkih i redakcijskih osobenosti arhaične ohridske škole. Apostolske knjige koje su upotrebljavali makedonski bogumili, koje je širila Klimentova škola, bile su prenesene i u Bosnu. Prirodno je da se te knjige zbog izolovanosti bogumila nisu mogle u većoj mjeri podmlađivati onim što se nalazilo u knjigama koje je upotrebljavala pravoslavna crkva, nego su se po tradiciji predavale u bogumilsku sredinu u svom arhaičnom obliku." (B. Koneski, *Obridska književna škola*, Slovo, broj 6-8, Zagreb, 1957. 59-60.)

to ne umanjuje njegovu bosanskohercegovačku osobenost. Većina srednjovjekovnog bosanskog plemstva imala je svoje dobro organizirane kancelarije, u kojima su pisana mnoga pisma i drugi akti bosanskim jezikom i bosanskim pismom bosančicom. Na razvoj državnosti, diplomatskog jezika na narodnom jeziku vlastitim pismom ukazuje postojanje bosanske državne kancelarije.¹⁸⁵ Posebno značajna činjenica koja svjedoči, ne samo o pismenosti dobrih Bošnjana, o njihovom narodnom jeziku i pismu, jeste ta da su oni, razvijajući vlastitu pismenost, prije svega, preko Crkve bosanske, bili pismeniji od svojih susjeda.¹⁸⁶ Opravdano je na osnovu ovih činjenica pretpostaviti da je narod srednjovjekovne bosanske države bio na zavidnom kulturnom nivou.

Nakon sagledavanja ovih "čisto" bosanskih elemenata¹⁸⁷ bošnjačke predislamske narodnosne samobitnosti, te usvojenog stava da svakoj materijalnoj egzistenciji prethodi i u njoj je sadržana određena ideja, opravdano se postavlja pitanje koja je to ideja sadržana u predislamskom biću bošnjačke samobitnosti. To je ideja Bosne, kao teritorijalno-povijesni i duhovno-kulturni oblik veze među članovima zajednice koji je nastaju. U ideji Bosne izražena je ideja tolerancije i jedinstva u različitosti. Ta ideja jedinstva u različitosti ogleda se u susretu tri sakralna predanja na bosanskohercegovačkom prostoru. U toj ideji realizirana je, opredmećena, materijalizirana, narodnosna, državotvorna i kulturna sadržina cjelokupne društvene egzistencije Bosne i bošnjaštva. Crkva bosanska, kao duhovno-religijska osnova i nosilac ideje bosanske autentičnosti, nije koristila ni pravoslavni ni katolički misaoni izvor. Ona je u svojoj biti bila suprotstavljena jevrejsko-kršćanskoj misaonoj tradiciji, dosljedno ostajući na tragu jedinstva sakralnih predanja. "Jevrejska tradicija, poslije Ezre i Nekemije, bila je obilježena rasnom teorijom o izabranom narodu. Kršćanska crkva smatrala je sebe nasljednicom te izabranosti (Prva

185 P. Anđelić, *Doba srednjovjekovne bosanske države u: Kulturna historija Bosne i Hercegovine*, V. Masleša, Sarajevo, 1966, 513. i 514.

186 F. Rački, navodeći latinske izvore, tvrdi da su oni "bili pismeni i to ne samo muškarci koji su se bavili zanatima, vršeci često dužnost učitelja, nego su i žene bile pismene, a bavile su se ručnim radom i odgajivanjem omladine." (F. Rački, *Bogumili i patareni*, SAN, Beograd, 1931. god., str. 550.) V. Klajić također smatra da su "uprkos bludanja i vjerskih predrasuda bili u kulturnom obziru, nešto napredniji, od ostalih kršćana i da je pojav patarenstva pokrenuo književnost, koja je prema kršćanskoj knjizi sljedbenika kali zapadne, toli istočne crkve, imali razmjerno prstonarodni biljeg." (V. Klajić, *Povijest Bosne*, Svjetlost, Sarajevo, str. 352.).

187 "Kao glavni domaći – bosanski – elementi u ovom društvu mogu se označiti: samostalna država – u politici, bosanska crkva – u religiji, bosanska cirilica (i bosanska glagoljica) – u pismenosti, umjetnost stećaka, bosanska minijatura, narodno zlatarstvo itd. – u umjetnosti, bosanska nošnja – u načinu odijevanja itd." (P. Anđelić, *Doba srednjovjekovne bosanske države u: Kulturna historija Bosne i Hercegovine*, V. Masleša, Sarajevo, 1966, str. 409.)

poslanica Petra II, 9.): 'Vi ste izabrana rasa... sveti narod', što će križarskim ratovima i kolonijalizmu dati najbolji duhovni alibi."¹⁸⁸ Istrajavajući protiv ovakvih interpretacija svetih predanja, Crkva bosanska ideji Bosne daje specifičan povijesno-društveni i duhovno-kulturni sadržaj, čija se sadržajnost izražava kroz jedinstvo različja.

Nezaobilazno pitanje u rasvjetljavanju složenog procesa konstituiranja i razvoja bošnjačkog etnosa i njegovog izrastanja u modernu nacionalnu zajednicu jeste pitanje autohtone duhovnosti srednjovjekovnog bosanskog društva, imenovane sintagmom Crkva bosanska.¹⁸⁹ Da bi se, uopće, razumjela duhovna osnova učenja Crkve bosanske, neophodno je njezino sučeljavanje sa kršćanstvom, jer ona postoji, raste i razvija se uporedo sa kršćanstvom, odnosno hrišćanstvom. "Uslijed ugarskih ekspanzionističkih pohoda na Bosnu i krstaških ratova u cilju uništenja bosanskog patarenstva vjerski život u Bosni nosio je pečat nesređenosti i nestabilnosti."¹⁹⁰

Proces širenja kršćanstva na prostorima srednjovjekovne Bosne imao je dugu tradiciju, jer se Bosna u vrijeme Rimske imperije nalazila u sastavu provincije Dalmacija. Sa sigurnošću se može tvrditi da su i katolička i pravoslavna crkva ulagale velike napore za dominaciju na bosanskim prostorima. Mnogi autori¹⁹¹ govore o prisutnosti katoličkih i pravoslavnih crkava na ovom prostoru. Posebno je pitanje koliko je kristijanizacija bila rasprostranjena u narodu ili je bila samo ograničena na užu krug crkvenih i državnih velikodostojnika. Kršćanstvo se u Bosnu uglavnom širilo iz primorskih gradova. Bizantija je također bila zainteresirana za kristijanizaciju naroda koji su bili u njezinom susjedstvu. Svi izvori govore da je širenje kršćanstva u Bosni išlo dosta sporo i da nikada u širim narodnim slojevima nije uhvatilo dubljih korijena.¹⁹² Poslije velikog raskola koji se dogodio u kršćanskoj crkvi 1057. god, te podjele kršćanske crkve na istočnu (pravoslavnu) i zapadnu (katoličku) nastalo je među

188 R. Garodi, *Živi islam*, El-Kalem, Sarajevo, 1990, 114. i 115.

189 Postoje razni nazivi za Crkvu bosansku, jednu od vjera srednjovjekovnog bosanskog društva. Zapadni izvori je nazivaju patarenskom, srpsko-pravoslavni bogumilskom, grčki kudigerstvom, a ona je uistinu bila autonomna bosanska pojava, vjera bosanska. "Ipak je nešto postalo posve jasno, a to je da se sama Crkva bosanska u ono doba nikada ne naziva 'bogumilskom'. Ni bosanski ni katolički izvori nikada ne rabe taj izraz kad govore o Bosancima." (N. Malcolm, *Povijest Bosne*, Erasmus, Zagreb, Novi liber Zagreb, Dani, Sarajevo, 1995, str. 42.)

190 E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, ANU BiH, Sarajevo, 2000., str. 13.

191 S. Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd, 1964.

A. Babić, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Svjetlost, Sarajevo, 1972.

B. Nivelić, *Srpska pravoslavna crkva u BiH do obnove pečke patrijaršije*, V. Masleša, Sarajevo, 1990.

192 "Hristijanizacija kod Srba nije uhvatila dubljeg korijena sve do velikih crkvenih reformi poslije 1219. godine" (B. Nivelić, navedeno djelo str. 16.)

njima permanentno trvenje i neprijateljstvo. Obje crkve sve više su se udaljavale u svom učenju od izvornog učenja kršćanstva, onako kako ga je prvobitno interpretirao Isa, a.s. (Isus), te su umjesto nosilaca duhovnosti, postajale krute i dogmatske institucije crkvene misli, podređene društveno-političkim interesima vladara i bogatih slojeva društva. Kao reakcija na ovakvo ponašanje i djelovanje i katoličke i pravoslavne crkve, javlja se “nova vjera”, Crkva bosanska. “Ovo trvenje (između katoličke i pravoslavne crkve, o.p. A. Đ.) urodi žalosnim plodom, jer se je u to uvukla u Bosnu nova vjera bogomilska, protivna vjeri kršćanskoj (istakao A. Đ.). Početnikom toj novoj vjeri bješe još u X stoljeću pop Jeremija, zvan i Bogomil, svećenik bugarski.”¹⁹³ Većina autora vjeru bosansku naziva Crkvom bosanskom¹⁹⁴ i ubraja je među srednjovjekovna heretička učenja. Ona to jeste samo u jednoj svojoj dimenziji, dok je u svojoj duhovnosti i egzistencijalnoj pojavnosti predstavljala i oblik pravovjerja u odnosu na, tada sve veću, institucionalnu dogmatičnost katoličke i pravoslavne religije.¹⁹⁵ Istina, Crkva bosanska je imala crkvenu organizaciju i hijerarhiju, ali daleko jednostavniju i fleksibilniju nego što je to bilo kod katoličke i pravoslavne crkve. Crkva bosanska pripada srednjovjekovnom heretičkom pokretu, u onoj mjeri u kojoj taj duhovni i idejni pokret predstavlja kritiku aktualnog kršćansko-crkvenog učenja. “Heretička vjerska učenja su ponikla iz kritike hrišćanske crkve, koja se pojavljuje, moglo bi se reći, onog momenta kada je, krajem IV vijeka, crkva postala zvanična vjerska ustanova u Rimskoj državi i kada se, izgradivši svoju crkvenu vlast i hijerarhiju, bila već znatno udaljila od prvobitne organizacije ranih hrišćanskih općina. (...) Prvobitne hrišćanske zajednice koje su nekada svoje vjernike okupljale na osnovi bratske solidarnosti u uzajamnom pomaganju, ustupile su mjesto sve moćnijoj crkvenoj organizaciji, koja je vjernike pretvarala u podanike i više ih vezala propisima, obavezama i sredstvima vlasti nego osjećajima bratske uzajamnosti”.¹⁹⁶

Iako je, u osnovi, Crkva bosanska vršila kritiku učenja oficijelnog kršćanstva, kao što su to činile sve heretičke crkve i sekte od Perzije do zapadne Evrope, vjera bosanska ne može se u potpunosti poistovjetiti sa njima. Na osnovu čega ovo tvrdimo? Ne postoje pisani izvori koji bi potvrdili da su dobri Bošnjani, narod srednjovjekovnog bosanskog društva, u vjerskom pogledu sebe nazivali patarenima, bogumilima, mahinejcima, albigenizima, babunima itd. Oni su sebe, u vjerskom pogledu, nazivali krstjanima.¹⁹⁷ Različita imena davali su im drugi, prije svega, iz

193 V. Klajić, navedeno djelo, str. 53.

194 V. Klajić, navedeno djelo, A. Babić, navedeno djelo, A. Solovjev, *Svjedočanstva pravoslavnih izvora o bogumilstvu na Balkanu*, GDI, BiH, god V, Sarajevo, 1953, 1-103.

195 J. Šidak, *Studije o “crkvi bosanskoj” i bogumilstvo*, Liber, Zagreb, 1975.

196 A. Babić, navedeno djelo, str. 179

197 “Sami Bosanci nisu rabili izraz ‘pataren’ nego jednostavno ‘kršćani’: na latinskom christianus a u bosanskom govoru krstjanin.” (N. Malcolm, navedeno djelo, str. 44.).

straha od njihovog "pravovjerja." "Bogumili zvahu se sami kršćani ili dobri kršćani, smatrajući jedino sebe pravim kršćanima; inovjerci međutim u Bosni zvahu ih patareni, do čim ih je rimski dvor nazivao krivovjerci (heretici) za razliku od sljedbenika istočne crkve, koje je imenovao razkolnici (schizmatici)."¹⁹⁸ Do značajnijeg uticaja vjerskog učenja Crkve bosanske dolazi poslije drugog krstaškog rata 1147-1149. god. To govori da su se neki vojnici, a i vojskovođe krstaških pohoda na Istoku upoznali sa životom jevreja i muslimana, te da su ta shvatanja, onako kako su ih oni razumjeli, prenosili u svoje sredine, zapadnu Evropu i na Balkan. Značajnu ulogu u traganju za vjerskim učenjem koje bi ispravilo dogmatiku kršćanske crkve imali su trgovci koji su putovali na istok. Oni su se na istoku upoznali sa ranijim vjerskim učenjima, koja su im se činila ispravnijim od oficijelnih učenja istočne i zapadne kršćanske crkve.¹⁹⁹

"Heretička učenja", u koja dosadašnja teorijska misao ubraja i Crkvu bosansku, u Bosnu dolaze preko Raške iz Bugarske.²⁰⁰ Ovo učenje, koje je u Bugarskoj propovijedao pop Bogumil, i koje po njemu dobija naziv bogumilstvo, već u X stoljeću predstavljalo je veliku opasnost za pravoslavnu crkvu u Bugarskoj. Kako je u to vrijeme u Bugarskoj već bilo pripadnika islama,²⁰¹ postoji osnovana pretpostavka da su se u kritici kršćanstva, putem "bogumilstva", nalazili i elementi islamskog učenja, prilagođeni tadašnjem nivou vjerskog i idejnog mišljenja.

Postoje neosporni i nepobitni materijalni dokazi da je i prije dolaska Osmanlija na prostorima Bosne bilo muslimana,²⁰² te da se stanovništvo srednjovjekovne Bosne moglo upoznati sa principima islama. Ovo upućuje na činjenicu da su se pored pripadnika učenja Crkve bosanske, te njezinog odlučnijeg uticaja, i muslimani uključili u formiranje identiteta srednjovjekovnog bosanskog naroda, kao posebnog historijskog i duhovno-kulturnog subjektiviteta. Bosanski subjektivitet već tada se ispoljavao kao zaokružena globalna društvena grupa – bosansko društvo, organizirano kao posebna teritorijalno-državna cjelovitost, čiju duhovnu osnovu čini Crkva bosanska, kao organizirana religijska institucija, ali daleko više kao samosvojna autohtona vjera u odnosu na katoličanstvo i pravoslavlje.

198 V. Klajić, navedeno djelo, str. 54.

199 "Zatim su neki iz Slavonije, tj. iz zemlje koja se zove Bosna, išli u Carigrad radi trgovine; kad su se povratili u svoju zemlju, propovijedali su (naime mahinejsko učenje) i, kad su se namnožili, postavili su sebi episkopa koji se naziva episkopom Slavonije ili Bosne" (ovaj izvor navodi A. Babić, navedeno djelo, str. 237).

200 D. Dragojlović, *Bogumilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji*, Srpska ANU, Balkanološki institut, posebna izdanja, knjiga 2, Beograd, 1974.

201 "Nadalje bilo je u samoj Bugarskoj, osim kršćana i židova i moslema." (V. Klajić; navedeno djelo, str. 347.)

202 M. Hadžijahić, *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo, 1991, 19-28.

Za razumijevanje ne samo tadašnje socijalne i religijske strukture bosanskog društva, već i daljeg toka uobličavanja i konstituiranja bošnjačke nacije iz srednjovjekovnog žilišta, a, prije svega, za pravilno razumijevanje prihvata islama, kao jednog od bitnih faktora bošnjačke društveno-kulturne i duhovne specifičnosti, neophodno je ukazati na **specifičnosti učenja i prakticiranja Crkve bosanske** u odnosu na učenja katoličke i pravoslavne crkve. "Bogoslužjenje biješe u patarena i bogumila veoma jednostavno. Patareni su **zabacivali crkve**, jer da se bog ne štuje rukom ljudskom. Ne treba bo zidanih zgrada za štovanje boga, koji se može svugdje častiti. **Hulili su nadalje krst**, nazivajući ga nadalje 'vješali'; jer kako se može kršćanin drvu križa klanjati, na kojem židovi razapeše sina božijega? Ako bi tko careva sina ubio drvom bili to drvo caru milo bilo? Zar da se štuje ubojica spasitelja? **Zabacivali su nadalje kipove** i rugali se kršćenom, što im se klanjaju; isto su tako osuđivali ures u crkvah, sjajne odjeće i posude crkvene. I svetu vodu mrzili su kao otrov. **Prema tomu bijahu njihovi hramovi obične kuće bez zvonika i zvona**, koja su držali za demonske trublje, bez slika i kipova i bez umjetnih propovjednica"²⁰³ (istakao A. Đ.). Na šta nas upućuju ovi pokazatelji? Bez obzira na to što sebe nazivaju pravim kršćanima, pripadnici Crkve bosanske dobrovoljno neće da budu kršćani u smislu u kojem kršćanstvo podrazumijeva i istočna i zapadna crkva. Crkva bosanska svojim učenjem utiče na oblikovanje zasebne vjerske grupe, koja, autentičnim poimanjem i prakticiranjem vjere, izgrađuje vlastite društveno-ekonomske, kulturne, tradicijske, običajne i mnoge druge oblike društvenosti. Ovdje se, uistinu, radi o susretanju različitih interpretacija i prakticiranja izvornog učenja Kristovog, ili, islamskom terminologijom rečeno, izvornog učenja Isa, a.s., koje se tada svjetovno ispoljavalo u kršćanskoj crkvi, podijeljenoj na dvije nepomirljive suprotne organizacije. Kada za sebe govore da su pravi kršćani, pripadnici srednjovjekovnog bosanskog društva izražavaju svoju individualnost, različitu od pravoslavnih i katoličkih sljedbenika, te sebe smatraju pravovjernim,²⁰⁴ a sljedbenike katoličanstva i pravoslavlja krivovjercima. Posmatrano sa islamskog teorijskog polazišta, ova se pojava

203 V. Klajić, navedeno djelo, str. 348. Objašnjavajući suštinu učenja Crkve bosanske, skoro istu argumentaciju navodi A. Babić i ističe: "Bogumili su odbacivali i izvrgavali preziru sve materijalne predmete hrišćanskog kulta kao što su krst, ikone i svetačke relikvije (mošti). 'Heretici', kaže presvitar Kozma – 'cijepaju kristove i od njih prave oruđa; ne poštuju ikone i nazivaju ih idolima, ... ismijavaju nas kad vide da pobožno klečimo i molimo se pred svetim relikvijama da bi nam bile na pomoći.' Crkve su smatrale kućama licemjerja i stanovima sotone, te su pozivali svoje vjernike da se (shodno riječima Matejeva evanđelja), mole bogu iza zatvorenih vrata, skriveni od svijeta" (A. Babić, navedeno djelo, str. 230, usporedi, isto, str. 258).

204 "Sami bogumili nisu se zvali posebnim imenom, već naprosto *kršćani*, *dobri kršćani*, *dobri ljudi* (christiani, bos crestias, bonichristjani), smatrajući svoju vjeru pravom vjerom Kristovom (V. Klajić, navedeno djelo, str. 347).

ne može drukčije ni razumjeti. Uistinu se ovdje radilo o pokušaju što dosljednije primjene jedinstvenog toka objave, tada izražavanog u objavi koju je prenosio Isa, a.s. (Krist). Koliko je zaista učenje Crkve bosanske bilo izraz pravovjerja u odnosu na učenje katoličke i pravoslavne crkve, tema je za posebnu analizu, ali je nedvojbeno to da je vjera dobrih Bošnjana bila izraz njihove duhovne diferencijacije u odnosu na pripadnike katoličanstva i pravoslavlja, ali istovremeno i bitan činilac i oblik društvene veze unutar društvene grupe koju su činili. Ta grupa nije bila samo vjerska, nego i, prije svega, globalna društvena grupa, sa formiranom složenom strukturom, prepoznatljivom po svojoj duhovno-kulturnoj autonomnosti.

Najbolji dokaz ovoj tvrdnji je dugovjekovno odolijevanje Crkve bosanske i njezinih pristalica pritiscima katoličke i pravoslavne crkve. I pored vođenih krstaških ratova, dobri Bošnjani su uspjeli na različite načine ne samo da prežive već i da održe svoju samobitnost i posebnost u svim segmentima života: vjerskom, kulturnom, narodnom i državotvornom. Oni ni po koju cijenu nisu htjeli prihvatiti učenje "izopačenog hrišćanstva,"²⁰⁵ jer se nisu htjeli odreći svoje samobitnosti. Islam su prihvatili dobrovoljno, bez prisile,²⁰⁶ jer su u islamskom učenju pronašli mogućnost daljnjeg opstanka i razvoja svog društvenog bića, već uobličenog u zasebnu vjersku grupu. Samobitnost Crkve bosanske ogledala se ne samo u vjerskom učenju već i u crkvenoj organizaciji, što, također, na institucionalnoj ravni utiče na uobličavanje zasebne društvene grupe. Bez obzira na to što ima sličnosti sa ostalim crkvama, koje kritikuju oficijelno kršćanstvo, a koje su nazvane heretičkim, Crkva bosanska se od njih razlikuje i po načinu crkvene organizacije. "Kod zapadnih heretika postojala su četiri stepena ili 'reda' u starješinstvu pojedinih crkava i to: 1. episkop, 2. stariji sin (filijus maior), 3. mlađi sin (filijus minor) i 4. đakon. U crkvi bosanskoj poznata su tri stepena: 1. episkop ili djed, 2. gost i 3. starac."²⁰⁷ Sagledavajući ukupnu problematiku predislamskog bosanskog društva, u njegovoj socijalnoj, historijskoj, etničkoj, vjerskoj, kulturnoj i pravno-političkoj dimenziji, opravdano se postavlja pitanje na kom je nivou, kog oblika i sa kojim sadržajem bila organizirana društvena zajednost, kao osnova formiranja bosanskih etnija?

Vidjeli smo da je pod uticajem sve snažnijeg razvoja rudarstva, zanatstva i trgovine došlo do bitnih promjena u strukturi srednjovjekovnog bosanskog društva. Socijalno raslojavanje i diferenciranje stanovništva je intenzivirano. Društvena podjela rada, razvoj putne mreže

205 "Sebe su smatrali jedinim pravim hrišćanima dok su u obje ortodoksne crkve, u rimskoj i carigradskoj, gledali ustanove izopačenog hrišćanstva." (A. Babić, navedeno djelo, str. 216).

206 M. Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine*, Islamska dioničarska štamparija, Sarajevo, 1940. god.; A. Solovjev, navedeno djelo.

207 A. Babić, navedeno djelo, str. 261.

između rudarskih centara, novonastalih gradova, trgovačkih i zanatskih naselja usloveli su uzajamnu zavisnost i uslovljenost određenih slojeva stanovništva i krajeva. Razvoj državne organizacije podrazumijevao je formiranje dvorske službe, kako zbog odnosa bosanske države sa drugim državama,²⁰⁸ tako i zbog uređenja unutrašnjih državnih poslova. Potrebe državne službe i trgovine usloveli su razvoj pismenosti koja se širila i u okviru Crkve bosanske. Prepisivačka djelatnost crkvenih knjiga više nije usamljeni oblik književno-jezičkog stvaralaštva. Pouzdano se zna da je u upotrebi bio narodni jezik i narodno pismo bosančica.²⁰⁹

U Bosni se vrlo malo ili nikako ne upotrebljava jezik italijanskog ili latinskog porijekla, niti latinsko pismo.²¹⁰ O upotrebi narodnog jezika u međudržavnim odnosima svjedoči i poznata Povelja Kulina bana iz 1189. godine, upućena Dubrovačkoj republici, kao diplomatski dokument, koji istovremeno znači i potvrdu o trgovini i prijateljstvu. Istovremeno, izražava i odslikava karakter narodnog jezika i narodnog pisma. Ona je i pokazatelj oblika dostignutog demokratizma u tadašnjem bosanskom društvu. Prisustvo djedova na dvorovima bosanskih banova i kraljeva,²¹¹ i to onih koji nisu religijski pripadali Crkvi bosanskoj, upućuje na zaključak da su oni tu bili vladaru na usluzi kod naroda. Zbog čega bi vladar držao djeda bosanske crkve kao sveštenika na svom dvoru, kao što je to činio Trvko I, a on sam je bio katolik, ako ne zbog naroda države kojoj je bio na čelu? Ova činjenica upućuje i na zaključak da je većina srednjovjekovnog bosanskog naroda pripadala Crkvi bosanskoj.²¹² "U prvoj polovici XV stoljeća bijaše naime patarenska vjera tako maha preotela da je postala upravo državna vjera bosanska uz koju pristajahu kraljevi, vlastela i puk. Kralj Ostoja i svi sinovi njegovi bijahu patareni, patarenstvu prijahu vojvode i knezovi od plemena Hrvatinića, Jablanovića i Kosače, u patarenstvu bijaše ugresnuo sav puk bosanski."²¹³ Uz kontinuitet teritorija, koji se, istina, u određenim vremenskim periodima nasilno mijenjao, traje i kontinuitet bosanskog društva, koje je već formirano i uobličeno, sa narodnim jezikom, pismom, narodnom kulturom i vlastitom državnom organizacijom.

Na tom teritoriju formira se karakteristična privredna struktura, zasnovana na rudarstvu, zanatstvu, stočarstvu i poljoprivrednoj proizvodnji. Kontinuitet rudarstva, kao osnovne privredne grane i žile kucavice

208 A. Babić, *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995.

209 V. Bogičević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, V. Masleša, Sarajevo, str. 61-63.

210 D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, V. Masleša, Sarajevo, 1978, 337.

211 V. A. Fine, *Uloga bosanske crkve u javnom životu srednjovjekovne Bosne*, GDI BiH, 1970-71, Sarajevo, 1973, 25.

212 Ovakvo mišljenje zastupaju: A. Babić, A. Solovjev, A. Handžić, M. Handžić, M. Imamović i E. Imamović.

213 V. Klajić, navedeno djelo, str. 287.

privrednog života, traje još iz rimskog perioda. Uz sve ove faktore, vjera bosanska, organizirana kroz Crkvu bosansku, značila je potvrdu duhovnog identiteta srednjovjekovnog bosanskog društva.

Iz svega do sada rečenog, nameće se opravdan zaključak da je krajem XIV i početkom XV stoljeća u Bosni već bio poodmakao proces konstituiranja bosanskog društva,²¹⁴ kao autohtonog identiteta sa tri etno-konfesionalna konstitucionalna izraza, sa svim karakteristikama naroda u nastajanju. Potvrđuju to privredni, kulturni, vjerski, državno-pravni, jezički i drugi, već formirani, dijelovi jedinstvene i samosvojne narodne cjeline. Uzajamnost i povezanost različitih sadržaja, kao što su vjerska organizacija – Crkva bosanska, pravno-politička organizacija – država bosanska, te jedinstvenost i uslovljenost svih tih sadržaja (etničkih, privrednih, kulturnih, vjerskih i jezičkih) bosanskim teritorijem, rezultirala je društveno-historijski identitet, samosvojan i autonoman narod bosanski – dobre Bošnjane. Kao izraz neprekinutosti jedinstvenog toka bosanskohercegovačkog društva i njegove povijesne vezanosti za Bosnu, najbolje se iskazuje prisustvom elemenata materijalne i duhovne kulture iz predislamskog perioda, u načinu ispoljavanja društvenog života Bošnjaka i nakon prihvata islama. Prihvatanjem islama Bošnjaci se nisu odrekli svojih narodnih običaja, svog narodnog bosanskog jezika, svoje tradicije i svih onih elemenata koji su činili izraz njihovog posebnog društvenog i etničkog supstrata. “Gotovo listom prigrlili su vjeru Muhamedovu, ali ne promijenili narodno osjećanje, ni stare običaje; **stare svoje običaje oni tek prilagodiše zahtjevima nove vjere** (istakao A. Đ.) i donekle popuniše unesenim novim običajima.”²¹⁵

Mnogobrojni su primjeri sinkretičkog izražavanja predislamskih i islamskih komponenti u ukupnom bošnjačkom društveno-povijesnom i kulturnom biću. Navest ćemo samo neke, po našem mišljenju, najupečatljivije, koji nedvosmisleno ukazuju na neprekinuti kontinuitet trajanja bosanskog društva, kao zbira etnosa, duhovnosti i kultura. Na cijelom području Bosne i Hercegovine, uz većinu srednjovjekovnih nekropola sa stećcima, nalazi se i muslimansko mezarje. Bošnjaci napuštaju stari način nadgrobnih obilježavanja u vidu stećaka, ali su zato na prvim podig-

214 “U čemu je bila snaga srednjovjekovne Bosne kao društva, a slabost kao države, te je kao društvo opstala, a kao država dovedena u pitanje? U svim sadržajima svoga društvenog bića – jezik, običaji, tradicija, kultura, multikultura, konfesionalni pluralizam i tolerancija, koji nisu izgubljeni ni nakon potpadanja pod imperijalne vlasti (Osmansko i Austrougarsko carstvo i Kraljevina Jugoslavija), snaga njezine državnosti, nije se mogla suprotstaviti imperijalnim silama, koje su rušile i porobljavale mnogo jače države i društva od srednjovjekovne Bosne. Ali ni u uslovima podređenosti nikad se nije gubila ideja o vlastitoj državnosti, a nikad se nije u potpunosti ni ukidala određena nit njene državne egzistencije” (S. Mededović, navedeno djelo, str. 19).

215 K. Hormann, *Narodne pjesme muhamedanaca u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, str. LVI.

nutim nišanima ostavljeni stari znaci, pa čak se na pojedinim nišanima zajedno susreću i polumjesec i križ.²¹⁶ Za pojedine ugledne vjerske i političke velikodostojnike iz osmanskog i kasnijih perioda nad mezarima su podizana turbeta, koja u bošnjačko-islamskoj tradiciji imaju veliki značaj. Nije isključeno da ova tradicija, pored islamske, na bosanskom području ima uporište u srednjovjekovnoj tradiciji podizanja grobljanskih kapela: "Gost Radin ostavlja 'za hranu i za grev gdje mi kosti budu i legu 140 dukat'. Prema tome, ovaj je dostojanstvenik Crkve bosanske oporučio i odredio da mu se više groba izgradi hram odnosno kapela."²¹⁷ Poznata je činjenica da su se pristalice Crkve bosanske molili na grobovima svojih predaka, a kako su se mnoga muslimanska groblja situirala neposredno do "bogumilskih" to ukazuje na činjenicu da kišne dove uobičajene kod Bošnjaka imaju i predislamsku tradiciju. Mnoga srednjovjekovna "bogumilska" molitvišta poslužila su i kao kišna dovišta Bošnjaka.²¹⁸

Još očitiji primjer povezanosti duhovnosti bosanskog predislamskog društva i islamske duhovnosti Bošnjaka vidi se u primjeru pretvaranja pojedinih grobnih objekata "bogumila" u tekije (prostore) sufija (islamskih mistika). "Ovdje prvenstveno dolazi u obzir ćelija u žutoj stijeni blizu Čengića kule u Rataju i tzv. katakombe u Jajcu, takođe u živoj stijeni. U ćeliji Jusufa Asarije ili žutog Jusufa u Rataju pronađen je natpis u bosančici iz 1492. godine (Radoja ili Radonja), a u tursko doba služila je kao tekija, na koju se nadovezala i džamija."²¹⁹ Praznovanje Aliduna (Ilin-dana) i Jurjeva (đurdevdana) također je jedan od sinkretičkih elemenata u bošnjačkoj običajnoj tradiciji i pokazatelj predislamskih ostataka koje su praznovali njihovi kršćanski preci. Kult planinskih vrhova, te njihovo kasnije imenovanje islamskim pojmovima, pokazuje ukorijenjenost bošnjačke tradicije, ne samo u heretičkom srednjovjekovlju, već i mnogo ranije do staroslovenskih paganskih kultova i vjerovanja. Mala i Velika ćaba, Čabenske stijene, poznata su imena vrhova Treskavice,²²⁰ gdje su nekada bila srednjovjekovna molitvišta. Džamija se naziva i vrh planine Visočice.²²¹

216 Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne (Srednjovjekovni nadgrobni spomenici BiH IX)*, Sarajevo, 1966, str. 65. 87-88.

217 M. Hadžijahić, *Islam u muslimana u Bosni i Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo, 1991, str. 84.

218 O obavljanju kišnih dova i njihovoj vezanosti sa bosanskim srednjovjekovnim nekropolama vidi: V. Palavestra - M. Petrić, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Žepi* (Radovi Naučnog društva BiH, knj. XXIV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. VIII), Sarajevo 1964, 176-177.

219 M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 85.

220 O kultu vrhova vidi: I. Pilar, *O dualizmu u vjeri starih Slovjena*, JANU, Zagreb, 1931.

221 Opširnije o slavensko-bogumilsko-islamskom sinkretizmu vidi u: "Slavensko-bogumilsko-islamski sinkretizam", M. Hadžijahić, navedeno djelo, 81-89.

II.2. Bošnjačko etničko biće

Kao i oko mnogih drugih pitanja, tako i oko pitanja bošnjačkog etničkog bića u znanosti vladaju različita mišljenja i tvrdnje. Većina teorija koje se bave problematikom etnogeneze u Bosni i Hercegovini, prije svih srpska i hrvatska historiografija, željele su pokazati kako bošnjačko etničko biće ne postoji, već da pripada srpskom odnosno hrvatskom etnikumu.²²² Možda je to i navelo N. Malcolma da ustvrdi kako "više puta u posljednjih dva stoljeća u nacionalnim politikama balkanskih zemalja prevladale su izmišljene teorije o rasno-etničkom identitetu."²²³ Postoji mogućnost da se do pogrešnih zaključaka dolazi ne samo zbog ideološko-političkih polazišta, već i zbog samog pristupa pojmu i praksi etničnosti.²²⁴ Neophodno je uložiti značajan napor da se izdiferencirani sadržaj etničnosti,²²⁵ identiteta, nacionalnosti, etnije i nacije razumiju i kao izdiferencirani sadržaji, ali istovremeno i kao jedinstveni i cjeloviti povijesni tok društvenosti, kao jedne od bitnosti nacionalne zajednosti. Etničnost nećemo promatrati samo kao biološko-antropološku i genetsku, krvno-srodničku dimenziju, već i kao zajednost kulturnih obilježja (jezika, tradicije, religije) situiranih na teritoriji Bosne i Hercegovine, kao jedinstvenom društvenom prostoru bošnjačkog etničkog porijekla. Upravo iz bosanske povijesne prakse realizira se bošnjački etnički subjektivitet, koji je rezultat, kako subjektivnih, tako i objektivnih činilaca. Suočavajući se sa složenim pitanjem porijekla i pripadnosti stanovništva Bosne i

222 Pomenut ćemo Jovana Cvijića, srpskog etnologa, koji bošnjačko etničko biće svrstava u srpski korpus i Dominika Mandića, koji tvrdi da su stanovnici Bosne i Hercegovine od davnina bili Hrvati. Vidi: J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južno-slovenske zemlje*, V. Karadžić, Beograd, 1966. god., D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Hrvatski povijesni institut, Rim, 1967.

223 N. Malcolm, *Povijest Bosne*, str. 3.

224 "Važno je znati šta znači pribjegavanje određenoj identifikaciji, a ne izricanje suda o autentičnosti identiteta. Prihvatimo li da je identitet društvena konstitucija, jedino umjesno pitanje postaje: kako je i zašto u tom trenutku i u tom kontekstu proizveden, održan i odbačen neki određeni identitet i tko je to učinio. Ukoliko se složimo s time da kultura, etničnost i identitet žive i da se mijenjaju, da njihov kontinuitet ne znači okovanu istost, već da on znači dinamički transformiranu osebnost – raspravu o njima treba smjestiti unutar specifičnih povijesnih promjena i događaja, koji na njih utiskuju svoje tragove." (J. Čačić-Kumpes, *Kultura, etničnost, identitet*, Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1999. 10.

225 "Etničnost" (engl. *ethnicity*, njem. *ethnizitet*, tal. *etnicita*, fr. *ethmate*, rus. *этничность*, polj. *etniczność*).

"Etničnost, etnija (ἔθνος), narod i nacija (natio, natus) složeni su entiteti koji sadrže više ključnih i djelatnih sastavnica: podrijetlo, prostor, povijest, tradiciju, kulturu (jezik, religija), društvene, političke i gospodarske interese." (N. Skadler, *Etničnost i kultura*, u *Kultura, etničnost, identitet*, Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1999. 41.

Hercegovine, kao bitnog elementa etničnosti, E. Imamović, s pravom, konstatira: "Da bi se ušlo u problematiku etnogeneze bosanskohercegovačkog stanovništva, neophodno je dotični problem sagledati u daleko dubljem i širem vremenskom kontekstu, nego što je to većina istraživača činila. Ne može se, naime, raspravljati o porijeklu stanovništva bez sagledavanja arheološko-povijesne problematike i događaja koji su se odvijali na ovim prostorima u kontinuitetu dva posljednja milenijuma."²²⁶ Ovakav pristup etnosu omogućit će nam da pokažemo, jer na to nedvosmisleno ukazuju društveno-historijske činjenice, da bošnjačko etničko biće traje u historiji kao neprekinuti tok, više od hiljadu godina, te da su se u povijesnom trajanju mijenjala samo njegova parcijalna obilježja.

Većina istraživača bosanskohercegovačke prošlosti i društveno-etničke povijesti bosanskog društva smatra da su Iliri najstarije poznato domorodačko stanovništvo današnjeg prostora Bosne i Hercegovine.²²⁷ Treba ukazati na činjenicu da je prostor Bosne i Hercegovine, zbog njezinih povoljnih klimatskih uslova, plodnih dolina i brda, pašnjaka i šuma, područje gdje se sreću tragovi čovjeka još iz epohe starijeg kamenog doba.²²⁸ Đuro Basler tvrdi da se tragovi prvih ljudi u Bosni i Hercegovini mogu pratiti u vremenu od 120.000 do 60.000 godina prije nove ere. E. Imamović govori o homo bosniaciusu (bosanskom pračovjeku), te da se pojava razumnog ljudskog bića na bosanskohercegovačkom tlu može utvrditi prije 35.000 godina. U pećini Badanj kod Stoca nađene ogrlice, zubi divljači, crteži konja u stijeni i drugi dokazi ukazuju na prisustvo razumnog čovjeka (homo sapiensa) prije 12.000 do 14.000 godina.²²⁹ Obradom zemlje, izradom posuda i drugih predmeta od zemlje i uzgojem domaćih životinja ljudi u Bosni se počinju baviti prije 5.000-6.000 godina p.n.e.²³⁰ Svi ovi pokazatelji nedvosmisleno ukazuju na prisutnost autohtonog "bosanskog čovjeka" na bosanskohercegovačkom tlu, od najstarijih vremena. On se tu rađa, umire, ratuje, obrađuje zemlju, ali nikuda ne odlazi, već dočekuje druga plemena, a u periodima mira sa njima sarađuje i usavršava svoj društveni razvoj. Malo je dokaza o duhovnom i kulturnom životu stanovnika Bosne i Hercegovine u predsvrednjovjekovnom periodu, osim činjenice da su gajili kult predaka. Svoje umrle zakopavali

226 E. Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Edicija bosanski korijeni, Sarajevo, 1998, str. 6.

227 "Tokom seobe Bosna i Hercegovina je dobila nove stanovnike. Bili su to Iliri. Značajni su i po tome što su to prvi bosansko-hercegovački stanovnici čije nam je ime poznato. Oni su Bosni dali trajno kulturno, etničko i političko obilježje. Njihovu kompaktnost razbili su tek Slaveni 2000 godina kasnije, tokom VII stoljeća nove ere." (E. Imamović, navedeno djelo, str. 20).

228 Đ. Basler, *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, I, Sarajevo, 1979.

229 Đ. Basler, *Paleolitsko prebivalište Badanj kod Stoca*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XXXIX, Sarajevo, 1974, 5-18.

230 E. Imamović, navedeno djelo, str. 14.

su neposredno uz ognjište ili ispod poda vlastitih nastambi, kako bi ih čuvali od zlih duhova. Također je bio rasprostranjen kult žrtvovanja djece, što svjedoče izmiješane kosti djece i životinja pronađene u Obrima kod Kaknja i u Zelenoj pećini na lokalitetu Bune kod Blagaja.²³¹

Sve do pojave ilirskih plemena u razdoblju željeznog doba od X do I stoljeća p.n.e., teško je govoriti o bilo kakvim etničkim karakteristikama stanovnika koji su naseljavali Bosnu i Hercegovinu. Tek sa pojavom Ilira moguće je govoriti o organizaciji etničkih skupina kao kolektiviteta. Značaj ilirskog etno-historijskog kontinuiteta u etnogenezi bosanskohercegovačkog društva posebno ističu E. Imamović²³² i Enver Halilović.²³³ Značaj isticanja Ilira, kao najstarijih stanovnika Bosne i Hercegovine i ilirskog etno-historijskog kontinuiteta²³⁴ sastoji se u tome da je na taj način postao upitan slavenski etnički element bez ostatka, u etničkom bošnjačkom biću, kako to tvrde pojedini autori.²³⁵ "Ć. Truhelka je posebno skrenuo pažnju na izrazito slavenske karakteristike bosanskih Muslimana."²³⁶ Slavenski etnički momenat u etničkom biću Srba i Hrvata nije upitan ali, kada je bošnjačko etničko biće u pitanju, treba sagledati i učešće stanovnika koje su Slaveni zatekli kada su naseljavali područje Balkana."Prema tome, za njih (Ilire, dodao A. Đ.) se pouzdano zna da su prvo domorodačko stanovništvo, tj. prva etnička skupina koja je živjela na ovim našim širim prostorima, ali se ne zna niti da su nekada bilo gdje otišli, bilo kao osvajači bilo kao poraženi i prisiljeni na odseljenje, niti da su nekuda bilo od kuda ovamo došli."²³⁷

I pored velike provale Rimljana i Kelta na prostore gdje su živjeli Iliri nije bilo moguće njihovo potpuno zatiranje. Kako nema tačnih historijskih pokazatelja o međuodnosima Rimljana i Ilira, pretpostaviti je da su oni bili sukobljeni oko mnogih pitanja, teritorije, prirodnih bogatstava i vjere. Ono što je za nas bitno to je da je oblik "narodnosti"

231 A. Benac, *Studije o kamenom i bakarnom dobu, u knjizi Praistorija jugoslovenskih zemalja*, Sarajevo, 1979.

232 E. Imamović, *Korijeni Bosne i bosanstva*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995.

233 E. Halilović, *Bošnjaci i vrijeme*, Filozofski fakultet Tuzla, 1995.

234 "Najstariji poznati žitelji Bosne nisu Bessi, nego Iliri" (V. Klajić, *Povijest Bosne*, str. 27).

235 M. Malcolm, Iako tvrdi da "današnje se pučanstvo u Bosni može mirne duše smatrati slavenskim" ("Jedino razborito što bi se moglo kazati o etničkom identitetu Bosanaca jeste ovo: Oni su bili Slaveni koji su prebivali u Bosni," navedeno djelo, str. 16), ipak N. Malcolm upozorava i dovodi u pitanje vlastito polazište: "Stoga je dolazak Slavena na Balkan, prirodno polazište za svaku historiju Bosne. Ipak, u povijesti čovječanstva nema apsolutnih polazišta, treba znati ponešto i o stanovnicima Bosne koje su Slaveni zatekli kad su došli i koji su se poslije asimilirali s njima." (N. Malcolm, navedeno djelo, 3-4.)

236 M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 16.

237 E. Halilović, navedeno djelo, str. 20.

tada bio plemenski, a da su se ilirska plemena²³⁸ bavila naturalnom proizvodnjom, te da su se udruživali u savez plemena radi lakše odbrane od neprijatelja, ali i radi bliske etničke srodnosti. "Svako pleme ilirsko dijelilo se je na više rodova (gentes), a svaki rod (gens) na više centurija."²³⁹ V. Klajić nabroja slijedeća ilirska plemena koja su živjela u Bosni: Delmatae, Sardeates, Deurii, Maezeii, Ditiones, Ceraunii, Dindarii i Daesitates. U Hercegovini su živjeli Ardiaejci, Daorsi, Naresii i Deramestae. Pojedina od tih plemena, kao Delmatae, imahu u davno doba 20 gradova, za najveće moći svoje 60 gradova.²⁴⁰ Svojim teritorijalnim širenjem, Rimljani su vršili krstjanizaciju domorodačkog stanovništva. Tu se sigurno desila jedna ilirsko-rimljanska simbioza u kulturnom i duhovnom životu. Provalom Slavena i Avara u rimsko-ilirska područja Balkana, i pored njihovog pustošenja i razaranja, nije moglo doći do potpunog uništenja Ilira, jer su se mogli skloniti u nepristupačne predjele, prije svega, Bosne i Hercegovine. Pored toga, Iliri su od Slavena bili na višem nivou društvenog i kulturnog razvoja. Sve ove činjenice govore da etnička struktura srednjovjekovnog bosanskohercegovačkog društva nije, niti ima osnova da bude čisto i samo slavenska. Pretpostaviti je da su Iliri, kao etnos na višem društvenom i kulturnom nivou razvoja, u susretu sa Slavenima unijeli u slavensko etničko biće vlastiti etnički kontinuitet, kroz običaje, religiju, administrativnu organizaciju, nošnju i drugo. To se posebno može pratiti u religiji Ilira i Slavena. Glavna religijska odlika i kod Ilira i kod Slavena toga doba jeste obožavanje prirodnih sila. Božanstvo u liku polučovjeka i poluživotinje Iliri su nazivali Silvan. Njegov ženski par bila je Dijana. U slavenskoj religiji njima odgovaraju božanstva nazvana "Did", "Čir" i "Domavaj".²⁴¹

Međudnos, ili susret između starosjedilaca Ilira i doseljenih Slavena u Bosnu i Hercegovinu formirao je specifičnu etničku posebnost, izraženu u krvnom miješanju, specifičnom odnosu prema vjeri, vlastitom mentalitetu i cjelokupnom načinu društvenog života.²⁴² Ova tvrdnja se

238 O životu i kulturi Ilira, starosjedilaca u Bosni i Hercegovini u antičko doba, opširnije u: *Simpozijum o Ilirima u antičko doba*, ANU BiH, posebna izdanja, Knjiga V, Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga II, Sarajevo, 1967.

239 V. Klajić, navedeno djelo, str. 33.

240 V. Klajić, navedeno djelo, 27-41.

241 E. Halilović, navedeno djelo, 36-48.

242 "... jedna od posljedica uzajamnih odnosa koji su bili uspostavljeni između doseljenih Slavena i zatečenih Ilira. Dok su tokom burnih događaja do kojih je došlo tokom seobe naroda, starosjedioci bili u najvećoj mjeri po svuda istrijebljeni, na bosansko-hercegovačkom području su se, zaštićeni brdskim i planinskim gudurama, sačuvali kao u nekoj oazi, u smirenoj situaciji koja je kasnije uslijedila ovdje je kao malo gdje došlo do kulturnog i etničkog miješanja doseljenika sa starosjediocima što je imalo dalekosežne posljedice u sveukupnom životu kasnijih bosansko-hercegovačkih stanovnika. Krvno miješanje se odrazilo i na antropološki izgled starosjedilaca, što je srednjovjekovne Bošnjane ne malo činilo posebnim u odnosu na okolne narode, a njihovu Bosnu neobičnom zemljom" (E. Imamović, *Korijeni Bosne i bosanstva*, 26.).

ne odnosi na susjedne narode Balkanskog poluostrva. "Neosporna je, isto tako, istorijska činjenica da su Rimljani u administrativnoj podjeli ovih (bosanskohercegovačkih, dodao A. Đ.) područja nakon okupacije držali se uglavnom starih ilirskih podjela po plemenskim opštinama. I kasnije slavenske župe su bile nastavak starih rimskih ekonomskih i administrativnih jedinica. Prema tome, administrativna podjela slavenskih župa ponavlja i dalje zadržava starinsku podjelu prihvaćenu i zadržanu od strane Rimljana. Sve su to neposredni i nepobitni pokazatelji kulturnog, ekonomskog, administrativnog, etničkog, odnosno kulturno-istorijskog kontinuiteta Ilira."²⁴³ Ako pokušamo iz današnjeg ugla razumjeti tadašnje vrijeme (period pred srednjovjekovne bosanske historije), vidimo ogroman uticaj i djelovanje spoljnih faktora na političke i duhovne dimenzije na prostore današnje Bosne i Hercegovine. Kontinuitet života starosjedi- lačkih plemena se nije prekidao, ali su na njih djelovali snažni vanjski faktori. Sasvim je normalno očekivati da kao rezultat uslova, prvobitnog stvaranja državnih organizacija, uticaja različitih ideološko-kulturnih i religijskih činilaca, etničke i jezičke izmiješanosti, već tada dođe do rađanja autohtonog i autonomnog društveno-istorijskog bosanskog društva, na svim nivoima ispoljavanja ljudskog života kao kolektiviteta. Na takvim osnovama temelji se i razvija srednjovjekovna bosanska država, vjera srednjovjekovnog bosanskog stanovništva i cjelokupna društveno-eko- nomska struktura srednjovjekovnog bosanskog društva.

Istraživači etničke povijesti Bosne i Hercegovine, prije svega srpske i hrvatske nacionalnosti, tvrde da je bosansko etničko biće isključivo slavensko. Oni tvrde da se sa dolaskom slavenskih plemena na ova područja prekida ili, bolje reći, nestaje raniji (predslavenski) etnički subjektivitet.²⁴⁴ Razlika je u tome što hrvatski historičari i etnolozi tvrde da su Bosnu naselila hrvatska plemena,²⁴⁵ a srpski da su Bosnu naselila srpska plemena.²⁴⁶ Oni nigdje ne govore šta se desilo sa starosjediocima. Kuda su oni otišli? Takvi zaključci su se mogli donijeti, ako se etnička povijest Bosne posmatra od doseljavanja slavenskih plemena, a ne obraća pažnja na dotadašnji predslavenski postojan i organiziran život na području Bosne i

243 E. Halilović, navedeno djelo, str. 16.

244 "Od VI do VIII vijeka naše ere naselili su se definitivno u ove krajeve srpska i hrvatska plemena. (...) kad su Slaveni došli u ove krajeve zatekli su ih opustošene i skoro bezljudne." (Đ. Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Srpska akademija nauka, Posebna izdanja, Knjiga CCXXIX. Odjeljenje društvenih nauka, Knj. 12. Beograd, 1955, str. 3.

245 D. Madić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Prvi dio, Čikago-Rim, Hrvatski povijesni institut, Rim, 1967. god. V. Klajić, *Povijest Bosne*, fototip izdanja iz 1882. godine, Svjetlost, Sarajevo, 1990. god. P. Živković, *Etnička i vjerska povijest Bosne, Slavonije i Srema do konca XVII stoljeca*, Sarajevo-Mostar, 1996.

246 V. Corović, *Historija Bosne*, reprint izdanje, Glas srpski, Banja Luka, Ars Libri, Beograd, 1999. god. S. Ćirković, *Istorija srednjovjekovne Bosne*, Beograd, 1964.

Hercegovine. Drugi razlog je svjesno zanemarivanje činjenica bosanske etničke povijesti, kako bi se na osnovu hrvatske, odnosno srpske etničke osnove stanovništva Bosne i Hercegovine politički i kulturno pripojilo Bosnu Hrvatskoj, odnosno Srbiji. Međutim, svestrana analiza etničkih kretanja, koja u sebe uključuje obimnu arheološku građu, koju je istražio E. Imamović, dala je relevantan znanstveni rezultat, a to je da etnički i kulturni kontinuitet u Bosni i Hercegovini neprekidno traje od antičkog doba do danas. "Zato se može reći da su korijeni Bošnjana (Bošnjaka ili Bosanaca) koliko slavenski toliko i ilirski, što ih čini onim i onakvim kakvi jesu."²⁴⁷ "Bosanski starosjedioci su se u srednjem vijeku toliko slavenizirali, da je, u srednjem vijeku, Bosna, po svom izgledu, tipična slavenska zemlja iako u suštini to nije bila."²⁴⁸

O narodnim običajima i narodnom ispoljavanju pojedinih važnih životnih radnji, te o njihovom prastarom, arhajskom karakteru, govori i brak na bosanski način ("matrimonium ad modum bosnensis"). U srednjovjekovnom bosanskom društvu Bošnjani su se vjenčavali po svom bosanskom običaju, na taj način što je mladoženja pitao mladu: "Hoćeš li mi biti dobra i vjerna?"²⁴⁹ Brak bi bio sklopljen nakon što bi djevojka potvrdno odgovorila. Bio je to jedini primjer građanskog braka u cjelokupnoj srednjovjekovnoj Evropi izvan crkvenih pravila i normi. U to vrijeme u susjedstvu i u cijeloj Evropi na snazi je bio crkveni brak.

Za svestrano istraživanje bošnjačkog etničkog bića neophodno je konsultirati i rezultate antropoloških istraživanja, dobijene pregledom posmrtnih ostataka iz srednjovjekovnih grobnica. Posmrtni ostaci srednjovjekovnih bosanskih vladara su sačuvani i znanstveno obrađeni. "Skoro kod svih pokojnika zapažena je naglašena robusnost. Da su članovi ove dinastije zaista bili krupnog stasa to potvrđuju i pronađeni prsteni uz skelete. Neki od njih imaju otvor skoro 3 cm. Turski ljetopisac i učesnik sultanovog pohoda na Bosnu, Dursun-beg, za kralja Stjepana Tomaševića doslovno kaže da je bio ogromnog stasa, 'kao Hazber' (mitski div)."²⁵⁰ Može se izvući opći zaključak da su i ostali, bosanski narod, kraljevi podanici, imali visok i krupan stas, jer je kraljevska porodica starosjedilačka. Isto tako D. Ferlati piše o Bosancima koji su iz Bosne došli u Dalmaciju, kada je Bosna pala pod osmansku državnu vlast, da se likom i izgledom razlikuju od stanovnika Dalmacije.²⁵¹

247 E. Imamović, *Korijeni Bosne i bosanstva*, str. 26.

248 E. Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, str. 29.

249 "Običaj zemlje ("mospatarac") srednjovjekovne Bosne da se uzima žena u brak 'dok bude dobra i vjerna' bio je karakteristika i vladarske, kraljevske bosanske kuće. Postoje pouzdani historijski izvori koji ukazuju na to da je bosanski kralj Stjepan Tomaš uzeo za ženu Vojaču po starom običaju zemlje Bosne, da mu bude dobra i vjerna i da mu čini dobro o čemu mu je i pisao i papa Eugen IV" (S. Jaliman, *Studija o bosanskim bogumilima*, Opština Kalesija, 1996, str. 164.)

250 E. Imamović, *Korijeni Bosne i bosanstva*, str. 51.

251 D. Ferlati, *Illyricum saracum*, Venetiis, 1751, str. 397.

I dubrovački benediktanac Ludvig Crijević 1500. god. piše: "Ne slažem se s onim koji misle da su Bosanci i Slaveni istog porijekla i pored sličnosti u jeziku."²⁵²

Bošnjačko etničko biće, pored izraženih specifičnosti u fizičko-anthropološkom pogledu, karakterizira i niz etičkih vrlina, po kojima ih upoznaju i prepoznaju strani putopisci. Opća ocjena tih putopisaca za Bošnjake jeste pravičnost, dobrota i poštenje. Te vrijednosti kod njih je razvila, prije svega, njihova vjera. D. Ferlati govori da su svima bili "ugodni i mili".²⁵³ Kontinuitet etničkih i moralnih karakteristika dobrih Bošnjaka, kako ih putopisci s razlogom nazivaju, ne prekida se, već nastavlja da traje i u osmanskome periodu, što svjedoči i putopisac iz XVII stoljeća Evlija Čelebija. Govoreći o Bošnjacima, on kaže: "Kao što je čist njihov jezik, tako su zaista i oni sami bistri ljudi, koji sve ispravno prosuđuju."²⁵⁴

Za razliku od onih istraživača koji su, istražujući etnogenezu Bošnjaka, utvrđivali ono što ih je činilo posebnim etničkim identitetom u odnosu na susjedne narode, bilo je i pokušaja da se i rasističkim metodama pokaže kako Bošnjaci, navodno, ne pripadaju ovom tlu već da su po porijeklu Azijati. To se pokušalo neuvjerljivo pokazati preko zastupljenosti krvnih grupa kod Crnogoraca, Albanaca i Muslimana. Istraživanje je izvršio dr. Vukman Gligorović na uzorku krvi od 6000 Crnogoraca, Albanaca i Muslimana, a objavila ga je "Borba" 12. XII 1968. god.²⁵⁵ Kada bismo, po logici rasprostranjenosti krvnih grupa, određivali etničku pripadnost jednog naroda, mnogi bi Srbi iz Beograda i Šumadije, također Hrvati i Makedonci bili Azijati prije nego li stanovnici Bosne i Hercegovine, jer, prema podacima o rasprostranjenosti krvnih grupa po republikama bivše SFRJ, B krvna grupa mnogo je više rasprostranjena u Makedoniji (18,64), Hrvatskoj (17,60), Srbiji (16,73), Sloveniji (15,70), nego u BiH (14,34).²⁵⁶

252 Navedeno prema: E. Imamović, *Porijeklo bosanskohercegovačkog stanovništva*, str. 45.

253 D. Ferlati, navedeno djelo, str. 397.

254 E. Čelebija, *Putopis*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1996, str. 121.

255 "...distribucija krvnih grupa po pojedinim nacionalnostima bila je sljedeća:
CRNOGORCI: A grupa 45 posto, O grupa 40 posto, B grupa 10 i AB grupa 5 posto;
ALBANCI: A grupa 42 posto, O grupa 48, B grupa 7 i AB grupa 3 posto;
MUSLIMANI: A grupa 40 posto, O grupa 37 posto, B grupa 20 posto i AB grupa 3 posto.
Svakako je za nas najinteresantniji zaključak izveden na osnovu ovih pokazatelja. S obzirom na to da je u Crnoj Gori najviše zastupljena A krvna grupa u izvještaju se daje komentar da je ta grupa "karakteristična za evropske narode", pa se onda dodaje: "Može se zapaziti da u etničkoj grupi Muslimana ima više B krvne grupe, koja je rasprostranjena u azijskim zemljama. Poruka je sasvim jasna: za razliku od Crnogoraca, koji su po sastavu krvi Evropejci, Muslimani su Azijati." Navedeno prema: M. Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih muslimana*, Bosna, Sarajevo, 1990, 31. i 32.

256 O rasprostranjenosti krvnih grupa u BiH pisao je Sreten Bošković: *Radovi Naučnog društva BiH*, knj. XXVII, Odjeljenje medicinskih nauka, knj. 11, Sarajevo, 1965, str. 196.

Izneseni pokazatelji za srednjovjekovno bosansko društvo, u etničkom smislu, upućuju na zaključak da ono svoju etničku zasebnost temelji još u ilirskom dobu, kada se na bosanskohercegovačkom prostoru formirala zasebna etnička, kulturna i politička zajednica, sa svojim autentičnim i autonomnim osobinama. Te osobenosti čine osnovu, rodnu podlogu starosjedilačkom stanovništvu, sve do polovine XV stoljeća, odnosno do dolaska osmanske državne vlasti u Bosnu. Šta se desilo u daljem toku etničkog razvoja? Da li su negdje dobri Bošnjani otišli? Je li ih Osmanska država osmanizirala ili fizički uništila, ili pak nastavljaju dalje razvijati svoje etničko biće u promijenjenim političkim, duhovnim i kulturnim prilikama? Sa nestankom srednjovjekovne bosanske državne organizacije, da li je nestalo bosansko društvo? Da li se promijenila etnička struktura u Bosni ili su se samo promijenili uslovi njezinog izražavanja?

Da bismo odgovorili na ova značajna pitanja, neophodno je upoznati strukturu stanovništva Bosne na prijelazu iz srednjovjekovnog u osmanski period. O stanovništvu srednjovjekovne Bosne²⁵⁷ nema pouzdanih i tačnih podataka, a ista je situacija i sa podacima o konfesionalnoj pripadnosti tog stanovništva. Historijski izvori ne pružaju jasnu sliku kakvu vjersku strukturu bosanskog društva zatiče Osmanska država. Ono što se pouzdano zna jeste to da je jedinstveni bosanski narod u vjerskom pogledu pripadao trima konfesijama, Crkvi bosanskoj,²⁵⁸ pravoslavlju i katoličanstvu. Isto je tako neosporno da većina istraživača bosanske srednjovjekovne duhovnosti ukazuje na činjenicu da su u toku cjelokupne bosanske srednjovjekovne samostalnosti većinu njezinog stanovništva, u vjerskom pogledu, činili pripadnici Crkve bosanske. F. Rački, baveći se ovim pitanjem, spominje papskog izaslanika u Bosni, koji je 1232. god. javio Rimu "da su stanovnici ove zemlje velikim dijelom okruženi krivovjerskom opaćinom."²⁵⁹ Tridesetak godina prije ovog javljanja mlađi sin Stjepana Nemanje, knez Vukan, 1199. god. piše papi Inocentiju III i moli ga da mu pomogne u uređenju crkve i države, slanjem svojih poslanika, jer krivovjerje u Bosni uzima velikog maha. On navodi primjer bana Kulina, koji je sa svojom ženom, sestrom i mnogom

257 "...može se reći da je u Bosni i Hercegovini za vrijeme kraljevstva i pred kraj državne samostalnosti bilo oko 1.500.000 duša. To znači da je naseljenost tada bila osrednja i slična prosječnoj naseljenosti u zemljama srednje i zapadne Evrope." (Đ. Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, SANU, Beograd, 1955, str. 6.)

258 U historijskim izvorima se pripadnici Crkve bosanske najčešće nazivaju bogumilima i patarenima. Oni sami sebe nikada nisu tako nazivali. Dakle, dobri Bošnjani u religijskom smislu nisu bili bogumili, naprotiv, bili su pripadnici vjere bosanske, institucionalno organizirani u Crkvi bosanskoj. Naziv bogumili daje im, prije svega, srpska historiografija, kao što će ih kasnije, nakon prihvatanja islama, nazivati Turcima, Muslimanima, muhamedancima ili, pogrdno, balijama. Usporedi sa bilješkom 165.

259 F. Rački, *Bogumili i patareni*, posebno izdanje Srpske kraljevske akademije, knjiga LXXXVII, Beograd, 1931, str. 402.

familijom i 10.000 stanovnika prešao u krivovjerstvo.²⁶⁰ I Bela IV, ugarski kralj, 1244. god. ističe da je "u Bosni opačina krivovjerstva tako silnog maha preotela, da imade u ovih strana veoma malo ravnatelja i štovanja prave vjere."²⁶¹ O mnoštvu sljedbenika "krivovjerstva", o njihovom duhovnom stanju, te vjerskom odnosu prema hrišćanima, odnosno katolicima, prije svega prema katoličkim vladarima, najbolje svjedoči izvještaj koji u Rim šalje maja 1459. god. dominikanac Nikola Barbuči.²⁶² Iz ovog izvještaja da se zaključiti da je polovina stanovništva ("umalo da nije veći deo stanovništva mahinejski") u vjerskom pogledu pripadala Crkvi bosanskoj, a da su drugu polovinu činili katolici i pravoslavci. Ne navodeći kojoj je vjeri pripadalo, i V. Ćorović tvrdi da "bosansko plemstvo bilo je očevidno u ogromnoj većini nekatoličko."²⁶³

Razvoj bošnjačkog etničkog bića u Bosni i Hercegovini za vrijeme osmanske vladavine neposredno je uslovljen i vezan za proces prihvata islama, ali i za očuvanje vlastitih predislamskih narodnih osobina. To su dva uporedna procesa, koja su doprinijela očuvanju bošnjačkog etničkog bića u procesu afirmacije islama ne samo kao religije, već i kao kulture, tradicije i stila življenja. Brojni su autori koji su se bavili pitanjem prihvata islama.²⁶⁴ Ne postoji jedinstven stav o ovom procesu, naprotiv, daju se primijetiti kontroverzna tumačenja ovog složenog društveno-historijskog fenomena. Nezaobilazno pitanje kod svih autora u tumačenju prihvata islama jeste pitanje odnosa Crkve bosanske i islama. Upravo oko tumačenja karaktera toga odnosa javljaju se mnogobrojne kontroverze.

Pripadnost katoličanstvu, pravoslavlju ili vjeri bosanskoj u srednjovjekovlju nije uticalo na etnički identitet. Da li je promjena vjere u procesu prihvatanja islama uslovila i promjenu identiteta? Vjerskog da, etničkog ne. Ne akcentirajući dovoljno razliku između religijskog i etničkog identiteta, kao dijelova cjelovitog društvenog identiteta, Srećko M. Džaja veli da je kontinuitet "između bosanskog bogumilstva i islama historijski vrlo dvojben, nesigurna stvar. (...) Drugim riječima, treba pokazati da se u bosanskom slučaju mora više računati s diskontinuitetom,

260 F. Rački, navedeno djelo, str. 381.

261 F. Rački, navedeno djelo, str. 410.

262 On papskom legatu piše "da mu je kralj (Tomaš o.p. A. Đ.) odgovorio da će sve učiniti što mu papa i kardinali narede, ali da traži pomoć, jer se sam s Turcima ne može boriti, zbog mahineja koji bi više volili Turke nego hrišćane (katolike) umalo da nije veći dio stanovništva mahinejski." (navedeno prema: A. Solovjev, navedeno djelo, str. 48.)

263 V. Ćorović, navedeno djelo, str. 477.

264 Proces prihvatanja islama većina autora naziva islamizacijom. Ovdje ističemo, po našem mišljenju, najznačajnije: Muhamed Hadžijahić, Mehmed Handžić, Špiro Kulišić, Ćiro Truhelka, Hazim Šabanović, Nedim Filipović, Adem Handžić, Aleksandar Solovjev, Taib Okić, Enver Redžić, Srećko M. Džaja, Milan Vasić, Jefto Dedijer i dr.

nego s kontinuitetom između srednjeg vijeka i osmanske epohe.”²⁶⁵ S. Džaja također tvrdi da su “u ovo vrijeme s povijesne scene iščezle tri bosanske srednjovjekovne institucije: Bosansko kraljevstvo, bosanska crkva i bosansko srednjovjekovno plemstvo.”²⁶⁶ Do ovakvih zaključaka može se doći ako se problem posmatra isključivo iz ugla institucionalnog organiziranja društva i objašnjenja društvenog života samo iz njegove političke dimenzije, odnosno, ako se društvo i društveni razvoj posmatra iz pozicije nekritičkog historizma. Ovdje treba naglasiti još jedan vrlo bitan momenat. Bosna se u vrijeme širenja Osmanskog carstva na Balkanskom poluostrvu, ne može posmatrati izdvojeno od drugih balkanskih država. Jer, ako se govori o diskontinuitetu historijskog razvoja bosanskih institucija, naprimjer, države – bosanskog kraljevstva, može se steći utisak kao da druge srednjovjekovne države, susjedi Bosne, nisu zamijenjene osmanskom državnom organizacijom. Nema razloga da se to posebno naglašava, kada je u pitanju samo Bosna, pošto se isto desilo Bugarskoj, Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj. Ista sudbina zadesila je sve balkanske narode i njihove političko-institucionalne organizacije. Nestale su, ili, preciznije rečeno, zamijenjene su dotadašnje državne organizacije jednom moćnijom i organiziranijom državnom organizacijom – Osmanskim carstvom.

Srednjovjekovna bosanska država, kao institucionalna politička organizacija, nije se mogla održati pred organizovanijom Osmanskom državom, ali srednjovjekovna Bosna kao društvo, kao društvena zajednica, čiju snagu čine sadržaji njezinog društvenog bića, tradicija, običaji, jezik i kultura, nastavlja da živi unutar osmanske državne organizacije i pod uticajem orijentalno-islamskih duhovno-idejnih sadržaja. Tu započinje, uslovno, novi proces, na temeljima “starog” srednjovjekovnog bosanskog društva, čiji su pripadnici bili vjere bosanske. Na temeljima bosanskog društva, umjesto srednjovjekovne organizacije države kao Bosanskog kraljevstva, uzdiže se “zgrada” državne organizacije Osmanskog carstva, koje je “predstavljalo naprednu i administrativno dobro organiziranu državu.”²⁶⁷ Ta nova državna organizacija, prema svim historijskim pokazateljima, nenasilno organizira društveni život, uvažavajući običaje, tradiciju i kulturu starosjedilačkog stanovništva. “S obzirom da je Turska carevina predstavljala kozmopolitsku zajednicu u kojoj nije bilo vjerskih ni nacionalnih predrasuda, taj princip je bio primijenjen i u Bosni.”²⁶⁸ Ovaj princip je omogućio nastavljanje kontinuiteta života, kao socijalne kategorije, koji Džaja osporava. Osvrćući se na Džajino

265 S. Džaja, navedeno djelo, str. 17.

266 S. Džaja, navedeno djelo, str. 23.

267 E. Imamović, *Porijeklo bosansko-hercegovačkog stanovništva*, str. 54.

268 E. Imamović, isto, str. 54.

problematiziranje bosanskog kontinuiteta, E. Redžić, s pravom, primjećuje: "Problematično je zaključivanje koje konfesionalnoj pripadnosti daje prednost nad djelovanjem faktora u području kulture, jer je interpretiranje konfesionalnosti u izmijenjenim okolnostima zamišljeno interpretiranjem nacionalnosti, koja je evoluirala iz konfesionalnosti."²⁶⁹

Doista, u pravu je Muhamed Filipović, kada ističe da "Bosna nikad nije bila podijeljena, razbijena i uništena kao cjelina, kao teritorij, kao tradicija, kao mentalitet i kao duh".²⁷⁰ Zamjenom srednjovjekovne bosanske državne organizacije – bosanskog kraljevstva, kao institucije javne vlasti (*status publicus*), ili, hegelovski kazano, javne političke vlasti, državnom organizacijom Osmanskog carstva, nije nestalo bosansko društvo kao multilateralna zajednica. Naprotiv, bosansko društvo nastavlja vlastitu egzistenciju u promijenjenoj državnoj organizaciji, koja, mora se priznati, nijednom od bosanskih etno-konfesionalnih, kulturnih i duhovnih identiteta ne osporava socijalni razvoj u duhu vlastite tradicije, običajnosti i konfesionalnosti. Intenzivniji susret bosanskog društva s islamom, koji se događa s uspostavom osmanske državne organizacije u Bosni, nije značio prekid bosanske tradicije, naprotiv, značio je kvalitativno obogaćivanje sadržaja bosanske multilateralnosti, kao materijaliziranog supstancijaliteta bosanskog duha iz čijeg bitka izrasta biće bosanskog društva.

Smatramo bitnim za bošnjačko etničko biće istaći ulogu i značaj Osmanske države. Dosadašnja historiografija ju je isključivo posmatrala kao osvajačku i rušilačku. "Osmanlije su bile ratnički narod, a Osmansko carstvo ratnička država,"²⁷¹ konstatuje E. Redžić, kao da druga carstva nisu ratovala. Posebno u srednjovjekovlju, sva su carstva ratovala. Poznata je činjenica da je i Bosansko kraljevstvo ratom širilo svoje posjede; bosanski prvi susjedi, također. Mnogo je, za razumijevanje cjeline društvenog života, bitnije ukazati na činjenice koje društvenoj zajednici i etnosu kao grupi daje država, kao organizacija javne vlasti, i omogućava da svestrano razvija sva svoja obilježja. Društveni život se ne može sagledati samo u uslovima i iz perspektive rata. Uspostavu novih državnih organizacija, svih, a ne samo jedne, prate rat i razaranja, manja ili veća. No, šta se dešava u periodima mira, u periodima kada država funkcioniše, neugrožavana od strane druge države? Kakav je njezin odnos prema državljanima – građanima?

Osmanska država u periodima mira nije vršila nasilje nad stanovništvom, naprotiv, omogućavala je slobodan vjerski život. Poznata je

269 E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, ANU BiH, Sarajevo, 2000, str. 40.

270 M. Filipović, *Bosanski duh u književnosti – šta je to*, Život, Sarajevo, 1967, str. 5.

271 E. Redžić, navedeno djelo, str. 19.

pismena ahdnama koju je sultan Mehmed II Fatih odmah po dolasku u Bosnu darovao Anđelu Zvizdiću, lideru bosanskih franjevaca, kao pismenu garanciju da franjevci mogu slobodno u Osmanskoj državi ispovijedati svoju vjeru. Osmanska država nije samo bosanskim franjevcima dala takvu slobodu. Poznato je da je status pravoslavne i jevrejske vjerske organizacije sultan Fatih regulirao odmah po zauzeću Konstantinopolisa 1453. god. Jermenskoj crkvi je 1461. god. također omogućio slobodno djelovanje. Opravdano je i logično postaviti pitanje, zašto bi neriješenim ostalo samo pitanje statusa Crkve bosanske. Zašto nema osmanskog dokumenta o slobodi djelovanja Crkve bosanske? Odgovor je logičan. Nije bilo potrebe. Oni su većinom prešli na islam. Kao što su franjevci izašli pred sultana i tražili dozvolu za slobodno ispovijedanje svoje vjere, logično je i da su pristalice vjere bosanske, proganjani od katolika, među kojima su prednjačili dominikanci i franjevci, zatražili masovan prihvrat islama.²⁷² Historijska znanost takav primjer ne bilježi, kada je u pitanju predislamsko srednjovjekovlje. Historijske činjenice govore da su i vladari Bosanskog kraljevstva onog momenta kada bi prihvatili katoličku ili pravoslavnu vjeru, vršili nasilje i progone pripadnika Crkve bosanske. I ne samo da je Osmanska država omogućavala vjersku slobodu i izgradnju, kako džamija, tako i crkava, već je na polju ekonomske organizacije života davala veće olakšice. Plaćana je manja feudalna renta od proizvođača u Mletačkoj republici i ostalim susjednim državama.²⁷³

Mišljenje da je osmanski feudalni sistem bio podnošljiviji od zapadnoevropskog bilo je rasprostranjeno i u narodu. O tome svjedoči Adam Tadija Blagojević, koji je u vezi sa putovanjem Josipa II kroz Slavoniju 1768. god. napisao u stihovima knjižicu "Pjesnik putnik" (Beč, 1771. god.) i u njoj, zalažući se za reforme Josipa II, izrekao protiv domaćih vlastelina nepovoljnu osudu.²⁷⁴

272 Po zauzeću Jajca, prema nekim podacima, pred sultanom Fatihom je 36.000 pripadnika vjere bosanske dobrovoljno prihvatilo islam. (M. Handžić, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Islamska dioničarska štamparija, Sarajevo, 1940, str. 20.) (S. Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, str. 14.)

273 Gligor Stanojević, *Dalmacija u doba mletačkog rata 1684-1698*, Vojno delo, Beograd, 1962, str. 8.

274 "Volio sam k Turkom uskočiti
nego da me panduri povlače
jer kad Turkom ja arača dadem
nit im kopat niti orat idem
za nikakvu teškoću ne znadem
već trudan divaniti sednem
jer su Turci srca milostiva
znadu oni šta je njima drago
običaja vrlo dobrostiva
pak ne muče podložnika mnogo." (Navedeno prema: M. Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih muslimana*, str. 100. nap. 92)

Još jedan vrlo upečatljiv primjer tolerancije Osmanske države i njezinih funkcionera prema pripadnicima neislamske religije jeste primjer Osman-paše Bošnjaka, koji je u selu Kazanci sagradio i džamiju i crkvu. I dok su osmanski velikodostojnici gradili i dozvoljavali graditi sve vjerske objekte, dotle je Bajo Pivljanin, vojskovođa i komandant primorskih mletačkih uskoka, kada je zauzeo selo Kazance srušio samo džamiju.²⁷⁵

Šta se dešava sa Crkvom bosanskom prilikom susreta s Osmanskom državom, često je postavljano pitanje? Nje kao institucije više nema. Davani su raznovrsni odgovori, a najčešće da se prekida duhovni kontinuitet dobrih Bošnjana. Za razumijevanje etničkog bića Bošnjaka nije posebno značajno pitanje šta se dešava sa institucijom Crkve bosanske, pitanje treba postaviti sasvim drukčije: šta se dešava s onim dijelom bosanskog stanovništva, prilikom dolaska osmanske državne vlasti, koji je ispovijedao vjeru bosansku, organiziranu u instituciji Crkve bosanske? Proganjani i od katolika i od pravoslavaca, od ugarskih, hrvatskih, srpskih, a ponekad i svojih vladara, "bosanski heretici" prihvatili su islam kao svoju novu duhovnost, osmansku državu kao zaštitu, a instituciju Crkve bosanske su zamijenili islamskom organizacijom vjerskog života.

Ko je prihvatao islam i šta je sa bosanskog srednjovjekovnog plemstva? Župa Vrhbosna, odnosno Bosansko krajište, u čijem je sastavu bilo i Sarajevo, među prvima je došla pod osmansku upravu. Na primjeru Sarajeva možemo pratiti početke prihvata islama i utvrditi jesu li islam prihvatili domaći ljudi i bosanska vlastela ili su Sarajevo i druge prostore naselili Osmanlije iz Anadolije? "Sarajevo je odmah na početku bilo mješovita varoš, i po porijeklu svoga stanovništva i po vjeri njegovoj. Muslimani su, daleko, bili u većini, po porijeklu su oni bili domaći ljudi i došljaci iz različitih, vrlo često dalekih, krajeva turske države. Od domaćih ljudi se spominje Balaban sin Bogčinov, dakle čovjek čiji je otac bio hrišćanin."²⁷⁶ Za bošnjačko etničko biće vrlo je bitan podatak, koji iznosi Behija Zlatar,²⁷⁷ analizirajući osmanske deftere, a koji ukazuje na to da je vrlo mali broj muslimana Sarajeva bio sa strane, a da je ogromna većina onih koji su prihvatili islam domaćeg porijekla. To je sasvim razumljivo kada se zna da Osmanlija nije moglo biti toliko da nasele sve zauzete gradove. Mnogo je istraživača etničke prošlosti bosanskog društva koji tvrde da su islam prihvatili uglavnom domaći ljudi, većinom pripadnici

275 M. Hadžijahić, navedeno djelo, napomena 28.

276 V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do Austrougarske okupacije*, Sarajevo, 1937, str. 40.

277 "Što se tiče porijekla tog stanovništva, podaci iz navedenog deftera pokazuju da je većina njih bila porijeklom iz okoline Sarajeva, koji su prihvatanjem islama uživali sve privilegije gradskog stanovništva. Samo dvojica muslimanskih domaćina od ukupno 82 kuće bili su stranci: Skender Karamandi, muftija i Mustafa Kuman." (Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva*, Svjetlost, Sarajevo, 1996, str. 105.)

Crkve bosanske, jer se ona potpuno gasi kao institucija, ali i pravoslavci i katolici. Govoreći o etničkoj strukturi istočne Bosne, Jovan Cvijić tvrdi da je to oblast u kojoj žive pretežno muslimani i pravoslavni stanovnici.²⁷⁸ Iznoseći podatke o prihvatanju islama u Bosanskoj krajini, Milan Vasić govori o načinu zavoda turske vlasti i o načinu i intenzitetu prihvata islama.

“Znatan dio bosanske krajine Turci su dobili mirnim, laganim širenjem svoje vlasti. (...) Zavoda turske uprave mirnim sredstvima nije na tom prostoru moglo da dovede do većih etničkih promjena. Starosjedioci su se, uglavnom, zadržali na svojim zemljištima i s tim ili sličnim obavezama prema novoj vlasti, kakve su bili dužni da ispunjavaju podanici odgovarajućih kategorija stanovništva u drugim turskim graničnim oblastima. (...) Znatan dio tog stanovništva je prešao na islam još u prvim decenijama turske vladavine. Vrijeme i intenzitet procesa islamizacije ilustruju brojni podaci popisnih deftera iz XVI vijeka. (...) Islamizacija je zahvatila uglavnom starosjedilačko stanovništvo u Uskoplju, oko Jajca, Glamoča, Livna i u dolini Sane. Taj se proces odvijao kroz cijeli XVI vijek.”²⁷⁹

O autohtonosti stanovništva koje prihvata islam piše i Borivoje Ž. Milojević.²⁸⁰ Proces prihvata islama zahvatio je ne samo sve oblasti Bosne i Hercegovine, kako gradove tako i sela, već i sve socijalne slojeve stanovništva i sve konfesionalne grupe. Kojim se intenzitetom ovaj proces odvijao, zavisilo je od mnogih faktora, kao što su stabilnost prethodne vjerske organizacije, konfesionalna pripadnost, politički razlozi i mnogi drugi. No, sigurno je da se proces odvijao cijelo jedno stoljeće i da je

278 “Ovo je oblast pravoslavnih i muslimana i prvi čine većinu stanovništva. Mahom su porijeklom iz sandžačkog Starog Vlaha, još više od crnogorskih brda i crnogorske Hercegovine; oni su sišli Drinom u ovu oblast sve do Glasinca na Romaniji. Protivno njima, *muslimani su u ogromnoj većini starinici* (istakao A. Đ.) i oni daju karakter kitnjastim tursko-istočnjačkim varošima cele oblasti, naročito Foči, Višegradu, Pljevljima.” (J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo i jugoslovenske zemlje*, knjiga I, Zagreb 1922, str. 88.)

279 M. Vasić, *Etnička kretanja u bosanskoj krajini u XVI vijeku*, GDI, XXIII, Sarajevo, 1962, 235, 236. i 248.

280 “Oni su Muslimani sopstvenici svih zemalja. Prema tome su oni možda živjeli ovdje još u XV veku, kad su primili muhamedanstvo. U tursko doba Glamoč kao utvrđeno naselje bio je središte muslimansko i tursko. I sela u okolini Glamoča sa muslimanskim starosjedilačkim stanovništvom, takođe moraju biti stara. Uz severoistočni okvir Glamočkog polja u mnogim selima su starosjedilačke porodice muslimanske.” (B. Milojević, *Kupreško, Vukovsko, Ravno i Glamočko polje*, Naselja, knj. 13, Beograd, 1923, str. 44.)

završen kao masovan proces krajem XVI stoljeća. Na ovakav zaključak upućuju pokazatelji iz svih krajeva Bosne i Hercegovine.²⁸¹

Kako vidimo, bošnjačko etničko biće gotovo u cijelosti je domaćeg starobosanskog porijekla. U okviru Bosne, kao zasebnog dijela Osmanske države, u ambijentu novih društvenih odnosa koje su i sami izgrađivali, formirali su vlastiti bošnjački etno-konfesionalni identitet. Bez obzira na to što su stoljećima živjeli u Osmanskoj državi kao svojoj, saobraćali sa Osmanlijama i služili na dvorovima, nisu se turcizirali niti postali etnički Turci. Ostali su "svoji na svome," evropski narod, bosanska etnička zajednica,²⁸² sa vlastitim narodnim jezikom, prezimenima dominantno slavenskim,²⁸³ islamskom vjerom i vlastitom kulturom, kao izrazom simbioze domaće bosanske tradicije i islamske duhovnosti.

Islam nisu prihvatili samo pripadnici Crkve bosanske već i pravoslavci i katolici. M. Hadžijahić bilježi izjavu apostolskog vizitara Petra Masa-recha iz godine 1624, u kojoj se kaže: "Rečeno mi je da je prošlih godina u okolini Sutjeske otpalo od kršćanske vjere 6000 ili 7000 katolika.²⁸⁴ Isto tako bilo je prelaza katolika na pravoslavlje u trebinjskom kraju, ali i pravoslavnih na islam. (Trag na takve prelaze ostavio je monah Marko Trebinjac koji je 1509. zabilježio kako su mnogi bez prisile napustili pravoslavlje i primili islam.)²⁸⁵

281 Prema podacima koje iznosi B. Zlatar, "godine 1489 (. .) ukupno u Sarajevu i okolini procenat hrišćanskog stanovništva iznosio je 59,92 % a muslimanskog 40,08 % (. . .) *Svi ti novi muslimani nisu nikakvi doseljenici, nego domaće autohtono stanovništvo* (istakao A. Đ.), jer gotovo svi muslimani, zabilježeni u ovom defteru su direktno potomci kršćana. Tako na primer u selima Hodidžed, Dolac, Vogošća, Jošanica, Hotočina, svi muslimani su direktni potomci kršćana (otac kršćanin) u Blažuju od 20 muslimanskih kuća, 17 su direktni potomci kršćana, u Trnovu od 109 muslimanskih kuća 93 su direktni potomci kršćana itd. Za 25 godina, koliko je proteklo od popisa iz 1489. god. pa do 1516. godine, kad imamo sljedeći sačuvani popis Bosanskog sandžaka, Sarajevo se znatno proširilo, kako po broju mahala, kojih je tada bilo 15, tako i po broju stanovništva. (...) To je u procentima iznosilo 85,59 % muslimana i 14,41 % kršćana. (...) Ukupno u Sarajevu i okolini (1516. god., dodao A. Đ.) postotak muslimana iznosio je 78,56% dok je postotak kršćana bio 21,44%." (B. Zlatar, navedeno djelo, 106, 107.)

282 "Narod se u ovim krajevima u pučkom govoru zove Bošnjaci ("Bošnjak") samo draže im je kad se kaže Bosanci (Bosnevi)" (E. Čelebija, *Putopis*, Sarajevo-Publihsing, Sarajevo, 1996, str., 121.

283 "Prema dr. Truhelki iz predislamskog razdoblja potiču slijedeća prezimena: Bačići, Borići, Bosnići, Brankovići, Filipovići, Kolunići, Kopčiči, Kovačevići, Kresojevići, Kulenovići, Ljubušići, Mrnjakovići, Nimišćići, Opijači, Ostojčići, Ožegovići, Predojevići, Rajkovići, Repovci, Ristići, Ribići, Sijerčići, Sitnišanjci, Sokolovići, Sudići, Šestokrilovići, Tanovići, Tihičinovići (Tvičinovići), Tvrtkovići, Zvizdići, Vlašići, Vljakovići, Ždralovići," (Navedeno prema: M. Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih muslimana*, str. 28. napomena 31.)

284 M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 78.

285 M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 78.

Da bosanska srednjovjekovna vlastela nije uništena, već da većinom, kao i njezin narod, nastavlja kontinuitet svoga trajanja u novim društvenim uslovima, govori i podatak da je mladi sin Hercega Stjepana Vukčića Kosače primio islam i kasnije postao paša Hercegovine.²⁸⁶ Ovaj primjer nije usamljen, jer je i druga bosanska vlastela dobrovoljno primala islam, zadržala svoje posjede i aktivno sudjelovala u profiliranju bošnjačkog etničkog bića u društvenim uslovima, koje je, prvenstveno na političkoj ravni, određivala Osmanska država.

II.3. Razumijevanje imena Bosna

Bosna jeste posebna zemlja. Postoje posebne zemlje, (...) zemlja postavljena između svjetova, pogodna zemlja, koja se nalazi između istočnog i zapadnog svijeta, mediteranske i panonske regije, i koja je na neki način, kao vir koji usisava iz tih prostora sve vrijednosti i stvara jednu specifičnu vrijednost, koja se zove Bosna.
(Muhamed Filipović)

Neodvojivo pitanje od pitanja bošnjačkog etničkog bića jeste razumijevanje samog imena Bosna. Prvi put ga susrećemo polovinom X stoljeća u djelu cara pisca Konstantina Porfirogeneta "De administrando imperio," u kome on ne daje bliže podatke o karakteru i sadržaju samog pojma. "Porfirogenetov podatak kaže samo toliko da je Bosna, kao i druge zemlje koje su tu opisane, postojala kao poseban teritorij, ne govoreći ništa o veličini njezina opsega."²⁸⁷ Ako usvojimo Gurvičevo shvatanje društvene strukture, gdje je jedan od strukturnih elemenata društva prirodna i tehnička sredina, odnosno geografska i demografska osnova, onda imenovanje "tla" prirodno-geografskog prostora usko je vezano sa cjelinom društvenog života, organiziranog na njemu, jer **priroda i društvo dva su pola jedinstvenog univerzuma**. Kao i o mnogim drugim pitanjima, i o postanku i značenju imena Bosna postoje različita mišljenja. Marko Vego smatra da je to ime slavenskog porijekla²⁸⁸ i da su ga sa sobom donijela slavenska plemena, koja su naselila prostor današnje

286 M. Handžić, navedeno djelo, str. 20.

287 O tumačenju Porfirogenetovog pojma Bosna, opširnije: A. Babić, navedeno djelo, 55-56.

288 "Mislim da su stari Slaveni doseljeni u centralnu Bosnu, donijeli sa sobom ime Bosna, kao što su to uradila neka druga slavenska plemena." (M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 1982, str. 15)

centralne Bosne. Suprotno njemu, Enver Imamović smatra da je ime zemlje predslavensko²⁸⁹ i da su ga ovdje zatekla slavenska plemena i kao takvo preuzela. Isto mišljenje dijeli i Petar Skok, precizno izvoodeći etimologiju imena Bosna²⁹⁰. U razjašnjenju etničkog bića Bošnjaka razumijevanje imena Bosna jeste jedno od bitnih pitanja, jer nas to pitanje ne interesira samo kao lingvistički pojam²⁹¹ ili kao ime za određeni teritorij. Svako ime, pa i ovo, uvijek u sebi podrazumijeva konkretni sadržaj. Nas upravo i interesira taj sadržaj, kao društvena organizacija, etničko biće, kulturna tvorevina, filozofijski kazano, kao povijesni tubitak. Bosna nikada nije značila prost geografski pojam, već, naprotiv, od svog prvog pominjanja do danas, ona je uvijek značila i konkretni društveno-povijesni i civilizacijsko-kulturni sadržaj, kao jedinstveni i neprekinuti tok bosanske povijesne individualnosti.

289 "Stručnjaci koji se bave izučavanjem jezika su već davno došli do zaključka da su oblici Bathinus i Basan potpuno identični i da se oba odnose na naziv rijeke Bosne. U ilirskom jeziku dentalna aspiranta "th" koja se javlja u varijanti, Bathinus, ima vrijednost glasa "s", pa umjesto Bathinus treba čitati Basinus. To je ustvari latinizirani oblik ilirskog naziva Basan, iz kojeg su doseljeni Slaveni izveli naziv Bosna. Fonetskom transkripcijom je od Bathinus (Basinus) i Basan prvo nastalo Bosina, a onda od toga Bosna." (E. Imamović, *Korijeni Bosne i bosanstva*, str. 23. i 24.)

290 "*Bosna*, f hidronim (17. v., pritok Save, izvor blizu Sarajeva, odatle naziv predjela gdje izvire: *Vrbhosna*), horonim potvrđen od polovine 10. v. kod Porfirogeneta *Bosona* gdje je poluglas između *g* i *n* označen sa *o*, pa bi se moglo suponorati **Bosbna*, ali se poslije piše Bosina u Dubrovniku, upor. arb. Boshnje, i njem. etnik *Waser (kroaten)* < *Bosn* + *er*. Ta grafija pretpostavlja *b*: **Bosbna*. Prema tome se vokal ne da odrediti. Dočetak je kadikad bio identificiran sa pridjevskim sufiksom *-bn* > *-an* pa se deklinira kao pridjev: (*u,k*) *Bosnoj*. U fratarskoj administraciji označuje se prema Srebrenici, gdje je nekad bio fratarski samostan, *provincija Bosna argentina*. Pridjev na *-bšk bosanski*, etnici na *-ac*, m prema f na *-ka: Bosanac*, gen *-anca* (takoder prezime) prema *Bòsnka f* (takoder ime uzvisine kod Dubrovnika Bosanska); na *-jak Bošnjak*, gen. *-aka* (15 v.) odatle tur. *bošnakça* "bosanski jezik", arb. *bosh'akçe, Bòshnjak*; hipokoristik *Bošnjo* m (Vuk), toponim pl. *Bošnjáci*, gen. *-ak* (Slavonija), prezime *Bošnjaković*, prema f *Bošnjakuša, Bošnjakinja*; na *-janin Bošnjanin* (14 v., stari instr. pl. *Bošnjami*), toponim pl. t. *Bošnjani* (Križevac); prezime *Bošnjanović*, pridjev bošnjanski.

Kako su nazivi za sve veće savske pritoke predslavenski i predrimski, mora se uzeti da je i Bosna predslavenska (zacielo čak i predindoevropska) riječ. (Istakao A. Đ.) Upoređuje se s imenom lijevog savskog pritoka *Bosut*, kojemu je potvrđeno predslavensko ime *Basante*." (P. Skok, *Etimologijski rječnik brvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. I, Zagreb 1971, 191.)

291 "Jezička nauka je već do sad dokazala da su sva imena, svih većih pritoka rijeke Save, predslavenskog i predrimskog porijekla. Na osnovu toga je prirodno zaključiti da je i ime Bosna predslavenskog porijekla, mada među naučnicima ima i onih koji tvrde da je ime rijeke Bosne čak iz predrimskog perioda (praindoevropsko)... Rimljani su takođe zatekli ime rijeke Bosna. Preuzeli ga i zadržali kao oblik Basinus, Bathinus, (th=s) Bathina (lat. u(s)=a) Dravus, Drinus. Drava, Sava, Drina, Basina, Bosina, Bosna." (A. Kasumović, *Zašto jezik bosanski*, Preporod, Tuzla, 1995, 67. i 70.)

“Moje je stajalište”, kaže Ivo Banac, “da BiH predstavlja zasebno društvo – zaseban kulturni prostor. Tri bosanske zajednice nikad nisu živjele u potpunoj izolaciji. Odvojeni običaji i mentaliteti prožimali su se (a smatram da se još uvijek prožimaju) u društvu različitom od onoga Hrvatske i Srbije. Jedinstveni bosanski kulturni prostor najlakše se može otkriti u onome što bosanske Hrvate i Srbe odvaja od njihovih sunarodnika u Hrvatskoj i Srbiji. Razliku čine povijest suživota Bosanaca s islamom i nazočnost, makar i sublimirana, zasebne državne tradicije. Iz toga su proizašli složeni identiteti, koji nisu tipični za homogena društva. Upravo zato što je Bosna bila integralni kulturni prostor sa zasebnim povijesnim identitetom, ona se ne može uporediti s Jugoslavijom. Jugoslavija je bila država, ne društvo.”²⁹²

U vremenu kada su na Balkanu živjela plemena isprekidanim i razdrobljenim životom, na prostoru Bosne i Hercegovine plemenska organizacija ostavila je tragove dajući ovom prostoru samosvojan i autentičan sadržaj. “Plemena što se naseliše oko rieke Neretve (stare Narone) prozvana bješe Neretljani (Narentani); plemena oko planine Huma dobiše ime Humljani; a plemena što zaposjedoše okoliš slavnog grada Duklje (Dioclea), poznata su dugo pod imenom Dukljanā (Dioclenses, Diocletiani). I dolina Gornje Bosne bješe od davnih vremena znameniti predjel, i tuj se skupi u jednu oblast *više župa plemenskih*. Nove pristalice preurediše staro ime rijeke *Basante* ili *Basanius* prema svom izgovoru, te prozvaše i rijeku i područje njezino *Bosnom* (Bosna), a sebe same Bošnjani (Bošnjani).”²⁹³ Onog momenta kad na Balkanskom poluostrvu počinje proces udruživanja plemena u plemenske saveze i stvaranje političko-teritorijalnih cjelina, ti procesi teku i u Bosni. U mnogim izvorima²⁹⁴ Bosna se uvijek pojavljuje uporedo sa Hrvatskom, Raškom i Dukljom, kao teritorijalno-politička cjelina. Ne samo kao teritorijalni pojam ili “povijesni krajolik” već, prije svega, kao ranofeudalna država, kao organizirano društvo, na onom nivou na kome su se tada organizirala društva i u njezinom susjedstvu! Bosna tu ni u čemu ne zaostaje, niti se po čemu razlikuje na nivou organizacije u globalu, osim po svojim konkretnim autohtonim osobenostima: multietničnosti, multikonfesionalnosti i multikulturalnosti. Istina, granice ovih teritorijalno-političkih cjelina su se mijenjale, bilo je osvajanja i porobljavanja

292 I. Banac, *Cijena Bosne*, Evropa danas, Zagreb, 1994, str. 108.

293 V. Klajić, navedeno djelo, 42-43.

294 “U događajima 40-tih godina XI stoljeća, koji su izazvani ustankom u Zeti ... protiv vizantijske vlasti, imala je, prema Dukljaninovu kazivanju, indirektnog učešća i Bosna. Ona je tada, kao i Raška još uvijek bila pod vrhovnom vlašću Vizantije, te je vizantijski car, pokrećući vojsku protiv zetskih ustanika, nastojao da za tu akciju pridobije raškog župana, bosanskog bana, i zahumskog kneza.” (A. Babić, navedeno djelo, str. 71.)

i različitih odnosa, ali je uvijek Bosna uspijevala da preživi i da uz sebe poveže sve svoje dijelove.

Da bismo što ispravnije shvatili državno-političku strukturu srednjovjekovne bosanske države, neophodno je prije toga razumjeti karakter feudalnih odnosa, a isto tako i uticaj vjerskog faktora na bosanskim prostorima. Vjernost feudalaca prema vladaru feudalne države uslovljena je potrebom zajedničke odbrane svog posjeda, ali i religijskom pripadnošću. To su glavni razlozi što se u određenim periodima teritorija jedinstvene bosanske države nije čvršće politički integrirala. Srednjovjekovnu bosansku državu činile su regionalne oblasti, koje su bile uslovljene i određene karakterom feudalne svojine. Pojedine oblasti "plemenite baštine" bile su oblici svojine i izvor ekonomske i političke moći velikih vlastelinskih rodova (porodica). Srednjovjekovna bosanska država, shvaćena kao teritorijalno-politička struktura, ali i kao proizvod bosanskog društva, bila je sastavljena od sedam zasebnih oblasti,²⁹⁵ koje je međusobno ujedinjavalo više faktora, među kojima se ističu: teritorijalna upućenost jednih na druge, zajednička etnička prošlost, jezik bosanski i vjera bosanska, institucionalizirana u crkvi bosanskoj. Svima njima vladale su feudalne porodice. One su nekada čvršće, a nekada slabije bile povezane, ali su uvijek bile bosanske po sadržaju i državno-političkoj strukturi, što se najbolje vidi iz povelje Stjepana Kotromanića, pisane oko 1325. god., kada se prvi put "u banovoj titulari navode jedna pored druge, glavne oblasti bosanske države. Tu bosanski vladar prvi put nastupa kao 'gospodin vsim zemlam bosanskim, (istakao A. Đ.) i Soli i Usori, i Dolnim Kraem i Hlemske zemle gospodin'."²⁹⁶ Osjećaj pripadanja Bosni ogleda se u svim segmentima društvenog života, bez izuzetka, i čini osnovnu karakteristiku bošnjačkog etničkog bića. **Svaki sadržaj koji u sebi nosi Bosna ima epitet bosanski i čini autohtonu egzistenciju, različitu od ostalih društveno-historijskih identiteta na Balkanu. U teritorijalno-političkom smislu postoji bosanska država, potpuno neovisna, samostalna i odvojena od susjednih država: Hrvatske, Raške i Duklje, te Mletačke republike i Dubrovnika. U etničkom pogledu, postoji bosanski narod, dobri Bošnjani,**²⁹⁷ koji govori bosanskim

295 "Matica bosanske države: gornja Bosna, Soli, Usora, Dolnji krajevi, Zapadne strane, Humska zemlja ili Hum i Primorje, Podrinje" (V. Klajić, navedeno djelo, str. 17.)

296 A. Babić, navedeno djelo, str. 171.

297 "1446., kralj Stjepan Tomaš u darovnoj povelji braći Dragišićima dao je obavezu da se darovani posjedi i privilegije ne mogu 'poreći ni potvoriti ni na manje donesti ni za jednu neviru ni zgrihu kraljevstvu našeme što ne bi ogledano gospodinom didom i crkvom bosanskom i *dobrimi Bošnjani*.'" (istakao A. Đ.) (A. Babić, navedeno djelo, str. 281.)

jezikom i piše svojim pismom bosančicom. Bosna i njezin narod imaju vjeru bosansku,²⁹⁸ potpuno različitu od vjera drugih naroda, i svoju Crkvu bosansku²⁹⁹ i svoje vladare – banove i kraljeve i svoju vlastelu.³⁰⁰ I nešto što je svojstveno samo Bosni i Bošnjacima, što se ne susreće u praksi drugih naroda, zakletvu zemljom Bosnom.³⁰¹ Svi ovi primjeri neupitno pokazuju neraskidivu povezanost i uslovljenost Bosne, kao političko-teritorijalnog subjektiviteta, i bosanskog društva, kao imanentnog bosanskog sadržaja, u kome bošnjačko etničko biće izražava svoju vlastitost kao bosansku samobitnost. O bosanskom narodu, konstituiranom i kao društvo i kao država, već u ranom srednjem vijeku, najbolje kazuju skoro neprekidni napadi iz susjednih zemalja na Bosnu. Poznato je da je srpski župan Časlav, sredinom X stoljeća, bio zauzeo sjeveroistočnu Bosnu. Samostalni bosanski banovi, morali su se braniti i od hrvatskog kralja Krešimira II, ali i od dukljanskih vladara. Najznačajniji podatak o postojanju bosanskog društva kao samoorganizirane zajednice, organizirane u bosanskoj državi, bilježi grčki ljetopisac Cinnamus. On ističe da je rijeka Drina granica između Bosne i Srbije, što nedvosmisleno ukazuje na to da su to dva zasebna, jedno od drugog neovisno organizirana, društva u dvije države. Bosna nije u vazalskom odnosu sa Srbijom, na što ukazuje činjenica da na čelu srpske države stoji župan, a na čelu Bosne vladar sa titulom bana. Bosanski narod ima i svoje posebne običaje, tradiciju i duhovnost. Ove podatke Cinnamus³⁰² iznosi, opisujući rat između Bizanta i Mađara 1154. god. Tada je na strani Mađara učestvovao bosanski ban Borić, kao saveznik,³⁰³ a ne kao zavisni vazal. Ovaj podatak nedvosmisleno ukazuje na to da su Bošnjani narod koji samostalno organizira cjelokupni društveni život i, slijedeći svog vladara, ulazi u saveze sa drugim narodima i državama.

298 "Poslavši u travnju 1442. god. veću svotu srebra u Dubrovnik u poklad, obrekoše mu Dubrovčani, da neće to blago nikome predati, nego da će ono učiniti, što on bude poručiti i narediti u svom listu pod svojom običajnom pečatiju, koji bude upisao pred redovnici rimske vjere ili *vjere bosanske*." (Istakao A. Đ.) (V. Klajić, navedeno djelo, str. 280.)

299 Djeda starješinu crkve bosanske dubrovčani 1405. god. jednim pismom nazivaju "gospodinom i duhovnim ocem vaše *crkve bosanske*." (Istakao A. Đ.)
A. Babić, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Svjetlost Sarajevo, 1972, str. 262.

300 "U prvoj polovici XV stoljeća biješe naime pataranska vjera tako maha preotela, da je postala upravo *državna vjera bosanska*, uz koju pristajahu *kraljevi, vlastela* (istakao A. Đ.) i puk. Kralj Ostoja i svi sinovi njegovi bijahu patareni; paternstvu prijahu vojvode i knezovi od plemena Hrvatinić, Jablanovića i Kosače; u patarenstvu biješe ugrezao sav puk bosanski." (V. Klajić, navedeno djelo, str. 287.)

301 "Pred djedom velikim, Radoslavom i pred gostem velikim Radoslavom i pred starcom Radomirom i Žunborom, i Vlaćkom, i pred svom Crkvom i pred Bosnom." (M. Dizdarević, *Stari bosanski tekstovi*, Alef, Sarajevo, 1997, str. 59.)

302 Vidi napomenu 19. u: V. Klajić, navedeno djelo, str. 51.

303 V. Klajić, navedeno djelo, str. 51.

Titula bosanskog vladara *ban* još je jedan od pokazatelja predslavenskog kontinuiteta u bosanskom srednjovjekovlju, jer je sama riječ avarskog, a ne slavenskog porijekla.³⁰⁴ Koliko je narod srednjovjekovne Bosne bio etnički kompaktan, ne postoji precizna građa, već se zaključci moraju izvoditi na osnovu relevantnih društveno-historijskih događaja i činjenica. Neosporno je da je pomjeranje stanovništva bilo, prije svega, zbog ratnih stradanja, posebno križarskih pohoda protiv "bosanskih heretika", zatim raznih epidemija, te samog prirodnog prirasta stanovništva. Nerodne godine i glad su, također, bili faktori pomjeranja stanovništva. Izrazit primjer bio je 1456. godine, kada su Humljani (Hercegovci) zbog gladi zatražili prijem na teritoriji Dubrovačke republike, koja im je tu pomoć uskratila.³⁰⁵ Vrlo vrijedan podatak o autonomnom etničkom biću bosanskohercegovačkog društva imamo iz perioda širenja bosanske države za vrijeme bana Stjepana II i Tvrtka I.³⁰⁶ U novoosvojene krajeve kretali su, prije svega, stočari. "Činili su ih stočari iz jugoistočne Bosne i istočnog Huma. Razlikovali su se od dalmatinskih starosjedilaca i po imenima. U arhivskoj građi primorskih gradova Bosanci redovito nose narodna imena (Milovac, Bogovac, Putnik, Radmil i sl.), dok hrvatski starosjedioci imaju kršćanska imena (Nikola, Petra, Pavle i sl.)"³⁰⁷ Bosanski stočari naseljavali su i jadranska ostrva. U zadarskom arhivu spominje se žena zadarskog građanina Stanka po imenu Bosna, što najvjerojatnije ukazuje na porijeklo zemlje iz koje je došla.³⁰⁸

Šta je Bosna?³⁰⁹ Evropska zemlja koja objedinjava povijesne različitosti. Iz objedinjavanja povijesnih različitosti, razmeđa svjetova i spajanja granica naroda,³¹⁰ izrasla je Bosna kao političko-teritorijalna i kao društveno-historijska autonomna pojava, kao izraz vlastitosti koja

304 O. Ibrahimagić, *Državno pravni razvitak Bosne i Hercegovine*, Centrala SDA, Sarajevo, 1997, str. 9.

305 K. Jiriček - J. Radonić, *Istorija Srba*, knj. II, Beograd, 1952, str. 419.

306 Diak Stjepana II 1325. godine na kraju jedne povelje piše da Stjepan II "koji držaše od Sane do mora, od Cetine do Drine." (navedeno prema: M. Dizdar, *Stari bosanski tekstovi*, Sarajevo, 1990, str. 80. i 349.)

307 E. Imamović, *Porijeklo bosansko-hercegovačkog stanovništva*, str. 39

308 B. Hrabak, *Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih vlada u Dalmatinsku Zagoru u XIV, XV i XVI veku*, u zborniku *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo, 1990, str. 83.

309 "Bosna je ime zemlje, povijesti i kulture koji neprekidno traju dulje od tisuću godina. Od srednjovjekovne banovine i kraljevine, preko administrativne zasebnosti u Osmanskom i Austro-Ugarskom carstvu, federalne republike u Jugoslaviji do obnovljene državne neovisnosti, shvaćen je integristički smisao tog imena, iako mu je u novije doba u zamjenskom i zvaničnom obliku dodijeljena inačica 'Bosna i Hercegovina.'" (R. Mahmutćehajić, *Bosansko pitanje o svijetu*, u: *Tolerancija i tradicija, Međunarodni forum Bosna*, Sarajevo, 2000, str. 186.)

310 "Živimo na razmeđu svjetova na granici naroda svakome na udaru, uvijek krivi nekome, na nama se lome talasi historije, kao na grebenu." (M. Selimović, *Derviš i smrt*, Univerzal, Tuzla, 1986, str. 241.)

traje preko 1000 godina. "Bosna jeste posebna zemlja. Postoje posebne zemlje, posebna mjesta, kao npr. Palestina, Jerusalem, Meka, Rim. To nije ništa čudno u terminologiji ljudske povijesnosti. (...) Bosna je jedno takvo mjesto, specifično. Ja sam jednom napisao da je to zemlja postavljena između svjetova, pogodna zemlja, koja se nalazi između istočnog i zapadnog svijeta, mediteranske i panonske regije, i koja je, na neki način, kao vir koji usisava iz tih prostora sve vrijednosti i stvara jednu specifičnu vrijednost, koja se zove Bosna."³¹¹ (Istakao A. Đ.) Od svog nastanka do danas bosansko društvo je skup zasebnosti, svjesno vlastitih identiteta, čija svjesnost o sebi izvire iz otvorenosti prema drugom. Priznanje drugom da postoji tu pored tebe, istovremeno je određivanje sebe kao identiteta, ne nasuprot drugom, već kao zasebnosti koje se raspoznaju, prepoznaju i uvažavaju. Zasebnosti koje žive zajedno. U bosanskoj povijesti i kulturi, na zemlji bosanskoj, stanovali su i stanuju osnovni povijesno-civilizacijski identiteti, sa svojom ukupnom dinamičnošću. Materijalizacija tih povijesnih i civilizacijskih subjektiviteta vidljiva je u džamijama, crkvama, katedralama, sinagogama i drugim sakralnim objektima. Takvo čvorište svjetske povijesti vidljivo je još samo u Jerusalemu.

Zasigurno je u pravu Jusuf Žiga kada ističe da: "Bosna i Hercegovina nije parče planete na kome su se susrele i 'sukobile' različite civilizacije, vjere i kulture. U tom kontekstu se ne može predstavljati ni nedavna agresija na ovu državu, kako to, inače, sugeriraju neki analitičari, poput S. P. Hantingtona. Riječ je, ustvari, o jednom od planetarnih čvorišta, gdje su se Istok i Zapad, Sjever i Jug, tj. različiti civilizacijski tokovi, plodonosno uvezali poput snopa duginih boja, u kome se dovoljno jasno dalo prepoznati i ono pojedinačno i opće – zajedničko."³¹²

Šta je onda Bosna, shvaćena kao bosansko društvo, u suštini? Kratak i neupitan odgovor bio bi: žilište multietničkog, multikonfessionalnog i multikulturnog bosanskog društva, iz koga je izrasla njegova kvintesencija bošnjačko etničko biće.

311 M. Filipović, *Bosanski dub*, Zbornik radova, Sarajevo, 1997, str. 26.

312 J. Žiga, navedeno djelo, str. 13.

II.4. Bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije

*Nek je djedovska velika kuća
uvijek i širom
otvorena
Za sve pod nebom dobre ljude
i za sve dobre
Bošnjane
(Mak Dizdar)*

Višestoljetno povezivanje i uslovljavanje društveno-historijskog toka, s jedne strane, i bosanskog teritorija, s druge strane, usloveli su izrastanje triju naroda, ali, umnogome, odredili i jednu od osnovnih karakteristika društvenog i nacionalnog bića Bošnjaka. Ta differentia specifica društvenog bića bošnjačke nacije jeste otvorenost za drugo i drugačije. Bošnjačka nacija je otvoreni krug, otvoren prema Zapadu i Istoku, prema prošlosti kojoj ne robuje i u koju se ne zatvara, ali i prema budućnosti koju ne uzima od drugih. Bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije izražava se na svim poljima življenja: u duhovnosti, kulturi, moralu, religiji, društvenoj organizaciji života... Ona nije samostalna osobina za sebe, jedna karakteristika života, već predstavlja vezivno tkivo, sam način postojanja bošnjačkog nacionalnog bića, subjektivni izraz društveno-historijskog toka bošnjačkog identiteta.

Na pritisak nebosanskog identiteta, Rimske crkve, ban Kulin sa vjerskim poglavarima je 1203. godine promijenio svoj odnos prema "drugom", ne kao izraz dobre volje, jer bi to uradio sam, bez prisustva papskog kapelana i izaslanika Ivana Casamarisa, već, prije svega, kao izraz spremnosti bosanskih ljudi i bosanskog društva da žive sa drugačijim. I ovaj primjer ukazuje na razliku između otvorenosti bosanskog društva prema drugom i drugačijem i zatvorenosti drugih prema bosanskom društvu. I dok zatvoreni identitet Rimske crkve imperativno uslovljava banu Kulinu, "za koga bismo sa sigurnošću znali da je mahinejac ili neki drugi heretik, nećemo primiti da s nama stanuje",³¹³ ban Kulin i ljudi bosanskog društva prihvataju drugo ne samo kao drugačije već i kao dio vlastitog puta i time pokazuju jednu od bitnih karakteristika svog

313 F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb, 1975, str. 61.

identiteta. Nasuprot brojnim vanjskim nebosanskim nasrtajima na otvoreno bosansko društvo, ono je uspjelo, upravo snagom svoje otvorenosti, da sačuva svoj identitet, da sačuva svoju ukupnost. Društvena kohezija bosanskog društva nije izrastala iz zatvaranja u vlastitu zasebnost, nego iz međusobne otvorenosti i poštovanja, kako unutar bosanske zasebnosti, tako i prema onima koji su dolazili izvan Bosne. O tome zorno svjedoči povelja bana Kulina, izdata Dubrovčanima 1189. god.³¹⁴ Ona ne svjedoči samo o državno-pravnom subjektivitetu bosanske države, kao konstituiranog političkog identiteta, nego izražava dostignutu svijest o slobodi, pravdi, zabrani zla i prihvatanja drugog kao prijatelja, kao razvijenih karakteristika bosanskog društva.

“Jedinstvo različja”, kao esencijalna bit bosanskog društva, izražava se, između ostalog, i u bosanskoj pismenosti. Bosanskom banu Kulinu nije smetalo da pomenutu Povelju Dubrovčanima napiše na dva pisma, bosančicom (bosanskom ćirilicom) i latinskim pismom. Ovaj primjer bana Kulina ne čini nikakav izuzetak, već, naprotiv, autentičan primjer “jedinstva različja” otvorenog bosanskog kruga, koje je u Bosni pravilo, a ne izuzetak zbog toga što “se u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini koriste četiri sistema pisma: grčko, latinsko (uključivo goticu), glagoljica i ćirilica... Teško da bi se našao još neki primjer u svijetu da se na tako malom prostoru istovremeno upotrebljava toliko pismenih sistema.”³¹⁵

U osmanskome periodu, sa usvajanjem islamskih vrijednosti i normi, kako u religijskom životu, isto tako i u društvenom, kulturnom i umjetničkom, usvaja se i islamsko-orijentalna pismenost, odnosno arapsko pismo. Međutim, kontinuitet bosansko-narodnosnog se ne prekida, jer “islamsko-orijentalna pismenost nije presjekla srednjovjekovnu bosansku tradiciju pisma i knjige... Jednim dijelom bosanska ćirilica, ili bosančica egzistira među muslimanskim stanovništvom (Bošnjacima op. A. Đ.), koje je koristi isključivo kao svjetovno pismo.”³¹⁶ I prvi službeni list Bosna, koji krajem osmanske vladavine pokreće Vilajetska štamparija (1866-1878) štampan je na narodnom jeziku sa dva pisma, arebicom i ćirilicom.

314 “Ja, ban bosanski Kulin, zaklinjem se tebi, kneže Krvašu, i svim građanima dubrovačkim, da ću vam biti od sada pravi prijatelj i do vijeka pravi mir držati, s vama dok budem živ. Svi Dubrovčani koji budu išli po mojoj državi trgujući, gdje god budu htjeli odsjesti, kud god budu išli, s pravom vjerom i s pravim srcem, neće im niko nanijeti nikakvo zlo, osim što im ko da svojom voljom na poklon. A od mojih carinika neće biti nasilja i dok kod mene budu davaću im savjet i pomoć, kao i sebi, koliko budem mogao, bez ikakve zle misli. Ja Radoje, dijak banov, pisah ovu povelju po naređenju bana godine 1189., na dan 29. mjeseca augusta.” (Prijevod Povelje uzet iz: O. Ibrahimagić, *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1997, str. 11.)

315 Dž. Čelić, *Tokovi pisane riječi u Bosni i Hercegovini, u Pisana riječ u Bosni i Hercegovini*, V. Masleša, Sarajevo, 1982, str. 9.

316 Dž. Čelić, navedeno djelo, str. 18.

I za vrijeme austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom nastavlja se praksa uvažavanja bosanskog "jedinstva različja". Pluralnost interesa bosanskih etničkih, kulturnih i drugih socijalnih identiteta zadovoljavana je pluralnošću jezika i pisama, putem kojih su se autonomno izražavala različja bosanskog jedinstva, a da jedno drugom nisu smetala, već, naprotiv, jedno pomoću drugog nadopunjavala i istovremeno i uvažavala i potvrđivala kao autonomni bosanski identiteti. Zato se i moglo desiti da većina listova izlazi na bosanskom, srpskom ili hrvatskom jeziku, ali je bilo i onih koji su pisani arabicom na bosanskom jeziku. Isto tako, bilo je listova koji su izlazili i na turskom, mađarskom i španskom jeziku.³¹⁷

Bosansku otvorenost za drugo i drugačije, kao suštinski izraz samog načina života bosanskog društva, susrećemo kao neprekinuti tok događanja, ali o njegovom značaju i suštini tek možemo suditi ako tu specifičnu bosansku datost uporedimo sa izvanbosanskim isključivostima i jednodimenzionalnim uokvirenostima društava i država koje dodiruju Bosnu. I dok bosansko srednjovjekovno društvo, kulturno i religijski nehomogeno, egzistira kao cjelina uz pravilo i "potrebu slušanja drugog, bez obzira šta određuje njegovu drugost,"³¹⁸ u njegovom susjedstvu, u srpskom društvu Stefana Dušana, drugačiji iskaz vjerske duhovnosti biva sankcioniran državnim zakonom.³¹⁹ I dok se u srpskom društvu toga vremena kažnjava i samo izricanje drugačijeg religijskog mišljenja ("ko rekne babunsku reč") dotle se u Bosni susreću različite religije i civilizacijske tradicije, prepoznaju se jedna pomoću druge, slijedeći vlastite puteve, čije ukrštanje i preplitanje čine bosansko društvo otvorenim krugom, unutar koga opća isprepletenost učvršćuje različitosti, kao način tvorbe bosanskog jedinstva. Zato se i moglo desiti da Anđel Zvizdić, čovjek Bosne, izađe pred sultana Mehmeda Fatih II 1463. god. i dostojanstveno zatraži slobodu ispovijedanja kršćanske vjere za sve one u Bosni koji to žele. "Mi" bosanski franjevci, prihvatamo Osmansku državu i ono što ona sa sobom nosi i drugi vjerozakon i drugačiju kulturu i ponašanje. To je poruka izlaska franjevac pred sultana, ali istovremeno tražimo da ostanemo zasebnost. Razumijevajući drugog i uvažavajući drugost kao dokaz vlastitog identiteta, sultan Fatih II izdaje *Abd-namu* bosanskim

317 Opširnije vidi u: Dž. Čelić, navedeno djelo, str. 29.

318 R. Mahmutćehajić, navedeno djelo, str. 190.

319 "Čl. 10. O jeretiku. I ako se ko nađe da kao jeretik živi među hrišćanima, neka se opali po obrazu i neka se izagna; a ako će ga neko tajiti i taj da se opali." "Čl. 85. O babunskoj reči. Ko rekne babunsku reč, ako bude vlastelin, da plati 100 perpera, ako li ne bude vlastelin da plati 12 perpera i da se bije štapovima." (Dušanov zakonik, Matica srpska, Novi Sad, 1950, str. 51.)

franjevcima.³²⁰ ne osporavajući im pravo "drugog" i drugačijeg, da zajedno sa drugim vjerezakonima, kao izrazima življenja i kao pojedinačnostima, čine jedinstvenu cjelinu – jedinstvo različitosti. Ovaj susret dva civilizacijska kruga na bosanskom tlu potvrđuje multidimenzionalnost, tolerantnost i otvorenost života bosanskog društva, te njegov putokaz, "izvedeno potvrđivanje da cjelina pripada svakom pojedinačnom sudioniku tog jedinstva posebnosti. Opstojanje takvog obrasca moguće je pratiti na cijeloj bosanskoj teritoriji kroz tisuću godina."³²¹

Ahdnamom sultan Fatih II kao opće pravilo ističe slobodu vjeroispovijesti, imetka i života ("niko se ne smije miješati u njihove stvari niti ih napadati ni vrijeđati ni njih ni njihov život"), te time jamči pravo svakom da živi kao drugi i drugačiji, poštujući univerzalne principe raznolikosti ispoljavanja života, izrasle iz različitih sakralnih predanja. To je istovremeno značilo negiranje mitološkog i zatvorenog uređenja društva, okrenutog prošlosti, koje je bilo uspostavljeno Dušanovim carstvom i sebe smatralo apsolutnim, završenim i vječnim, ne dozvoljavajući drugom i drugačijem da slobodno i na vlastiti način ispoljava svoju drugost. To se najbolje vidi iz propisa Dušanovog zakona prema robovima i meropsima, zavisnim seljacima vezanim za zemlju.³²²

Opravdano je postaviti pitanje šta čini izvorište bošnjačke otvorenosti za drugo i drugačije, kao bitne specifičke bosanskog društva. Je li ona utemeljena u legendi, mitu ili u idealnoj svijesti? Pisalo se o bosanskom duhu,³²³ kao samorazvojnog bosanskog realitetu, koji se kao duhovnost izražava u poeziji, slikarstvu, muzici, graditeljstvu, merhametu, ljubavi prema Bosni, suživotu, toleranciji i otvorenosti za drugo i drugačije. U svakoj od ovih izražajnih sfera bosanskog duha moguće je istaći primjere njegove autentične realizacije. Jer bosanski duh, taj otvoreni

320 "Ja sam Sultan Mehmed han, neka je poznato svima uopće od prostog puka kao i odličnijima ova moja vlastodržačka povelja previšnjja, kojom bosanskim svećenicima ukazujem veliku pažnju, te zapovijedam spomenutim i njihovim bogomoljama ne smije biti smetnje ni pritiska, neka se smjeste u svojim bogomoljama, te kako od uzvišene moje strane tako od mojih vezira, niti od mojih podanika, raje, niti od svega stanovništva cjelokupne moje države spomenuti niko se ne smije miješati u njihove stvari niti ih napadati ni vrijeđati ni njih, ni njihov život, njihov imetak (imovina), ni njihove bogomolje. Takođe iz tuđine u moju državu dovoditi ljude dozvoljava im se." (navedeno prema: H. Dizdar, *Muslimani i kršćani pod turskom vlašću u BiH*, H. Ahmed Kujundžić, Sarajevo, 1944, str.13.)

321 R. Mahmutćehajić; navedeno djelo, str. 191.

322 "Čl. 201. Ako meropah pobegne kuda od svog gospodara, u drugu zemlju ili u carevinu, gde ga njegov gospodar pronade, da ga osmudi i nos mu raspори." (Dušanov zakonik, navedeno djelo, str. 69.)

323 M. Filipović, *Bosanski duh u književnosti – šta je to?*, Život, Sarajevo, mart, 1967. god. A. Isaković, *Autentičnost i autonomnost bosanskog duha*, u: *Bosanski duh*, Zbornik radova, Sarajevo, 1999, 13-15.

krug neprolaznosti, na nivou društvenosti, realiziran kao bosanskohercegovačko društvo, "nije podlegao ni državno-administrativnom razbijanju banovinskim parceliziranjem u međuratnom periodu. Nije ga svojim načinom preoblikovala ni austrougarska okupacija. Nije nestao u višestoljetnom Osmanskom carstvu zasnovanom na religijskim kategorijama, nisu ga zatrli ni moćni krstaški pohodi na predislamsku heretičku Bosnu i Crkvu bosansku."³²⁴ Bosanski duh održao je i branio bosansko društvo i u njemu jasno izdiferenciranu zasebnost – bošnjačku naciju. "Bosanski duh ne bi bio to što jeste da ne gradi mostove i tamo gdje su svi drugi izgubili nadu i gdje se drugima čini da je život prestao. Bosanski duh ne bi bio to što jeste da ga ne pokreće vlastita, iskonska filozofija, da su upravo bol i patnja najveći pokretači ljudskog života. Bosanski duh ne bi bio to što jeste da ne uživa u glasu mujezina i u jeci zvona, i to oboje u isto vrijeme."³²⁵

Bošnjaci su zasebni onoliko koliko su zasebne sve evropske nacije: imaju svoju teritorijalnu cjelovitost – Bosnu i Hercegovinu, svoju kulturu, prožetu predislamskim srednjovjekovnim elementima, kršćanstvom i islamom i autentičnom narodnom običajnošću. Imaju svoj jezik, kao izraz ukupnosti vlastitog povijesnog razvoja. No, oni unutar svog zasebnog nacionalnog bića sažimaju zajednička ishodišta vlastite otvorenosti. Kao rezultat vlastite otvorenosti u sebi sažimaju jedinstvo različitosti. "Oni, s obzirom na posebnosti, pripadaju, istodobno, evropskom kulturno-historijskom krugu i političkom okviru, mediteranskom krugu uzajamnosti kultura i vjerskih predanja, svijetu kršćanstva i svijetu islama."³²⁶ Praktično ozbiljenje svih ovih dimenzija otvorenosti susrećemo u simbolima nadgrobničkih obilježja: križ, polumjesec i zvijezda, jabuka, loza i otvorena ruka. Ovi simboli neumoljivo svjedoče o univerzalnosti otvorenog bošnjačkog kruga. Bošnjaci svoju otvorenost, svoju sposobnost sažimanja razlika nisu ispoljavali samo u znakovima i simbolima, nego i u praktičnom životu. Samo iz otvorenog kruga bosanske duhovnosti može se objasniti vjersko ponašanje vojvode Sandalja Hranića³²⁷ i hercega Stjepana Vukčića Kosače³²⁸. Oni su istovremeno ispovijedali po dvije pa i tri vjere. Herceg Stjepan bio je pripadnik Crkve bosanske i pravoslavac, ali je, istovremeno,

324 A. Isaković, navedeno djelo, str. 13.

325 A. Granić, *Bosanski jezik – mit ili stvarnost?*, u: *Bosna, bošnjaštvo i bosanski jezik*, Zbornik radova, Matica Bošnjaka, Zürich, 1993, str. 23.

326 R. Mahmutćehajić, *Živa Bosna*, Oslobođenje International, Ljubljana, 1994, str. 139.

327 Vidi bilješku 126.

328 *Herceg-Stjepan Vukčić Kosača, vojvoda hercegovački, gospodar Huma, Primorja i Veliki vojvoda Podrinja*. Zbog pritiska katoličanstva i pripadnosti, u religijskom pogledu, Crkvi bosanskoj, sarađivao je s Osmanlijama. Plaćao im je danak (porez) i svog sina Stjepana poslao na dvor sultanu. Štitio je izbjegle pristalice vjere bosanske koje je rimska inkvizicija progonila po Bosni.

zbog političkih prilika poručivao papi da je spreman preći na katoličku vjeru. Nije mu bilo teško da umjesto domaće vlastelinske titule ban, koja je avarskog porijekla, ili susjednih vlastelinskih titula, za sebe uzme titulu hercega,³²⁹ po kojoj je dobio ime i današnji toponim za Hercegovinu, zemlju Hercegovu. I administrativni službenici na dvorovima bosanskog srednjovjekovnog plemstva bili su u religijskom opredjeljenju pripadnici i Crkve bosanske, i pravoslavlja, i katoličanstva.³³⁰ Dakle, **uvažavanje drugog i drugačijeg u bosanskom otvorenom krugu predstavlja način života, način izražavanja sebe kao identiteta, kome identitet drugog ne da ne smeta, već jedan pomoću drugog se određuju i prepoznaju.** Nasljeđujući i nastavljajući povijesni tok bosanske otvorenosti za drugo i drugačije, hercegov sin Stjepan, koji, prihvatajući islam, uze ime Ahmed,³³¹ ali vezanost za rod i rodnu grudu uputi ga da prezime imenuje rodom i zavičajem.

Bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije ne samo da je priznavala drugom drugost, već je podrazumijevala i zaštitu drugog od eventualnih nepravdi i nasilja, omogućavanje dostojanstvenog života, ne kao formalne pažnje, već, prije svega, kao pravila i načina ispoljavanja života kao takvog. "Godine 1818. planula je u Sarajevu buna protiv Mehmed Ruždi-paše. On je bio lakom i u želji da nagrabi novca pohvata i zatvori neke kršćane i jevreje iz sarajevske čaršije. Na ovo se dignu sarajevski muslimani i zatraže da se uhvaćeni odmah puste iz stanice. Deputaciju sarajevskih muslimana, koja je pošla po savjetu kadije Hatibovića veziru, radi intervencije, dočekaše vezirovi ljudi pod konakom vatrom iz pušaka. Tek tada planu prava pobuna, pa vezir morade popustiti i sve uhvaćenike pustiti na slobodu. Da sebe opere, htio je svu krivicu prebaciti na svog čehaju, ali mu Sarajlije, bojeći se da stvar ne prikaže lažno u Stambolu, ne dadoše otići u Travnik, dok pred kadijom nije dao pismenu izjavu, da je on kriv za pobunu Sarajlija."³³²

Bošnjačka otvorenost prema drugom i razumijevanje drugog, uvažavajući njegovo pravo kao svoje, pravo susjeda da bude miran od

329 E. Imamović, *Korijeni Bosne i bosanstva*, str. 28.

330 *Na dvoru hercega Stjepana služili su kao njegovi savjetnici pripadnici sve tri vjere. To je na prvom mjestu bio gost Radin, a zatim mitropolit David, kao poglavar pravoslavne crkve u Humskoj zemlji. Među bliskim hercegovim savjetnicima bio je i "počteni vitez Pribislav Vukottić, koji se priklonio katoličanstvu."* (M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, str. 78.)

331 Hercegović Ahmed-paša, sin Hercega Stjepana, brat zadnje bosanske kraljice Katarine, prvi paša Hercegovine, rodio se 1455. god., školovao se na dvoru sultana Mehmeda Fatiha II. Kada je odrastao, prihvatio je dobrovoljno islam. Oženio se kćerkom Bajazita II. Bio je beglerbeg, namjesnik Egipta, i veliki vezir, dužnost koju je obavljao tri puta. Na njegovom dvoru nalazilo se mnogo Bošnjaka, među njima i pripadnici Crkve bosanske Grgur Desilović, Radić Bogašinović i dr. Jedan je od najvećih vojskovođa osmanske vojske.

332 H. Dizdar, navedeno djelo, 11 i 12.

ruku i jezika susjedova, posebno se ispoljavala u trenucima aktiviranja, duhovno zatvorenih, krugova različitih oblika destrukcije i nasilja. Takvih je slučajeva svuda po Bosni i Hercegovini. Upečatljiv primjer su rezolucije Bošnjaka o zaštiti Srba od zločina i nasilja koje su im nanosile ustaše u Drugom svjetskom ratu. O ovim rezolucijama, koje predstavljaju najsvjetlije primjere poimanja humanizma, političke slobode, prava na život i rad druge religije i druge kulture, drugog stila života i druge nacionalne grupe, u našoj znanstvenoj, intelektualnoj i političkoj javnosti zna se vrlo malo.³³³

Prema istraživanju M. Hadžijahića, rezolucije su izdate u Prijedoru 23. septembra, Sarajevu 18. oktobra, Mostaru 21. oktobra, Banjoj Luci 12. novembra, Bijeljini 2. decembra i Tuzli 11. decembra 1941. god., dakle, odmah nakon prvih ustaških zločina nad Srbima. Hadžijahić ističe da postoje indicije da su iste takve rezolucije izdate i u još nekim mjestima Bosne i Hercegovine, najprije u Bosanskoj Dubici i Visokom.

Pored toga što rezolucije nedvosmisleno, jasno, zvanično i otvoreno³³⁴ osuđuju ustaško ubijanje, pljačku i progon Srba, ograđuju se i od zločina koje čine pojedini Bošnjaci, zavedeni ustaškom ideologijom i uključeni u njihov pokret, i osuđuju progone samih Bošnjaka. One, istovremeno i prije svega, u sebi sadrže potvrdu bošnjačke otvorenosti za drugo i drugačije u svim segmentima ljudske egzistencije. "Možemo i treba da živimo jedni pored drugih i jedni s drugim kao braća," ističe se u Bijeljinskoj rezoluciji. Istovremeno, u Mostarskoj rezoluciji naglašava se stranost "duši svakog muslimana" činjenje zločina, nanošenje nepravde i nasilnog prevjeravanja i bezakonja. "Osuđujući sve to, želimo da se zavede puna jednakost i jednakopravnost, red i zakonitost za sve, bez obzira na vjersku i narodnu pripadnost."³³⁵ Rezolucije imaju poseban

333 O ovim rezolucijama, kao protestu i osudi zločina nad Srbima u Drugom svjetskom ratu pisali su:

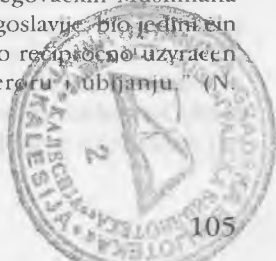
M. Hadžijahić, *Muslimanske rezolucije iz 1941. god.*, Zbornik "1941. u istoriji naroda BiH," V. Masleša, Sarajevo, 1973, 275-282.

R. Hurem, *Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH*, GDI, BiH XVI, 1965, 191-220.

N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, Oslobođenje, Sarajevo, 1993, 134-135.

334 "Zato u ocjeni ovih rezolucija treba istaći da je to prvi i, koliko znamo, jedini organizirani i zvanično proslijeđeni protest i osuda progona i ubijanja Srba. Ta, nadasve humana, solidarna i hrabra akcija bosanskohercegovačkih Muslimana je, uz osudu koja je došla iz redova Komunističke partije Jugoslavije, bio jedini čin osude terora i progona naroda, koji nažalost nikada nije bio recipižno uzvraćen u situaciji kada su muslimani bili izloženi masovnom teroru i ubijanju." (N. Duraković, navedeno djelo, 134).

335 Navedeno prema: M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 277.

značaj, ako se posmatraju kao akt cjeline bošnjačke nacije,³³⁶ a ne samo kao stavovi pojedinih njezinih političkih grupacija. Neosporna je činjenica da je inicijator donošenja ovih rezolucija bilo udruženje ilmiye "El-Hidaje", koje je na svojoj skupštini, održanoj u Sarajevu 14. 8. 1941. god., uputilo "ustaškim vlastima" protest protiv njihovih zločina. Potpisnici rezolucija bili su najširi slojevi bošnjačke inteligencije i javnog života, bez obzira na to kojem su političkom opredjeljenju pripadali. U odbrani prava drugog da živi pored Bošnjaka i sa Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, uvažavajući religijske, nacionalne i kulturne različitosti, a osuđujući nasilje, pljačku, zločine, ubijanje, progone, deportacije i nasilna prevjeravanja, na istoj strani našli su se vjerski službenici i komunisti. Ove činjenice nedvosmisleno ukazuju na to da bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije nije plod jedne političke opcije ili političkog opredjeljenja, nego svoje izvoriste ima u žilištu bošnjačkog duhovno-kulturnog, društveno-povijesnog i nacionalnog bića.

Bošnjaci su štitili i Srbe i sve one "druge", koje drugi nisu štitili. Navest ćemo primjer zaštite Cigana od njemačkih fašista u Drugom svjetskom ratu u Zenici. Muslimani Zenice su 1942. god. vlastitim potpisima (njih 27) tražili zaštitu zeničkih Cigana, predstavljajući ih kao dio sebe.³³⁷ Krugovi bošnjačke otvorenosti, nisu od jučer, već sežu daleko u prošlost, u duhovno i kulturno-civilizacijsko žilište vlastite povijesti. Bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije nije slučajnost, niti historijski i društveni unikum. Zakon kućnog ognjišta, praga prvog susjeda, pravila da je komšija preči od brata rezultat je historijskog toka bošnjačke zasebnosti, kao jednog od rezultata historijskog razvoja bosanskih posebnosti. Bošnjačko razumijevanje drugog i drugačijeg, uvažavanje drugog i vlastito određenje u odnosu na drugo, nije samo jedna od bošnjačkih društveno-etničkih karakteristika, već predstavlja sam način egzistencije, vlastitu bitnost. Bošnjačkom ne smeta drugo i drugačije. Naprotiv, otvorenost prema njemu otkriva sve vrijednosti bošnjačke zasebnosti, i kao društva, i kao kulture, i kao duhovnosti.

Jedan u nizu povijesnih primjera bošnjačke otvorenosti prema drugom i drugačijem jeste i prijem Sefarda,³³⁸ jevreja izgnanih iz Španije krajem XV stoljeća. Uporedimo događanja u dva povijesno-civilizacijska

336 "Na osnovu svih ovih zahtjeva, sudeći po masovnosti i odzivu potpisnika, te po tom što je taj protest ravnomjerno obuhvatio cijelu BiH, od Mostara, preko Tuzle i Bijeljine, do Prijedora i Banje Luke, može se reći da ove rezolucije na reprezentativan način odražavaju političko raspoloženje cijelog muslimanskog naroda." (N. Duraković, navedeno djelo, str. 135.)

337 M. Džemaludinović, *Jedno svjedočanstvo naše humanosti iz ratnih dana*, Takvim, 1971, 72-77.

338 *Sefard* je naziv za španske jevreje doseljene u Bosnu krajem XV vijeka i na hebrejskom jeziku znači *Španija*.

kruga toga vremena. Sefardi su živjeli i u jednom i u drugom. Iz jednog, špansko-katoličkog, protjerani su kao nepoželjni zato što su drugačiji, a u drugom, bosansko-islamskom, primljeni su sa dobrodošlicom, upravo zato što su drugačiji od svojih novih domaćina. U zatvorenom krugu španske inkvizicije, nije bilo mjesta za nekatolike. Svi oni koji nisu uvažavali volju i pravila velikog inkvizitora Tomasa Torkemade proglašavani su krivim, živi spaljivani ili dobijali rok da se ise le iz Španije,³³⁹ da izađu iz kruga koji nije bio otvoren za drugog.

Na meti diskriminacije bili su ne samo Jevreji, već i Mauri, muslimani Španije. Da bi ih obilježili kao druge i drugačije bila je propisana obaveza da nose oznake na gornjim dijelovima odjeće. Nasilno su pokrštavani, maltretirani, ubijani i progonjeni, jer zakon zatvorenog kruga "nalaže da u jednoj državi vlada jedna vjera, jedna rasa, jedna boja kože, jedna politička doktrina."³⁴⁰

Dolazak Jevreja u Sarajevo bio je omogućen otvorenošću bosanskog društva i zakonodavstva Osmanske države, utemeljenog na islamskim shvatanjima ljudske slobode. Bosansko društvo tada se razvijalo u okviru Osmanskog carstva i njegove državne uprave.³⁴¹ U Sarajevu i drugim bosanskim gradovima za njih nisu bila formirana geta. U početku su živjeli zajedno sa Bošnjacima, dok nisu formirali svoju četvrt, a kasnije i svoje mahale³⁴² i općinu.³⁴³ Jevreji u Bosni i Hercegovini nisu bili diskriminirani. Oni su se sasvim slobodno kretali, imali su poslove kao i ostali građani, u nekim čak i prednjačili (naprimjer, u trgovini i liječenju ljudi). Bavili su se brojnim zanatima. Govorili su slobodno svoj maternji jezik i organizirali židovsku osnovnu školu i mnoge vjerske škole, stvarajući tako osnovu za dalji kulturni razvoj svoje posebnosti.

U periodima kada su centralni organi osmanske vlasti svojim odlukama nanosili štetu jednoj od bosanskih etno-konfesionalnih ili socijalnih društvenih grupa, tada je druga bosanska etno-konfesionalna grupa, istog socijalnog statusa, intervenirala protiv organa centralne vlade, kako bi iskazala svoje poštovanje i uvažavanje drugog i drugačijeg, kao supstancijaliteta bosanskog društva. Jedan, ne usamljen, primjer desio

339 Opširnije: E. Čampara, *Muslimani i Jevreji na primjerima iz Španije i Bosne*, Svjetlost, Sarajevo, 1994.

340 E. Čampara, navedeno djelo, str. 91.

341 "Turski sultan Bajazit i njegovi nasljednici Selim I i Sulejman II širom su otvorili vrata svoje države izbjeglicama iz Španije. Oni su im dali slobodu i sva građanska prava." (A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, V. Masleša, Sarajevo, 1987, str. 11.)

342 Prema *Putopisu* Evlije Čelebije, 1660. godine u Sarajevu su bile dvije jevrejske mahale (E. Čelebija, *Putopis*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, str. 105 i 106.

343 "Jevreji 1565. godine osnivaju svoju općinu. Općina će biti ona centralna ustanova koja će okupiti sve Jevreje. Ona će ih reprezentovati u gradu i pred vlastima. Općina će usmjeravati njihov individualni i kolektivni život." (A. Pinto, navedeno djelo, str. 12.)

se 1818. godine u Travniku.³⁴⁴ Potvrđujući sebe kao zasebnost, bosanskohercegovačko društvo u svom neprekinutom toku, stoljećima, u većoj ili manjoj mjeri, izrasta na temeljima četiri različite religije: islama, katoličanstva, pravoslavlja i judaizma. U okvirima ta četiri duhovno-idejna kruga, formirane su zasebne kulturne tradicije, zasebni mentaliteti, istovremeno oslonjeni jedni na druge, jedni drugima poznati, ne tuđi, već drugačiji, kao identiteti koji se određuju radi prepoznavanja i upoznavanja. Kao izraz te duhovne samobitnosti i moglo se desiti da Osman-paša Bošnjak³⁴⁵ u svom rodnom selu Kazancima u Hercegovini sagradi džamiju i crkvu, jer jedna drugoj nisu smetale. Oba sakralna objekta, shvaćena kao društvene institucije, bile su izraz susretišta različitih duhovnih sistema, koji su se raspoznavali i prepoznavali. Bili su potrebni jedan drugom, da bi sebe prepoznali i identificirali kao identiteti. **Zajednički tokovi religija i kultura u dugom i neprekinutom toku bosanske povijesti omogućili su formiranje, među bosanskim zasebnostima, i bošnjačke nacionalne zasebnosti,** okrenute, kako vlastitoj samobitnosti, isto tako i drugom i drugačijem, priznavajući mu pravo na egzistenciju sa sobom. Bosna i Hercegovina je povijesna sadržajnost koja objedinjuje različitosti.³⁴⁶

Bosansku društvenu površinu ili bosansko društvo nije moguće razumjeti ako ne utvrdimo i ne otkrijemo usvojene aksiome njezine unutrašnjosti, koji važe kao pravila življenja,³⁴⁷ kao sveti nauk, utkan u dru-

344 "Zašto su muslimanski građani Travnika ustali u odbranu jevrejskih trgovaca 1818. godine? Muslimansko građanstvo Travničke općine bilo je nezadovoljno držanjem organa centralne (turske) vlade, koji su zloupotrebljavali svoju vlast i udarili namete na imućne jevrejske trgovce. Obijedeni su navodno zbog ritualnog ubistva djeteta u sinagogi. Na kajmakanov zahtjev naređeno je da se jevreji pohapse. Dok su vlasti provodile jevreje preko čaršije, muslimanski trgovci, u znak solidarnosti, zatvorili su dućane, sastali se na dogovor u džamiji i odlučili da interveniraju kod kadije. Na njihov kolektivni pritisak turske vlasti su jevreje pustile iz zatvora." (*Bosanski pogledi*, god. V, april 1964, broj 33, vidi u: *Bosanski pogledi* 1960-1967, pretisak, London, 1984, str. 396.)

345 A. Šimić, *Osman-paša Bošnjak*, Novi Behar, V, str. 275.

346 "Bosna i Hercegovina je mogla afirmirati kulturu na razini zajedničke duhovne samobitnosti. Uticaji koji ipak prodiru ovako, uz ono što je donijela crkva bosanska i hrvatska glagoljaška tradicija, miješaju se u srednjovjekovnoj bosanskoj državi s naslijedom autohtone tradicije i stvaraju jedinstvene oblike: bosansku ćirilicu u pismu, domaće graditeljstvo, umjetnost ukrašavanja rukopisa, umjetničko zanatstvo, umjetnost stećaka, karakterističnu crkvenu liturgiju. Islamska kultura neosporno je u Bosni i Hercegovini dala neka značajna ostvarenja u sakralnoj i profanoj arhitekturi čiji se dometi često uspoređuju s dometima europske sakralne renesansne arhitekture." (F. Topić, *Jedinstvo u različitosti*, Zbornik Bosanski duh, str. 85.)

347 "Zbog toga smo mi propisali sinovima Israilovim: ako neko ubije nekoga koji nije ubio nikoga, ili onoga koji na zemlji nered ne čini – kao da je sve ljude poubijao; a ako neko bude uzrok da se nečiji život sačuva, - kao da je svim ljudima život sačuvaov." (Kur'an, 5:32) "Ne poželi kuće bližnjeg svoga! Ne poželi žene bližnjeg svoga; ni sluge njegova, ni vola njegova, ni magarca njegova, niti išta što je bližnjega tvoga." (*Biblija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb. 1983, str. 59)

štveno biće bošnjačkog i drugih bosanskih identiteta. Tolerancija prema drugom i uvažavanje drugog utemeljena je u svetim predanjima, koja se u bosanskom društvu isprepliću kao međusobne zavisnosti i kao međusobne uslovljenosti. "Nije moguće objasniti opstojanje bosanskog višereligijskog i višetetničkog društva kroz povijest bez te predmoderne vezanosti za sakralnost. Dakako, s tim treba dovesti u vezu i činjenicu da su bosanski kraljevi prihvatili Crkvu bosansku kao ustrojstvo vjerske vlasti izvan autoriteta općih crkvenih sustava, te da je Osmansko carstvo priznavalo, nalazeći za to razloge u islamu, vjersku i etničku višestrukost kao sakralnu narav svijeta. Uz to, Austrougarska carevina, prvi put u historiji Evrope, priznala je pravo Bosanskih Muslimana kao ravnopravnih građana kršćanskog carstva."³⁴⁸ O otvorenosti bosanskih krugova uvažavanja, koegzistencije, tolerancije i razumijevanja, svjedoči autentični bosanski fenomen pobratimstva. I u periodima sukoba i u periodima mira bilo je primjera da se pobratime ljudi različitih religijskih, kulturnih i političkih identiteta.³⁴⁹

I pored svjesnosti svojih zasebnosti i razlika i različitih političkih interesa, i muslimani i kršćani osjećali su zajedničku pripadnost tlu i

348 R. Mahmutćehajić, *Bosansko pitanje o svijetu*, u: *Tradicija i tolerancija*, Forum Bosna, Sarajevo, str. 192.

349 Navest ćemo jedan primjer pobratimstva iz XVII vijeka koji slikovito navodi putopisac E. Čelebija: "Jedan krajiški gazija, međutim, bio je sakrio jednog kršćanina haramiju u kožu. Kad su tog junaka i onoga nevjernika koga je on čuvao prijavili paši, paša se rasrdio i naredio:

- Odmah mi dovedite tog čovjeka i zarobljenika kojeg je sakrio. Kad su obojica došli na stratište kad je paša naredio:
- Odmah krvnika! Ovaj se junak savio oko vrata svog zarobljenika, te pomažući i plačući reče:
- Aman, veliki veziru, ja sam se s ovim zarobljenikom pobratio na bojištu, mi smo jedan drugom dali vjeru. Ako njega pogubiš, on će s mojom vjerom otići u raj i to će za mene, jasnika, biti šteta: a ako ja umrem, pri meni će ostati vjera ovog zarobljenika koga sam ja pobratio, pa ćemo oba u pakao, te sam opet na gubitku. On se bio složio na svog zarobljenika, i nije ustajao s njega.
- Kad je odvaženi paša upitao:
- Hej, gazije, šta je ovom čovjeku?,
- Serhatske gazije mu odgovoriše:
- Kad naši junaci na ovoj krajini padnu u kršćansko ropstvo i tom prilikom jedu i piju za stolom, oni se pobrate s kršćaninom i zakunu mu se na vjernost. Kršćanin da vjeru muslimanu da će ga u slučaju potrebe izbaviti iz nevjerničkog ropstva, a musliman, opet, (zada vjeru kršćaninu) i rekne:
- 'Ako ti padneš nama u ropstvo, ja ću tebe izbaviti od Turaka.' i tako dadu čvrstu vjeru (ahd-u-eman) rekav:
- 'Tvoja je vjera moja, a moja vjera je, opet, tvoja.'
- 'Je li?'
- 'Jest.'

Zatim laznu međusobno krvi tako se pobratio musliman s kršćaninom." (E. Čelebija, *Putopis*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1996. god., str. 147 i 148.)

zajedničku pripadnost istom korijenu svetog predanja, koje za drugog traži postupanje kao i prema sebi.

Bosanski čovjek je, svaki za sebe, ali i u okviru svog duhovnog kolektiviteta, potvrđivao sebe kao "Ja" i "Mi". Držao se dostojanstveno i ponosno, braneci svoj život i čast, čuvajući svoje simbole i običaje. Istovremeno je gajio svijest o nužnosti i potrebi života drugog "Ti" i "Vi", poštujući život, tradiciju i simbole drugog. "Moguće je reći da su ti razlozi tolerancije utemeljeni u pojedinačnim svetim predajama. Oni djeluju unutar te unutarnjosti, isključivosti i potpunosti svake pojedinačne svete predaje, ali za postojanje drugog i drugačijeg nalaze razloge u Svetoj Jednosti Boga Koji Se objavljuje različitim oblicima predaje."³⁵⁰

Poslije iznesenih primjera tolerancije, suživota, uvažavanja drugog i drugačijeg, kao sastavnica društveno-povijesnog bića bosanskog društva, opravdano se postavlja pitanje uzroka sukoba u Bosni i Hercegovini, prije svega onih u koje je unesena religija. Možda je opravdanije postaviti pitanje da li su u Bosni i Hercegovini u pitanju religijski sukobi ili zloupotreba religije, njezina mistifikacija i mitologizacija u cilju ostvarivanja određenih političko-mitoloških i fašisoidnih ciljeva?

Otvorenost bosanskog društva ima svoje izvorište u sakralnim predanjima. To je pokazao cijeli tok bosanskohercegovačke povijesti. Duhovna predanja judaizma, kršćanstva i islama i na njima izrasle društvene strukture, živjele su zajedno jedne pored drugih, u skladu koji je često remećen. Za Bošnjake su judaizam i kršćanstvo religije Božijeg otkrovenja, koje prethode islamu. Uspostavljeni sklad svih oblika svetih predaja i, na njima, ili pomoću njih, formiranih društvenih struktura bosanskih zasebnosti, narušavan je izvan bosanskog otvorenog kruga.³⁵¹ Prelistajmo samo ključne momente stranih nasrtaja u bosanski otvoreni krug.

Krstaške pohode protiv "bosanskih heretika" u srednjem vijeku vodili su ugarski kraljevi, po naredbi pape i rimskih inkvizitora. Jedan od pet takvih ratova, uz saglasnost pape, a po odluci ugarskog kralja, vodio je, sa prekidima, od 1235. do 1238. godine, herceg Koloman. Taj rat, kao i drugi krstaški pohodi, nisu postigli nikakav trajniji uspjeh, zahvaljujući otporu i jedinstvu svih socijalnih stratuma bosanskog društva: vladara, vlastele, seljaštva i narodne Crkve bosanske.

350 R. Mahmutćehajić, navedeno djelo, str. 193.

351 "Nisu bosanski programi zla – bosanski. Prelistajte ovdašnje uzburkane datume od 1875. do 1992. i vidjećete omjere vanjskog uplitanja." (A. Isaković, navedeno djelo, str. 14). "Cjeloviti povijesni uvid potvrđuje da su promjene izvornog stanja posljedica vanjskih namjera protiv Bosne i djelovanja u skladu s njim." (R. Mahmutćehajić, navedeno djelo, str. 191.)

Krajem 17. stoljeća Eugen Savojski je zapalio Sarajevo i, kako sam kaže, "prepustili smo sam grad i svu okolicu vatri." I ne samo da je zapalio grad, on je sa sobom poveo u izgnanstvo kršćansko stanovništvo Bosne, jer nije razumijevao da se bosanski kulturno-civilizacijski krug ne zatvara, te da upravo njegovu suštinu čini "jedinstvo različja".

Austro-Ugarska je 1735. god. iznenada, bez objave rata i bez ikakvog povoda, pokušala zauzeti Bosnu, prodirući s velikom vojskom sve do Banje Luke. Samoorganizirani bošnjački narod organizirao je samoodbranu Bosne i njezinih pravila življenja. U boju pod Banjom Lukom,³⁵² porazivši austrougarsku vojsku, Bošnjaci su odgodili okupaciju Bosne sve do 1878. god.

Njemački fašisti 1941. god. došli su sa Zapada i opet se za slobodu čovječnosti najviše borilo u bosanskom otvorenom krugu. Posljednji pokušaji fašisoidnih ideologija četništva i ustaštva 1992-1995. godine također su došli izvana da pokušaju zatvoriti bosansku i bošnjačku otvorenost.

Četništvo i ustaštvo, kao retrogradne ideologije fašisoidnog karaktera 19. i 20. stoljeća, izvanbosanski su ideološki projekti. U centrima velikodržavnih ideologija dobro su osmišljeni, isplanirani i organizirani napadi ne samo na bošnjačko biološko biće, već i na autentične materijalno-kulturne dokaze viševjekovne prisutnosti u Bosni i Hercegovini ovog naroda (džamije, mesdžide, mektebe, tekije, turbeta i mezarja), kao i na moralne vrijednosti u bošnjačkoj porodici. Organizirano obeščaćivanje bošnjačkih majki, žena, sestara i kćeri dio je monstruoznog plana uništenja Bosne i Bošnjaka.

Rezultati velikodržavnih ideologija za Bošnjake i Bosnu su genocid, urbicid, ekocid, kulturocid i razni drugi oblici destrukcije i nasilja. U agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. god. ubijeno je preko 200.000, a protjerano i raseljeno oko 1.000.000 Bošnjaka. Na meti srpsko-crnogorskih agresora, hrvatske vojske i HVO-a bili su i vjerski objekti Bošnjaka,³⁵³ kako bi se njihovim uništavanjem za sva vremena izbrisali materijalni dokazi bošnjačkog prisustva na ovim prostorima.

352 Opširnije vidi u: O. Novljanin – A. Hadžinesimović, *Odbrana Bosne 1736-1739*, Islamska pedagoška akademija, Zenica, 1994.

353 "Rušenje i uništavanje objekata islamske arhitekture, čiji smo mi danas svjedoci, samo je, dakle, nastavak provođenja ranijeg programa kulturocida nad muslimanima na čitavom Balkanu i u Evropi. Tzv. 'Vasojevića zakon' iz prve polovice 19. stoljeća jednom svojom odredbom potiče i ozakonjuje rušenje svih djela muslimanske kulture. Ta barbarogena tendencija promiče se kroz sve programe srpskih nacionalističkih organizacija." (Muharem Omerdić, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima* (1992-1995), El-Kalem, Sarajevo, 1999, str. 16.)

Pokazatelji uništavanja džamija, mesdžida, mekteba, tekija, turbeta, mezarja i vakufskih objekata su zastrašujući.³⁵⁴ Agresori su, ipak, najintenzivnije uništavali džamije. Širom Bosne i Hercegovine uništena je, ili oštećena, 921 džamija od ukupno 1144, koliko ih je bilo prije agresije.

Nasuprot velikom destruktivizmu agresora, Bošnjaci, rukovođeni svojom otvorenosti za drugo i drugačije, nisu uništavali pravoslavne i katoličke vjerske objekte, izuzev onih oštećenih neposrednim ratnim dejstvom. Sve katoličke i pravoslavne crkve u mjestima gdje su Bošnjaci tokom perioda 1992-1995. god. činili većinu stanovništva i koja su bila pod kontrolom Armije RBiH, kao oružane odbrambene bošnjačke snage, ostale su neoštećene.

Bošnjaci ne samo da nisu rušili pravoslavne i katoličke vjerske objekte, nego su ih u toku rata, kada su bili izloženi agresorskim grana-

354 Uništeni i oštećeni vjerski objekti Bošnjaka u toku agresije 1992-1995.

RB	Vjerski objekti	Prije agresija	UNIŠTENO		OŠTEĆENO			
			Srbi	Hrvati	Srbi	Hrvati		
			br.	%	br.	%	br.	%
1	Džamija	1144	534	46,68	80	6,99	249	21,76
2	Mesdžid	557	175	31,42	43	7,72	21	3,77
3	Mekteb	954	55	5,76	14	1,47	14	1,47
4	Tekija	15	3	20,00	1	6,67	4	26,67
5	Turbe	90	34	37,78	3	3,33	6	6,66
6	Vakufski objekti	1425	345	24,21	60	4,21	125	8,77
							24	1,68

RB	Vjerski objekti	Prije agresije	UNIŠTENO		OŠTEĆENO	
			br.	%	br.	%
1	Džamija	1144	614	53,67	307	26,83
2	Mesdžid	557	218	39,14	41	7,36
3	Mekteb	954	69	7,23	18	1,89
4	Tekija	15	4	26,67	5	33,33
5	Turbe	90	37	41,11	7	7,78
6	Vakufski objekti	1425	405	28,42	149	10,46

RB	Vjerski objekti	Prije agresije	Uništeno		Oštećeno
			br.	%	
1	Džamija	1144	921	80,51	
2	Mesdžid	557	259	46,50	
3	Mekteb	954	87	9,12	
4	Tekija	15	9	60,00	

M. Omerdić, navedeno djelo, str. 476.

tiranjima, sanirali, popravljali i zaštićivali.³⁵⁵ Neophodno je istaći da religije nisu uzrok ovom barbarskom nasrtaju na bosansko društvo. "Religije nisu uzrok suprotnosti koje nastaju među članovima tih religija. Uzrok je, naprotiv, u tome što ti ljudi – i u kršćanstvu i u islamu – ne žive praktično po duhu tih religija. (Istakao A. Đ.) Uzrok je, dakle, u nesavršenosti i grijesima ljudi, koji čine protivno od onoga što im religija zapovijeda."³⁵⁶ Naprotiv, iskonska prapočela religije, utkana u društveno i moralno tkivo Bošnjaka, uspjela su da spase od nestanka taj narod i Bosnu i njegovu otvorenost za dobronamjerna susretanja kultura, civilizacija i religija.

II.5. Uticaj islama na razvoj duhovno-kulturne nadgradnje Bošnjaka

U vrijeme susretanja srednjovjekovnog bosanskog društva s osmanskom državnom vlašću i svim onim što je ona nosila sa sobom, sa novom organizacijom društva i države, novom vjerom i kulturom, ono još uvijek nije bilo etnički izdiferencirano, ali je u kulturnom i vjerskom, odnosno duhovno-idejnom pogledu izražavalo tri zasebne konfesionalne cjeline, utemeljene u pravoslavlju, katoličanstvu i učenju Crkve bosanske. S islamom, svaki od ova tri zasebna bosanska duhovna identiteta uspostavlja vlastiti suodnos. Suživot različitih vjerskih predanja na bosanskohercegovačkom tlu omogućio je i uputio te različite zasebnosti da se okreću jedna prema drugoj, da se razumiju, toleriraju, uvažavaju i tako tvore jedinstvo razlika, ili različitost izraslu pod uticajem društveno-historijskog razvoja iz jedinstvenog duhovnog izvorišta.³⁵⁷ U susretu sa

355 "Ne samo da Bošnjaci nisu rušili pravoslavne i katoličke crkve nego su, štaviše, činili sve da ih sačuvaju. Tako, npr., kad su Srbi, granatirajući Sarajevo u starom gradu zapalili pravoslavnu Mitropoliju, Bošnjaci su, izlažući se smrtnoj opasnosti, ugasili požar. Slično je bilo i s franjevačkim samostanom u Gučoj Gori. Pripadnici HVO-a, naime, teškim su artiljerijskim oruđima iz neposredne blizine ovog samostana nemilosrdno razarali okolna bošnjačka sela (Krpeljiće, Bukovicu, Maline i dr.). Stoga je Armija RBiH bila prisiljena otjerati ih s tog područja. U međusobnoj razmjeni artiljerijske vatre neznatno je oštećeno zdanje ovog samostana. Po njegovu zauzeću, Bošnjaci su sami sanirali sva oštećenja. Armijski general Rasim Delić, komadant Generalštaba Armije R BiH, u jeku najžešćih napada HVO-a na bošnjačka naselja u srednjoj Bosni, naredio je jedinicama Armije na tom području da poduzmu sve potrebne mjere kako bi se sačuvali franjevački samostani u Gučoj Gori, Kraljevoj Sutjesci, Fojnici i Kreševu. I sačuvani su. (Nasuprot tome, džamija u Kreševu potpuno je uništena, a u Fojnici je spaljena tekija i turbe čuvenog šeiha i bošnjačkog pjesnika Sirri – Babe)." (M.Omerdić, navedeno djelo, 23-24.)

356 L. Markešić, Zbornik *Bosanski dub*, Odbor savjetovanja Bosna i Hercegovina, mogućnosti i perspektive razvoja, Sarajevo, 1999, str. 29.

357 "Naime, historijski usud Bosne da zauzima prostor između katoličkog zapada i pravoslavnog istoka ima za posljedicu nužnost uspostavljanja, vjerskih predanja u kojima se razumije i ostvaruje okrenutost jedinstvenom izvoru." (R. Mahmutćehajić, *Živa Bosna*, str. 139.)

islamom sva tri srednjovjekovna bosanskohercegovačka duhovno-kulturna kruga nisu uništena, naprotiv, nastavljaju da žive i razvijaju se u promijenjenim društvenim i političkim uslovima.

Promjene društveno-političkih prilika nisu bile neka posebna novina za Bosnu i njezino društvo, jer je i dotadašnji njen razvoj praćen čestim promjenama političkih, kulturnih i duhovnih prilika. "Na toj osnovi razvijena je 'crkva bosanska'. Ona je bila, zapravo, nastojanje izmirenja vjerskih izvora kršćanstva s bosanskim jezičkim, kulturnim i političkim prilikama, na jednoj, i okružujućim velikim crkvenim sustavima, na drugoj strani. Bošnjaci srednjeg vijeka bili su bliski izvornim zasadama kršćanstva."³⁵⁸ Islam, kao duhovno-povijesni i civilizacijski krug, ne negira nego sažima i na izvoran način interpretira različita sveta predanja, te kao takav u bosanskohercegovačkom društvu nailazi na otvorena vrata, prije svega, u onom duhovnom i kulturnom prostoru koji je pripadao pristalicama Crkve bosanske. Za pravilno razumijevanje složenog društvenog procesa, kakav je bio susret islama sa otvorenim bosanskim društvom, neophodno je istaći da islam nije tražio nikakve preduvjete za prihvatanje od bosanskohercegovačkog stanovništva. S druge strane, bosanskohercegovačko društvo, odnosno jedan njegov dio, prihvatanjem islama, formira autentičnu duhovno-kulturnu i društvenu zasebnost, koja u historijskom samohodu izrasta u bošnjačko nacionalno biće, koje unutar sebe sabire različita kulturna dostignuća bosanskog i evropskog srednjovjekovlja: jezik, tradiciju, običaje, i islam, kao univerzalnu duhovnost pristiglu sa istoka.³⁵⁹ Islam nije uništavao narode, pa ni bosanski, nije zabranjivao upotrebu narodnog jezika, domaćih običaja i kulturnog stvaralaštva. Nije zabranjivao uključivanje domaćih ljudi u upravljanje državnim,³⁶⁰ kulturnim i vjerskim institucijama. Promjena državne organizacije bosanskog društva, dolaskom Osmanskog carstva, nije značila "kidanje života", niti prekid duhovnih i kulturnih tradicija i zasebnosti, izraslih iz srednjovjekovnih bosanskih društveno-kulturnih sadržaja.

Rezultat susreta srednjovjekovnog bosanskog društva sa islamom, čiji je nosilac na političkoj ravni bila Osmanska država, jesu dva, za bosansko društvo izuzetno značajna i uzajamno uslovljena, procesa. To su: a) prihvatanje islama, kao cjelovite koncepcije života, koja u sebi

358 R. Mahmutćehajić, navedeno djelo, str. 139.

359 "Uzmemo li bošnjaštvo, kao oznaku za takvo sabiranje, onda se njemu ne može pripisati prosto sadržaj evropskog razumijevanja nacije. To je prije svega osjećanje i svijest o jedinstvu sakralnih predanja." (R. Mahmutćehajić, *Dobra Bosna*, str. 38.)

360 Safvet-beg Bašagić, nabrojajući bosanske namjesnike, navodi 64 koji su rođeni Bošnjaci, 15 hercegovačkih namjesnika također su ljudi rođeni u Bosni i Hercegovini. (Safvet-beg Bašagić, *Kratka uputa u povijest Bosne i Hercegovine, od 1463 – 1850.*, Sarajevo, 1990, 177-185.)

objedinjava jedinstvo sakralnih predanja i b) otpočinjanje procesa formiranja zasebnog bošnjačkog narodnog identiteta. Taj identitet se od Bosanaca katoličke i pravoslavne vjere, sa kojim je dijelio isti životni prostor, razlikovao u vjerskoj dimenziji, a od Osmanlija, sa kojima je dijelio istu vjeru, razlikovao se po etničkim obilježjima.

Opravdano se postavlja pitanje koji su to činioci uticali na proces prihvata, širenja i učvršćivanja islama na bosanskohercegovačkom tlu, s jedne strane, i kako je islam povratno djelovao na duhovno-kulturnu nadgradnju onih stanovnika Bosne i Hercegovine koji su ga prihvatili, s druge strane? Odgovor na ovo pitanje proističe iz odgovora na pitanje kako je moguće da pristalice Crkve bosanske stoljećima vode ogorčenu borbu protiv naredbi rimskih papa i pohoda ugarskih kraljeva, vođenih katoličkom crkvom, i srpskih despota, vođenih pravoslavnom crkvom, za očuvanje svoje samobitnosti, a da u susretu sa islamom, ne odričući se svog etničkog sadržaja, srednjovjekovnog kulturnog, tradicijskog i običajnog naslijeđa, prihvate islam i da svoju već formiranu duhovnu zasebnost nastave izgrađivati u islamskom duhovno-kulturnom sadržaju?

U razumijevanju složenih interakcijskih odnosa, proizašlih iz susreta bosanskog društva sa islamom, čiji je osnovni rezultat formiranje bošnjačkog nacionalnog bića,³⁶¹ neophodno je pravilno razumjeti dijalektičko jedinstvo duhovno-idejne snage samog islama, koji uvažava različita sakralna predanja, i ekonomsko-socijalnih činilaca, kao rezultata predislamskog duhovno-kulturnog razvoja srednjovjekovnog bosanskog društva. Islam nije samo i isključivo duhovnost, već nerazdvojni dio ukupnosti ljudskog življenja. Kad ga čovjek jednom prihvati, on postaje njegov duhovni temelj, na čijoj osnovi izrasta ekonomsko-socijalni i kulturno-civilizacijski sadržaj ukupnosti individualnog života, realiziranog u zajednici. Sve dimenzije života bošnjačke zajednice, nacionalne, ekonomske, etničke, običajne, kulturne i vjerske, temeljno su određene islamom.³⁶²

Prije nego što se detaljnije upustimo u analizu uticaja islama na duhovno-kulturnu nadgradnju Bošnjaka, neophodno je istaći da je prihvatanje islama univerzalni svjetski proces,³⁶³ koji je u Bosni i Hercegovini obilježen autentičnim bosanskim sadržajima i specifičnostima. Da bismo jasnije pokazali povijesno-historijske i društveno-kulturne specifičnosti susreta islama sa autentičnim bosanskim sadržajima, neophodno je

361 "Ni posebna ni opća svojstva nacionalnog bića Bošnjaka nisu u neskladu s predanjem vjere. Naprotiv, sakralno je predanje, i kao naslijeđe i kao živi izvor duhovnosti, sama jezgra nacionalnog bića Bošnjaka." (R. Mahmutćehajić, *Živa Bosna*, str. 141.)

362 "Izvan cjeline vjere i njenih učinaka nije moguće jasno odrediti ni ovu naciju ni mentalna svojstva njenih pripadnika." (R. Mahmutćehajić, navedeno djelo, str. 139.)

363 Thomas W. Arnold, *Povijest islama*, Historijski tokovi misije, Mešihat IZ BiH, Sarajevo, 1990.

pokazati koje su to zajedničke, a koje različite karakteristike i rezultati prihvata i širenja islama u Bosni i Hercegovini i u ostalim dijelovima Balkanskog poluostrva, koji su bili u sastavu Osmanske države. Masovnije prihvatanje islama u Bosni i Hercegovini nego u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj, Bugarskoj i Grčkoj ukazuje na postojanje određenih "pogodnosti" bosanskohercegovačkog društva za taj proces. Bosanski prostor, shvaćen kao društvo i kao civilizacija, nije izoliran od ostalih balkanskih i evropskih društava. Naprotiv, on čini nerazdvojni dio balkanske i evropske društveno-historijske povijesti. Viševjekovna prisutnost islamske civilizacije na Balkanu³⁶⁴ uslovlila je značajne promjene u ukupnom socijalno-ekonomskom i kulturnom životu balkanskih naroda. Rezultat prisustva islama na Balkanu su bošnjačka i albanska nacija na etničkom planu, sa preovlađujućim islamskim sadržajima u duhovno-kulturnom biću tih dvaju identiteta. Ističemo, ovdje, pored Bošnjaka i albansku naciju, kao jednu od društvenih rezultata susreta islama i balkanskih naroda, da bismo istakli kako bošnjačka nacionalna posebnost, sa svim specifičnostima, nije "specifičnost" ili izuzetak od uticaja islama na evropskom tlu, već, prije svega, jedno od pravila u raznolikoj mreži konstituiranja nacija na balkanskom i evropskom prostoru. Istina, iako čini sastavni dio albanskog nacionalnog bića, islam kod Albanaca nije imao onu ulogu kao kod Bošnjaka. Primarni element u formiranju albanske nacije nije bila religija, već jezik.³⁶⁵

Prihvatanjem islama, dolazi do značajnih promjena ne samo u vjerskom već i u ukupnom društveno-ekonomskom i kulturnom životu ljudi u Bosni i Hercegovini. Islam je uticao na promjenu vrijednosnog sistema života, promjenu moralnih normi življenja, a time i na ukupnu društvenu organizaciju života. Vjerska netrpeljivost između pojedinih konfesionalnih zajednica koje su vladale Bosnom prije susreta sa islamom zamijenjena je islamskom tolerancijom prema svakom ljudskom biću i prema svakoj od sakralnih predaja. Uspostavom nove privrede, čiju je osnovu činio timarski sistem, te širenjem slobode duhovnog izražavanja, uspostavljaju se realne osnove za izgradnju progresivnijeg načina života za sve narodne zajednice. Brži rast novih gradova, sa izraženim orijen-

364 N. Filipović, *Osrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima*, Godišnjak ANU BiH, knj. XIII, Sarajevo, 1976.

H. Šabanović, *Pitanje Turske vlasti u Bosni do poboda Mehmeda II 1463. god.*, GDI BiH, godina VII, Sarajevo, 1956.

365 "Suvremeno albansko stanovništvo (tj. Albanci iz Albanije, Kosova, Makedonije i Crne Gore) dijele se, po vjerskom porijeklu, na oko 80% muslimana, 12% pravoslavaca i 8% katolika. Riječ 'porijeklo' ovdje ima posební značaj; pošto je, nakon 1945. god., religija bila službeno suzbijana u albanskoj državi, da bi bila i javno ukinuta 1967. Tamo su odrasle čitave generacije omladine koja je znala malo – ili gotovo ništa – o vjerskim običajima svojih predaka." (N. Malcom, navedeno djelo, str. 61.)

talno-islamskim sadržajima, jedna ili više džamija, medrese, bezistani, hamami, mostovi i novi zanati bitno utiču ne samo na urbani izgled grada, nego i na uspostavu novih oblika društvenih veza među stanovništvom koje je pod uticajem islamske duhovnosti i kulture. Ti novi oblici društvenih veza među ljudima, kao rezultat prihvatanja islama, uslovljavaju uobličavanje autohtone i autentične bošnjačke narodne zasebnosti. Bošnjačka nacija, kao društveno-historijska datost rezultat je zakonomjernosti simbioze bošnjačkog etniciteta, kulture i jezika, s jedne strane, i islamske duhovnosti, koja priznaje raznolikost svetih predanja i priznaje pravo svakom pojedincu na slobodu izbora, vlastitog svjetonazora i odnosa prema čovjeku, s druge strane. Bošnjački nacionalni identitet se u okviru islama, a preko ekonomskih, socijalnih, moralnih, kulturnih i duhovnih činjenica okrenuo sebi kao zasebnosti.³⁶⁶

Islamska univerzalnost, kao opća transcendentalna vrijednost, ozbiljuje se u nacionalnom biću Bošnjaka kao izraz svestranog i vlastitog kulturnog toka.³⁶⁷ Bošnjačka običajnost i tradicija snažno su utemeljeni i određeni islamom. Mnoge životne aktivnosti praktično se realiziraju istovremeno i kao vjerski i kao narodni običaji. Karakteristični primjeri su običaji vezani za rađanje djeteta i nadijevanje imena, sunetluci, izgradnja i otvaranje džamija, sklapanje brakova, mevludi, tevhidi, ramazanski i bajramski običaji, klanje kurbana, pobožne pjesme – ilahije i kaside, dženaze, podizanje nišana i turbeta.³⁶⁸ Sve ove životne aktivnosti direktno su uticale na ukupan stil življenja Bošnjaka, na izgradnju zasebne i specifične duhovno-kulturne zasebnosti u odnosu na druge kulturno-civilizacijske krugove. Obaveza lične higijene muslimana, radi izvršavanja vjerskih dužnosti, uslovljavala je i imala presudan uticaj na izgradnju kuća i u njima hamamdžika (kupatila), abdesthana, prostranih i čistih avlija, sa obaveznim cvjetnim sadržajem, što je davalo specifičan ton i stil ukupnom procesu življenja.³⁶⁹ Praktikujući

366 "Budući da islam prepoznaje i priznaje jedinstvo različitih svetih predanja, različitost nacija, jezika i kultura, pri čemu jasno upućuje na jedan i jedini izvor, on pruža potpuni okvir da se uspostavi sklad između okrenutosti Bošnjaka posebnom i općem svoga bića u vremenu." (R. Mahmutćehajić, *Živa Bosna*, str. 141.)

367 Bošnjačko kulturno stvaralaštvo ne svodi se na tzv. duhovnu ravan, koja podrazumijeva književnost, filozofiju, znanost, slikarstvo, muziku i dr. već obuhvata ukupnost načina življenja, odnos Bošnjaka prema drugim zajednicama i kulturi, te bošnjački odnos prema prirodi.

368 E. Mulahalilović, *Vjerski običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo, 1989.

369 "Postoje razni običaji koji se odnose na izgradnju kuća, kako vjerskih, tako i oni narodni. O useljavanju u kuće također. Prije nego što iznesemo neke vjerske običaje o tome iznijet ćemo bar samo jedan koji je istovremeno i narodni, a to je solidarnost i priskakanje komšiji u pomoć prijatelju, rodbini drugom. (...) Prije nego se temelji kuće postave, na četiri čoška se po običaju u nekim našim krajevima postave četiri kamenčića na kojima se pojedinačno proučilo 36. poglavlje Kur'ana (Ja-Sin). Kod postavljanja temelja za kuću običaj je u pojedinim našim krajevima da se zakolje kurban." (E. Mulabdić, navedeno djelo, str. 44. i 45.)

islamski način življenja i neposredno i konkretno postupajući po islamskim normama i načelima, izgradnjom džamija, mostova, tekija, mekteba, davanjem zekata i vitara, kao posebnih i specifično islamskih oblika socijalne pomoći, institucijom vakufa itd., uspostavljeni su takvi međusobni odnosi da im je osnovna značajka bila solidarnost i uvažavanje među stanovnicima mahale i kasabe. Iz tih i takvih odnosa uslovljenih islamom, formirala se posebna vrsta društvene veze, karakteristična Bošnjacima – komšilik. Unutar komšiluka, kao mikro-zajednice Bošnjaka, širila se kultura i obrazovanost. Islamska duhovnost i civilizacija zahtijevaju izgradnju džamija, medresa, mekteba, tekija i biblioteka, a ove institucije neposredno utiču na dalji razvoj kulture i uobličavanje duhovne nadgradnje bošnjačkog nacionalnog bića.

Jedna od islamskih uputa ljudima, koju su Bošnjaci prihvatili, jeste uvažavanje i upražnjavanje lijepog³⁷⁰ kao način ljudskog života. Ukrašavanje životnog prostora, prije svega, sakralnih objekata, uticalo je na razvoj nekoliko vrlo značajnih umjetničkih pravaca, kao što su kaligrafija i politikoreliefna dekoracija. "Ukrasni motivi najčešće su biljnih oblika, poput ruže, šipka, loze, pupoljka i sl., ali i geometrijske linije kao što je šestougaono polje, šestokraka zvijezda itd. Politikoreliefni kameni dekor se, osim u džamijama, može susresti i na drugim objektima, kao što su hamami, tekije, medrese, karavan-saraji itd."³⁷¹ Islam u Bosni i Hercegovini nije uticao samo na razvoj umjetnosti i kulture, izgradnju osjećaja za lijepim, pravičnim i prirodnim. Jedan od najznačajnijih islamskih uticaja jeste i podsticaj na razvoj znanosti,³⁷² na nova otkrića.³⁷³ Znanost je preduslov cjelokupne duhovno-kulturne nadgradnje. Vjerski život muslimana u svojoj praksi zahtijeva primjenu znanstvenih dostignuća. "Molimo se okrećući se Kabi u Meki, a obredi se vrše u skladu sa određenim prirodnim pojavama. Ovo zahtijeva neka osnovna znanja iz geografije i astronomije. Post takode traži poznavanje izvjesnih prirodnih pojava, kao svitanje zore, izlazak i zalazak sunca, itd. (...) Obračun zekata traži izvjesno znanje iz matematike. Da ne govorimo šta bi sve trebalo znati da se pravedno podijeli nasljedstvo i da odgovorimo dužnosti da razumijemo izučavanje Kur'ana, sa svim što on sadrži (ukazivanje na historijske događaje i upućivanje na nauku), traži, prije svega, poznavanje jezika kojim je on pisan; spominjanje naroda i zemalja zahtijeva poznavanje istorije i geografije. I tako redom."³⁷⁴ Proces konstituiranja i razvoja bošnjaštva

370 "Za vrijeme namaza lijepo se obucite" (Kur'an VII/3). "Bog je lijep i voli ljepotu" (Hadis).

371 J. Žiga, *Uvod u sociologiju kulture*, str. 41.

372 "O moj Gospodaru, povećaj moje znanje." (Kur'an, XX/114)

373 "Oni koji se sjedeći i stojeći i ležeći sjećaju Boga i razmišljaju o stvaranju nebesa i zemlje i govore: Stvoritelju, Ti nisi stvorio sve ovo uzalud." (Kur'an III/191).

374 M. Hamidullah, *Uvod u islam*, Rijaset IZ BiH Sarajevo, 1996, str. 187.

kao nacionalnog identiteta nerazdvojivo je povezan sa islamskim uplivom u ukupnost življenja, počevši od socijalno-ekonomskih dimenzija, preko načina ishrane, odijevanja, odnosa prema čistoći, do samih umjetničkih izraza tog i takvog stila življenja.

Ukupnost bošnjačkog životnog izraza islamom je izražena i kao znakovna umjetnost.³⁷⁵ Dublji i životvorniji značaj bošnjačke znakovne umjetnosti i kulture, kao izraza i iskaza istine o kontinuitetu i autentičnom bosansko-islamskom duhovnom izrazu, svjedoči o bošnjačkoj ukorijenjenosti u živom toku duhovnosti islamske kulture. Najčešći umjetnički i kulturni znakovi, kao izraz islamske duhovne prisutnosti u bošnjačkim kulturnim tvorevinama, jesu jabuka, ruža, loza, mjesec, štap i sablja. Oni istovremeno svjedoče o historijskoj hiljadugodišnjoj bošnjačkoj vertikali, iskazanoj u formi svih 5 ljudskih osjetila na srednjovjekovnom stečku i islamskom nišanu, kao materijalnim znakovima duhovnosti i životnosti.³⁷⁶ Uticaj islamske duhovnosti na uobličavanje bošnjačkog nacionalnog bića vidljiv je u svim segmentima kulturne nadgradnje. Islam je vršio istovremeni uticaj i na pojedinca, pripadnika islama, i na kolektiv, zajednicu muslimana. Njega uvijek prihvata pojedinac, koji prihvata i islamska pravila i norme ponašanja. Tim činom pojedinac uspostavlja odnose sa drugim ljudima u okviru iste zajednice. Međuljudski odnosi u zajednici muslimana, kao zajednici vjernika, predstavljaju oblike društvenih veza, koje teže da pomire suprotnosti, kako unutar sebe, tako i suprotnosti između pojedinca i zajednice. Na toj osnovi izrastala je, u okviru Bosne i Hercegovine, zasebna društvena zajednica, sa vlastitom kulturom življenja. Tu kulturu življenja određuje islam, suprotstavljajući krajnostima i suprotnostima ravnotežu ljepote i sklada. Bošnjačka

375 "Bošnjačka ukupnost proistječe iz svetog predanja, pa je zato neshvatljiva izvan nauka o znaku. Iščekivanje tog nauka iz vidokruga baštinika bošnjačkog naslijeđa čini te ljude nesvjesnim sudionicima u razaranjima vlastitog bića." (R. Mahmutćehajić, *Dobra Bosna*, str. 70.)

376 O pet znakovnih dvojnosti, kao izrazima govora svetih predanja u bošnjačkom kulturnom stvaralaštvu piše R. Mahmutćehajić. Tih pet dvojnosti su: a) riječ i jabuka, b) ruža i loza, c) štap i mjesec, d) sablja i paučina i e) hram i greb. Navest ćemo izrazite primjere onih znakova koji se nalaze i na srednjovjekovnim i na islamskim spomenicima kulture i time svjedoče o neprekinutom povijesno-kulturnom toku bošnjačke duhovnosti i njezinom skladu sa svetim predanjem.

"Prikaz jabuke nalazimo vrlo često na stećcima i nišanima. (...) Prikaz jabuke čest je na vezovima i sedlima, a gotovo redovit na vrhovima munara. Postavljanje jabuke na vrhove munara svjedoči temeljnost znaka jabuke u muslimanskoj kulturi." (str. 78, 79) "Štapovi u rukama didova i gostiju crkve bosanske i šejhova bosanskih sufijskih bratstava, oznamenjuju jednost koja proistječe iz svih predanja općeg postojanja." "I na stećcima i na najstarijim nišanima česti su prikazi štapa. Taj znak ima višestruku povezanost s jedinstvom u razlikama svetog Predanja." (str. 87) (...) "Posljednji did Crkve bosanske predao je svoj didovski štap šejhu mevlevijskog bratstva. (...) Štap je čuvan pet stoljeća u tekiji na Bentbaši i iščezao je kad je srušena." (str. 89) (R. Mahmutćehajić, *Dobra Bosna*, str. 78-89.)

zajednica, utemeljena i određena vrijednostima i normama islama, izgrađuje poseban tip ličnosti, kristalizirajući vlastitu duhovnost kulturnim izražajima kao što su: običaji, nošnja, materijalna dobra, pjesme i igre, i drugi kulturni sadržaji. Neraskidiva povezanost islama i Bošnjaka rezultira uravnoteženim skladom individualnog i kolektivnog izražavanja života unutar zajednice.³⁷⁷

Kolektivni identitet bošnjačke nacije rezultat je dugog uticaja islama na konstituiranje i izgradnju ličnosti muslimana kao čovjeka koji vjeruje i svojom vjerujućom praksom izgrađuje zajednicu u kojoj realizira i potvrđuje vrijednosti vlastitog života. Da bismo razumjeli razvoj duhovno-kulturne nadgradnje Bošnjaka, kao jedne od dimenzija nacionalnog individualiteta, neophodno je načiniti "pristup iznutra" islamu, kao određujućem momentu konstituiranja ličnih identiteta. Islam je izvorište duhovnih veza, koje obrazuju kulturno kao društveno tkivo bošnjačke nacije. Centralno pitanje suodnosa bošnjaštva i islama, kao odnosa materijalnosti i duhovnosti, odnosno nacije i religije, jeste rasvjetljavanje odnosa duhovnosti i kulture, kao bitnih odrednica bošnjačkog kulturnog identiteta. Za razumijevanje i prepoznavanje islamskih sadržaja u kulturi Bošnjaka, jer je kultura kristalizirana duhovnost jednog naroda, neophodno je povući paralelu između temeljnih islamskih dužnosti i praktičnih nacionalnih izražaja bošnjaštva, kao nacionalne zajednice. Dijalektička uslovljenost i određenost Bošnjaka islamom najjasnije se iskazuje neposrednim oživotvorenjem islama u praktičnom životu. Prakticiranje islama (namaz,³⁷⁸ post,³⁷⁹ zekat,³⁸⁰ hadž,³⁸¹) utiče na realizaciju ne samo ličnih osobina pojedinca, već realizira i takve društvene odnose, između sebe i svoje

377 "Islam ima dvostruki cilj u ovom pogledu: u individualnom pogledu on nastoji da osigura dovoljnu opskrbu svakome i da omogućiti, koliko toliko, svakom pojedincu da vodi pristojan i čist život; a u kolektivnoj sferi islam uređuje stvari na taj način da su sve društvene snage zajednice upravljene prema povećanju progressa i civilizacije u saglasnosti sa osnovnim pogledom islama na život koji se izražava u ravnoteži između jedinke i cjeline, između individue i zajednice." (M. Qutb, *Dilema oko islama*, Međunarodna zajednica za pomoć muslimanima BiH, Zagreb, 1993, 19. i 20.)

378 "Namazom mi taj identitet potvrđujemo."

379 "Postom mi taj identitet učvršćujemo, zbog toga ga ponavljamo i obnavljamo svake godine."

380 "Zekatom mi potvrđujemo da smo zajednica, da smo džemat, da smo ljudi koji žive u zajednici spremni pomagati jedni drugima."

381 "Potvrđujući svoju vjeru ne samo u svojoj kući, ne samo u svom džematu, ne samo sa svojim komšijama, nego hadžom, potvrđuju svoj islam i svjedoče ga cijelom svijetu." (M. Cerić, *Hudba Reisu-l-uleme*, Kurban bajram u Tuzli, 20. maja 1994. god., Glasnik Rijaseta IZ u BiH, broj 4-6, 1995, str. 92.)

rodbine, između sebe i svojih komšija (u komšiluku, mahali, ulici, naselju), između sebe i svoje nacionalne zajednice, **koji rezultiraju zasebnom kulturom**, u koju je utkana islamska duhovnost, i zasebnom i autentičnom organizacijom društvene strukture, **koja kao krajnji rezultat ima bošnjačko nacionalno biće**. Vrlo slikovit i upečatljiv primjer društvenog i kulturnog života u Bosni i na toj osnovi formirane zasebnosti ljudi u XVI i XVII stoljeću iznosi Miroslav Krleža.³⁸²

Islam je izvršio snažan uticaj, ne samo na vjerski život ljudi nego i na cjelokupnu strukturu ličnosti, prije svega na njezinu duhovno-kulturnu dimenziju. Praktikujući islam, u interakcijskom odnosu između sebe, u sferi ekonomije, kulture, morala, običajnosti i duhovnosti, pripadnici islama identificiraju se u zasebnu društvenu grupu, koja se bitno razlikuje od drugih društvenih grupa. To razlikovanje ne upućuje na suprotstavljanje, nego na prepoznavanje i izražavanje. Duhovna dimenzija islama ispoljava se ne samo u strukturi islamske transcendencije, već i u praktičnom realiziranju svakodnevnog života i na individualnom i na kolektivnom planu. "Uranjanje" islama u dušu bošnjačkog naroda rezultiralo je materijalnim izrazima u arhitekturi, građevinarstvu, kulturi stanovanja, zdravstvenoj kulturi i drugim materijalnim i nematerijalnim izrazima društvenog života, shvaćenom kao živi tok kulture. Autentični materijalni izrazi duhovno-kulturne nadgradnje Bošnjaka su džamije,³⁸³ mostovi, bezistani, hamami, sahat-kule, karavan-saraji, medrese, tekije, turbeta i nišani. Islamski uticaj u kulturi Bošnjaka nije se osjećao samo u pojedinačnim umjetničkim i kulturnim izrazima, nego je islamska duhovnost uticala i na fizionomiju organizacije naselja, naročito gradova, koji su, kao kulturni centri, svoj uticaj širili na cjelokupno stanovništvo i

382 "Bosna je u ono vrijeme spram Hrvatske prenapučena. Ona je organizacija koja stoljećima prije toga traje. Postoje crkve, mostovi, džamije, postoje pismeni ljudi, postoji alhamijado literatura, pišu se neke knjige. Postoje visoke teološke škole, a ovdje su šume, ponegdje naselja, ostalo je prazno. Ovo naše ovdje spram Bosne u to vrijeme mizerija je nevjerovatna, jer sve što je nastalo uglavnom je u novije vrijeme nastalo, mi to posve zaboravljamo. Dakle, *u Bosni živi ono što je u to vrijeme sasvim drugi tip čovjeka* (istakao A. Đ.). Ima ljudi koji putuju dolaze iz Kaira i odlaze u Kairo, dolaze i odlaze iz Carigrada s univerziteta. I tamo su, kako rekoš visoke škole u Bosni, a mi ne znamo jer nemamo historije. Nemamo kulturne historije, nemamo političke historije uopće – potpuno smo na krivim izvorima." (navedeno prema: J. Žiga, *Uvod u sociologiju kulture*, 45-46.)

383 U muslimanskim naseljima džamije su centralni dio i urbane i ruralne sredine. One su i materijalno i duhovno središte naselja, zato im se i pridavao veliki značaj. Neke od džamija u Bosni i Hercegovini ne predstavljaju izuzetna djela samo u okviru islamske kulture i graditeljstva, već čine vrijednost cjelokupne svjetske arhitekture. Pomenimo samo najznačajnije: Husref-Begova i Ali-pašina džamija u Sarajevu, Ferhadija i Arnaudija u Banjoj Luci, te Aladža džamija u Foči. Ista situacija je i sa mostogradnjom. Širom Bosne i Hercegovine svojom ljepotom plijene mostovi monumentalne vrijednosti: most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu, srušeni stari most u Mostaru, most na Žepi i Arslanagića most u Trebinju.

davali plodno tlo za razvoj zanatstva, trgovine i ukupnog stila življenja bošnjačkog naroda.³⁸⁴ Još jedna od specifika bosanskih gradova, koji čine materijalni izraz životnog stila bosanskog društva, jeste da su oni, i pored dominantnog uticaja islamske kulture, bili i multietnički i multikonfesionalni. To pored duha islamske tradicije, o nesmetanju drugih sakralnih predanja, potvrđuje i neprekinuti tok trajanja otvorenog bosanskog društva i njegove multikonfesionalne utemeljenosti u srednjovjekovlju,³⁸⁵ odnosno, da je "nacionalna kultura Bošnjaka vjerodostojan i pouzdan ogranak u općem slijedu svetog predanja u historiji."³⁸⁶

Bosanski gradovi, kao sveobuhvatni centri kulturnog života bosanskog društva, predstavljali su polazišta sa kojih su se dalje širila mnoga kulturna dostignuća. Jedna od kulturnih činjenica, koja je poticala iz gradova i širila se periferijom bosanskog društva, jeste pismenost. Kada su u pitanju pismenost i jezik, kao kulturne činjenice u Bosni i Hercegovini, onda i na ovom polju bosansko društvo predstavlja autentični izraz svoje vlastitosti. I tu se, uz zadržavanje domaćeg srednjovjekovnog pisma, osjeća uticaj islama. On se ogleda u širenju kruga pismenosti i afirmiranju drugih pisama, prije svega arapskog, što bitno određuje civilizacijska dostignuća u kulturi, umjetnosti, književnosti i znanosti. **Međuodnos tradicije, domaćeg jezika i narodnog pisma, s jedne strane, te kulturno-civilizacijskih specifičnosti islama, s druge strane, rezultirali su dvije autonomne bosanske duhovno-kulturne pojave u oblasti pismenosti – bosančicu i alhamijado književnost.** Kako je islam zabranjivao ikonografiju, posebno iskazivanje transcendentnosti putem slike ili crteža čovjeka i životinje, a u cilju sprečavanja obožavanja kipova i ideolatrije, kao osnova za nastanak mitova, veliki značaj dat je pismu odnosno riječi. Islam znaku i riječi daje mogućnost da iskažu svijest o svetom predanju. U periodu jačeg uticaja islamske civilizacije u Bosni i Hercegovini, kao u rijetko

384 "Radi osiguranja slobodnih vidika, stambene kuće su građene stepenasto ili s velikim međusobnim razmakom. Poslovni dio grada (čaršija, carst) bio je smješten u središtu, dok su stambene četvrti (mahale, mahalleler) bile podizane na okolnim uzbrdicama ili uopće okolo čaršije. Iz zdravstvenih, praktičnih i estetskih razloga stambene kuće su građene u blizini tekuće vode. Polazilo se da prirodna ljepota, posebno zelenilo, ostane očuvano. Žive primjere takve urbanistike pružaju Travnik, Mostar, Blagaj (kod Mostara). U starim bosanskim naseljima žuborila je svugdje voda, rijeka, potoka i šadrvana i mirisala svježina prirode." (S. Balić, *Kultura Bošnjaka*, RiR, Tuzla, 1994, str. 164.)

385 "Bosanska država je imala tri vjeroispovijesti, bogumilsku, katoličku i pravoslavnu koje su utjecale, svaka na svoj način, na ideološku i kulturnu artikulaciju nadgradnje feudalnog društva. Vodeću ulogu sve do zrelog razvoja bosanske države imalo je bogumilstvo. U daljem razvoju bogumilstvo gubi tu ulogu, a nijedna od ostale dvije konfesije ne uspijeva da preuzme ulogu duhovnog i kulturnog integriteta bosanskog društva." (N. Filipović, *Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima*, Godišnjak ANU BiH, knj. XIII, Sarajevo, 1976, str. 411.)

386 R. Mahmutćehajić, *Živa Bosna*, str. 142.

kojoj zemlji, toga vremena piše se i govori na više jezika: domaćim bosanskim jezikom i piše bosančicom, narodnim pismom; govori se i piše arapskim jezikom i pismom; govori se domaćim jezikom, a piše arapskim pismom (alhamijado književnost); govori se i piše turskim jezikom i pismom, također i perzijskim. I bošnjačke narodne pjesme govore o raznim zapisima, hamajlijama, pišu se "sitne knjige", piše draga dragom, dragi dragoj, majka sinu, sin majci, junak junaku, pobratim pobratimu, vezu se slova i sl. Pretpostavlja se da je u osmansko doba u svakoj bosanskoj kući bila barem jedna knjiga i napisano nekoliko pisama i zapisa.

Konstituirana u bosanskom srednjovjekovnom društvu, bosančica³⁸⁷ nastavlja da živi kao pisani izraz i u susretu sa islamom. Bošnjaci su brzopisnom bosančicom, posve različitom od ćirilice pravoslavnih Slavena,³⁸⁸ nastavili da pišu sve do XIX vijeka. Istina, ovo pismo, kao kulturna činjenica, bilo je više izraženo u begovskim kućama. Njime su, značajno je napomenuti, pisali i muškarci i žene.³⁸⁹

Posebno značajna i autohtona kulturna činjenica, kada je u pitanju susret islamske duhovnosti i starobosanskih elemenata jesu nišani – nadgrobni spomenici islamske tradicije, sa natpisima pisanim bosančicom.³⁹⁰ Srednjovjekovne zapise na nišanima, pisane bosančicom, u kasnijem periodu razvoja bosanskog društva pod osmanskom vlašću zamjenjuju znakovi arapskog pisma. Islamska epigrafika,³⁹¹ pored svoje duhovno-kulturne vrijednosti, pruža i dragocjeno izvoriste saznanja o određenim bitnim momentima bošnjačke historije, ljudima i društveno-kulturnim prilikama u kojima je nastala.

Autohtoni izraz bošnjačkog duhovno-kulturnog stvaralaštva, izražen ne samo kao religijski, već, istovremeno, i kao oblik društveno-kul-

387 "Bosančica se konstituirala u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, od početka bosansko-humske epigrafike XI-XII stoljeća, preko srednjovjekovnih ustavnih biblijskih i apokrifnih kodeksa namijenjenih potrebama bosanskih 'krstjana' preko bosanske diplomatike, administrativno-pravnih spisa. (...) Osobnosti brzopisne kurzivne bosančice, kojom će nastaviti da pišu islamizirani Bošnjaci (...)" (M. Rizvić, *Bosna i Bošnjaci, jezik i pismo*, Preporod, Sarajevo, 1999, str. 17.)

388 "Pismo je bilo napisano slovima naročite vrste i za bosanske muslimane i znatno se razlikuje od obične ćirilice koju upotrebljavaju pravoslavni Slaveni; zato su sasvim nečitljiva za njih. Jedino trgovci u trgovačkim gradovima, radi trgovinskih veza sa Bosnom, mogu čitati ovo pismo. Priznali su mi čak i slavenski profesori da ga ne mogu pročitati." (Artur Dž. Evans, *Ilirska pisma*, Sarajevo, 1967, str. 81.)

389 Č. Truhelka, *Bosančica. Prilog bosanskoj paleografiji*, GZM, Sarajevo, 1889. god., (I) knj. IV, str. 81.

390 Kao primjere navodimo nišan Mahmuta Brankovića, kod Rogatice, prenesen u Zemaljski muzej u Sarajevu, nišan Hasana Radilovića u Čadovini kod Rogatice i nišan Sulejmana Oškopice u Dumanjićima kod Rogatice. (M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, V. Masleša, Sarajevo, 1974. god., str. 11.)

391 M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. I-III, V. Masleša, Sarajevo, 1974.

turnog života, jeste Dan vakifa. Ovaj duhovno-kulturni oblik društvenog života jedinstven je primjer u cjelokupnom islamskom svijetu. Inače, obilježava se kao znak zahvalnosti i sjećanja na dvadeset i šesti dan mjeseca redžeba, kada je Gazi Husrev-beg³⁹² 943. hidžretske godine (1537) uvakufio svoju imovinu. To je istovremeno sjećanje i znak zahvalnosti i brojnim drugim bosanskim vakifima, koji su svoju imovinu, ili njen dio uvakufili za dobro Bošnjaka na polju obrazovanja, kulture, socijalne pomoći i zaštite siromašnih, izdržavanja islamskih institucija, zapošljavanja i dr. razvijajući socijalnu etiku, kao jednu autohtonu bošnjačku društvenu sadržajnost.

Sohbet-halve, također, originalna bošnjačka forma društvenih odnosa, organizirale su grupe mladih kadija-efendija, kako bi, uz halvu, sijelili i zabavljali se. Na tim sijelima, kako piše Bašeskija,³⁹³ pjevale su se sevdalinke i pričale razne šale.

Autentični izrazi bošnjačko-bosanskog duha jesu bošnjačka narodna balada i sevdalinka. Balade najčešće pripovijedaju o društveno-historijskim događajima, slaveći moralne pobjede i duhovno herojstvo opjevanih junaka. Posebnom umjetničkom vrijednošću i ljepotom izdvajaju se *Balada o braći Morićima*, *Omer i Merima* i *Hasanaginica*. Sevdalinka, bosansko-bošnjačka ljubavna pjesma, pored umjetničke vrijednosti, u kojoj je itekako sedimentiran sinkretizam bosanskog i orijentalnog, istovremeno, predstavlja i umjetnički izraz društvenih odnosa u bošnjačkoj gradskoj sredini.

Jedna od najupečatljivijih bošnjačkih kulturnih vrijednosti, uzrokovana islamskom duhovnošću, jeste alhamijado literatura. To je literatura pisana arapskim pismom (arebicom)³⁹⁴ na bosanskom jeziku. Posebno je bitno istaći da je arebica bila pismo koje su, za razliku od bosančice, koja je bila begovsko pismo, poznavali i njom se služili gotovo svi Bošnjaci.

392 Husrev-beg, Gazi, najveći vakif Bosne i Hercegovine, porijeklom je Bošnjak. Rodila ga je kćerka Bajazita II. Tri puta je bio namjesnik u Bosni (1521-1525, 1526-1534, 1536-1541). Bio je vrlo obrazovan i pravedan prema svima, bez razlike na vjeru i položaj. U narodu je ostao vrlo popularan. O njemu su ispijane mnoge narodne pjesme. Njegov značaj za Bosnu i Hercegovinu je ogroman, a, prije svega, ogleda se u tome što je ostavio najveće građevine i zadužbine, koje vijekovima čine osnovnu strukturu kulturnog razvoja Bosne i Hercegovine. Sagradio je u Sarajevu najveću džamiju, medresu, hanikah, tašlihan, muvekitšanu i mekteb, musafirhanu i imaret, sahat-kulu, hamam, dva bezistana, đulov dvor i Morića han i cijele ulice dućana. Sav pokretni i nepokretni imetak ostavio je za izdržavanje uvakufljenih objekata. Doveo je vodovod u Sarajevo i izgradio 21 česmu u gradu.

393 "U 1194. (1780/81) godini jedna skupina mladih kadija-efendija (...) njih sedamnaest na broju, priređivalo je po dogovoru dva puta sedmično sohbet-halve, na kojima su prisustvovali i čehaja mehkeme, mulini sinovi, Isa-beg i još nekoliko njihovih poznanika i prijatelja." (M.M. Bašeskija, *Ljetopis*, Sarajevo Publishing, 1997, str. 189.)

394 "Arebica je, dakle, arapsko pismo iz kog su izostavljeni znakovi za glasove koje ne pozna naš jezik, a uvršteni znakovi za naše glasove kojih nema u arapskom jeziku." (M. Huković, *Mubamed Hevai u horizontima alhamijado književnosti u: Mubamed Hevai Uskufi*, Univerzal, Tuzla, 1990, str. 34.)

Arebica je bila pismo, čije ime je u nepoznavanju evropskih pisama, omogućilo da održe kontinuitet pisane riječi i da ni u jednom pogledu književnog stvaralaštva ne zaostanu za ostalim narodima Evrope.

Sljedeći bitan rezultat uticaja islama na duhovno-kulturnu nadgradnju Bošnjaka jeste književno stvaralaštvo na orijentalnim jezicima,³⁹⁵ na arapskom jeziku, na turskom jeziku i na perzijskom jeziku.³⁹⁶ Na svim ovim jezicima pisana su djela umjetničkog, religioznog i znanstvenog karaktera. Oba ova kulturna izraza, i alhamijado literatura i književno stvaralaštvo na orijentalnim jezicima, rezultat su uticaja islamske civilizacije i prihvatanja duhovno-estetskih i umjetničkih vidokrugova te civilizacije. I pored nepobitno velikog uticaja islamskog svjetonazora, kao duhovnosti, na razvoj kulture kod Bošnjaka, ova se kultura ni u kom slučaju ne može, niti to jeste, svesti na religioznu.

“Bošnjačka kultura je, u skladu s tim, obuhvatnija i raznolikija od vjerske kulture Bošnjaka, ali su njih dvije u nerazdvojnoj vezi, onako okrenute jedna prema drugoj kako je poruka vjere okrenuta cjelini čovječanstva. Zato, unutar nacionalne kulture Bošnjaka postoje sva potrebna sredstva da kultura islama bude promicana u svojoj izvornosti, ali po mjeri čovjeka Bosne.”³⁹⁷ Da se islam u duhovnoj i socijalnoj sferi ukorijenio u bošnjačkoj duhovnoj i društvenoj tradiciji “po mjeri čovjeka Bosne”, pokazuje činjenica da su Bošnjaci, od početka prihvatanja islama do danas, ostali sunije, uglavnom hanefijskog mezheba.³⁹⁸ O vitalnosti, životvornosti i primjerenosti hanefijskog mezheba bošnjačkoj stvarnosti, najbolja je potvrda činjenica da su se oni, kao takvi muslimani, održali preko 600 godina u srcu kršćanske Evrope. Bošnjaci, s pravom i ponosom, mogu za sebe reći da su “najbolji muslimani” i ozbiljno se suprotstaviti pokušajima da se na bosanskohercegovačkom tlu “nakalemi” neka druga interpretacija islama, drugačija obredna praksa, koja nije primjerena bošnjačkoj tradiciji, duhu i ukorijenjenoj vjeri.

Danas se Bošnjacima pokušavaju nametnuti različite interpretacije islama, kakve su iranska, saudijska, afganistanska i druge. Posebno štetan

395 H. Šabanović, *Književnost muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Svjetlost Sarajevo, 1973.

F. Nametak, *Pregled književnog stvaralaštva bosanskohercegovačkih muslimana na turskom jeziku*, El-Kalem, Sarajevo, 1989.

396 “Na turskom jeziku su bosanskohercegovački muslimani stvarali lijepu književnost u pravom smislu riječi. Od epskih pjesama iz najranijeg vremena preko bogate i razudene lirike koja je najčešće okrenuta mističnom promišljanju do bogate proze koja je sadržavala kratku priču, putopise, kronike, ljetopise i epistolografske spise.” (F. Nametak, navedeno djelo, str. 8.)

397 R. Mahmutćehajić, *Živa Bosna*, str. 144.

398 Četiri poznata mezheba kod sunijskih muslimana su hanefijski, malikijski, šafijski i hanbelijski. Opširnije o mezhebima u islamu vidi: Jusuf Karadawi, *O mezhebima, imantima i mudžtebidima*, Takvim, 1996, 115 –139.

i, u suštini, antiislamski i antibošnjački jeste pokret ahmedija.³⁹⁹ Ovi pokušaji u suprotnosti su s islamskom tradicijom u Bošnjaka. “Velika je milost Allahova prema ovom umetu (muslimanima) što im nije odredio stroge granice (ograničio na jedno mišljenje ili pravac), nego je ostavio prostora za različite stavove i razumijevanje. Jer, ono što odgovara jednoj sredini, ne odgovara drugoj, ono što odgovara jednom vremenu ne odgovara u drugom.”(istakao A. Đ.)⁴⁰⁰ Bošnjaci-muslimani su s pravom ozlojeđeni na raznovrsne pokušaje nametanja “stranih” interpretacija islama, izvan, u Bosni ukorijenjenog, sunijskog islama hanefijskog mezheba, jer to u bošnjačkom duhovnom i društvenom tkivu slabi čvrstinu jedinstva zajednice, kao jednog od bitnih uslova daljeg razvoja i opstanka Bošnjaka, kao naroda na ovim prostorima.

Islamski uticaj na duhovno-kulturni život u Bosni i Hercegovini rezultirao je, kako smo vidjeli i pokazali, autentičnim bosanskim specifičnostima u kulturnim i umjetničkim izrazima. Ove kulturne sadržaje Muhamed Hadžijahić naziva “bosanski islam”.⁴⁰¹ Smatramo to neadekvatnim izrazom, jer mnoštvo oblika nacionalnih i zemljopisnih kultura, nastalih pod uticajem islama, treba imenovati njihovim sadržajem. Zbog tih razloga ističemo da ne postoji “bosanski islam”, a sadržaji koji se ovim pojmom želi imenovati jesu “otisci islamske kulture u Bosni”. “Ta se kultura islama razlijevala u mnoštvo oblika koje slijede raznolikosti svijeta. Oni tako poprimaju, gledajući izvana, nacionalne, zemljopisne i povijesne zasebnosti, ali uvijek zadržavajući Jednu-te-Istu Bit i sposobnost da se luče i prepoznaju u odnosu na sve oblike kulture koji su izvan njih.”⁴⁰² Pogledamo li suodnos nacionalnog bića Bošnjaka i njegove duhovnosti i kulture, u čijem živom jezgru teče i sveto predanje islama, vidjet ćemo neraskidivu uslovljenost i povezanost, paradigmatski kazano, sličnu kretanju Zemlje oko Sunca. Bošnjačko nacionalno biće neprekidno se okreće “oko svoje ose”, oko svog živog jezgra – prepoznatljive islamske duhovnosti i kulture, mijenjajući epohe svoga razvoja kao što su “godišnja doba”, ali nikada bez svjetlosti sunca i vlastitog okretanja sebi. Bosna i Bošnjaci predstavljaju historijski tok razvoja, sa mnogo historijskih položaja i mijena, ali nikada izbačeni iz toka vlastitog identiteta.

399 Alhaj Ata Ullah Khaleem, *Osnovne i bitne informacije o ahmedijanstvu*, Varlag Der Islam, Frankfurt, 1996.

400 J. Karadawi, navedeno djelo, str. 122.

401 M. Hadžijahić, *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo, 1991, str. 81.

402 R. Mahmutćehajić, *Živa Bosna*, str. 144.

II.6. Stereotipi i predrasude u prezentiranju bošnjačke nacije

Nasuprot bošnjačkom kulturno-povijesnom krugu, otvorenom za drugo i drugačije, čija je otvorenost jedna od bitnih karakteristika nacionalnog bića i koja je izrasla iz duhovne nutrine koja ne osporava pravo svakoj bosanskoj pojedinačnosti na cjelinu i shvatanja da cijela Bosna i Hercegovina pripada podjednako svakoj svojoj pojedinačnosti, stoje zatvoreni povijesni krugovi, koji bošnjačko nacionalno biće prezentiraju ili kao nebosansku kopiju, ili kao otkinutu sliku druga dva bosanska identiteta, ili ga u potpunosti negiraju. Bošnjaci su u ovim zatvorenim duhovnim krugovima, ili, bolje reći, ideologijama predstavljani, ako ne kao strani onda kao anahroni identitet, kao ostatak "turskog feudalizma", kao poturice⁴⁰³ i pripadnici preživjele, odnosno lažne vjere.⁴⁰⁴

Opravdano je postaviti pitanje gdje su uporišta stereotipima i predrasudama⁴⁰⁵ u prezentiranju bošnjačke nacije. Sve predmoderne sakralne predaje na različite načine izriču istinu o jedinstvu u razlikama. Sa modernizmom dolazi do reduciranja sakralnih predanja⁴⁰⁶. Njih zamjenjuju moderne ideologije. Jedna od osnovnih takvih ideologija, utemeljena u nacionalno-političkoj misli Zapadne Evrope XIX i XX stoljeća, jeste ideologija nacija-države. Bošnjački otvoreni krug nije nijednoj bosanskoj pojedinačnosti osporavao pravo na cjelinu. Njemu pripada prva polovina ZAVNOBiH-ovske formule Bosne i Hercegovine "ni-ni-ni", dok drugi dio te formule "i-i-i" pripada zatvorenim duhovno-civilizacijskim krugovima, koji su neprijateljski raspoloženi prema duhovnoj, socijalnoj i političkoj strukturi bošnjačke nacije. "Program nacija-države nije uskladiv sa obrascem 'ni, ni, ni', već 'i, i, i' koji djeluje u okviru religijske

403 O prezentiranju Bošnjaka kao poturica i o njihovoj nepoželjnosti i potrebi zatiranja vidi u: P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, Nolit, Beograd, 1974. god. "Udri vraga, ne osta mu traga, udri poturice ne ostavi im nikog ni od potomstva," (str. 162.)

404 Kako su Bošnjaci u ogromnoj većini, u pogledu svoje duhovnosti, pripadnici islama, to je islam, promatran iz perspektive evropocentrističnih ideologija, predstavljen kao ili lažna ili preživjela duhovnost. (Opširnije: F. Saltaga, *Islam u iskrivljenom ogledalu*, SALFU, Sarajevo, 1998.)

405 Predrasude predstavljaju "oblik društvene anti(sim)patije koja se očituje u pogrešnoj i nesavitljivoj generalizaciji i pristrasnom vrednovanju pripadnika drugih društvenih grupa a koja počiva na dinamičnim oblicima agresivnosti u slučaju porasta međugrupnih napetosti. Ova tendencija ka regresiji je pravilo kod etničkih predrasuda." (R. Supek, *Društvene predrasude*, Radnička štampa, Beograd, 1973. str. 80.)

406 "Sveto predanje s mnoštvom njegovih oblika zamjenjuju sekularne ideologije, među njima najznačajnije mjesto zauzima ideologija nacija-države". (R. Mahmutćehajić, *Bosansko pitanje o svijetu*, u *Tolerancija i tradicija*, Međunarodni forum Bosna, Sarajevo, 2000, br. 9-10, str. 200.)

općenitosti. Takva općenitost ne može preživjeti unutar redukcionizma svojstvenog programu nacija-države.”⁴⁰⁷ Ideologija nacija-države nije bosanski proizvod. “Nacija i nacionalna država su evropski patent. Imaju svoju povijest. Evropsko ljudstvo sa njima izumilo je jedan od najopakijih i naopasnijih kultova. Izumilo je kult nacije i sakraliziranu dogmu nacionalne države, koja se epidemično širila cijelom planetom.”⁴⁰⁸

Kako je islam određujuća matrica bošnjačkog identiteta, a Bosna i Hercegovina država u kojoj se u toku društveno-povijesnih procesa nacionalna pripadnost identificirala s vjerskom, to se bošnjački nacionalni specifikum ne može uklopiti u dominantnu evropsku ideološku formulu nacija-države. Kada se bošnjačka duhovno-kulturna dimenzija razumijeva iz perspektive evropocentrističkog teorijskog motrišta, onda se u njoj neizostavno prepoznaje islamska dimenzija. I tu nastaje nerazumijevanje i stereotipno prezentiranje.⁴⁰⁹

Raspravljajući o nacionalnom fenomenu Bošnjaka krajem šezdesetih godina prošlog stoljeća, Joco Marjanović upravo ukazuje na jednostranost teorijskog promišljanja o nacionalnom određenju Bošnjaka, te o predrasudi da su oni vjersko-feudalna, a ne nacionalna grupa.⁴¹⁰ Interpretacije bošnjaštva, nastale upravo na teorijskim jednostranostima, nisu u stanju da prepoznaju sedimentiranu simbiozu bosanske tradicije i islama, koja za rezultat ima, ne samo etno-konfesionalnu već, nacionalnu zajednicu Bošnjaka, i unutar koje je njezina islamsko-konfesionalna sadržajnost samo jedna od dimenzija njezine ukupne sadržajnosti, nisu u stanju da pojme bošnjačku sadržajnost koja obuhvata, pored islamske, i običajnu, tradicijsku, kulturnu, ekonomsku, društveno-historijsku, jezičku, etničku i teritorijalno-prostornu pripadnost zemlji Bosni. Po formuli nacija-države, nacionalna država uzdiže se do kulta svetosti, “njen suverenitet je jedan, bezuslovan, apsolutan, neograničen, nedjeljiv, neprenosiv, nepogrešiv, jedan i jedini i kao takav nešto sveto i

407 R. Mahmutćehajić, navedeno djelo, str. 193.

408 E. Zgodić, *Kult suvereniteta*, FEB, Sarajevo, 1997, str. 255.

409 “Evropski duh je prema islamu imao vanjski pristup i o islamu govorio sa vanjske strane gledišta. U interpretaciji islama, zapadni pojmovi nikli u kršćanskom kontekstu u kojem on ima sasvim različitu konotaciju, nisu mogli obuhvatiti pojamovnu i povijesnu strukturu Božije Objave. Islam je kroz poziciju Zapada više izučavan kao filozofija i historija a manje kao živuća duhovnost.” (F. Saltaga, navedeno djelo, str. 57.)

410 “Plaćao je dug jednoj *teoriji i predrasudi* (istakao A. Đ.) u suštini građanskoj o tome kako će se muslimani (Bošnjaci op. A. Đ.) u nacionalnom smislu emancipovati bilo kao Srbi bilo kao Hrvati. Prvo se smatralo da su Muslimani vjersko-feudalna grupacija, potom da su etnička grupacija, pa od nedavno da su narod.(...) Moja teza ili moje shvatanje je da su muslimani kod nas u Bosni i Hercegovini u procesu konstituisanja i da se konstituišu ne, kako to neki ističu, kao etnička ili narodnosna individualnost, nego nacionalna individualnost.” (Joco Marjanović, *Odjek*, Sarajevo, XXI, br. 4, 15. II 1968.)

uzvišeno.”⁴¹¹ Primijenimo li ovu formulu na prostor Bosne i Hercegovine, na njenu državu i na bosansko društvo, odmah uočavamo da se nijedan od ovih sadržaja ne može izraziti na način kako se to čini u zapadnoevropskom civilizacijskom krugu. Zato, odgovarajući na pitanje čija je Bosna, Omer Ibrahimagić konstatuje, “sa današnje vremenske i političke tačke gledišta definicija da zemlja Bosna **'nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska, nego i srpska i muslimanska i hrvatska'** nije bila tačna. Naime, ako su ostale federalne jedinice bile definirane po nacionalnom kriteriju i predstavljale su nacionalne države, Bosna i Hercegovina je svoju državnost obnavljala ne po nacionalnom, već po historijsko-kulturnoj zasebnosti i političko-teritorijalnom kriteriju i njen narod je bio **'bosanski narod'**, sa svoje tri etno-kulturne zajednice. Prema tome, zemlja Bosna i Hercegovina mogla je pripadati samo Bosancima i Hercegovcima iz sve tri etno-kulturne zajednice kao i onima koji ne pripadaju tim zajednicama, a jesu Bosanci i Hercegovci koji u njoj žive, a ne samo Muslimanima, Srbima i Hrvatima.(...) Deviza da je Zemlja Bosna **'i srpska i hrvatska i muslimanska'** većina srpskog i hrvatskog naroda, predvođenih svojim nacionalističkim vođama, protumačili su to tako da je Bosna Zemlja i Srba iz Srbije i Hrvata iz Hrvatske, pa nije čudo što su bile često prisutne parole usred Bosne i Hercegovine na kojima je pisalo: **'Ovo je Srbija'** ili **'Ovo je Hrvatska'**.”⁴¹²

Za teoriju nacija-države suverenitet nacije je jedan i jedini. U bosanskohercegovačkoj državi, odnosno društvu suverenitet nije jedan, nego podjednako pripada svim bosanskim nacionalnim pojedinačnostima. Suverenitet u Bosni i Hercegovini nije ni bezuslovan na zapadnoevropski način, jer je jedino izreciv po formuli “ni-ni-ni”, a ne po formuli nacija-države i uslovljen je istim suverenim pravom drugog i drugačijeg. Svaki pojedinačni bosanski nacionalni identitet jeste apsolutan, ali nije neograničen i nedjeljiv. **Svaki bosanski identitet ograničen je istim pravom drugog identiteta i upućen jedan na drugog kao na vlastito određenje.** Kada se formula nacija-države, kao rezultat povijesnog kulturnog i političkog razvoja država i nacija zapadne Evrope, primijeni na autohtoni društveno-povijesni sadržaj Bosne i Hercegovine, gdje se nacionalna pripadnost poklapa sa vjerskom pripadnošću, neminovno dolazi do stereotipnih interpretacija. Neosporno je da je diferenciranje bošnjačke nacionalne posebnosti prvobitno započelo kao diferenciranje muslimanske vjerske zajednice, u odnosu na katoličku i pravoslavnu zajednicu u Bosni i Hercegovini. I upravo **islamska komponenta bošnjačkog nacionalnog bića**, promatrana iz evropocentrističkog

411 E. Zgodić, navedeno djelo, str. 257.

412 O. Ibrahimagić, *Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka*, Magistrat, Sarajevo 2001, 47 i 48.

teorijskog motrišta,⁴¹³ čini da se bošnjački nacionalni identitet razumijeva kao "tudi", "strani", "drugi", kao nešto što je sasvim drugog pola, nešto što je izvan "nas".

Različitost, kako se bošnjačka nacija promatra iz pozicije teorije nacija-države, konkretizirana u političkim ideologijama srpskog i hrvatskog nacionalizma, razumijeva se, ako ne kao zlo, onda kao inferiorna i abnormalna pojava. Tipičan primjer stereotipnog predstavljanja bošnjačke nacije jeste srpska nacionalistička ideologija, ukorijenjena u duhovno-kulturnim temeljima pravoslavne, odnosno svetosavske ili srboslavske duhovnosti, koju najeksplicitnije interpretira Njegoš⁴¹⁴ u *Gorskom vijencu*. U tom spjevu Njegoš Bošnjake interpretira kao "poturice", zbog toga što su primili islam i zbog toga što na drugačiji način, različit od pravoslavnog, izriču svoju religijsku sadržinu. Ključna misao Njegoševe interpretacije "poturica" (domaćih muslimana po vjeri, Bošnjaka po etničkom opredjeljenju) jeste da ih prikaže i odredi kao pripadnike tuđe religije i kulture i da kaže da oni kao takvi nemaju mjesto na ovim prostorima. Zato, on i poziva na njihovo istrebljenje, umjesto na zajedničko življenje:

*Udri za krst, za obraz junački (...)
Da krstimo vodom ili krvlju!
Trijbimo gubu iz torine!*⁴¹⁵

U svom zahtjevu uspostavljanja države Crne Gore, po formuli nacija-država, a po uzoru na države Zapadne Evrope, Njegoš ne ostavlja ni minimalne preduslove za drugo i drugačije.⁴¹⁶

413 "Kad vrši interpretaciju Kur'ana i islama, suvremena, zapadna misao polazi od svojih korijena srednjovjekovne kršćanske dogme o islamu, dogme koja je postala oficijelnom politikom i koja se infiltrirala u svjetovno nacionalističko ruho. Odnos prosvjetiteljstva prema islamu, iako osporava religiju uopće, utemeljena je na srednjovjekovnoj kršćanskoj dogmi." (F. Saltaga, navedeno djelo, str. 53 i 54.)

414 Radivoj Rade Petrović, crnogorski vladar Petar II i pjesnik Njegoš (1813-1851), svojim književnim i političkim radom jedan je od utemeljivača srpske nacionalističke ideologije.

415 Njegoš, *Gorski vijenac*, str. 14.

416 "Za dvostrukost ni mislit ne treba!

No, primajte vjeru pradedovsku.

(...)

No lomite munar i džamiju,

pa badnjake srpske nalagajte

(...)

Ne slaže se Bajram sa Božićem

jel' ovako, braćo Crnogorci?

svi iz glasa tako već nikako!" (Njegoš, navedeno djelo, str. 62.)

Naprotiv, Bošnjaci kao pripadnici drugačijeg religijskog predanja predstavljaju se kao "tuđi", iako to nisu; predstavljaju se kao ljudi protureligije iako su ljudi samo drugačijeg ispovijedanja jedne te iste svetosti, sa karakteristikama kulturne i moralne superiornosti.⁴¹⁷ Nasuprot ovakvoj ideološkoj isključivosti i netrpeljivosti drugog, u ovom slučaju bošnjačkog na nacionalnom nivou, a islamskog na duhovno-idejnom, i u samom *Gorskom vijencu* u dosadašnjim interpretacijama neprimijećeno, iz usta Bošnjaka Mustaj-kadije i Kavaz-baše "Ferat Začira" izriče se čuđenje na ponudeno jednoumlje i iskazuje mogućnost istovremenog življenja dvije vjere i dva naroda na jednom prostoru i u jedinstvenoj političkoj organizaciji društva.⁴¹⁸

Njegoš nije usamljen u prezentiranju predrasuda i stereotipa prema Bošnjacima. Postoji čitava plejada srpskih, crnogorskih i hrvatskih historičara, etnologa, etnografa, lingvista, književnika, političkih i crkveno-religijskih mislilaca, koji do kraja pojednostavljeno, evropocentristički stereotipno, prikazuju Bošnjake, bosansko društvo i državu Bosnu i Hercegovinu. Tu, prije svega, mislimo na Jovana Cvijića, Milana Preloga, Vuka Stefanovića Karadžića, Vasu Pelagića, Ivu Andrića, Jovana Dučića, Petra Kočića, Stevana Moljevića, Ivana Mažuranića, Ivana Franu Jukića, patrijarha srpskog Gavrila, episkopa žičkog Vasilija i druge.

Skoro u isto vrijeme kada i Njegoš, istina nekoliko godina kasnije, Ivan Frano Jukić, bosanski katolik-franjevac, pod pseudonimom Slavoljub Bošnjak, u svom "Zemljoopisu Bosne", govoreći o bosanskom stanovništvu toga doba (polovina 19. stoljeća), o Bošnjacima, nazivajući ih Turcima i Muhamedovcima, iznosi sve same neistine i predrasude,⁴¹⁹ čak

417 "Ne kršću se gore usmrdiše
(...)
odža riče na ravnom Cetinju
(...)
sve je pošlo đavolijem tragom;
zaudara zemlja Muhamedom." (Njegoš, navedeno djelo, str. 39. i 49.)

418 "Šta zborite, jeste li pri sebi? (str. 62.)
(...)
Iako je zemlja pouzana
dvije vjere, mogu se složiti,
ko u sahan što se čorbe slažu.
Mi živimo kao dosad bratski,
pa ljubavi više ne trebaju." (Njegoš, navedeno djelo, str. 68.)

419 "Bosanski stanovnici jesu podijeljeni u glavna dva zakona: hrišćanski i turski iliti muhamedanski, i nešto malo ćifutski. Hrišćani se dijele u dvije sljedbe: sljedbenike zapadne i istočne crkve; prvi se o naroda kršćani, a drugi rišćani zovu (...) Turci,... ovo su nasljednici lažljivog proroka Muhameda, zato se Muhamedovci pravije zovu. Ovi su postali u Bosni od zločestih hrišćana koji, svoje gospodstvo nezanjuću drugačije uzdržati, poturčiše se." (Ivan Frano Jukić, *Putopisi i istorijsko-etnografski radovi*, Svjetlost, Sarajevo, 1953⁴²⁰, 342 i 343)

krajnje uvredljivo naziva Poslanika Muhammeda, a.s., što za cilj ima da religiju Bošnjaka prikaže antireligijom.

Najupečatljiviji primjer fetišiziranja i sataniziranja Bosne i Bošnjaka nalazimo u djelu Ive Andrića.⁴²⁰ Andrićevo produciranje predrasuda i stereotipija prema Bošnjacima i Bosni, utoliko je pogubnije što on cjelokupnu bošnjačku kulturu, izgrađenu pod uticajem islama i orijentalne civilizacije, ali autentično bosansku, a ne nikako orijentalnu, "izgoni" iz Bosne. On Bošnjake, kao jedan od društveno-povijesnih identiteta bosanskog "jedinstva različja", naziva "našim Turcima", okrećući protiv njih cjelokupno negativno sjećanje, formirano u narodu Bosne, tokom osmanske vladavine. Andrić u svojoj doktorskoj disertaciji "Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine"⁴²¹ supstancijalnu bosansku multilateralnost, odnosno susret islama i kršćanstva, označava sintagmom "prisilna simbioza"⁴²² i "zajedničko življenje na silu".⁴²³ Posebno je pogubna, stereotipna i netačna Andrićeva teza da se duhovni život Bošnjaka "skamenio u oblicima tuđe religije i nepoznatog jezika".⁴²⁴ Očito da ovdje Andrić kršćanstvo poima kao domaću, a islam kao tuđu religiju, mada je i manje obrazovanim ljudima poznato da su i kršćanstvo i islam, po svom teritorijalnom porijeklu sa Srednjeg istoka, te da su na prostore Bosne i Hercegovine "došli" u povoljnim historijskim trenucima, odomaćujući se u njoj, te u simbiozi sa bosanskom tradicijom, svako na svoj način, uticali na dinamičan razvoj autohtonih bosanskih etno-konfesionalnih, kulturnih i nacionalnih identiteta, koji milenijски tvore bosansko "jedinstvo različja".

Jednu od autentičnih bošnjačkih kulturno-književnih vrijednosti alhamijado književnost, Andrić kvalificira kao "hibridno pesništvo".⁴²⁵ Andrić kao da time želi reći da je hibridan cjelokupan susret Bosne sa orijentalnom kulturom i islamom. Možda to najbolje potvrđuje sljedeći Andrićev stav: "Književna djelatnost pisaca muslimana (Bošnjaka, op. A. Đ.) na turskom jeziku – i onda kad nije bila beznačajna i kada je svakako zasluživala pažnju – ne može biti predmet našeg rada, jer su oni po jeziku i po duhu pripadali sferi druge kulture".⁴²⁶ U istom duhu predstavljena je Bosna, odnosno društveni, kulturni i duhovni život Bošnjaka, u "Travničkoj hronici",

420 Opširnije o Andrićevom odnosu prema Bošnjacima i Bosni, vidi u:

- *Andrić i Bošnjaci*, BZK Preporod, Tuzla, 2000.

- *Sveske; Zadružbina Ive Andrića*, god. I, Beograd, 1982.

421 Ivo Andrić, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, Kocka, Banja Luka, 1995. god. Doktorsku tezu Andrić je odbranio na Univerzitetu u Gracu 1924.

422 *Sveske; Zadružbina Ive Andrića*, str. 255.

423 I. Andrić, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, str. 118.

424 I. Andrić, navedeno djelo, str. 117.

425 *Sveske; Zadružbina Ive Andrića*, str. 189.

426 I. Andrić, navedeno djelo, str. 117.

“Proklesoj avliji” i u romanu “Na Drini ćuprija”. Andrić je svojim ukupnim djelom, zasigurno, značajno doprinio izrastanju i učvršćivanju, još uvijek vladajućih, stereotipa i predrasuda o Bošnjacima.

Pogledamo li stanje Bošnjaka u Bosni u periodu osmanske vladavine izvan evropocentrističkih motrišta i vladajućih stereotipija i predrasuda, vidimo da su oni u tom periodu producirali izuzetne kulturne vrijednosti. Stvaralaštvo Bošnjaka osmanskog doba, koji pored toga što pišu na maternjem bosanskom jeziku pišu i na arapskom, turskom i perzijskom, pokazuje najviše standarde kulturne produkcije toga vremena. To najbolje potvrđuju djela iz filozofije, mysticizma, lingvistike, etike, prava, historiografije, putopisa, politike, ljetopisa, lijepe književnosti i drugih oblasti duhovno-kulturnog stvaralaštva.

Ako Njegoša možemo smatrati duhovno-kulturnim utemeljiteljem srpskocrnogorskog programa nacija-države, onda Ilija Garašanin sa svojim “Načertanijem”⁴²⁷ predstavlja političkog utemeljitelja tog programa, koji se do danas etapno provodio, sa ciljem ostvarivanja projekta “velike Srbije”, očišćene od nesrpskih identiteta. Moljevićeva “Homogena Srbija”,⁴²⁸ četnički pokret Draže Mihajlovića u Drugom svjetskom ratu, pa sve do najnovije agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. god. Srbije i Crne Gore, jesu rezultati primjene političke ideologije nacija-države, u kojoj su Bošnjaci kao nacija ili negirani ili političkim i kvazi-znanstvenim manipulacijama obasipani stereotipima i predrasudama. Bošnjački nacionalni identitet stajao je na putu realizacije velikodržavnih projekata na prostoru Bosne i Hercegovine, i velikosrpskim i velikohrvatskim nacionalističkim ideologijama, utemeljenim u ideologiji nacija-države. Zato su protagonisti i jedne i druge velikodržavne ideologije stereotipnim prikazivanjem, prije svega, duhovno-kulturnog naslijeđa, osporavali Bošnjacima pravo na bošnjaštvo. “Ni jednima ni drugima nije bio interes da se muslimani vrate svome bošnjaštvu, jer im je samo ono davalo pravo na zemlju Bosnu i političko organiziranje Bosne kao nezavisne države.”⁴²⁹

Srpski i hrvatski programi nacija-države nisu se mogli realizirati bez praktičnog idejnog, kulturnog i političkog djelovanja prema bošnjačkoj naciji. Širenje tih ideologija u složenom prostoru bosanskog

427 Dragoslav Stranjaković, *Jugoslovenski nacionalizmi i državni program Kraljevine Srbije iz 1844. godine*, “Načertanije” Ilije Garašanina (u: F. Saltaga, *Bosna i Bošnjaci u srpskoj nacionalnoj ideologiji*, SALFU, Sarajevo, 1997, 295-324).

428 Stevan Moljević, banjolučki advokat, formulisao je i izgradio projekat velike Srbije kao nacionalni program 30. juna 1941. godine u dokumentu “Homogena Srbija”. (Zbornik NOR-a, tom XIV, knjiga 1. *Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihajlovića, 1941-1942*, Beograd, 1981, broj 1.)

429 O. Ibrahimagić, *Bosna i Bošnjaci – država i narod koji su trebali nestati*, Svjetlost, Sarajevo, 1995, str. 158.

društva i bosanskohercegovačke države stvaralo je prividnu sliku nemoćnosti opstanka bosanskog jedinstva u razlikama. To se postizalo kryptoiziranjem i izgrađivanjem "muslimanskog stereotipa",⁴³⁰ putem ogovaranja, iznošenjem neutemeljenih predrasuda, izbjegavanjem društvenog komuniciranja (poznati metod sabijanja Bošnjaka u enklave), tipičnih primjera getoizacije, diskriminacije (primjeri tjeranja bošnjačke inteligencije na teške i ponižavajuće manuelne poslove), fizičkih napada i istrebljenja (mnogobrojni primjeri etničkog čišćenja).

"Osim poznatih genocida, nije prestajala anatema, osporavanje imena, jezika, nacije, kulture, a istovremeno traje besramna otimačina i krađa njihovih (bošnjačkih, o.p. A. Đ.) najvećih kulturnih i umjetničkih vrijednosti. Balade 'Hasanaginica' i 'Omer i Merima' iskazuju se kao srpske."⁴³¹

U etiketiranju Bošnjaka raznobojnom lepezom negativnosti najsvježiji primjer čine srpski orijentalisti Aleksandar Popović, Darko Tanasković, Nada Todorov, Miroljub Jeftić i Mile Nedeljković.⁴³² Oni, u službi realizacije srpskog programa nacija-države, Bošnjake predstavljaju kao ostatke prošlosti, nosioce nasilja, izdajice srpstva, a sve sa ciljem bošnjačkog izoliranja, oduzimanja prava na organizaciju života i konačno istrebljenje. "Ključna nit orijentalističke kampanje usredsređena je na ideju da muslimani pripadaju jednoj egzotičnoj i tuđoj religiji i kulturi, te da tako slijedi zaključak – oni nikada ne bi mogli imati mjesto u Evropi! Prema tome, muslimani, navodno, imaju donekle manje legitimnosti da žive u Bosni i Hercegovini nego Srbi, uprkos činjenici da su muslimani, zapravo oni koji su tu domaće stanovništvo, dok su Srbi ti koji su pri-došlice."⁴³³

U sataniziranju Bošnjaka, njihovom prikazivanju nosiocima nasilja i destrukcije u vidu islamskog fundamentalizma,⁴³⁴ srpski orijentalisti idu tako daleko da islamski fundamentalizam dijele na vjerski i laički. Oni to čine iz razloga da bi stereotipno prikazali i onaj dio bošnjačke inteligencije, koja, uvažavajući znanstvenu metodologiju, relevantno interpretira istinu

430 "Stvorili jedan tip tričavog islama i muslimanski stereotip koji se da oblikovati tako da bi muslimane izoliralo i napalo." (N. Cigar, *Uloga srpskih orijentalista u opravdanju genocida nad Muslimanima Balkana*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 2000, str. 25.)

431 A. Tanović, *Bošnjaštvo i multikulturalnost*, u: *Bosanski dub*, Sarajevo, 1999, str. 72.

432 Opširnije, N. Cigar, navedeno djelo.

433 N. Cigar, navedeno djelo, str. 27.

434 "Pojmovima zapadnog povijesno-kulturnog kruga ne može se interpretirati islam. Primjera radi, pojam 'fundamentalizam' u zapadnoj opciji njegove primjene na široku lepezu islamskog svijeta i tokove islamske misli vrlo je neodređen i varljiv. On je uzet iz kršćanskog konteksta u kojem ima vrlo različitu konotaciju." (F. Saltaga, *Islam u iskrivljenom ogledalu*, str. 58.)

o Bošnjacima i Bosni svjetskoj političkoj, znanstvenoj i kulturnoj javnosti. Još 1989. god. Miroljub Jeftić ističe: "Najopasniji vid islamskog fundamentalizma (...) laički, zato što je njegova suština skrivena pa se on veoma lako uspijeva probiti na društvenu scenu."⁴³⁵

Osporavanje Bošnjaka, iznošenjem neutemeljenih predrasuda,⁴³⁶ osporavanje njihovog imena i preslikavanje na njih arhaičnih i preživjelih negativnih slika prošlosti,⁴³⁷ imaju za cilj slabljenje bosanskog jedinstva u razlikama, a izvorište im je u primjeni moderne ideologije nacija-države. Svoje udare "progonitelji Bosne iz Bosne",⁴³⁸ kako slikovito kaže Jusuf Žiga, raspravljajući o razlozima fetišiziranja multikulturalnosti Bosne, fokusiraju na autonomne osobenosti bosanskog društva i bosanskohercegovačke države, na koju se ne mogu jednostavno prenijeti strani modeli političkog i društvenog organiziranja,⁴³⁹ već modeli izrasli iz autonomne strukture bosanskohercegovačkog društva, po mjeri čovjeka Bosne.

435 M. Jeftić, *Zašto Nijaz Duraković ne vidi islamski fundamentalizam*, Intervju, 8. novembar 1989, str. 52.

436 "Kad se bolje upozna život naših muslimana i temeljnije prouče izvjesne njihove karakterne osobine, na prvi mah pada nam u oči činjenica da oni ne vole da misle. Duh im je nekako nepokretan, inertan. Moglo bi se reći da su neprijatelji svega novog, konzervativnog do krajnosti. O traženju nečega novog s njihove strane ne može biti ni govora; tek tu su nepokretni, inertni. Shvataju, u velikoj većini, teško i skrajnjim naporom. S te strane posmatrani, naši muslimani čine danas u Bosni jednu zasebnu cjelinu, nepristupačnu, ili vrlo malo pristupačnu uticajima." (Č. Mitrinović, *Naši muslimani*, Beograd, 1926. god., navedeno prema: F. Saltaga, *Bosna i Bošnjaci u srpskoj nacionalnoj ideologiji*, SALFU, 1997, str. 247.)

437 "Sve svoje negativno iz susjedstva nabacivano je Muslimanima (Bošnjacima). Predrasude su veoma duboke. To nepriznavanje dublje je od politike etnocentrizma i glavni je problem za utemeljenje multikulturalnosti kao jednakopravnosti kultura i nacija." (A. Tanović, navedeno djelo, str. 72.)

438 J. Žiga, *Tradicija Bosne koju su izdali*, VKBI, 2001, str. 14.

439 Problemizirajući postanak Bosanske države, Nada Klajić, s pravom, predlaže "posebnu pažnju i to ne samo zato što je ona, izgleda, među svojim susjedima najstarija, nego i zato što se hrvatska ili srpska 'formula' nikako nije dala primijeniti na Bosnu" (N. Klajić, *Srednjovjekovna Bosna*, EMINEX, Zagreb, 1994, str. 5.)

III DIO

KONTROVERZE OKO NACIONALNOG IMENA

*Šta je Bošnjak? Jedna mala grana velikoga stabla Slavijana
(...)*

*Šta je Bošnjak? Jedan narod mali,
koji međ dva svijeta stajaše*

(Safvet-beg Bašagić)

III.1. Respetost između muslimanstva, neopredijeljenosti, jugoslavenstva i bošnjaštva

Jedna od specifičnosti složenog društveno-historijskog razvoja bošnjačke nacije jeste i problem imenovanja bošnjačkog nacionalnog sadržaja. Ovaj problem rezultat je, kako samog procesa izrastanja i konstituiranja bošnjačke nacije, tako i jednostranog tumačenja etničkog razvoja u Bosni i Hercegovini sa pozicija teorije nacija-države. Kada je riječ o razvoju bošnjačke nacije, neophodno je istaći da se on u određenim historijskim periodima odvijao pod jakim uticajem spoljnih činilaca. Na etnički, društveni, kulturni, politički i duhovni razvoj bošnjačke nacije često su djelovale različite povijesne tendencije. Razvoj imenovanja bošnjačke nacije bio je izložen raznim nesaglasnostima i kontroverzama. Taj proces nije moguće razumjeti bez razumijevanja svake njegove povijesne faze, u duhu vremena u kome se izražavao kao društveno-povijesna nužnost vlastite egzistencije. Kako se nacionalni razvoj ne svodi samo na etničku identifikaciju, već se, prije svega, izražava kao totalitet društvenih, historijskih, etničkih, kulturnih, političkih i duhovnih odnosa, tako se i proces razvoja bošnjačke nacije u povijesnom hodu, u pojedinim historijskim periodima, imenovao onim imenom koje je u datom društvenom trenutku, ne najadekvatnije, već društveno i povijesno najnužnije iskazivalo zasebnost bošnjačkog društvenog, kao nacionalnog bića. Ono što predstavlja živi tok povijesti, odnosno kontinuitet društvenog toka, jesu konkretna društva, odnosno narodi i nacije, sa svojim društveno-historijskim, kulturnim i duhovnim sadržajima, a ne forme u kojima se oni pojavljuju. Kontroverze nacionalnog imenovanja bošnjačke nacije rezultat su historijskog,⁴⁴⁰ ali i ukupnog društvenog i razvojnog puta bošnjaštva kao društvene i kulturno-duhovne sadržine, te spoljnih uslovljavanja, pritisaka, nerazumijevanja i blokada.⁴⁴¹ Iz tih razloga, razumijevanje

440 O historijskim aspektima razvoja bošnjačke nacije više vidi u:

E. Redžić, *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, ANU BiH, Sarajevo, 1993,

A. Sućeska, *Istorijske osnove nacionalne posebnosti bosansko-hercegovačkih Muslimana*, JIĆ, Beograd, br. 4, 1969,

A. Humo, *Istorijski i aktuelni aspekti nacionalnog položaja Muslimana*, Pregled, Sarajevo, LX/1970, 447-455.

441 "Kao kolektivitet, muslimanski etnikum u pogledu autentičnog izražavanja nacionalnog identiteta nalazio se u svojevrsnoj političkoj blokadi, čije je uklanjanje nezamislivo bez masovnog političkog otpora i pokreta." (E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, str. 77.)

kontroverzi nacionalnog imenovanja valja shvatiti kao jednu od sadržajnih i povijesnih dimenzija samog nacionalnog bitka bošnjačke nacije.

Već smo istakli da je zajedničko ime stanovništva srednjovjekovnog bosanskog društva, u njegovoj etničkoj identifikaciji, bilo Bošnjani, u jednini Bošnjnin. Bez obzira na to zajedničko ime, oni su i tada bili diferencirani u tri konfesionalne zajednice, što je predstavljalo realnu društvenu, kulturnu i duhovnu podlogu za dublje konfesionalno i etničko raslojavanje u daljem toku razvoja. Bosansko ime Bošnjnin ili Bošnjak⁴⁴² izražava niz konkretnih povijesno-društvenih sadržaja, a, prije svega bošnjačko etničko porijeklo,⁴⁴³ u srednjovjekovnom smislu, postojanje bosanske države,⁴⁴⁴ kao političkog izraza,⁴⁴⁵ bošnjačko narodno biće, bosanski jezik, domaće bosansko pismo i, na tim osnovama izraslu, bošnjačku tradiciju, izraženu u ukupnosti bosanske kulture. Taj konkretni bošnjački sadržaj izražavao se i u titulama bosanskih vladara,⁴⁴⁶ izvornoj bosanskoj duhovnosti, iskazanoj u Crkvi bosanskoj i njezinoj autentičnoj crkvenoj organizaciji,⁴⁴⁷ te u pripadnosti tlu, zemlji bosanskoj.⁴⁴⁸

Ističemo sve ove sadržaje da bismo pokazali društvenu, povijesnu, kulturnu i duhovnu utemeljenost bošnjaštva u složenoj i autohtonoj strukturi srednjovjekovnog bosanskog društva. Bošnjaštvo je, dakle, samonikli i autentični izraz zemlje Bosne, bosanskog društva, srednjovjekovnog bosanskog naroda, bosanske državnosti, bosanske kulture, bosanske tradicije, bosanske duhovnosti i ukupne bosanske povijesti.

Neophodno je napomenuti da je ime Bošnjnin, za pojedinca pripadnika srednjovjekovnog bosanskog društva, i Bošnjani kolektivno, odnosno zajedničko ime za srednjovjekovni bosanski narod, bilo opće ime za cjelokupno bosansko stanovništvo, neovisno od pripadnosti bilo kom sakralnom predanju. Jedan od ključnih povijesnih momenata bošnjačkog identificiranja dešava se susretom srednjovjekovne bosanske duhovnosti i islama, odnosno, na društvenoj ravni, uspostavom osmanskog državnog uređenja na temeljima bosanskog srednjovjekovnog društva. U tom povijesnom susretu dolazi do daljeg raslojavanja bosanskog društva, ne samo

442 "Bosansko ime: Bošnjnin ili Bošnjak. To se ime, koliko je do sada poznato, prvi put spominje u carskoj tituli Manojla Komnena od godine 1166. (...) Od svoje prve pojave, pa sve dok u drugoj polovici 19. stoljeća nisu preovladale nacionalne ideologije ovo je ime stajalo jednakopravno pojmu Srbin ili Hrvat." (M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, str. 16.)

443 "Petar, isti je Ohmučevića, po starini *Bošnjnin*," (M. Dizdar, *Antologija starih bosanskih tekstova*, ALEF, Sarajevo, 1997, str. 286.)

444 "i vsoj zemlji kraljevstva bosanskoga." (M. Dizdar, navedeno djelo, str. 125.)

445 "i kad bi se *stanak* na Milah vse *zemlje Bosne*," (M. Dizdar, navedeno djelo, str. 80.)

446 "Sije leži Stjepan *ban bosanski*," (M. Dizdar, navedeno djelo, str. 52.)

447 "I stimi ga s vsim pridasmu gospodinu didu, i njegovim strojnikom i *vsoj crkvi bosanskoj*, u njih ruke u njih' obarovanije." (M. Dizdar, navedeno djelo, str. 162.)

448 "Svobodnoga gospodina *vse zemlje bos'nske*," (M. Dizdar, navedeno djelo, str. 67.)

na socijalno-ekonomskoj osnovi, već i na konfesionalnoj, što za posljedicu ima uobličavanje demografske osnove bošnjačkog društvenog bića. Susretanjem islama, odnosno, orijentalno-islamske civilizacije i kulture, i vjere bosanske, odnosno, preovlađujuće duhovnosti srednjovjekovnog bosanskog društva, bošnjaštvo, kao narodnosna oznaka i ime, poprima nove sadržaje i dolazi u situaciju da se mora dvostruko određivati, što nije bio slučaj prije uspostave Osmanske države na prostorima srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva. Ta dvostrukost se ogleda u tome što su se kao pripadnici islamske vjere, kulture i tradicije, koju su dobrovoljno prihvatili, prema svojim sunarodnicima Bosancima drugih sakralnih predanja, iskazivali kao vjerska posebnost, ali su istovremeno prema Osmanlijama, sa kojima su bili istovjernici, iskazivali vlastitu posebnost u etničkom smislu. Zajednička karakteristika i srednjovjekovnog bosanskog društva i društva Bosne, bosanskog pašaluka, u okviru Osmanske države jeste multikonfesionalnost.⁴⁴⁹ Kao što su "bosanski krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni neprestano isticali svoju posebnost, isto tako Bošnjaci Bosne i Hercegovine ističu svoju posebnost u Osmanskoj državi. Ta posebnost je bila prisutna kao društvena stvarnost, neupitna i nepobitna, samo su načini njezinog izražavanja i imenovanja često određivani društvenim uslovima u kojima se ona izražavala, ali i adresa prema kojima se željela istaći. Zbog toga je često dolazilo do neadekvatnog naziva kojim se izražavao taj identitet. Zato se i moglo desiti da su taj isti bošnjački identitet Bosanci katoličke i pravoslavne vjere imenovali Turcima, zbog pripadnosti islamu, dok su ga Osmanlije doživljavali i imenovali bošnjačkim,⁴⁵⁰ zbog etničkog porijekla. I sami stanovnici bosanskog pašaluka, "muslimani slavenskog porijekla," sebe su prema Osmanlijama nazivali Bošnjacima, a prema inovjernim Bosancima ostali su Turci, podrazumijevajući pod tim imenom vjerski, a ne etnički sadržaj. "U samom bosanskom pašaluku, koji je u nekim razdobljima osmanske vladavine, pored današnje Bosne i Hercegovine i Sandžaka, obuhvatao i druge okolne teritorije, muslimani slavenskog porijekla i jezika i stariničkog pisma nastavljali su tradiciju državnosti srednjovjekovne Bosne pa su sebe u domovinsko-etničkom,

449 "Poznato je da je vjerski sastav stanovništva u srednjovjekovnoj Bosni bio heterogen, obilježen ne samo razlikama, već i suprotnostima između konfesija. Bogumilstvo je imalo najviše sljedbenika u svim društvenim slojevima – među seljaštvom, vlastelom i na dvoru," (E. Redžić: navedeno djelo, 22.)

450 "Iako su postojale neke dileme u vezi s njegovom etimologijom, sam naziv "Bošnjak" izveden je u duhu i u skladu sa građenjem riječi bosanskog jezika: Bosn-jak, Bošnjak, tj. nastavkom *-ak, -jak*, dodanim na osnovu *bosn* od imena zemlje i njene središnje rijeke, slično nazivu 'Bošnjanin', koji je od iste osnove izveden nastavkom *-anin, -janin*. U Srpskom rječniku Vuka Karadžića uz ove nazive, koje nalazimo u spomenicima kao jedine etnonime u srednjovjekovnoj državi Bosni, data su slijedeća objašnjenja: 'Böšnjk, Bošnjka, m. Der Bosnier, Bosnus homo.cf. /Bošnjanin/Bosanać/Bosanlija.'Bošnjanin m. der Bosnier, Bosnius/ vide Bošnjak/: Janko gleda Relju Bošnjanin'" (M. Rizvić, *Bosna i Bošnjaci jezik i pismo*, Preporod, Sarajevo, 1999, str. 16.)

političkom i jezičkom smislu nazivali Bošnjacima, diferencirajući se tako prema Turcima i vlastima u Carigradu.”⁴⁵¹

Bošnjaštvo, kao etničko-nacionalna sadržina, već više od jednog stoljeća izaziva pažnju teorijske analize i definiranja. Safvet-beg Bašagić⁴⁵² sigurno je jedan od utemeljivača teorije nacionalnog bošnjaštva. Djelima “Kratka uputa u povijest Bosne i Hercegovine (1463-1850)”, objavljenim 1910. god., i “Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti”, objavljenim 1912. god., te ukupnim kulturno-književnim i političkim radom, dao je značajan doprinos afirmaciji bošnjaštva kao nacionalnog osjećaja i realnog društvenog sadržaja. Istina, Bašagić će znatno više svojim književnim radom poticati, ukazivati i iskazivati bošnjaštvo kao narodni osjećaj, dok će, na drugoj strani, svojim političkim djelovanjem i opredjeljenjem stvarati zabunu i upitnost. Bašagić je primjer povijesne stvarnosti, odnosno društveno-historijske nužde u kojoj su djelovali bošnjački intelektualci na prijelazu 19. u 20. stoljeće. Upečatljiv primjer Bašagićevog bošnjačkog opredjeljenja iskazan je u njegovom književnom radu, ponajprije u pjesmama “Bošnjak” i “Bošnjaku”.⁴⁵³

451 M. Rizvić, *Bosna i Bošnjaci jezik i pismo*, Preporod, Sarajevo, 1999, str. 17.

452 Analizirajući Bašagićev značaj u afirmiranju bošnjačke ideje E. Redžić njegovu misao karakterizira kao “bošnjačko romantičarstvo koje je, kao i svako drugo romantičarstvo, nosilo i elemente nestrpljivosti i šovinizma, nije stvorilo bošnjačku naciju, ali je činilo stepenicu u njenom formiranju.” (E. Redžić, navedeno djelo, str. 23.)

453 *Bošnjaku*.

Primi pozdrav, premili spomene,
Od gorštaka sa studene st'jene
Gdje-no soko sokolice leže.
Gdje-no zemlja krvnu braću steže,
Gdje se bolji očekuju dani,
Gdje se štuju svoji velikani.

Ti poleće nebu pod oblake,
Da ugrabiš žarkom suncu trake
I sneseš ih u gnijezdo milo.
Ha, “Bošnjače” sretno tebi bilo!
Miloj Bosni stani na medniku
Miloj Bosni na ponos i diku!
Moj “Bošnjače”, oka sokolova,
Dosta slatkih prespavismo snova
Dosta ljutih preboljesmo rana
Kroz nekoliko godina dana.
Već je hora, koja doći mora,
Da poletiš kao soko sivi,
Da povikneš: jošte “Bošnjak” živi;
Jošte živi, mrijet mu se neće,
Dok se zemlja oko sunca kreće.

Znač “Bošnjače” nije davno bilo,
Sveg mi sv'jeta! nema petnest ljeta,
Kad u našoj Bosni ponositoj
I junačkoj zemlji Hercegovoj
Od Trebinja do brodskih vrata
Nije bilo Srba ni Hrvata.
A danas se kroza svoje hire
Oba stranca ko u svome šire.
I još nešto, čemu oko vješto,
Hrabri ponos i srce junačko
Nada sve se začuditi mora:
Oba su nas gosta saletila,
Da nam otmu najsvetije blago
Naše ime ponosno i drago;
Eto hore šećer razgovore!

Kucnuo je časak odlučnosti,
Da kliknemo i mi u radosti:
Zdravo sine, mile domovine,
Naš junače, ponosni “Bošnjače”!
Pozdravlja te sa krša viteže,
Živi, živi na hiljade ljeta!
Miloj majci na radost i diku,
Boreći se za otajstva sveta.

S.B., *Bošnjak*, broj 2, 1891, str. 2.

Značajan znanstveni doprinos u interpretaciji bošnjaštva u bosanskohercegovačkoj historiografiji i sociološko-politološkoj literaturi dali su: Muhamed Hadžijahić, Mustafa Imamović, Rusmir Mahmutćehajić, Enver Redžić, Avdo Sućeska, Adem Handžić i Vlado Jokanović.

U svojoj *Historiji Bošnjaka*,⁴⁵⁴ koristeći obimnu historijsku građu, te iznoseći mnogobrojne historijske činjenice, M. Imamović od početka srednjovjekovne bosanske države, preko perioda osmanske vladavine, austrougarskog razdoblja, Prvog svjetskog rata, izgradnje i trajanja jugoslavenske države, Drugog svjetskog rata, te razdoblja 1945-1990, pokazuje društveno-političke prilike razvoja bošnjačkog nacionalnog bića, sa svim otporima i zaprekama koje su mu stajale na putu. Vrlo značajna povijesna činjenica, koja je uticala na bošnjačko nacionalno profiliranje jeste list "Bošnjak",⁴⁵⁵ na koji ukazuje M. Imamović.⁴⁵⁶ "List je prvo zastupao bošnjaštvo koje bi obuhvatalo ne samo Muslimane (Bošnjake, op. A. Đ.) nego i Srbe i Hrvate, tj. pravoslavne i katolike. Ubrzo je shvatio da su pravoslavni i katolici već prihvatili srpsku i hrvatsku nacionalnu ideju, pa se njegovo bošnjaštvo svelo na Muslimane. Bošnjak je ostao po strani od muslimanskog građanskog političkog pokreta koji je izrastao iz borbe za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju."⁴⁵⁷ Iako se i sam list "Bošnjak" u svom programskom opredjeljenju kolebao između muslimanstva i bošnjaštva, to niukom slučaju nije značilo umanjivanje ideje bošnjaštva⁴⁵⁸ kao nacionalnog opredjeljenja bosanskih Muslimana.

Poseban značaj list je imao u animiranju Bošnjaka da se uključe u privredne, društvene i političke reforme koje je donijela austrougarska država. "U polemici sa raznim listovima 'Bošnjak' je formulirao svoje shvatanje bošnjaštva i njegove istorijske korijene. Prema 'Bošnjaku', elementi narodne identifikacije su jezik i slavensko porijeklo, a faktori koji su odvojili Bošnjake od ostalih naroda su klima, mjesni običaji i vjera."⁴⁵⁹ Dajući iscrpnu analizu pisanja lista "Bošnjak", Imamović je i

454 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo, 1997.

455 List "Bošnjak" pokrenuo je Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak 1891. godine. Izlazio je u Sarajevu do 1910. godine. Vlasnici lista, pored M. Kapetanovića, bili su Jusuf i Ešref Filipović. Pored vlasnika, list su uređivali još i Hilmi Muhibić, Edhem Mulabdić, Šukri Kasumović i Mehmed Senai Softić.

456 M. Imamović, *List Bošnjak i pitanje nacionalne identifikacije Muslimana*, u: Zbornik radova Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Institut za književnost, Sarajevo, 1992, 137-161.

457 M. Imamović, navedeno djelo, str. 138.

458 "Bošnjak je na prvom mjestu nastojao suzbiti i onemogućiti uticaj srpske i hrvatske nacionalne propagande među Muslimanima. S tim u vezi, list je odlučno isticao da 'mi njihovu narodnost ne preziremo' i da 'nikada nećemo zaniijekati da nismo od jugoslovenskog plemena' ali da ostajemo Bošnjaci kao što su nam bili pradjedovi i ništa drugo." (M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH od 1878-1914*, Svjetlost, Sarajevo, 1976.)

459 M. Imamović, *List Bošnjak i pitanje nacionalne identifikacije Muslimana*, str. 142.

analizom konkretnih historijskih činjenica ukazao i pokazao na društveno-historijske i kulturne korijene bošnjačkog nacionalnog bića. I pored nedosljednosti između bošnjačkog i muslimanskog imena, list nedvosmisleno ukazuje na puteve samoidentifikacije Bošnjaka. Bošnjačka posebnost se ogledala, između ostalog, i u mogućnosti dijela bošnjačke laičke inteligencije da u duhu zapadnoevropskih civilizacijskih tokova pokrene list "Bošnjak" u kome će na narodnom jeziku i narodnim pismom⁴⁶⁰ omogućiti bošnjačkoj književnoj, političkoj i publicističkoj inteligenciji da iznese svoje stavove o sebi i narodu kome pripada.

Primjer bošnjačke rasetosti između bošnjaštva i njemu suprotstavljenih nacionalnih ideologija, te rasetosti bošnjačke inteligencije između bošnjaštva i srpske nacionalne ideje, najbolje se vidi iz polemičkih pjesama Muse Ćazima Ćatića i Avde S. Karabegovića.⁴⁶¹ Ovakva politička i etnička rasetost u imenovanju bošnjačkog nacionalnog bića nije bila rezultat upitnosti bošnjačkog nacionalnog sadržaja, već, prije svega, rezultat složenosti povijesno-društvenih uslova samorealizacije bošnjaštva kao nacionalnog identiteta bosanskog multietničkog društva.

Bošnjaštvom, kao predmetom znanstvenog interesiranja, analize i definiranja, bavio se i E. Redžić.⁴⁶² On, prije svega, nastoji rasvijetliti historijske dimenzije i kontroverze konstituiranja i razvoja bošnjačke nacije, te utvrditi povijesnu, vrijednosnu i sadržajnu razliku među pojmovima Bosanac i Bošnjak.⁴⁶³ Redžić izričito tvrdi da nema Bošnjaka, u etničkom smislu, bez Bosne i jasno pokazuje dominantan uticaj islamsko-orijentalne kulture u etničkom uobličavanju muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Za razliku od mnogih drugih historiografa, Redžić skreće pažnju na romantičarsko djelovanje bosanskomuslimanskog plemstva o superiornosti bošnjačkog naroda nad

460 Prvi Bošnjak koji je pored arebice i ćirilice, objavio i svoj rad latinicom bio je Mehmed-beg Kapetanović. On je 1883. godine objavio svoj rad *Pouka o lijepom i ružnom ponašanju*. (usporedi: M. Imamović, *List Bošnjak i pitanje nacionalne identifikacije muslimana*, navedeno djelo, str. 138.)

461 Avdo S. Karabegović je u "Brankovu kolu" br. 32. i 33. od 27. 08. 1903. god. objavio pjesmu Musi Ćatiću: "Sad poreci što si reko, /Da ne kaljam mača svoga/ Priznaj slavu srpskog sina/ I handžara srbinskoga." Na ovu pjesmu odgovorio je Musa Ćazim Ćatić pjesmom "Ja sam Bošnjak": "Ja sam Bošnjak dičan junak/ Vjeran svetom dinu svome/ Vjeran slavi svojih djeda/ I narodu Bosanskome." ("Bošnjak", god. XIII, br. 36. od 03. 11. 1903.)

462 E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini pred delegacijama carskog vijeća Austro-Ugarske monarhije, u: Prilozi o nacionalnom pitanju*, Svjetlost, Sarajevo, 1963, str. 26-53. *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, ANUBiH, Sarajevo, 2000.

463 "Pojmovi Bosanac i Bošnjak, kao i njihovi atributski izrazi, različiti su povijesno, po vrijednosti i sadržajno. Svaki stanovnik Bosne je i Bosanac, ali svaki stanovnik Bosne nije Bošnjak. Međutim, kao stanovnici Bosne svi Bošnjaci su Bosanci. Bosanski Srbi i bosanski Hrvati su Bosanci kao što su i Bošnjaci." (E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, str.17.)

Bosancima nemuslimanima. Misao nacionalnog bošnjačkog romantizma, po Redžiću, prenesena je iz starije bošnjačke historiografije, čiji je predstavnik Safvet-beg Bašagić, u bošnjačku historijsku publicistiku. Imenujući prihvatanje islama islamizacijom, Redžić tvrdi da je to bio dugotrajan, neravnomjeran i postupan proces, koji je obuhvatio cjelokupno bosansko stanovništvo, i katoličko i pravoslavno, a ne samo "bogumilsko". Redžić tvrdi da se vjerska struktura u Bosni poslije toga mijenja, te da je pojava bošnjačkog naroda, promatrana historijski, vezana upravo za početak osmanske državne vlasti u Bosni. "U uslovima i tokovima islamizacije formirao se bošnjačko-muslimanski etnos, čiju je osnovu činio srednjovjekovni bosanski narod imenom Bošnjani, da bi mu islam odredio njegov duhovni integritet. To međutim, nisu bila dva procesa već jedinstven proces stapanja ovih fenomena, čiji je rezultat novi istorijski fenomen – bošnjački narod. (istakao A. Đ.). Proces konstituisanja bošnjačkog naroda nije paralelan formiranju bošnjačke etničko-nacionalne svijesti, koji je kao oblik društvene svijesti imao svoj autonomni tok, svoje istorijske komponente i sadržaje. Dok je pojava bošnjačkog naroda u istorijskom smislu vezana za početak osmanske vladavine u Bosni, za proces njene stabilizacije, kao i za razdoblje širenja i prihvatanja islama kao religije bošnjačkog stanovništva, formiranje i afirmiranje bošnjačke nacionalne svijesti pripada novijem periodu bošnjačke istorije."⁴⁶⁴

Doprinos rasvjetljavanju fenomena bošnjaštva u razdoblju osmanske vladavine u Bosni dao je i Vlado Jakanović.⁴⁶⁵ Polazeći od teorije klasne diferencijacije društva, Jakanović ideju bošnjaštva veže za bosansku feudalnu klasu, bosanske kapetane i ajane, čiji je cilj da afirmacijom te ideje učvrste feudalni poredak u Bosni. Jedan od elemenata dosezanja toga cilja je i postizanje određene autonomije Bosne i Hercegovine u odnosu na centralnu osmansku vlast. Konsultirajući autore koji su se do tada bavili ovim pitanjem, a prije svih, Špiru Kulišića,⁴⁶⁶ Atifa Purivatru,⁴⁶⁷ Šukriju Kurtovića,⁴⁶⁸ Ahmeda Muratbegovića,⁴⁶⁹ Suljagu Salihagića⁴⁷⁰ i Envera Redžića,⁴⁷¹ Jakanović konstatira da je problem bošnjaštva usko povezan sa problemom nacionalnog opredjeljivanja Muslimana. "Istorijski

464 E. Redžić, navedeno djelo, 20. i 21.

465 V. Jakanović, *Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta*, Pregled, br. 8-9, 1968.

466 Š. Kulišić, *Razmatranje o porijeklu muslimana u BiH*, GZM, NS VII, Sarajevo, 1953.

467 A. Purivatra, *Neke specifičnosti nacionalnog pitanja*, Pregled, Sarajevo, 4/1964.

468 Š. Kurtović, *O nacionalizovanju Muslimana*, Sarajevo, 1914.

469 A. Muradbegović, *Problem jugoslovenske muslimanske izolacije*, Zagreb, 1921.

470 S. Salihagić, *Mi bosansko-hercegovački Muslimani u krilu jugoslovenske nacije*, B. Luka, 1940.

471 E. Redžić, *Prilozi o nacionalnom pitanju*, Svjetlost, Sarajevo, 1963.

prikaz evolucije 'nastanka i razvoja' ovog društvenog fenomena koji se svojevremeno zvao Bošnjaci, bosanski narod, a u novije vrijeme Muslimani Bosne i Hercegovine, trebalo bi da bar u najkraćim crtama ukaže na one konstitutivne elemente koji čine kičmenu sadržinu ovog fenomena."⁴⁷²

Bez obzira na to što smatra da se ideja bošnjaštva "degenerisala," kako to Jokanović ističe, važno je istaći i njegovo ispravno zapažanje "da je bošnjaštvo kao etnički individualitet pojava koja se razvila naslonom na teritorijalno-politički individualitet srednjovjekovne Bosne."⁴⁷³ Pokušavajući da uzroke bošnjaštva, kao nacionalnog individualiteta, što više otkrije u društvenoj stvarnosti, gdje i jeste bošnjačko utemeljenje, Jokanović navodi deset uslova, odnosno, faktora,⁴⁷⁴ koji su uticali na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta. Bošnjaštvo, kao etnička zajednica, kako je razumijeva Jokanović, sa ideologijom islama, dodatoj ideologiji bošnjaštva, bilo je ideja i praksa bosanskohercegovačkih muslimana.

Muhamed Hadžijahić⁴⁷⁵ jedan je od autora koji je, koristeći se mnoštvom historijskih izvora, te navodeći mišljenja mnogobrojnih autora, pokušao svestrano rasvijetliti genezu nacionalnog pitanja "bosanskih muslimana." Ispravno zaključujući da se nacionalno diferenciranje u Bosni i Hercegovini vršilo na konfesionalnoj osnovi; Hadžijahić konstatuje da se objašnjenje nacionalnog bića "bosanskih muslimana," ne može raspravljati

472 V. Jokanović, *Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta*, Pregled, br. 8/1968, Sarajevo, str. 138.

473 V. Jokanović, navedeno djelo, str. 149.

474 "1) Naslijeđeno shvatanje naziva Bošnjakin, kao teritorijalno-političke pripadnosti srednjovjekovnoj bosanskoj državi, koja se smatrala uklopljenom u tursko carstvo i dobila naziv bosanski pašaluk (ejalet) vilajet;

2) Osvajački karakter turskog carstva kao muslimanske države koji je uslovio i razvio postojanje i učvršćivanje snažne i ratoborne feudalne klase u Bosni;

3) Teokratski karakter turske države;

4) Krajiški karakter bosanskog pašaluka;

5) Islamizacija;

6) Osoben položaj bosanskog plemstva;

7) Proces čišćenja;

8) Nastanak kapetanija i njihova uloga;

9) Nastanak lokalne vlasti – ajanluka u uslovima postojanja kapetanija;

10) Ekonomska kriza turskog carstva izolovanog od evropskog razvitka."

(V. Jokanović, navedeno djelo, str. 149)

475 Muhamed Hadžijahić (1918-1986) rođen je u Sarajevu. Osnovno i srednje obrazovanje stekao je u Sarajevu, a pravni fakultet završio u Zagrebu. Objavio je značajne radove na temu etnogeneze Bošnjaka, Bosne i islama. Najznačajnija djela su mu:

Porijeklo bosanskih Muslimana (1970),

Od tradicije do identiteta (1974),

Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini (1977).

Mnogi ga smatraju prvim bosanskim političkim historičarem.

odvojeno od nacionalnog razvoja svih nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini. Analizirajući nacionalni razvoj općenito u Bosni i Hercegovini, Hadžijahić konstatira da "je jedna od karakteristika da nije bilo potrebnih uslova da se oformi posebna bosanska nacija, uprkos nekim pokušajima da se to učini. Dalje je značajno da su impulsi koji su imali za rezultat pojavu srpske i hrvatske nacionalne ideologije u Bosni dolazili izvana iz Srbije i Hrvatske."⁴⁷⁶ Hadžijahić svestrano analizira i fenomen bošnjaštva kao nacionalne kategorije⁴⁷⁷ i, što je posebno značajno istaći, pravi razliku između nacionalnog bošnjaštva, za čije najznačajnije predstavnike smatra Antuna Kneževića i Ivana Franu Jukića,⁴⁷⁸ i "muslimanskog bošnjaštva",⁴⁷⁹ za čijeg najznačajnijeg ideologa imenuje Mehmedbega Kapetanovića. Hadžijahić izvorno citira Kneževića,⁴⁸⁰ koji Bosnu i Bošnjake brani od mađarskih, srpskih i hrvatskih aspiracija. Kada je riječ o društvenoj i političkoj misli fra Antuna Kneževića⁴⁸¹, neophodno je istaći da on pored toga što se svesrdno zalagao za državno-pravnu i narodnu samostalnost Bosne i Hercegovine, istovremeno zastupa tezu da Bošnjaci predstavljaju zasebnu bosanskohercegovačku narodnost, te da nisu ni Turci, ni Srbi, ni Hrvati. Knežević pripada onoj grupi mislilaca koji sve stanovnike Bosne, bez obzira na religijsku pripadnost, smatra pripadnicima bošnjačke nacije. On to nedvosmisleno izražava stavom da "svaki za se neka Boga odgovara zbog vjere; ali se bratski složimo u narodnosti!"⁴⁸² Dakle, Knežević jasno izražava nacionalno jedinstvo Bošnjaka, bez obzira na religijsku različitost. Veoma je značajan i Kneževićev stav o 14-stoljetnom zajedničkom egzistiranju Bosne, bošnjaštva i bosanskog jezika, kao autohtonih, povijesno-društvenih i duhovno-kulturnih identiteta koji se neraskidivom zajedničkom egzistencijom nužno uslovljavaju i određuju.

"Nepovezano i nezavisno od akcije Jukića, Kneževića i ostalih, u uslovima kad se bio već dobro učvrstio srpski nacionalizam, a hrvatski sve više potiskivao bošnjaštvo kod katolika, javljaju se i sa muslimanske strane pokušaji da se stvori jedna bosanska nacionalna ideologija. Pokušaji s muslimanske strane, istina, činjeni su već za turskog vremena, no

476 M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta...*, str. 5.

477 M. Hadžijahić, navedeno djelo, 32-46.

478 O Jukićevom shvatanju bošnjaštva vidi: I. F. Jukić, *Putopisi i istorijsko-etnografski radovi*, Svjetlost, Sarajevo, 1953.

479 M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 36-37.

480 "Pad Bosne (1463). *Napisao za mladež bosansku O. Antun Knežević, Bošnjak iz Varcera, u Senju*, 1886. god., pridgovor."

481 Fra Antun Knežević rođen je 1834. god. u Varcar-Vakufu. Poznatija djela su mu: *Krvava knjiga ili spomenik na 405 godina, poslije propasti slavnog kraljevstva bosanskoga*, Zagreb 1869.

Pad Bosne (1463), Napisao za mladež bosansku, Senj, 1886.

Otci kraljevstva bosanskoga, Vienac, 3/1871.

482 A. Knežević, *Krvava knjiga*, str. 41.

najistaknutijim predstavnikom takvog ideološkog naziranja valja smatrati Mehmed-bega Kapetanovića.”⁴⁸³ Cijeneci i uvažavajući Hadžijahićevo doprinos rasvjetljavanju “geneze nacionalnog pitanja bosanskih muslimana”, smatramo da njegovo razumijevanje ideje i prakse bošnjaštva pobuđuje preispitivanje u onom dijelu u kojem ga on imenuje pridjevom “muslimanskog bošnjaštva”. Bošnjačka nacionalna ideologija, ni kod jednog od svojih protagonista, pa ni kod Mehmed-bega Kapetanovića, nije iz svoje sadržine isključivala niti i jednog građanina Bosne i Hercegovine. Drugo je pitanje što su se stanovnici Bosne i Hercegovine katoličke i pravoslavne vjeroispovijesti manje ili nikako osjećali Bošnjacima, već su pod uticajem nacionalnih ideologija iz Srbije i Hrvatske bili bliže ili potpuno nacionalno opredijeljeni kao Srbi i Hrvati. Ostali dio bosanskohercegovačkog stanovništva, istina u ogromnoj većini islamske vjeroispovijesti, ostali su pri svom autohtonom nacionalnom bošnjačkom osjećaju. Dakle, ovdje je vrlo diskutabilno govoriti o “muslimanskom” bošnjaštvu, jer je bošnjaštvo nacionalna oznaka, autentičan društveni sadržaj, koji u sebi ima konkretne društveno-historijske i duhovno-kulturne sadržaje. Ti sadržaji, pored islamske, odnosno muslimanske komponente, imaju još i etničke, historijske, tradicijske, običajne, jezičke, političke i geografske karakteristike. Dakle, islamska komponenta samo je jedan dio ukupnog povijesno-društvenog sadržaja bošnjačkog nacionalnog bića. Muslimanska, odnosno islamska, dimenzija tog bića, često, a posebno u periodu od početka 20. stoljeća do 1992. godine, bila je glavna odrednica imenovanja bošnjačke nacije. Na putu svog nacionalnog samoizrastanja, Bošnjaci su, pod uticajem susretanja sa različitim kulturno-civilizacijskim krugovima, različitim političkih interesa, a ponekad i vlastitog “nerazumijevanja,” bili u situaciji da svoj nacionalni identitet imenuju različitim imenima. Najslikovitiji i najadekvatniji primjer bošnjačkog, srpskog i hrvatskog nacionalnog diferenciranja na razmeđu 19. i 20. stoljeća, te pokušaja nacionaliziranja Bošnjaka daje Ild Bogdanov (Josip Ljubić).⁴⁸⁴

483 M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 35-36.

484 “Kad se Bosna i Hercegovina iz stoljetnog sna prenuła na život, pohitaše Srbi i rekoše Bošnjacima: ‘amo k nama, vi ste Srbi!’ Kad to opaziše Hrvati, pohitaše i oni i rekoše Bošnjacima: ‘ne k Srbima već k nama, vi ste Hrvati!’ al Bošnjaci nijesu bili lude. Prije nego što bi se odlučili il’ na desno il’ na lijevo, prohtjelo im se da vide je li ta hitnja ‘bratska ljubav’, ili ‘što drugo’, pa kad vidješe ‘o čemu se radi’ tad jednostavno, logično, sasma logično, dodoše do zaključka: ‘ni amo ni tamo već svak za se’. Evo logike, kojom se poslužiše: ‘Kad se Hrvati i Srbi smatraju ‘dva’ naroda a jezik im je isti, zašto ne bi i mi kad govorimo kao i oni, bili ‘treći’ narod? Kad Srbi i Hrvati kažu, da ne mogu da budu isti narod, jer su im ‘dva’ imena, zašto ne bi i mi, kad nam je ime drugačije nego li njihovo, bili ‘treći’ narod? Kad Srbi i Hrvati kažu da ne mogu da budu isti narod, jer su jedni pravoslavni a drugi katolici, zašto ne bi i mi, kad smo muhamedovci, bili ‘treći’ narod? Ovo je ‘geneza’ Bošnjaštva.” (Ild Bogdanov, *Spor između Srba i Hrvata*, Zadar, 1895. god. navedeno prema: A. Isaković, navedeno djelo, str. 24-25.)

Nacionalno ime Musliman⁴⁸⁵ za bošnjački nacionalni sadržaj rezultat je specifičnog razvojnog puta u složenoj društveno-historijskoj strukturi Bosne i Hercegovine i šireg okruženja, te historijske nužnosti, proizašle iz nacionalističkih ideologija nastalih izvan Bosne. Zbog specifičnog društvenog bića, suprotstavljenosti političkih interesa, dogmatskih primjena teorija o naciji, razvile su se i različite teorije tumačenja konstituiranja, razvoja i imenovanja bošnjačke nacije.

Iscrpno, koristeći mnogo historijskih izvora i literature, M. Hadžijahić identifikaciju Bošnjaka kao nacije razumijeva u širem društveno-povijesnom i duhovno-kulturnom kontekstu, ne svodeći je samo na proces prihvatanja islama. Iako tvrdi da se začeci bošnjačkog nacionalnog bića mogu naći i prije početka islamizacije, on naglašava da se, kada su u pitanju muslimani Bosne i Hercegovine, "stvari ne smiju simplificirati."⁴⁸⁶ Kao dokaz za svoju tvrdnju Hadžijahić ističe činjenicu da su u procesu prihvatanja islama u Bosni i Hercegovini učestvovali njezini srednjovjekovni stanovnici iz sve tri konfesionalne zajednice, a ne samo pripadnici Crkve bosanske. "Svi pripadnici Crkve bosanske nisu primili islam prilikom turskog osvajanja Bosne. Veliki dio pristalica ove crkve izbjegao je iz zemlje."⁴⁸⁷ Isticanjem ove činjenice, Hadžijahić želi naglasiti široku socijalnu osnovu prihvatanja islama, a time i široku socijalnu osnovu etničkog bića "Bosanskih muslimana". On također ističe jednu vrlo značajnu, a kod drugih autora rijetko spominjanu, historijsku istinu da prisustvo islama i muslimana na Balkanu i u Bosni i Hercegovini datira od prije dolaska Osmanske države na ove prostore.⁴⁸⁸ Ova činjenica, iako ne utiče direktno na etničku sadržinu današnjih Bošnjaka, značajna je kao historijski i društveni podatak, sa ciljem razumijevanja općih društvenih pretpostavki ukorjenjivanja islamske kulture i civilizacije, preko procesa prihvatanja islama na južnoslovenskim prostorima. Analizirajući etničke, vjerske i političke posljedice prihvatanja islama, kao odlučujućeg društveno-idejnog procesa u diferenciranju "bosanskih

485 Objašnjavajući etničko značenje naziva musliman, M. Imamović ističe: "Naziv musliman potiče od arapske riječi muslim, što je particip aktiva od riječi islam, a u značenju 'predati se bogu'. Riječ *musliman* je perzijski plural od arapskog muslim, a označava pripadnika islamske vjere. Ovaj persijski plural se u turskom (*müsliman*) u našem jeziku upotrebljava kao singular. U posebnim povijesnim prilikama taj je pojam na jugoslovenskom geopolitičkom prostoru dobio u posljednjih sto godina značenje etničke, odnosno nacionalne oznake slavenskog muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini i dijelovima Srbije i Crne Gore." (M. Imamović, *O historiji bošnjačkog pokušaja*; u: *Muslimani i bošnjaštvo*, Muslimanska biblioteka, Sarajevo, 1991, str. 34.)

486 M. Hadžijahić, *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*, str. 40.

487 M. Hadžijahić, navedno djelo, str. 40.

488 "Namjera nam je da ukažemo da s muslimanskim narodima i s islamom balkanski i južnoslovenski narodi dolaze u kontakte još mnogo prije nego što se javljaju preci današnjeg islamskog stanovništva na Balkanu" (M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 19.)

Muslimana" od drugih naroda u Bosni i Hercegovini, Hadžijahić ističe i niz drugih, vrlo značajnih, elemenata,⁴⁸⁹ koji imaju vrlo važnu ulogu u konstituiranju Bošnjaka, kao etničkog i političkog identiteta. Uticaj svakog od ovih elemenata Hadžijahić iscrpno analizira, no, mi smatramo posebno značajnim istaći prihvatanje Osmanske države i uzimanje bošnjačke djece u adžami-oglane.

Osmanska država, kao islamska, oformljena je na univerzalističkom poimanju države, a svoje teorijsko-idejno utemeljenje ima u islamskoj doktrini. Prihvatajući takvu državu kao svoju, Bošnjaci, zajedno sa drugim narodima, mogli su nesmetano da iskazuju svoju vjersku identifikaciju, kao i sve druge elemente svog društvenog bića. Cjelokupna narodna tradicija "bosanskih Muslimana" prožeta je ideologijom o Bosni kao bedemu Osmanskog carstva, gdje je odbrana dina (vjere), devleta (države) istovremeno značila i odbranu vlastitog života, časti i imovine. Taj momenat odigrao je značajnu ulogu u izgrađivanju sebe kao posebnosti, nacionalnog osjećanja, svijesti o vlastitosti i vlastitog značaja unutar Osmanske države.

O primanju bosanskih mladića u adžami-oglane u dosadašnjoj historijskoj i sociološkoj znanosti govoreno je u negativnom kontekstu. Za neke je to bio "danak u krvi", jer su se u principu u adžami-oglane primala kršćanska djeca. Sa Bosancima koji su primili islam bio je drugi slučaj. Oni su "Bosanci, primivši islam, zatražili od sultana Fatiha, 'nek se i iz naše zemlje kupe adžami-oglan'.⁴⁹⁰ Bosanci, primljeni u adžami-oglane, dospijevali su do visokih položaja širom Osmanskog carstva, što je kod "islamskih Bosanaca"⁴⁹¹ stvaralo osjećaj ponosa prema Osmanskoj državi, ljubav prema zavičaju, kao užoj domovini, i niz drugih činilaca koji su jačali kohezionu snagu zasebne društvene, kao narodne, zajednice u Bosni i Hercegovini. Kako je osjećaj solidarnosti snažno naglašen u islamu, on je realiziran kao koheziona veza unutar zajednice Bošnjaka, a i kao osjećaj bliskosti i povezanosti sa ostalim muslimanima Osmanskog carstva. Bliskost Bošnjaka sa Osmanskom državom ne treba shvatiti kao nešto što je svojstveno samo Bošnjacima. Analogne simpatije imali su i Srbi i Crnogorci prema Rusiji i bosanskohercegovački Hrvati prema Austro-

489 Pored prihvatanja islama, Hadžijahić ističe i sljedeće momente:

- a) prihvatanje Osmanske carevine kao državnog okvira;
- b) postojanje privilegija o uzimanju djece u adžami-oglane;
- c) afirmacija Bosanaca u javnom životu Carevine;
- d) ekspanzija u Podunavlje;
- e) očuvanje teritorijalnog integriteta i posebnost položaja Bosne;
- f) odbrana Carstva i Bosne od teritorijalnog zauzimanja susjednih država;
- g) borba protiv reformi." (M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 99.)

490 M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 103.

491 M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 103.

-Ugarskoj.⁴⁹² Ovi osjećaji uticali su na etničko diferenciranje u Bosni i Hercegovini.

Sva naprijed iznesena teorijska mišljenja o genezi razvoja autohtonog i autentičnog bošnjačkog nacionalnog subjektiviteta nedvosmisleno ukazuju na to da se Bošnjaci u svom srednjovjekovnom trajanju imenuju Bošnjanima. U osmanskome periodu oni su Bošnjaci, prije svega, prema Turcima i prema sebi, dok su za domaće inovjernike bosanski Turci ili, jednostavno, Muslimani.

Vrlo je malo autora u Bosni i Hercegovini koji su negirali nacionalnu posebnost Bošnjaka, ali je znatan broj onih koji su, objašnjavajući tu posebnost, iskazivali je kao "etničku cjelinu," "etničku grupu," "etničku zajednicu," "muslimanski narod," "muslimansko društvo," "muslimanski Slaveni," "islamski Bošnjaci." Posebno je značajno istaći, što pokazuje cjelokupni društveno-kulturni i povijesno-civilizacijski razvoj Bošnjaka, da su se oni uvijek posebno osjećali i identificirali, kao i druga dva naroda Bosne i Hercegovine. "Kao samostalna i posebna etnička zajednica, sa svim relevantnim atributima, oni u nacionalnom smislu nisu ni Srbi ni Hrvati, niti 'neopredijeljeni', već svjesni svog etničkog (nacionalnog) personaliteta predstavljaju u srpsko-hrvatskom jezičkom području etničku posebnost, kao što su na sličan način srpska, crnogorska i hrvatska nacija."⁴⁹³ Značajan doprinos u rasvjetljavanju etničkog imena Musliman, kao jedne od razvojnih faza imenovanja bošnjačke nacije, svojim teorijskim radom dali su Atif Purivatra,⁴⁹⁴ Salim Ćerić,⁴⁹⁵ Muhamed Hadžijahić,⁴⁹⁶ Mustafa Imamović,⁴⁹⁷ Branislav Đurđev,⁴⁹⁸ Nedim Filipović,⁴⁹⁹ Avdo Sućeska⁵⁰⁰ i Špiro Kulišić.⁵⁰¹

Iznoseći svoje ocjene "o nekim koncepcijama o nacionalnom 'opredjeljenju' Muslimana," Purivatra se kritički osvrće na ideološka i

492 "Dovoljno je poznato da su se naročito u tursko doba, ali i kasnije, bosanski Srbi oslanjali na pravoslavnu Rusiju koju su smatrali zaštitnicom, kao što je to bio slučaj i sa bosanskohercegovačkim Hrvatima u odnosu na Austro-Ugarsku" (M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 118.)

493 A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvoj Muslimana*, Svjetlost, Sarajevo, 1970, str. 10.

494 A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvoj Muslimana*, Svjetlost, Sarajevo, 1970.

495 S. Ćerić, *Muslimani srpsko-hrvatskog jezika*, Svjetlost, Sarajevo, 1968.

496 M. Hadžijahić, *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo, 1991.

497 M. Imamović, *O uvođenju naziva Musliman*, Odjek, br. 7, 1. 04. 1969., Sarajevo.

498 B. Đurđev, *Neke napomene o problemu etničkog razvitka u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Institut za istoriju, Prilozi 1-2, Sarajevo, 1975-76.

499 N. Filipović, *O problemu društvenog i etničkog razvitka u doba osmanske vlasti*, ANU BiH, Sarajevo, 1975.

500 A. Sućeska, *Položaj bosanskih muslimana u osmanskoj državi*, Pregled, br. 5/1974, Sarajevo.

501 Š. Kulišić, *Razmatranje o porijeklu muslimana u Bosni i Hercegovini*, GZM, Sarajevo, 1953.

teorijska gledišta koja ili potpuno negiraju bošnjačku nacionalnu posebnost⁵⁰² ili na krajnje ideologiziran način “nacionaliziranju” Muslimane.⁵⁰³

Kritikujući neadekvatan termin Musliman u *Enciklopediji Jugoslavije*, ABC – činjenice o Jugoslaviji, Purivatra ističe značaj muslimanskih institucija kao što su: “musafirhane, muvekithane, karavan-saraji, kapetani, dizdari, derviši itd.”⁵⁰⁴ koje su imale značajnu ulogu u konstituiranju i uobličavanju bošnjačke nacije. Poseban značaj Purivatra daje interpretaciji uticaja religije na formiranje nacija u Bosni i Hercegovini. Osvrćući se na mišljenje Mladena Čaldarevića, koji tvrdi da se Muslimani ne osjećaju kao Srbi i Hrvati, već kao “posebna etničko-istorijska, a najčešće i vjerska grupa,”⁵⁰⁵ Purivatra akcentira podjednak značaj uticaja religije kod svih bosanskohercegovačkih naroda, a ne samo kod Muslimana. “Kod bosansko-hercegovačkih Muslimana religija, konkretno islam, odigrala je važnu ulogu u njihovom nacionalnom formiranju kao posebne etničke zajednice. Međutim, nema razloga da se to posebno naglašava samo kod Muslimana, pošto je konfesionalni momenat i kod Srba i kod Hrvata takođe, odigrao istovjetnu ulogu.”⁵⁰⁶

Nasuprot ignorantskih teorija o bosanskohercegovačkim muslimanima, Purivatra navodi i ona teorijska mišljenja koja Muslimane Bosne i Hercegovine određuju kao posebnu i autentičnu bosanskohercegovačku etničku grupu. Takva mišljenja o posebnom etničkom individualitetu, prema Purivatri, zastupaju Š. Kulišić, E. Redžić, B. Đurđev, V. Jakanović i Ruža Petrović.⁵⁰⁷ Razvijajući, dalje, svoju analizu nacionalnog, političkog, društveno-kulturnog i duhovnog konstituiranja i razvoja bošnjačke nacije, imenovane etničkom oznakom “Musliman”, Purivatra naglašava osnovni sadržajni momenat etničkog bića Bošnjaka – bosansko-islamsku simbiozu.⁵⁰⁸

502 “Enciklopedija Jugoslavije naprimjer nije našla za potrebu da u svoj alfabetar uopšte uvrsti pojam Musliman. (...) U Enciklopediji Jugoslavije ignoriše se gotovo cjelokupno kulturno naslijeđe nastalo pod uticajem islamske civilizacije, dok se istovremeno – što je posve pravilno – daje odgovarajuće mjesto našim ljudima koji su davali svoje kulturne doprinose na latinskom, grčkom, njemačkom, mađarskom i drugim jezicima hrišćanskog zapada i istoka.” (A. Purivatra, navedeno djelo, str. 17.)

503 Milenko S. Filipović Bošnjake naziva “srpsko-hrvatskim muhamedancima i tvrdi da ne posjeduju jedinstveni narodni karakter te da nisu ni homogena narodna grupa.” (A. Purivatra, navedeno djelo, 15.)

504 A. Purivatra, navedeno djelo, str. 18.

505 Publikacija *SR Bosna i Hercegovina*, Svjetlost, Sarajevo, 1963, 56-57.

506 A. Purivatra, navedeno djelo, str. 21.

507 R. Petrović, *Etno-biološka homogenizacija jugoslovenskog društva*, Sociologija, Beograd, br. 2, 1968. god. Djela ostalih autora, naprijed su navedena.

508 “Bosansko-islamska simbioza formirala je u našim uslovima osjećanje pripadnosti muslimanskoj etničkoj, a ne vjerskoj zajednici. U tome jeste specifičnost nacionalnog tretmana bosansko-hercegovačkih muslimana” (A. Purivatra, navedeno djelo, str. 28.)

Sa ciljem što objektivnijeg i znanstveno relevantnijeg određenja Muslimana Bosne i Hercegovine kao posebne etničke zajednice, Purivatra upozorava na jedan vrlo važan metodološki činilac u određivanju i značenju pojedinih pojmova, prilikom definiranja konkretnih društvenih sadržaja.⁵⁰⁹ On na primjeru izraza "čaršija" želi ukazati na autentične specifičnosti društveno-ekonomskog, kulturnog i političkog razvoja Bošnjaka. Kad je u pitanju izraz čaršija, želimo istaći da je to autentična društvena grupa bošnjačkog društva, koju su činili, i čine, zanatlije, trgovci, ulema, inteligencija i uglednici. To je poseban društveni sloj strukture bošnjačkog društva, za koga se neposredno veže još jedna izrazito bošnjačka društvena pojava. Radi se o komšiluku, kao autentičnom bošnjačkom obliku društvenih odnosa, koga karakteriziraju, prije svega, odnosi solidarnosti i uzajamnosti u zajednici i odnosi poštovanja, uvažavanja i tolerancije prema drugim društvenim i konfesionalnim grupama.

O specifičnostima razvoja bošnjačke nacije, kao posebnog "muslimanskog društva" pišu A. Sućeska, B. Đurđev i S. Čerić. Proces etničkog razvoja uvijek se realizira kao društveni proces, tako da etničku komponentu ne možemo svoditi samo na etnogenezu. Za pravilno razumijevanje društvene biti nacije, odnosno za sagledavanje nacionalnog sadržaja, neophodno je etničko biće promatrati kao konkretno društvo. U povijesti postoje prekidi kontinuiteta ideoloških, etničkih, političkih i društvenih formi, ali ono što ne gubi kontinuitet, čiji tok neprekidno "teče," jesu konkretni ljudi, organizirani kao društva i imenovani dominantnim faktorom svog društvenog sadržaja, vremena i prostora u kome se izražavaju. Bošnjačko društveno biće, u samorazvojnom toku, kao etnička zajednica, uvijek se izražavalo kao konkretno društvo, sa svojim specifičnim, ali i općevažećim društvenim karakteristikama. Srednjovjekovno bošnjaštvo, organizirano kao srednjovjekovno bosansko društvo, u svom daljem društveno-historijskom toku nastavlja da se razvija kao društvo u kome se, umjesto širenja etničke osnove, javljaju procesi etničkog diferenciranja na konfesionalnim osnovama. Diferenciranje bosanskog društva, na temeljima konfesionalne pripadnosti, u vrijeme osmanske vladavine Bosnom i Hercegovinom, dobija ne samo kulturnu već i etničku dimenziju.

Bošnjaštvo jeste izvorni bosanski element na nivou etničnosti, ali istovremeno i kao ukupni društveni izraz složenog razvoja bosanskog

509 "I u novijoj prošlosti bosansko-hercegovačkih Muslimana dosta je teško u nekim pitanjima primjenjivati klasične pojmove i nazive poznate u društvenoj strukturi drugih naroda. Tako, naprimjer mislimo da nije potpuno adekvatno upotrebljavati izraze kao što su 'muslimanska građanska klasa' i 'muslimanska buržoazija' po našem mišljenju u konkretnim bosanskim uslovima ne bi trebalo zaboravljati kad se raspravlja o specifičnostima društvenog, ekonomskog, kulturnog i političkog razvitka bosanskih Muslimana - kompleks društvenih odnosa kojemu terminološki najbolje odgovara izraz 'čaršija'." (A. Purivatra, navedeno djelo, str. 11.)

društva. Na duhovnom nivou bošnjačka izvornost ogleda se u jedinstvu dvostrukosti.⁵¹⁰ Vjera bosanska je jedan pol i izvorni srednjovjekovni duhovni element dobrih Bošnjana. Drugi pol bosanske izvornosti, u duhovnom biću Bošnjaka, jeste bosanski način prihvatanja islama, te uslovljenost ukupnih društvenih procesa, izazvanih tim prihvatanjem u uslovima bosanskog društva, kao izvorne tekovine bosanskog tla, duhovnosti, tradicije i organizacije političkog života. Da li kontroverznost određivanja bošnjačkog nacionalnog imena Bošnjaci ili Muslimani, danas neupitna, ali u prošlosti prisutna, skoro kao pravilo, ima utemeljenje, upravo u socijalnoj osnovi bošnjačkog nacionalnog bića, izraslog na jedinstvenoj duhovno-kulturnoj i društvenoj podlozi?

Bosansko-islamska simbioza na društvenom nivou za rezultat ima bošnjaštvo kao nacionalitet, čiji je dominantni duhovni sadržaj prožet islamskom religijom.⁵¹¹ Izražavajući bošnjaštvo kao formu pod imenom Muslimani, čiji sadržaj čini "jedinstveno muslimansko društvo" A. Sućeska teorijski potvrđuje kontinuitet etničkog razvoja od srednjovjekovne Bosne, preko osmanskog perioda, do danas, upravo preko "oformljivanja u Bosni specifičnog muslimanskog društva."⁵¹² Izdiferenciranost "bosansko-muslimanskog društva" na spahije, sveštenstvo (ulemu), janjičare, zanatlije i zavisne seljake potvrđuje činjenicu o organiziranom društvu koje ima svijest o sebi, svijest o svojoj posebnosti, o svojoj vrijednosti, te kao takvo čini "politički narod" u smislu u kom se u tom periodu jedan narod osjećao da pripada vlastitom teritorijalno-zavičajnom i državnom prostoru, kao vlastitom subjektivitetu.

"Na prikazanim osnovama u Bosni je tokom vremena nastalo i oblikovalo se po formi i sadržaju jedno jedinstveno muslimansko društvo, jedna zajednica pored drugih zajednica – (pravoslavne, katoličke i jevrejske). **Bosanskomuslimansko društvo se оформilo kao specifičan vid društva koje je u jednu cjelinu povezivala zajednička vjera islam i zajednička privrženost osmanskoj muslimanskoj državi** (istakao A. Đ.), čijim su posredstvom Bosanci postali muslimani i na taj način tijesno

510 Terminom "jedinstvena duhovna dvostrukost" želimo izraziti složenu simbiozu srednjovjekovne bosanske duhovnosti, često imenovane «bogumilstvom», a u istini radilo se o vjeri bosanskoj, koju razumijevamo kao izvornu bosansku duhovnost s jedne strane, kao jednog pola, i islama, s druge strane kao drugog pola, koji su na društvenom planu za rezultat imali bošnjačku naciju.

511 "Zato religija ispunjava ne samo vjersko biće jedinke i vjerske skupine, nego i njegovo socijalno biće, njegovo emocionalno biće, upija se u njegovu psiho-mentalnu suštinu, zahvata bit njegovih navika, postupaka, tradicija, privatnog i javnog ponašanja i djelovanja, konstituše se u bitnu odrednicu njegovog odnosa prema historijskom bitku, prema društvenoj praksi, kao i prema metafizičkoj sferi." (N. Filipović, *O problemima društvenog i etničkog razvitka u doba osmanske vlasti*, Prilozi, Sarajevo, 1975/76, str. 277.)

512 A. Sućeska, *Položaj bosanskih Muslimana u osmanskoj državi*, Pregled, 5/1974, Sarajevo, str. 483.

povezivali svoju sudbinu sa tom državom. Posredstvom jedinstvene vjere islama koji je predstavljao idejnu podlogu Osmanskog carstva, muslimansko društvo u Bosni usvojilo je jedinstvenu političku ideologiju i predstavljalo jedinstven kulturni krug. Na toj osnovi ono se formiralo kao poseban narod sa posebnim interesima i stremljenjima. Za razliku od nemuslimanskog stanovništva koje se većinom nalazilo u zavisnom odnosu i potčinjenom političkom položaju, "muslimansko društvo" je bilo potpuno, tj. ono je imalo sve društvene slojeve: spahije, sveštenstvo (ulemu), gradske slojeve, i zavisne muslimanske seljake (raju)."⁵¹³

Uslovljenost bošnjačke nacije u socijalnoj osnovi društva prije svega u "muslimanskom društvu", kao jednoj od specifika bosanskohercegovačke društvene stvarnosti, pored A. Sućeske zapažaju i Branislav Đurđević i Salim Ćerić. U vrijeme vođenja "intenzivne borbe" za priznavanje nacionalnog imena Musliman kao etničkog imena bošnjačke nacije, sedamdesetih godina prošlog vijeka, S. Ćerić se među prvim oglašava naporom da odgovori na pitanje šta je to musliman srpsko-hrvatskog jezika. Iako koristi marksističku metodologiju u objašnjavanju razvoja društva, pa tako i razvoja Bošnjaka kao etničke posebnosti Bosne i Hercegovine, S. Ćerić⁵¹⁴ ističe nekoliko značajnih momenata koji odlučujuće određuju Bošnjake kao posebnu naciju. Kao značajne elemente osjećanja posebnosti Bošnjaka Ćerić ističe "muslimansko društvo"⁵¹⁵ i njegov odnos prema Osmanlijama, odnosno prema južnoslavenskim susjedima. Ćerić, također, ističe još jedan vrlo bitan momenat u identifikaciji bošnjačke nacije u XIX stoljeću. U uslovima opadanja moći Osmanske carevine, malobrojnost i, za njih nepovoljni, politički uslovi onemogućili su Bošnjake da realiziraju vlastiti program samostalne države na etničkoj osnovi. Ostali bosanski narodi u realizaciji vlastitih političkih programa ostvarenja ideje nacija-države, napuštaju naziv Bošnjak i Bosanac i prihvataju, pod jakim uticajem velikodržavnih ideologija izvan Bosne, etnička imena Srbin i Hrvat.⁵¹⁶ Bošnjaci, neraskidivo vezani za Bosnu, od nje se nisu mogli otrgnuti. Nisu mogli prihvatiti političke programe tipa jedna nacija jedna država, jer ih nisu osjećali kao svojstvene svome biću i biću Bosne. Bitno određeni Bosnom i islamom, ne prihvatajući nacionalne ideologije iz susjedstva, niti odričući

513 A. Sućeska, navedeno djelo, str. 488.

514 O Ćerićevom doprinosu rasvjetljavanju muslimanske nacije kritički sud izriče E. Redžić. (E. Redžić, navedno djelo, 98-99.)

515 "*Muslimansko društvo*, i pored svog heterogenog klasnog sastava (feudalci, trgovci, konfesionalni funkcioneri, zanatlije, najamni radnici, samostalni zemljoposjednici, kmetovi) *osjećalo se kao cjelina* (istakao A. Đ.) u tadašnjim društvenim odnosima." (S. Ćerić, navedeno djelo, str. 117.)

516 "Kod autohtonog hrišćanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini postepeno se gubio naziv Bošnjak ili Bosanac, jer su taj naziv zadržali domaći muslimani." (S. Ćerić, navedeno djelo, str. 124.)

pravo bosanskim Srbima i bosanskim Hrvatima na ista prava u Bosni, svoju nacionalnu bošnjačku posebnost imenuju imenom Musliman, jer ih islamska vjera u osnovi čini društvenom zasebnošću, ne samo u konfesionalnom već i u etničkom, kulturnom i ukupnom društvenom smislu.

Raspravljajući o širokoj društvenoj osnovi konstituiranja bošnjačke nacije kao "muslimanskog naroda" u periodu "turskog feudalizma," Branišlav Đurđev ukazuje ne samo na specifičnost elemenata koji utiču na konstituiranje bošnjačke nacije, nego ističe i specifičnost i autentičnost karaktera ukupnih društvenih odnosa u Bosni i Hercegovini, koji se u znanosti imenuju kao "turski feudalizam."⁵¹⁷ Ukazujući na široku društvenu uslovljenost formiranja muslimanskog naroda, Đurđev posebno ističe rezultate prihvatanja i uticaja islama na bosanskohercegovačko selo. "Uticaj islama na selo nije samo stavio razlike u načinu života, nego je stavio muslimanske i hrišćanske seljake u drukčiji odnos prema gradu i turskoj vlasti. Obuhvatajući domaće stanovništvo sela i grada, islamizacija u Bosni i Hercegovini stvorila je sasvim drugu situaciju nego u ostalim južnoslovenskim zemljama, ona je stvorila nov južnoslovenski narod."⁵¹⁸ Dakle, Đurđev, ukazujući na osobenosti "turskog feudalizma" kao društvene osnove formiranja bošnjačke nacije, raspoznaje različit položaj muslimanskih i hrišćanskih seljaka u odnosu prema turskoj vlasti. Ne određuje samo prihvatanje islama, ili, kako to Đurđev kaže, "islamizacija" formiranje bosansko-muslimanske posebnosti, nego i ukupna diferencijacija društva u okvirima osmanskog društva, spoljni pritisci i drugi faktori. Konstituiranje "muslimanskog naroda" Đurđev ne vidi samo u islamizaciji, već i u socijalnoj diferencijaciji osmanskog društva.⁵¹⁹ Diferenciranje "muslimanskog naroda" u Bosni i Hercegovini vršeno je ne samo prema hrišćanskom i kršćanskom stanovništvu, nego i prema osmanskim Turcima u etničkom smislu, ali i prema osmanskoj vlasti u Bosni i Hercegovini. Česta spoljna opasnost, skoro kao redovna pojava, poslije poraza osmanske vojske pod Bečom krajem 17. stoljeća, snažno je uticala na homogenizaciju muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini. Drugačiji agrarni odnosi, sa pojačanim čišćenjem, uticali su na stvaranje

517 "Ja stavljam izraz "turski feudalizam" pod znake navoda, kad je riječ o ranijem, klasičnom osmanskome društvenom poretku, prije nego što se u vrijeme raspadanja počela razvijati privatna feudalna svojina, zato što to nije isti poredak kao onaj na zapadu, koji mi nazivamo feudalni. Razlike se naročito iskazuju u odnosu sela i grada i u razvitku svojine na zemlji." (B. Đurđev, *O nekim istorijsko-etničkim problemima u obradi turskog perioda*, Prilozi, str. 285.)

518 B. Đurđev, navedeno djelo, str. 284.

519 "Mislim da nećemo izaći na kraj, da nećemo objasniti fenomen naučno, ako prihvatimo teoriju koja samo u islamizaciji, a ne i u diferencijaciji u okvirima osmanskog društva, vidi stvaranje muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini." (B. Đurđev, navedeno djelo, str. 286.)

posebnog sloja bosanskog plemstva – spahijskog sloja, koji ima drugačiji položaj od spahija u drugim dijelovima Carstva od kraja 16. stoljeća. Taj izdiferencirani sloj plemstva imao je vlastite interese ne samo prema hrišćanskim i muslimanskim zavisnim seljacima, nego i prema osmanskoj vlasti. Do antagonizma između spahija i ostalog muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini, kao što je bilo u ostalim feudalnim društvima u Evropi, ne dolazi zbog kontinuirane spoljne opasnosti. “Spoljna opasnost povezuje muslimanski narod i domaća feudalna klasa postaje homogen muslimanskog naroda.”⁵²⁰ Svoje razumijevanje konstituiranja razvoja i afirmacije “muslimanske nacije” i potrebu njezinog preimenovanja u bošnjačku (pošto smatra da izraz muslimanska nacija nije najsretniji), Đurđev je nedvosmisleno iskazao 1985. godine u razgovoru o nacionalizmu u listu *Danas*.⁵²¹ Isto mišljenje dijeli i Sulejman Grozdanić, kada raspravlja o odnosu vjerskog i nacionalnog kod muslimana. On ističe da nije samo kod bosanskih muslimana povezanost vjerskog i nacionalnog neka posebna specifika. I kod drugih naroda je prisutna međuzavisnost vjerskog i nacionalnog uticaja na nacionalni identitet. No, i pored nesumnjivog uticaja religije na nacionalnu identifikaciju Bošnjaka i isticanja činjenice da je granica između vjerskog i nacionalnog kod ovog naroda teško odvojiva, Grozdanić naziv Musliman smatra neadekvatnim,⁵²² istovremeno naglašavajući da drugoga nema.

Usljed sve jačeg širenja srpske nacionalne ideologije iz Srbije i hrvatstva iz Hrvatske, te njihovog prihvatanja u 19. stoljeću od većine neislamskog stanovništva Bosne i Hercegovine, Bošnjaci, suočeni sa novim društveno-političkim prilikama, pritisnuti “nacionaliziranjem,” osporavanjem, a vrlo često i sa prijetnjom fizičkog uništenja, svoj nacionalni bošnjački sadržaj imenuju religijskom oznakom Muslimani.⁵²³ Oni ovakvim imenovanjem nisu zamijenili svoj nacionalni sadržaj, naprotiv,

520 B. Đurđev, navedeno djelo, str. 286.

521 “Uzgred da kažem, ne smatram najsretnijim, taj izraz za muslimansku naciju. Po mom bi bilo najbolje upotrijebiti izraz Bošnjaci. Istina, i tu bi morali svijetu objašnjavati šta to znači. Ali, zar mu ne moramo objašnjavati s manjim izgledima za razumijevanje, šta znači izraz musliman.” (B. Đurđev, *Danas*, Zagreb, 6. VIII. 1985, str. 22.)

522 “Zato sam ja više puta govorio da je nezgodan i sam naziv muslimanska nacija. Jer, pojam ‘musliman’ za mene je ‘vjerski pojam’.” (Sulejman Grozdanić, *Musliman, zgodan ili nezgodan drugog naziva nema*, Intervju, br. 172., 31. 12. 1987, str. 36)

523 “Njihova bošnjačka ideologija nije obuhvatala predislamsko doba Bosne. Srpska nacionalna ideja širena iz Srbije i monarhije bila je već prihvaćena od ogromne većine srpskog građanstva i seljaštva. Bez ikakvih potresa, i franjevci su u korist hrvatske nacionalne ideje napustili bošnjačku ideologiju, utoliko lakše što ova uopšte nije imala korijena kod katoličkog seljaštva. Istovremeno se krajem stoljeća među pripadnicima islama ukorjenjuje kao savremena etnička i nacionalno-politička oznaka ime Musliman, odnosno Muslimani.” (M. Imamović, navedeno djelo, str. 39.)

on ostaje isti, nepromijenjen, samo pod drugim imenom ga izražavaju. Bili su pritisnuti uslovima historijske nužde, kako ne bi bili imenovani imenima Neopredijeljen, Jugoslaven, Jugoslaven-neopredijeljen, Srbin islamske vjeroispovijesti, Hrvat islamske vjeroispovijesti... Svi ti pojmovi ne samo da nisu izražavali povijesno-društvenu sadržinu bošnjačke nacije već su je, naprotiv, udaljavali od vlastite identifikacije, a time i od zemlje Bosne i države Bosne i Hercegovine, kao nužnih egzistencijalnih uslova njihovog opstanka.

Naziv Musliman za bošnjački nacionalni sadržaj, iako neadekvatan, u datim historijskim, društvenim, političkim, kulturnim i duhovnim uslovima, ipak je najjasnije i najbliže izražavao, kako sam nacionalni identitet bošnjačke nacije, tako i njegovu esencijalnu osnovu, kao određujuću činjenicu u nacionalnom konstituiranju i razvoju. To je važno i zbog toga što je ponekad u bošnjačkoj nacionalnoj svijesti bilo utihnulo sjećanje na predislamsko narodno žilište.

Bosanskohercegovački Bošnjaci, pritisnuti ideologijom nacija-države, asimilatorskim aspiracijama srpskih i hrvatskih nacionalističkih nasrtaja u austrougarskom periodu, prihvatili su naziv Musliman kao nacionalnu oznaku, jer je on imao uporište u kulturnoj, tradicijskoj, običajnoj i duhovnoj dimenziji bošnjačkog društvenog bića.

Na putu društveno-historijskog samokonstituiranja, bošnjačka nacija često je bila u situaciji da svoju samobitnost prilagođava uslovima nužnih povijesnih događanja. Sa nestankom sa političke scene multikonfesionalnih i multietničkih državnih organizacija, kakve su nesumnjivo bile Osmanska carevina i Austro-Ugarska, te sa nastankom modernih nacionalnih pokreta i nacionalnih država, bošnjačka nacija biva surovo raspesta između nacionalnog osporavanja, od strane velikodržavnih i velikonacionalističkih ideologija svojih susjeda, i borbe za očuvanje svoje nacionalne, kulturne, političke, duhovne, jezičke i druge samobitnosti. U pojedinim povijesnim razdobljima uspostavljeni, neovisno od volje bošnjačkog naroda, društveno-politički sadržaji nisu dozvoljavali bošnjačkom nacionalnom biću da se iskaže na autentičan način. Suočeni s agresivnim pritiscima od jačih državnih organizacija, Bošnjaci su se na razne načine "dovijali" da izraze vlastitost, izražavajući se i drugim i drugačijim i sličnim nacionalnim imenima koje su nevoljno prihvatili.

Neopredijeljenost, kao nacionalna oznaka uspostavljena poslije 1945. godine, nije bila bošnjačka nacionalna želja, već društveno-političko moranje, da bi pokazali da u nacionalnom smislu i sadržaju nisu ni Srbi ni Hrvati. Odgovarajući na pitanje značenja nacionalne "neopredijeljenosti" Bošnjaka u Kraljevini Jugoslaviji, A. Purivatra konstatuje "da su Muslimani, ne prihvatajući srpsku, a ni hrvatsku nacionalnu ideologiju, samim tim, iskazivali svoju muslimansku etničku posebnost, koju u

tadašnjim političkim uslovima nisu mogli drugačije iskazati osim preko nacionalne 'neopredijeljenosti' ili najčešće preko 'jugoslavenstva'.⁵²⁴

Jugoslavenstvo kao alternativno nacionalno ime za bošnjačku naciju, također, nije bila bošnjačka kolektivna želja, nego način da se izbjegne asimilatorska politika velikosrpske i velikohrvatske nacionalne ideologije. U periodu snaženja hrvatskih i srpskih nacionalnih pokreta, te u okviru tih pokreta jačanja ideje ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca u zajedničku jugoslavensku državnu zajednicu 20-ih godina 20. stoljeća, Bošnjaci su osjećali da od tog ujedinjenja za njih neće biti nikakve koristi.⁵²⁵ U cjelokupnom periodu trajanja KSHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, u teorijsko-političkom poimanju Bošnjaka skoro identična stajališta imaju i velikosrpski nacionalisti i komunisti, organizirani prvobitno u Socijaldemokratskoj partiji Bosne i Hercegovine, koja je osnovana 1908. god., a kasnije u KPJ. Za socijaldemokrate Bosne i Hercegovine "svi građani Bosne i Hercegovine su pripadnici jednog naroda, Srba ili Hrvata, a 'naši muslimani' kako se kaže u rezoluciji II kongresa iz 1910. godine, 'su bez nacionalne svijesti'.⁵²⁶

Jugoslovenska muslimanska organizacija je, tragajući za modalitetima afirmacije bošnjačke nacionalne posebnosti, te suprotstavljajući se asimilatorskim aspiracijama, prije svega, bosanskih radikala,⁵²⁷ opredijelila se za jugoslavenstvo, kao oznaku za bošnjačku nacionalnu zasebnost. Prikliještena između velikosrpskih i velikohrvatskih nacionalnih ideologija, sa permanentnom prijetnjom podjele Bosne i Hercegovine, JMO pomoću jugoslovenstva traži "mogućnosti da se muslimani upravo preko jugoslovenstva afirmišu kao poseban subjektivitet."⁵²⁸ Jugoslovenstvo je u tom vremenu bilo jedina mogućnost da se izrazi bošnjačka vlastitost.

I dok je nepovoljno stanje Bošnjaka u Kraljevini Jugoslaviji izraženo u vidu nacionalnog nepriznavanja (uz istovremeno priznavanje vjerskog identiteta), donekle i "razumljivo," kada se zna da je ta Jugoslavija bila rezultat i izraz ideje velike Srbije, "nerazumljivim se čini Bošnjaka poslije

524 A. Purivatra, *JMO u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Svjetlost, Sarajevo, 1974, str. 549.

525 "Mi bosansko-hercegovački muslimani moramo nastupiti protiv toga, pošto to ujedinjenje, po našem najdubljem uvjerenju, ne bi nama donijelo nikakve koristi, nego bi nam naprotiv veoma štetilo." Navedeno prema: L. Đaković, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješavanja jugoslovenskog pitanja 1914-1918*, Univerzal, Tuzla, 1980, str. 166.)

526 Š. Filandra, navedeno djelo, str. 137.

527 "Ko hoće da bude Jugosloven taj mora u Bosni i Hercegovini biti najprije Srbin ili Hrvat, a onda istom Jugosloven. Neka Muslimani budu Hrvati, ako neće da budu Srbi." (Milan Sršić, vođa bosanskih radikala, *Pravda*, br. 12, 8. V 1926.)

528 A. Purivatra, navedeno djelo, str. 555 i 556.

Narodnooslobodilačke borbe.” Dokumenti ZAVNOBIH-a, AVNOJ-a i cjelokupnog toka NOB-e, uvažavali su i afirmirali zasebnost Bošnjaka kao ravnopravnog sa Srbima i Hrvatima naroda u Bosni i Hercegovini. “Muslimani su u NOR-u ravnopravno tretirani sa Srbima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini, odnosno sa svim narodima u Jugoslaviji,”⁵²⁹ tome je, prije svega, doprinijela praktična politika Josipa Broza Tita. Govoreći o značaju narodnooslobodilačke borbe, Tito Muslimane (Bošnjake o.p. A. Đ.) ravnopravno tretira s ostalim jugoslavenskim narodima, govoreći da bi narodnooslobodilačka borba “osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana itd.”⁵³⁰ No, odmah poslije završetka Drugog svjetskog rata, u novonastaloj državi se prema Bošnjacima ispoljavaju stare predrasude, nerazumijevanje i oni se dovode pred svršen čin nacionalnog opredjeljivanja. U prvom ustavu 1946. god. Bošnjaci se ne pominju ravnopravno sa ostalim jugoslavenskim narodima: Srbima, Hrvatima, Crnogorcima, Slovencima i Makedoncima. Jugoslavija se definira kao država 5 naroda i 6 republika. “Oni se poslije rata jednostavno ‘zaboravljaju’. BiH, a posebno i muslimani, nisu uvršteni u buktinju novog grba, oficijelno se govori o samo 5 nacija u Jugoslaviji, njihova tradicija, kultura i ukupna društveno-politička uloga se minorizira i ignoriše i oni su ponovo, po ko zna koji put, u situaciji da se nacionalno opredjeljuju.”⁵³¹

Uprkos svim tim osporavanjima Bošnjaci su, imenujući sebe Muslimanima i “opredjeljujući se” kao “neopredijeljeni” ukazali na svoju posebnost. Čini to u ime Bošnjaka narodni poslanik Husein (Husaga) Čišić, gradonačelnik Mostara, u prigovoru koji je uputio Predsjedništvu Ustavotvorne skupštine u Beogradu 18. 01. 1946. god.⁵³² Međutim, ovaj apel je ostao usamljen i uzaludan, jer oni koji su odlučivali bili su opterećeni predrasudama prošlosti, a u tretiranju i razumijevanju nacionalnog pitanja polazili su od tada “vladajuće” Staljinove teorije nacije. Dogmatski sljedbenici vulgarno-marksističke Staljinove teorije nacije bili su u komunističkom pokretu Jugoslavije Moša Pijade i Veselin Masleša. Masleša

529 A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak muslimana*, Svjetlost, Sarajevo, 1970, str. 68.

530 J. B. Tito, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlu narodnooslobodilačke borbe*, u: *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941-1945*, str. 52.

531 N. Duraković, navedeno djelo, str. 162.

532 “Naš muslimanski element u Bosni i Hercegovini nije neopredijeljen u narodnosnom pogledu (istakao A. Đ.), kako to neki hoće da kažu, on je potpuno svjestan svoga slavenskog porijekla. (...) Zato pri završetku ovog svoga podneska apelujem na sve narodne poslanike u Skupštini da uvažuje moje napomene i da se solidarišu sa mojim prijedlogom: da se u čl. 3. četvrtoj rečenici toga člana Ustava, umetne: mjesto 5, 6 buktinja kosopoloženih.” (navedeno prema: A. Isaković, *O nacionaliziranju muslimana*, Globus, Zagreb, 1990, str. 17 i 18.)

je još 1942. god. analizirajući "muslimansko pitanje" ustvrdio da muslimani Bosne i Hercegovine ne samo da nisu posebna nacija, već nisu ni posebna etnička grupa.⁵³³ M. Pijade, obrazlažući nacionalne oznake prilikom popisa stanovništva 1948. i 1953. god, ističe da izraz "musliman" nema nikakve veze sa pitanjem narodnosti.⁵³⁴ Kao rezultat politike nacionalnog negiranja Bošnjaka kod popisa stanovništva Bosne i Hercegovine 1948. i 1953. god. možemo zapaziti svu apsurdnost kategorijalnog aparata oficijelne politike u tretiranju bošnjačke opredijeljenosti i "opredjeljenja" Bošnjaka za "neopredijeljenost".

U popisu stanovništva Bosne i Hercegovine iz 1948. za Bošnjake ili, kako su tada zvanično tretirani kao vjerska grupa, muslimane, ostavljene su sljedeće mogućnosti nacionalnog izjašnjavanja: "Srbin-musliman," "Hrvat-musliman," "Makedonac-musliman" ili nacionalno "neopredijeljen." Rezultati popisa su pokazali sljedeće rezultate: nacionalno "neopredijeljenih" bilo je 778.403, "Srba-muslimana" 71.991, "Hrvata-muslimana" 25.295 lica. "Iz ovoga proizilazi da su muslimani iskazujući nacionalnu 'neopredijeljenost' – kao tada jedinu mogućnost osim izjašnjavanja za srpstvo i hrvatstvo, prema popisnom upitniku – ustvari iskazivali svoju muslimansku etničku posebnost a ne nikakvu nacionalnu 'neopredijeljenost'".⁵³⁵ Ovdje su Bošnjaci kroz formu 'neopredijeljenosti' kao izraza društveno-političke nužde iskazali uistinu svoj zasebni i autentični nacionalni sadržaj, ne prihvatajući nacionalno ime Srbin i Hrvat. "Time se došlo do paradoksalne situacije u kojoj su Muslimani, objektivno, u odnosu na sve druge etničke grupacije u Jugoslaviji, bili tretirani kao građani drugog reda."⁵³⁶

Kod popisa stanovništva 1953. godine, Bošnjacima se nacionalna kategorija "Jugoslaven-neopredijeljen" ili opredijeljenost za srpsku odnosno hrvatsku naciju nudila kao jedina mogućnost. Bošnjaci se opredjeljuju kao "Jugosloveni-neopredijeljeni." Po popisu iz 1953. godine u Bosni i Hercegovini Bošnjaka opredijeljenih kao "Jugosloveni-neopredijeljeni" bilo je 891.000.⁵³⁷ "To popisno 'izluđivanje' pojmovna i

533 "Polazimo, dakle, od toga da muslimani Bosne i Hercegovine nisu nacija, oni stvarno nemaju ni jedno od objektivnih potrebnih svojstava koja čine naciju, a nemaju ni subjektivne svijesti, logične posljedice objektivnih svojstava – o sebi kao naciji. Muslimani nemaju svoga jezika." (V. Masleša, *Dela II*, Sarajevo, 1954, str. 151.)

534 "I doista nema nikakva razloga da se verska oznaka "musliman" i dalje vezuje za određivanje narodnosti Musliman." (M. Pijade, *O popisu stanovništva*, Borba, 18/1953.)

535 A. Purivatra, navedeno djelo, str. 164.

536 N. Duraković, navedeno djelo, str. 164.

537 *Statistički godišnjak, NR BiH*, 1955, Zavod za statistiku, Sarajevo, str. 31.

terminološka zbrka se nastavlja. Tek u popisu stanovništva iz 1961. godine uvodi se kategorija Musliman (etnička pripadnost).⁵³⁸ Ovakva zvanična politika o nacionalnom pitanju na državnom nivou rezultat je politike vrha KPJ.⁵³⁹ Rezultat takve politike jeste da u federalnom partijskom vrhu nije bilo ni jednog Bošnjaka. Analizirajući uzroke "za raspolućene Muslimane" N. Duraković ističe svu složenost društveno-historijskih i političkih uslova u samorealizaciji bošnjačkog, kao muslimanskog, nacionalnog identiteta. Među odlučujuće faktore raspolućenosti Muslimana, Duraković ističe:

- dosljednu primjenu tada važeće Staljinove teorije nacije,
- stare etničke predrasude⁵⁴⁰
- centralistički društveno-politički sistem i etatističku ekonomiju.⁵⁴¹

Konačno, Bošnjaci popisom iz 1971. dobivaju mogućnost da se, u nacionalnom smislu, izjasne kao Muslimani. Ovaj politički i općemancipacijski akt bio je rezultat, prije svega, udovoljavanja zahtjevima društveno-političke realnosti, koja je neumoljivo svojim postojanjem i političkim djelovanjem bošnjačkih intelektualaca, tjerala na javno, političko i ustavno-pravno verifikiranje. Opravdano je postaviti pitanje zašto se tada SKJ-SKBiH, kao nosilac vladajuće ideološke i političke moći, opredjeljuje za nacionalno ime Musliman, umjesto Bošnjak, kada

538 N. Duraković, navedeno djelo str. 164.

539 "Bosna i Hercegovina zauzima posebno mjesto među ostalim našim narodnim republikama. Ona je šesta jugoslovenska republika u zajedničkoj državi u kojoj živi pet jugoslovenskih nacija. (...) U njoj živi u nerazrušivoj izmiješanosti dio srpskog i dio hrvatskog naroda, dok treći dio stanovništva sačinjavaju muslimani slavenskog porijekla, koji su primili islam i koji sebe obilježavaju po vjerskoj pripadnosti, a u velikoj većini nacionalno nisu opredijeljeni. Ova činjenica da se danas u Evropi može naći stanovništvo bez nacionalnog obilježja plod je one teške zaostalosti i vjekovnog stagniranja koji karakteriše skučenost turskog feudalizma." (M. Pijade, *Pozdravna riječ na osnivačkom kongresu KP BiH 1948*, Osnivački kongres KP BiH Sarajevo, 1950, str.13.)

540 "Bilo je tu starih etničkih predrasuda, zatamljenog nacionalizma, malograđansko-seljačkog mentaliteta, primitivizma i birokratske krutosti i zatupljenosti, uvjeravanja da je potrebno ići ka stvaranju integralne jugoslovenske nacije i sl." (N. Duraković, navedeno djelo, str. 160.)

541 "Centralizam po svojoj unutrašnjoj logici, pogotovo u uslovima višenacionalne zajednice i naslijeđa koje je ostalo od monarhističke Jugoslavije, neminovno rađa unitarizam, hegemonizam i nacionalnu neravnopravnost." (N. Duraković, navedeno djelo, str. 161). Etatizam kao uzrok neadekvatnog rješenja nacionalnih odnosa, ističe i S. Šuvar. "Etatizam u birokratskim odnosima i u javnom mjenju neodoljivo teži za monolitizmom, za providnim jedinstvom, za zataškavanjem realnih protivrječnosti i sukoba interesa, što i u međunacionalnim odnosima rađa mistifikacije, te zamagljuje njihovu pravu prirodu, društveno značenje i funkciju." (S. Šuvar; navedeno djelo, str. 255.)

se sa sigurnošću može konstatirati da nacionalno ime Bošnjak u to vrijeme nije bilo nepoznato. Nije bila nepoznata politička aktivnost koju je vodila bošnjačka liberalno-demokratska emigracija,⁵⁴² zalažući se za bošnjačko nacionalno opredjeljenje “bosanskohercegovačkih Muslimana”.

Zanimljiv stav o ovom pitanju iznosi Smail Balić, koji kaže da “uza svu snagu argumenata koji su iznešeni u korist priznanja treće nacije u Bosni, ima se dojam da je novopridošlo ime u spektru jugoslovenskih nacija prihvaćeno tek iz nedoumice. Očito se pristaliije ime bošnjaštvo izbjeglo kako se bosanska državnost ne bi zabunom kod stranaca ili nacionalističkom navikom kod domaćih pripisivala samo tom bošnjačkom, muslimanskom elementu.”⁵⁴³ Bez obzira na raznovrsnost mnogobrojnih namjera, dilema i odgovora samih Bošnjaka i onih koji Bošnjake u narodnosnom smislu imenuju Muslimanima, s punim pravom Šaćir Filandra tvrdi da “nacionalno ‘muslimanstvo’ ili muslimani s velikim ‘M’ jeste oblik i stupanj razvoja bošnjačke nacionalne ideje i nacionalnosti Bošnjaka, nezaobilazan u povijesnom stasanju bošnjačkog narodnog bića i, objektivno sagledavajući kontekst u kojem je ostvaren, treba reći da je i oblikom i stupnjem on bio veliki korak naprijed.”⁵⁴⁴

Iz do sada iznesenih i izrečenih mišljenja, stavova i društveno-historijskih činjenica, nedvosmisleno se da utvrditi da kontroverznost nacionalnog imenovanja Bošnjaka, odnosno njihove rassetosti između bošnjaštva, jugoslovenstva, neopredijeljenosti i muslimanstva, te nacionaliziranog opredjeljivanja leži u društveno-političkim i kulturno-civilizacijskim uslovima u okviru kojih je izrastalo i razvijalo se bošnjačko nacionalno biće, a ne, nikako, u samoj sadržini bošnjačkog nacionalnog bića. Svi pokazatelji govore da su Bošnjaci uvijek iskazivali vlastitu posebnost, vlastiti identitet, različit od drugih. I onda, kada su u uslovima historijske nužnosti morali da biraju ili tuđe nacionalno ime ili “neopredijeljenost,” oni su se u ogromnoj većini opredjeljivali za “neopredijeljenost,” kako bi na taj način istakli vlastiti autentični sadržaj. Kad su početkom 20. stoljeća, nakon 800 godina⁵⁴⁵ imenovanja sebe Bošnjacima, naziv Bošnjak zamijenili nacionalnim imenom Musliman, učinili su to dobrovoljno, najvjerojatnije ne imajući dovoljno nacionalne samosvijesti. Manjak nacionalnog samorazumijevanja je rezultat, prije svega,

542 O djelatnosti bošnjačke emigracije opširnije vidi u: M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji – monografija Bosanskih pogleda 1955-1967*, Bošnjački institut, Zurich, Odjel Sarajevo, 1996.

543 S. Balić, *Bosna u egzilu, 1945-1992*, Preporod, Zagreb, 1995, str. 157.

544 Š. Filandra, navedeno djelo, str. 238.

545 Ako se ime Bošnjakinin, iz do sada poznatih izvora, prvi put spominje 1166. godine, a vezano je za carsku titularu Manojla Komnena, onda se s pravom može reći da je to ime postojalo i prije svog prvog pisanog traga, tako da do njegovog utihnuća na početku 20. stoljeća, može se reći da je trajalo 800 godina.

davanja većeg značaja vjerskim (islamskim) i agrarnim pitanjima u odnosu na nacionalna i državna pitanja,⁵⁴⁶ u uslovima neizbježne priklještenosti između nacionalnih politika bosanskih Srba i bosanskih Hrvata.

Opći društveno-politički uslovi zapadnoevropske civilizacije i kulture, započeti Francuskom revolucijom, u čijim su temeljima bili kapitalistički društveni odnosi u proizvodnji, a na političkoj ravni nacionalni pokreti, rukovođeni idejom nacija-države, formiraju nacionalne države, sa snažnim oblicima monopola. Ta ideja širila se prema balkanskim narodima različitim intenzitetom. Sve zapadnoevropske nacije zaokružile su nacionalne teritorije, na "razvalinama" feudalnih carstava. U bosanskom susjedstvu Prvi i Drugi srpski ustanak, potpomognuti od evropskih sila, prije svega Rusije, u suštini su bili nacionalni pokreti, čiji je krajnji cilj bio uspostava srpske nacionalne države.

Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine, pod vođstvom Husein-ka-petana Gradaševića, 1831. godine također je jedna od bošnjačkih ozraka tog svjetskog procesa. Pokret nije uspio, jer, nedovoljno podržan od evropskih sila, bio je nejak da se sam suprotstavi Osmanskom carstvu i izbori autonoman položaj Bosne i Bošnjaka, kao preduslova formiranju nacionalne države.

Borba Bošnjaka za autonomiju Bosne i Hercegovine u njezinim povijesnim granicama prerasta u kontinuiranu praksu i djelatnost različitih bošnjačkih političkih, kulturnih i religijskih subjekata i njihovih institucija. Za bošnjačku nacionalno-političku identifikaciju poseban značaj ima pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine, osnovan krajem 1939. godine, kao nadstranačko nacionalno tijelo, koje je uspjelo da okupi gotovo sva bošnjačka društva, vjersko-obrazovne ustanove, političke grupacije, javne radnike i inteligenciju. Osnovni zadatak Pokreta je bio suprotstavljanje podjeli Bosne.⁵⁴⁷ Iako odvojeno od ovog pokreta, kome na čelu stoji Džafer-beg Kulenović, vođa JMO poslije Spahine smrti i ministar u vladi, istu aktivnost, sa istim ciljem, ali s drukčijih ideoloških pozicija, vodi studentska omladina Bosne i Hercegovine. Oni pišu Treće otvoreno pismo, čija je politička i civilizacijska vrijednost izuzetna, a ogleda se u tome što izražava zajedničku volju studentske omladine svih bosanskih nacionalnih identiteta sa cijelog prostora Bosne i Hercegovine. Pismo potpisuje 509 studenata, pripadnika svih bosanskih nacija iz svih krajeva Bosne i Hercegovine.⁵⁴⁸

546 "Teško je do kraja odrediti razloge 'nestanka' bošnjaštva iz svijesti bosanskih muslimana, kao i uzroke njihovog neprerastanja u bosanskomuslimansku nacionalnu identifikaciju." (Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998, str. 18.)

547 Opširnije vidi u: Š. Filandra, navedeno djelo, 103-132.

548 Pismo pogledaj u prilogu broj 9.

Dodamo li svemu ovome i specifičan duhovno-kulturni položaj Bošnjaka u odnosu prema Osmanskoj carevini, kao muslimanskoj državi, te odnos susjeda i njihovih nacionalnih ideologija prema Bošnjacima i Bosni, onda se jasno vidi da **Bošnjaci od druge polovine 19. stoljeća sve do danas, žive u uslovima historijske nužde**. Ostavši bez zaštite Osmanske države, uklješteni između srpskog i hrvatskog nacionalizma, koji, ne da neće da prihvate bošnjaštvo kao nacionalnu odrednicu, već agresivno nasrću na bilo kakvo isticanje bošnjačke narodnosne posebnosti, Bošnjacima ne preostaje ništa drugo nego da “zaborave” svoje nacionalno ime Bošnjak, a prihvate “Musliman.” U cjelokupnom bošnjačkom društvenom biću toga vremena od spoljnih faktora sve je bilo dovedeno u pitanje, čak i biološki opstanak. Ono što je bilo neupitno i za njih same i za susjede, jeste njihova vjera islam. Jedino im vjeru niko nije osporavao, a vjera je istovremeno bila i jedan od glavnih diferencirajućih činilaca u njihovom ukupnom društvenom izražavanju na ovim prostorima tokom cijelog povijesnog hoda. Skoro da nije bilo izbora. Biti Musliman ili nestati. Bošnjaci su unutarnjim instinktom svog društvenog sadržaja odlučili da prežive kao posebnost, kao vlastiti identitet. Vjersko i nacionalno kod njih se dijalektički isprepliću. Bošnjački nacionalni sadržaj “prepakovan” je u oznaku koja je bila njegova, dio njegovog ukupnog društveno-povijesnog bića. Za razumijevanje zamjene nacionalnog imena Bošnjak imenom Musliman, neophodno je istaći činjenicu podijeljenosti ukupnog društvenog identiteta na više relativno zasebnih identiteta, kao što su kulturni, etnički, ekonomski, jezički, politički i duhovni. Ukupni društveno-povijesni identitet dijalektička je sinteza svih ovih “parcijalnih” identiteta. Kada su Bošnjaci “izgubili” mogućnost da se etnički, politički i kulturno izraze kao Bošnjaci, oni su svoj parcijalni duhovni identitet podigli na nivo cjeline identiteta. Iskazivali su sebe onim što nije upitno, što nije dovedeno u pitanje od susjeda. Istovremeno, duhovni identitet za njih je bio “žila kucavica” društvenog bića uopće, te stoga i činilac koji se nije mogao izgubiti, utihnuti i pomoću koga su mogli iskazati i narodnosnu oznaku, ako ne autentično, ono bar autonomno.

Raspravljajući o fenomenu bosanskohercegovačkog ‘zaborava’ nacionalnog bošnjaštva, Š. Filandra ističe dva razloga: “Jedan je u činjenici da u trenutku kad je ‘bošnjaštvo’ ‘spalo’ na bosanske muslimane, kad je odbačeno kao nacionalna odrednica od bosanskih pravoslavaca i bosanskih katolika, nije u dovoljnoj mjeri u širokim slojevima prepoznato, niti usvojeno ni od bosanskih muslimana kao njihova nacionalna odrednica. (...) Nije bilo nove građanske klase, koja kod svih evropskih naroda potiče i oblikuje naciju, niti je bilo nacionalne ideologije koja u načelu taj razvoj svugdje i vodi.” (...) “Drugi razlog utihnuća ili utrnuća ‘bošnjaštva’ je političko-nacionalna nedomišljenost Bošnjaka toga

doba, njihova slabost i nepripremljenost za nastupajuće povijesne tokove.”⁵⁴⁹

Bez obzira na to što je austrougarska vlast sa dosta takta i opreza respektirala običaje, tradiciju i institucije Bošnjaka, oni, nenaviknuti na tekovine zapadnoevropske civilizacije, prema njoj se odnose sa rezervom. Ne smije se zaboraviti činjenica da je Bosna i Hercegovina stoljećima bila izolirana od Zapada, a još od ranog srednjovjekovlja bila je često u neprijateljstvu sa njim. Bošnjaci su austrougarsku vlast, cijeneći njezina civilizacijska dostignuća, ipak smatrali sebi tuđom vlašću, jer je bila kršćanski obilježena. Na promjenu ukupnog načina života koji je došao na prijelomu osmanske, kao islamske, i austrougarske, kao katoličke vlasti, različito su reagirali bosanskohercegovački narodi.⁵⁵⁰ U ovakvim uslovima dolazi do jedne vrste kolektivnog otuđenja “bosansko-hercegovačkih muslimana.” Ne želeći napustiti orijentalno-islamsku tradiciju, kao vlastiti sadržaj, bošnjaci su je željeli sačuvati. I dok je povijesni tok civilizacije neumoljivo uspostavljao nove društvene odnose, kulturne sadržaje i političke ideje, Bošnjaci nisu uspjeli da svoje očuvane orijentalno-islamske duhovne sadržaje prilagode novonastalim uslovima. Teškoće u njihovom prilagođavanju normama i vrijednostima zapadnoevropske civilizacije ogledale su se, prije svega, u nedovoljnom uključivanju u procese industrijalizacije, krupnije trgovine, neprihvatanje evropskog načina obrazovanja,⁵⁵¹ a poseban problem za Bošnjake bilo je uključivanje žena u nastupajuće tokove društvenog razvoja. Jedan od uzroka ekonomskog nazadovanja Bošnjaka jeste i neuključivanje žena u procese privređivanja i uopće u procese društvenog razvoja. I dok je islam, kao idejnost, imperativno naređivao svojim sljedbenicima učenje i rad i muslimanu i muslimanki, ne praveći razliku među polovima, dotle su Bošnjaci konzervativnim tumačenjem svoje tradicije, običaja i duhovnosti, “samovoljno” ušli u izoliranost od modernog načina rada i političkog djelovanja.

U novim uslovima rada i života, kada stari feudalni način proizvodnje gubi korak sa modernijom industrijskom proizvodnjom, kad nacionalni pokreti, rukovođeni idejom nacija-države, zamjenjuju raniju univerzalističku multikonfesionalnu i multinacionalnu formulu organiza-

549 Š. Filandra, navedeno djelo, 18. i 19.

550 “Kršćansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini bez poteškoća prilagodilo se novim civilizacijskim tokovima. (...) Muslimansko stanovništvo nasuprot tome našlo se u teškoj i delikatnoj situaciji. Ostajući vjerni uvriježenim tradicijama orijentalno-islamske civilizacije, koje se u isti mah u sve većoj mjeri odricalo ostalo stanovništvo, muslimani se jače kulturno izoliraju.” (M. Hadžijahić, *Islam i muslimani u BiH*, str. 116.)

551 Prema popisu stanovništva “iz 1910. godine pismenih muslimana preko 7 godina bilo je svega 5,64% u ukupnom stanovništvu.” (M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 119.)

cije društva, Bošnjaci, nezaštićeni dovoljno državnom vlašću, koju također osjećaju kao tuđu, kako primjećuje N. Duraković, doživljavaju svojevrсни "emocionalno-psihološki stres."⁵⁵²

U promijenjenim uslovima življenja, nova civilizacija i kultura mijenja i konfesionalni naziv musliman terminom Muhamedanci ili Muhamedovci, prema njemačkom Muhammedaner.⁵⁵³ Ovaj naziv za muslimane Bošnjake nije bio samo neadekvatan i netačan, već i uvredljiv, jer Muhammed, a.s., za muslimane nije bio prorok, već poslanik, prenosilac Stvoriteljevih riječi, upućenih ljudima kao uputa, pouka, poruka i opomena. Na sve češću upotrebu termina muhamedovac, i u običnom govoru, i u politici, i u štampi, reagirali su Osman Nuri Hadžić u "Beharu"⁵⁵⁴ i Hifzi-ef. Muftić u "Bošnjaku" 1900. godine,⁵⁵⁵ predlažući njegovu zamjenu imenom Musliman, koji autentičnije izražava sadržaj bošnjačkog društvenog bića. I Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, jedan od glavnih nosilaca ideje bošnjaštva, oglašavao se u štampi na način da je Bošnjake imenovao muhamedancima,⁵⁵⁶ najvjerovatnije iz razloga da kao prorežimski čovjek iskaže svoju lojalnost oficijelnoj političkoj i kulturnoj praksi.

Teško i sporo Bošnjaci su prihvatili mnoge promjene, izazvane utjecajima zapadnoevropskog sistema vrijednosti, koje je u BiH unosila Austro-Ugarska. No, "promjenu" nacionalnog imena Bošnjak u Musliman, kao jednu od zakonitosti tadašnjeg trenutka povijesnog razvoja, prihvatili su skoro nečujno i dobrovoljno, bez ikakvog protivljenja. Najvjerovatnije je da su je shvatili kao rezultat historijske nužde i kao prijeku potrebu očuvanja nacionalnog identiteta. Raspetost između bošnjaštva i muslimanstva za Bošnjake je bila nužnost, uzrokovana vanjskim pritiscima na njih i na Bosnu. Imenovanjem sebe Muslimanima, i u tom imenu sjedinjujući i konfesionalnu i nacionalnu dimenziju vlastitog društveno-povijesnog bića, omogućili su sebi dalju nacionalnu samoidentifikaciju, a spriječili mogućnost asimilacije i potpunog nestanka.

552 "Bez obzira na očekivanje, pa i sve rašireniju svijest da 'tursko prolazi', Muslimani aneksiju doživljavaju kao svojevrstan šok. Naročito stariji ljudi, ponosni begovi i age, dio panislamistički ili panturkistički orijentisane inteligencije (naročito oni koji su bili oduševljeni idejama mladoturske revolucije) to doživljava kao emocionalno-psihološki stres, kraj nadanja i iluzija, definitivnog slom starog sistema vrijednosti, što se sve pretvara u neku vrstu sjetnog žala ('Eh, pusto tursko'), ogorčenja i osjećanja napuštenosti." (N. Duraković, navedno djelo, str. 84.)

553 M. Imamović, *O uvođenju naziva musliman*, Odjek, br. 7, Sarajevo, 01. 04. 1996. god. Kosta Hörmann je 1888-1889. godine svoju dvotomnu zbirku narodnih pjesama Bošnjaka nazvao pjesmama "Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini".

554 O. N. Hadžić, *Muslimani a ne muhamedanci – Poslanik a ne prorok i Propheta – jedan predlog*, Behar, god. I, br. 11. 01. 10. 1900.

555 Pod inicijalom "M" Hifzi eff. Muftić, *Muslim-muhamedovac*, "Bošnjak", godina X, br. 37, 13. 10. 1900.

556 M. Kapetanović Ljubušak, *Šta misle muhamedanci u Bosni*, Sarajevo, 1886.

III.2. Osmanski period i Bošnjaci

Kao i u periodu srednjovjekovnog predosmanskog društvenog razvoja, bošnjaštvo kao narodnosna oznaka i u osmanskome periodu nastavlja svoje samokonstituiranje na autonoman način i u autentičnim bosanskim uslovima u odnosu na ukupne društveno-političke uslove Osmanskog carstva. I kao što je bosansko srednjovjekovno društvo preživjelo kao društvo, a nije moglo da preživi kao država i u osmanskome periodu nastavlja je ta tradicija. Bosansko društvo nastavlja da živi, prije svega, kao društvo, sa niz vlastitih specifičnosti, koje nisu prisutne u ostalim dijelovima Osmanskog carstva. Tu prvenstveno mislimo na organizaciju timarsko-spahijskog sistema,⁵⁵⁷ kao posebnog oblika privrednih, odnosno agrarnih odnosa, uspostavljenih samo u Bosni i Hercegovini. Oni su, kao takvi, proizveli niz drugih bosansko-bošnjačkih specifičnosti, kao što su razvijena i cjelovita struktura bošnjačkog društva, sa svim društvenim slojevima, bosanskim jezikom, bošnjačkom kulturom i tradicijom. Svi ovi elementi u jednoj nedjeljivoj cjelini čine društvenu osnovu bošnjaštva u osmanskome periodu.

Ako državno-pravni kontinuitet Bosne posmatramo s aspekta ukupnosti društvenog razvoja društva kao globalne društvene pojave, onda je neosporna istina da srednjovjekovnu strukturu bosanske države zamjenjuje osmanska državna vlast. To niukom slučaju ne znači prekid državno-pravnog kontinuiteta organiziranja državne vlasti na tlu Bosne, koja unutar sebe uključuje značajan nivo bosanske autonomije. Interpretacije, odnosno osporavanje državno-pravnog kontinuiteta Bosne, kao jednog od segmenata složenog sistema ukupnosti njezine društvene strukture i jednog od uslova izrastanja bošnjačke nacije iz perspektive pozitivističkog historizma, kako to čini E. Redžić,⁵⁵⁸ daju iskrivljenu sliku o Bosni i Bošnjacima, kao jednom od autentičnih

557 N. Filipović, *Jedan pogled na osmanski feudalizam* (s posebnim osvrtom na agrarne odnose), GDI, IV, Sarajevo, 1952.

Kanuni i Kanun-name, za bosanski, hercegovački, zbornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak,

Monumenta Turcica knj. I, Orijentalni institut, Sarajevo, 1957.

558 "Konstrukcije o državno-pravnom kontinuitetu Bosne pod vlašću Osmanske države predstavljaju pokušaj da se proizvoljnim tumačenjem, bez uporišta u istorijskim izvorima, povijesti Bosne vrati neprekinuti status državnog poretka i da se na taj način, osmanski poredak tretira kao nekakav oblik bosanske autonomije." (E. Redžić, *Pogledi iz antiistorije*, Krug 99, Sarajevo, 2001, str. 193.

bosanskih identiteta. Pogledajmo šta govore neumoljive historijske činjenice, kao historijski izvori, posmatrani i razumijevani s aspekta razvoja društva kao totaliteta.

Zamjenom državne organizacije srednjovjekovne predosmanske Bosne osmanskom državnim organizacijom:

- Nije zamijenjeno ili protjerano starosjedilačko stanovništvo Bosne, dakle, nije prekinut demografski kontinuitet.
- Nije prekinut multilateralni sadržaj bosanskog društva; mijenja se samo njegova karakterologija, što je sasvim normalno u razvoju svakog društva.
- Nije prekinut konfesionalni pluralizam bosanskog društva, prije svega, katoličkog i pravoslavnog sadržaja. Prihvatanjem islama, taj se pluralizam samo obogaćuje.
- Nije prekinuta zemljovlasnička struktura ogromne većine stanovništva, osim vlasništva kraljevske porodice. Posebno je značajno istaknuti da je srednji stalež bosanskog plemstva zadržao svoje zemljišne posjede (baštine).
- Nije prekinuto, niti ukinuto ime Bosna sa svim onim što ono u sebi sažima; prije svega, ostao je da živi bosanski duh u tradiciji, običajnosti, kulturi, umjetnosti i politici, koji je, pored svih pojedinačnosti, usvojio i islam, kao još jednu svoju duhovno-idejnu sadržajnost.

Rezultat svih ovih društveno-povijesnih činjenica, a ne želje Osmanlija, jeste to da Osmanska država, u državno-pravnom kontekstu, Bosnu formira kao autonoman decentralizirani dio centralne vlasti, uvažavajući njezinu društveno-povijesnu autohtonu sadržajnost, imenujući je uvijek njezinim historijskim bosanskim imenom (Bosanski beglerbegluk, Bosanski pašaluk, Bosanski elajet, Bosanski sandžak, Bosanski vilajet). "Turska vlast nije uvodila nikakve mjere koje bi obezličavale bosanski identitet zemlje. Bosanski sandžak, Bosanski pašaluk, Bosanski beglerbegluk, Bosanski vilajet, Bosanski elajet bile su uistinu administrativno-upravne oznake turskog izvora, ali uvijek uz atribut bosanski."⁵⁵⁹ Posebno je bitno istaknuti da u organima i institucijama vlasti u Bosni osmanskog perioda vlast su izvršavali pretežno domaći ljudi. Dakle, kontinuitet Bosne nije bio samo u "biološkom trajanju," kako tvrdi Redžić, naprotiv, on je upečatljivo prisutan i vidljiv u kontinuitetu bosanskog društva, kontinuitetu pluralizma kultura, religija, tradicija, običajnosti, stanovništva i "bosanskog stila". Sve ove pojedinačne sadržajnosti su bosanske i kao pojedinačnosti nužno tvore

559 V. Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet između prošlosti i sadašnjosti*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997, str. 26.

neraskidivo bosansko jedinstvo različja. Istina, i Redžić govori o bosanskom identitetu u osmanskome periodu i njegovom neprekinutom kontinuitetu, koji se izražava, ne samo u administrativno-upravnim obilježjima Bosne, već i "u imenima gradova, u imenima listova, časopisa, institucija i društava."⁵⁶⁰ Kako politički identitet ne egzistira izdvojeno izvan cjeline društva i nije potpuno zaseban element društvene strukture, stoga se on i izražava političkim institucijama i ukupnom društvenom sadržajnošću datog teritorijalno-administrativnog prostora. **Manje je bitno pitanje, za cjelinu društveno-povijesnog identiteta, stepen centralizacije ili, pak, decentralizacije institucija vlasti. Mnogo je bitnije koji se sadržaj tim institucijama izražava. Na primjeru Bosne regionalne bosanske institucije osmanske vlasti izražavale su upravo dominantno bosansko-bošnjačke sadržaje.**

Jedna od specifičnosti organizacije Osmanske države, koja je imala značaja i za nacionalno formiranje Bošnjaka jeste i administrativna organizacija države u kojoj je bez obzira na teritoriju, jezik, etničku pripadnost, bilo slobodno narodno opredjeljivanje koje se poklapalo sa konfesionalnom pripadnošću.

Osmanska država je preko sistema milleta⁵⁶¹ omogućavala izvjesnu autonomiju i nemuslimanskim vjerskim zajednicama, dozvoljavajući da u okviru kršćanskog milleta sva rukovodeća mjesta pripadaju ljudima iz crkvene hijerarhije. Naslijede i praksa milleta značajno je uticala i na profiliranje zasebnih narodnih identiteta izraslih iz konfesionalnih zajednica. **Praksa neidentificiranja države i nacije, teritorije i nacije, nacije i države u Bosni i Hercegovini, dobrim dijelom naslijede je osmanskog sistema milleta. Ovaj sistem omogućio je diferenciranje nacionalnih identiteta, na istoj onoj osnovi na kojoj su se izdiferencirali i konfesionalni identiteti. To je omogućilo da u Bosni i Hercegovini na jedinstvenom teritoriju izrastu tri etno-religijske zajednice, da učestvuju u jedinstvenom privrednom životu, dijele sličnu sudbinu, nekad u istom, a često i u suprotstavljenim položajima. Sistem milleta imao je svoje racionalno utemeljenje i opravdanje, jer religijski identitet istovremeno je i dio kulturnog i ukupnog društvenog identiteta, a sve se ovo skupa obično "nasljeđuje." S koljena na koljeno, prenosi se porodično ime, čime se nasljeđuje etnički identitet, isto tako u krugu porodice, od roditelja se nasljeđuje i religijski identitet. I kao što su pravoslavni i katolički stanovnici Bosne i Hercegovine u okviru Osmanske države na ovaj način razumijevali svoj, ne samo religijski, već i ukupni narodni identitet, tako su i Bošnjaci, diferencirajući se religijski od kršćana, kao posebna religijska zajednica, istovremeno i narodnosno**

⁵⁶⁰ E. Redžić, navedeno djelo, str. 126.

⁵⁶¹ Najbrojniji millet u Osmanskoj državi bio je millet-i rum. Ovaj millet je obuhvaćao hrišćansko pravoslavno stanovništvo (Albance, Bugare, Grke, Srbe).

se zaokruživali i uobličavali u odnosu na istovjerne Osmanlije. To narodnosno prepoznavanje i identificiranje Bošnjaka prema Osmanlijama ogleda se prvenstveno u jeziku, etničkom porijeklu i pripadnosti zemlji Bosni.

“Prema Turcima i prema centralnim vlastima u Carigradu bosansko-hercegovački, sandžački i ostali Muslimani slavenskog etničkog porijekla i jezika su sebe u narodnom, političkom i jezičkom smislu smatrali i nazivali Bošnjacima. Tako su ih nazivali i Turci-Osmanlije i sama osmanska administracija u svojim službenim aktima. U mnogim se službenim aktima Porte bošnjačko ime sreće u raznim vidovima kao regionalna i narodna oznaka (**Bosnaklar**, **Bosnak taifesi**, **Bosnalı takimi**, **Bosnalı kavm**, sve u značenju Bošnjaci, odnosno bosanski narod).⁵⁶² Sve do pred sam kraj osmanske vladavine, historijski izvori i literatura upućuju na zaključak da se naziv Bošnjak odnosi samo na “bosanskohercegovačke muslimane,” shvaćene ne samo kao religijska zajednica. Prolazeći Srebrenicom u 17. stoljeću E. Čelebija o njezinim stanovnicima piše: “Stanovnici su Bošnjaci, a raja su im Srbi i Bugari, svi su međutim prijatelji stranaca.”⁵⁶³ M. Mažuranić polovinom 19. stoljeća ističe da se u Bosni “krstijani ne smiju zvati Bošnjaci. Kad se reče Bošnjaci: onda Muhamedovci samo sebe razumiju, a krstijani su samo raja bošnjačka, a drugačije Vlasi. Bošnjaci i Osmanlije, premda su muhamedovci i jedni i drugi, opet se mrze strašno kao prava nebraća.”⁵⁶⁴ Iz ovog Mažuranićevog stava jasno se vidi izdiferencirana etnička podjela u Bosni i Hercegovini, gdje se Bošnjaci ne samo u vjerskom već i u narodnosnom pogledu identificiraju kao zaseban društveni identitet, različit i od domaćih inovjernih, religijski i istovjernih Osmanlija, etnički.

Nisu samo drugi Bošnjake identificirali zasebnim nacionalnim identitetom. I oni su sami u osmanskome periodu sebe tako osjećali, prepoznavali i pokazivali. Značajan izraz narodnosnog osjećanja i potrebe da pokažu svoju narodnosnu oznaku čini praksa književnika Bošnjaka na orijentalnim jezicima, koji svom imenu dodaju pridjev al-Bosnawī, Bosnali, Bosnavi ili Bosnag.⁵⁶⁵ U bibliografskoj obradi književnosti Muslimana na orijentalnim jezicima Hazim Šabanović nabraja 44 autora

562 M. Imamović, *O historiji bošnjačkog pokušaja*, navedeno djelo, str. 35 i 36.

563 E. Čelebija, navedeno djelo, str. 100.

564 M. Mažuranić, *Pogled u Bosnu ili kratak put u ovu krajinu učinjen 1839./40*, drugo izdanje, Zagreb, 1928, str. 53.

565 “U arapskom jeziku se pridjevak po rodu (nesebu) ili porijeklu zove nisab (po turskom izgovaranju: nisbet). Oblikuje se po pravilu dodavanjem nastavka i na korijensku riječ. Tako se pojavljuju imena al-Bosnawī (Bošnjanim), al-Misri (Egipćanin), al-Habaši (Abesinac) i al-Hindi (Indijac) (...) Budući da je pridjev al-Bosnawī mogao označavati i osobu koja pripada bosanskom rodu ili je na bilo koji način povezana s Bosnom, to je opravdano u njemu vidjeti i semantičku preteču današnje narodnosne oznake.” (S. Balić, *Bosna u egzilu*, str. 154 i 155.)

među Bošnjacima koji pored svog prezimena ističu i dodatak Bošnjak.⁵⁶⁶ Iz ovog pregleda jasno se vidi da su svi književnici Bošnjaci – muslimani po vjeroispovijesti, te da se ne bilježi niti ijedan književnik kršćanske ili neke druge neislamske religije, koji sebe naziva Bošnjakom.

Istražujući imena bosanskih književnika, kaligrafa, poslenika u oblasti literature, a koji sebe imenuju pridjevom Al-Bosnawi, Bosnali ili Bošnaq, Smail Balić tvrdi da takvih poslenika “na osmanlijskom književnom polju nadmašuje navedeni broj od 200 za dva puta.”⁵⁶⁷ Da se naziv Bošnjaci odnosio samo na “bosanske muslimane,” a ne na cjelokupno stanovništvo Bosne i Hercegovine, svjedoči i komunikacija Husein-kapetana Gradašćevića sa srpskim knezom Milošem i austrijskim vlastima, za vrijeme Autonomnog pokreta, te komuniciranje Ali-paše Rizvanbegovića sa austrijskim vlastima.⁵⁶⁸

Određivanje samo “bosanskih muslimana” nacionalnim imenom Bošnjak ima svoje utemeljenje u socijalnoj i političkoj osnovi bosanskog društva. Iako je društvo u Bosni i Hercegovini u suštini izražavalo osmansku strukturu društva, ono je istovremeno, tokom cjelokupnog osmanskog perioda, zadržalo niz vlastitih specifičnosti koje su uticale na narodnosno konstituiranje Bošnjaka u okviru jedinstvene Osmanske države i jedinstvene religijske pripadnosti sa Osmanlijama. Jedna od tih specifičnosti je i to da je Osmanska država, samo u Bosni, u okviru prostranog

566 Derviš Jakub paša Bošnjak; Muhamed Bošnjak – Ajne Ruri; Servi Bošnjak /čempresi; Ali Dede Bošnjak; Vahdeti, Ahmed Bošnjak; šani, Salih Bošnjak –Potur; Visali, Jusuf Bošnjak; Allamek, Muhamed Musić Bošnjak; Ibrahim Kazzaz Bošnjak; Asafi Bošnjak Hizir Čauš; Mehmed Bošnjak Mufettiš; Bošnjak Alija sin Hadži Mustafe; Hasan Bošnjak; šinasi Mehmed čelebi Bošnjak; Husejn Bošnjak – Kodža Muerrih; Sijahi Mustafa Bošnjak; Bošnjak Muhamed Halifa sin Husejnov; Katibi Mustafa Bošnjak; Hasan Bošnjak Imamović; Aruzi Mehmed Bošnjak; Miri Mehmed beg Bošnjak; Talib Ahmed Bošnjak; Mezaki Derviš Sulejman Bošnjak; Samii Abdulkерim Bošnjak; Asim Yusuf čelebi/efendi/ Bošnjak; Fahim Salih Bošnjak; Rešid Mehmed Bošnjak; Atfi Ahmed Bošnjak; Nutki Ali Dede Bošnjak; Muhlisi hadži Mustafa Bošnjak; Ahmed sin Hasanov Bošnjak; Nutki Ali Dede Bošnjak; Muhlisi hadži Mustafa Bošnjak; Ahmed sin Hasanov Bošnjak; Abdulvehhab Bošnjak; Bosnavi: Bošnjak Osman sin Ibrahimov; Hasan ibn Mustafa Bošnjak; Hasan Husni Bošnjak, Husam Bošnjak; Intizami Bošnjak; Jahja Bosnevi; Mehmed Tahir beg Bošnjak; Muhammed Bošnjak; Muslihuddin Bošnjak-Travničanin, Šehsuvar paša Bošnjak, Šejh Mahmud Bošnjak. (Uporedi H. Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima/ Bibliografija/*, Sarajevo, Svjetlost, 1973.)

567 S. Balić, navedeno djelo, str. 154.

568 “Isti naziv za Muslimane, tj. Bošnjaci ili bosanski narod se upotrebljava i u pismima koja su istaknuti sudionici pokreta Husein-kapetana Gradašćevića upućivali austrijskim vlastima i knezu Milošu. Iz konteksta pisama što ih je Husein-kapetan uputio austrijskom caru i njegovom kancelaru Meternichu, datiranih u Travniku 13. marta i u Gradačcu 23. juna 1832, vidi se da je on pod pojmom ‘bosanski narod’ obuhvatio samo Muslimane, i to sve bez obzira na stalešku pripadnost. Ovaj termin koristio je i Ali-paša Rizvanbegović u komuniciranju s austrijskim vlastima.” (M. Imamović, navedeno djelo, str. 36.)

carstva, dozvolila da temeljni privredni sistem – timarski sistem⁵⁶⁹ postane nasljedan u porodici. Timarski sistem u Osmanskoj državi bio je isključivo uslovljen vojnom službom. No, zbog specifičnog karaktera Bosne i Hercegovine, kao granične pokrajine prema kršćanskom zapadu, čestih ratova u kojima su stradale bosanske spahije, Porta se odlučila da u Bosni i Hercegovini uvede tzv. odžakluk timare.⁵⁷⁰

Odžakluk timari kao osnova društvenog života u Bosni i Hercegovini omogućili su nekoliko značajnih, autonomnih i specifičnih društvenih tvorevina kod Bošnjaka u odnosu na druge muslimanske narode Osmanskog carstva. Prvi rezultat je bio da se u Bosni i Hercegovini konstituiralo i obrazovalo, kao posebna društvena grupa, **domaće plemstvo**. Druga posljedica i rezultat odžakluk timara jeste da je Bosna i Hercegovina na ovaj način sačuvala svoja prirodna bogatstva i svoju zemlju za domaće ljude. Time su prirodna i ekonomska dobra i institucije države bili u rukama domaćeg plemstva. Kao posljedica ova dva rezultata, jeste treći, a to je da spahijska, kao upravna struktura bosanskog društva, djeluje autonomno i, u neku ruku, neovisno od općeg osmanskog sistema. Četvrta posljedica odžakluk timarskog sistema i na njemu uspostavljenog društvenog organiziranja jeste socijalna **izdiferenciranost bosanskog društva**, što ga u narodnosnom smislu čini potpunim, što nije bio slučaj sa socijalnim strukturama naroda sa kojima su Bošnjaci dijelili jedinstvenu teritoriju i jedinstvenu državnu organizaciju. Po tada važećoj teoriji strukture društva,⁵⁷¹ Bošnjaci su kao narod posjedovali **sve strukturne slojeve društva**: a) **vezire i spahije** (upravljačko-administrativni sloj) kao vladare i upravljače Bosnom,⁵⁷² b) **spahijsku vojsku**, (isključivo vojsku domaćih ljudi), c) **ulemu** kao sloj učenih ljudi, d) **zanatlije i trgovce**, te **vlastite poljoprivredne proizvođače**. Takva društvena struktura čini bošnjačku narodnu zajednicu potpuno uobličenom

569 Timar je posjed kojeg je Osmanska država dodjeljivala zaslužnim oficirima, a koji im je služio za vlastito izdržavanje i izdržavanje vojske potrebne za odbranu Carstva. Timar se dijelio u dvije kategorije, onaj koji je bio dodjeljivan neposrednom službom u ratu i zvao se "kilic timar", i "gidik timar", dodjeljivan za službu u državi civilnog ili vojnog karaktera.

570 "Odžakluk timar" kao poseban oblik timarskog sistema uveden je u Bosnu, a nije više bio uslovljen samo vojnom službom, nego i porodičnom pripadnošću. Bio je nasljedan u okviru porodice.

571 A. Ljubović - F. Nametak, *Hasan Kafija Pruščak*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1999, str. 50.

572 "Još jedna stvar je interesantna u vezi s timarom u Bosni. U Bosni je timar dosta usitnjen i spada pretežno u onu kategoriju timara koje dodjeljuju pokrajinski namjesnici. *Tako je kontrola iz centra države bila slaba, gotovo nikakva.* (istakao A. Đ.) I pored pokušaja centralne vlasti da stavi pod svoju kontrolu i te timare, u Bosni to ne uspijeva. Čak su česti zahtjevi iz Bosne da se bosanska defterhana ostavi Bošnjacima." (Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1996, str. 45.)

globalnom društvenom grupom koja posjeduje, unutar sebe, kao vlastiti sadržaj, sve potrebne uslove da se iskaže kao zasebni socijalno razvijeni društveno-povijesni identitet.⁵⁷³

Dakle, bošnjačko društvo u Bosni u osmanskome periodu formiralo se kao "zrelo" društvo, kao cjelovit sistem, sa begovatom kao domaćim plemstvom i upravljačkim slojem društva, te time zadobija političku dimenziju, odnosno postaje politički svjesno društvo, što iskazuje vlastitim izrazima za autonomijom, isto tako i kroz nezadovoljstvo seljačkog sloja, iskazanog seljačkim bunama. Gradsko stanovništvo, čiju osnovu čini ulema, zanatlije i trgovci, čine snagu koja na najsavremeniji način toga doba organizira privredu i duhovno-kulturni život, a samim time kohezionu vezu društva, iskazanu njegovom organizacijom, čini čvršćom i sveobuhvatnijom. Kako su narodi i nacije organizirane zajednice u okviru jedinstvenog teritorija, s vlastitom privredom, kulturom, duhovnom i političkom organizacijom, uz to i osjećajem zajedničkog pripadanja zajednici svih slojeva društva, u slučaju Bošnjaka osmanskog perioda, svi uslovi su se ispunili u cjelini. Oni uistinu čine zasebnu narodnosnu grupu, teritorijalno, ekonomski, vjerski, interesno i kulturno povezanu u jedinstvenu cjelinu. Zbog tih razloga su i imali mogućnost da se u vrijeme pokreta za nacionalnim organiziranjem i organiziraju i zatraže autonoman položaj Bosne i Hercegovine i sebe u njoj u odnosu na Osmansko carstvo.

Dva, sigurno najznačajnija, društveno-historijska događaja u osmanskome periodu, koja su značajno doprinijela jačanju bošnjačke samosvijesti, jesu Boj pod Banjom Lukom 1737.⁵⁷⁴ i Autonomni pokret Husein-kapetana Gradašćevića.⁵⁷⁵ Ova dva događaja definitivno su učvrstili bošnjačku svijest o sebi kao političkom narodu, koji sudbinu naroda i sudbinu zemlje Bosne treba sam uređivati. Poseban značaj ovim događajima daje činjenica da su u oba slučaja Bošnjaci vlastitim snagama pokušali ostvariti ključne ciljeve svoje egzistencije. U Boju pod Banjom

573 U svojim putopisima Evlija Čelebija o zanimanjima Sarajeva kaže: "Jedan dio naroda služi kao graničarski ratnici, drugi su državni službenici a treći obrtnici i mjenjači (sarraf). Jedan dio stanovništva bavi se trgovinom. Jedna grupa stanovnika služi kao sejmieni (sekbān) paša i aga, te pobiru državne dohotke (māli mīrī)". Skoro istovjetnu socijalnu strukturu stanovništva Čelebija uočava i u drugim gradovima. Tako, za stanovništvo Banje Luke kaže da su jedni trgovci "drugi su, opet, gazije i borci za vjeru, službenici časnog šerijata". Pored baščovana, Čelebija navodi i stalež (socijalni sloj – op. A. Đ.) privrednika i zanatlija. (E. Čelebija, *Putopis*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 119, 216.)

574 O. Novljanin-A.Hadžinesimović, *Odbrana Bosne 1736-1739.*, Islamska pedagoška akademija Zenica, 1994.

S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, 95-100.

E. Redžić, navedeno djelo, 52-54.

575 A. S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831-1832. god.*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1996.

Lukom, odnosno u odbrani Bosne, učestvuju isključivo Bošnjaci. Tu su zajedno i dobrovoljno bili krajiški kapetani, bosanski alajbezi, janjičari, sa zaimima i timarlijama, te širom Bosne mobilizirani "obični" Bošnjaci. "Svijest o tom posebnom položaju narod je izražavao izrekom: 'Baška Bosna, baška urmelija'."⁵⁷⁶ U ovoj izreci, pored svijesti o zasebnosti naroda, kristalizirana je i narodna svijest o zasebnosti Bosne i njezinog autonomnog položaja u osmanskoj organizaciji državne vlasti, u teritorijalno-upravnom smislu. "I turska vlast je pučanstvo Bosne tretirala kao samosvojnu i posebnu zajednicu, te ga do kraja XVIII stoljeća nazivala 'bosanski narod', uprkos istodobnom razlikovanju ljudi po kriteriju religije. Tek tad se u zvaničnim dokumentima počinju pojavljivati riječi millet, kavm, taifesi, koje određuju pojam naroda. Tako je srb-milleti značilo Srbi, srpski narod, bošnjak-kavmi Bošnjaci, bošnjački narod."⁵⁷⁷ Bošnjačku samosvijest neposredno pred Boj pod Banjom Lukom značajno naglašava činjenica da je zvanični stav Carevine bio da se Bošnjaci drže pasivno, kako bi se izbjegao širi sukob sa Austrijom. Neposredno suočeni s opasnošću, Bošnjaci nisu dijelili takvo mišljenje. Iako desetkovani ratovima koje su vodili od 1711. do 1739. godine i masovnog stradanja od kuge i gladi, odlučili su da se vojno suprotstave Austriji, ne tražeći pomoć od Porte.⁵⁷⁸ Iz proglasa kojeg je austrijski car Karlo VI u pripremi zauzimanja Banje Luke i Bosne uputio hrišćanima u Osmanskoj carevini, Bošnjaci su shvatili da sami moraju odlučivati o svojoj sudbini. Zato M. Imamović konstatuje da je "ovaj veliki boj i bošnjačka pobjeda pod Banja Lukom imao za Bošnjake značaj presudnog otadžbinskog i domovinskog rata."⁵⁷⁹ S. Bašagić također konstatuje da su bosanski ajani u Travniku na sastanku ajanskog vijeća odlučili da odlučno pruže otpor Austrijancima, ne mareći mnogo za upute iz Carigrada da se ne remeti primirje sa Austrijancima.⁵⁸⁰

576 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, str. 316.

577 V. Kržišnik-Bukić, navedeno djelo, str. 26.

578 "Stradanje bosanskih Muslimana se nastavlja tokom prve polovine 18.stoljeća kao i kasnije u ratovima koje su Turci vodili na granicama Bosne i na strani (u Rusiji i Perziji) od 1711. do 1739. godine izginulo je preko 20.000 najvrednijih Bošnjaka. U isto vrijeme bosansko stanovništvo je masovno stradalo od kuge, gladi i drugih elementarnih nepogoda. U četvrtoj deceniji 18. stoljeća samo za pet godina u nekim krajevima Bosne, naročito istočne, kuga je pomorila preko 20.000 lica." (A. Sućeska, *Bosanski Muslimani u osmanskoj državi*, Pregled, br. 5/1974, Sarajevo, str. 492.)

579 M. Imamović, navedeno djelo, str. 301.

580 Ajansko vijeće, po Bašagiću, reagiralo je na sljedeći način: "Što veliki vezir Ahmet paša i čehaja mu Osman-beg prijetite, ako bi austrijska vojska i prešla na tursko zemljište, da joj se ne stane na put, od dvoje mora biti jedno. Ili ne razumiju položaj, ili su zavedeni, zato nijesmo dužni slušati njihove zapovijedi. Otpor mora biti pa makar nas sve stao glave i imanja." (S. Bašagić, navedeno djelo, str. 95.)

Ovakva odluka Ajanskog vijeća upućuje na zaključak o visokom stepenu političke samosvijesti i vlastitoj odgovornosti prema odbrani Bosne kao svoje domovine i bošnjačkog naroda, vlastitim snagama i sredstvima, po cijenu remećenja globalnih interesa Osmanskog carstva. Zato nam se čini pojednostavljenom tvrdnja E. Redžića da u "ratu sa Austrijancima Bošnjaci su branili Bosnu od Austrijanaca za Osmansko carstvo; od jednih osvajača za održanje vlasti i vladavine Osmanlija."⁵⁸¹ Kada je odbrana Bosne u pitanju, konkretno Boj pod Banjom Lukom, onda ova tvrdnja E. Redžića nema realno utemeljenje. Ovdje se Bošnjaci nisu borili za vlast osmanskih vezira nad Bosnom, već za vlast i život Bošnjaka u Bosni, u okvirima Osmanske države, umjesto u okvirima Austro-Ugarske. Da nisu branili Bosnu u Boju pod Banjom Lukom, Bošnjaci bi pali u austrougarsko ropstvo ili progon kao i u onim krajevima koje je Austrija ranije zauzela. Pobjedom u ovom Boju, Bošnjaci su odbranili Bosnu i u njoj sačuvali svoju prisutnost, vladali u Bosni u okvirima Osmanskog carstva. O značaju odbrane Bosne pod Banjom Lukom i učvršćivanju bošnjačke samosvijesti najbolje svjedoči epska tradicija i književnost, koju ističe M. Imamović.⁵⁸²

Pokret za autonomiju Bosne pod vodstvom Husein-kapetana Gradašćevića, iako u sebi nije uspio da uključi i hercegovačke ajane, nosi obilježje općenarodnog pokreta. On se istovremeno uklapa u široku mrežu nacionalno-oslobodilačkih pokreta toga vremena mnogih neturskih naroda. Ma koji motivi bili bosanskih ajana, da krenu u borbu za autonomiju Bosne, taj pokret u sebi sadrži socijalne i političke posljedice, koje će dalekosežno odrediti bošnjačko nacionalno samorealiziranje. O motivima pokreta kao i njegovoj političkoj osnovi do sada su izrečena različita mišljenja, od toga da je bio reakcija konzervativnog bosanskog begovata na reforme u Osmanskom carstvu, što tvrdi najprije srpska historiografija, do ocjene da je pokret autentična "posljedica *svijesti o sebi i o svojoj zemlji* naroda koji je tu živio ili ljudi koji su tu živjeli, mi sasvim ozbiljno tvrdimo da taj narod, kao nešto različito od ostalih naroda i različito od drugih naroda, pogotovu onih čija je vlast u to doba bila u toj zemlji. Zaista, jeste *stari narod i nacionalno svjestan* u svojoj vrlo staroj zemlji, a ovaj Pokret je nepobitan dokaz za to, i to, on se ne zove Muslimani ili drugačije, nego Bošnjaci."⁵⁸³ A. Aličić

581 E. Redžić, navedeno djelo, str. 54.

582 "Književnost o Banjalučkom boju, kao općenita cjelokupna bošnjačka literatura, kako na bosanskom tako i na orijentalnim jezicima, izražava svijest njenih stanovnika o svom bošnjačko-muslimanskom identitetu. *Taj je identitet jasno određen i omeđen, na jednoj strani rodnim bosanskim tлом a na drugoj dubokom sviješću o pripadnosti islamu.* (istakao A. Đ.) Ta svijest je koliko duhovna, toliko i sociološka kategorija i ona je kao takva jasno prisutna u cjelokupnom bošnjačkom književnom stvaralaštvu." (M. Imamović, navedeno djelo, str. 302.)

583 A. Aličić, navedeno djelo, str. 345. i 346.

je jedan od autora koji, koristeći historijske izvore i kritički se osvrćući na dotadašnje teorijsko određenje pokreta, daje dosta iscrpno i originalno tumačenje tog centralnog događaja, kako autor kaže, u trajanju osmanske vlasti. Aličić još u Predgovoru svoga djela ističe nedostatke dotadašnje misli o pokretu, koju posebno karakterizira anatemiziranje bošnjaštva kao nacionalnog obilježja Pokreta. Također je i "gradski korpus stanovništva predstavljen u esnafu i janjičarstvu interesno povezanih u jedinstveni sloj bosanskog društva, koji je bio osnovni nosilac ideje o autonomiji i samostalnosti; krupni spahijski sloj – begovat – kao dio stanovništva koji je imao visoko razvijenu državotvornu svijest, ekonomsku moć i političku zrelost, da zajedno sa gradskim slojem organizira cijeli narod, dakle, i onaj dio seoskog stanovništva i povede taj pokret."⁵⁸⁴

Ono što ovom pokretu, sa stanovišta nacionalnog samokonstituiranja Bošnjaka, daje vrijednost jeste njegova bošnjačka nacionalna odrednica i poimanje Bosne kao vlastite domovinske odrednice. Ovo se najbolje vidi ako se svestrano utvrde uzroci nastanka pokreta. Aličić među njih, sa jednakom snagom značenja, ubraja spoljnu opasnost za Bosnu kao zemlju; ukidanje janjičara uslovalo je promjenu socijalne strukture društva koja u prvi plan u društvenom i političkom životu Bosne "izbacuje" domaće strukture stanovništva, svjesne svog položaja, svjesne svoje odgovornosti za vlastitu sudbinu. Drugi važan uzrok za nastanak pokreta jeste socijalno stanje i način organiziranja proizvođačkog sloja u društvu. Sve ovo upućuje na zaključak da su suprotnosti između Bošnjaka i Carigrada izvirale iz specifičnog društvenog razvoja u Bosni. Sljedeći u nizu razloga neslaganja sa Portom jeste "vraćanje" Srbiji šest nahija na desnoj obali Drine. Taj potez Porte direktno je zadirao u interes Bošnjaka. "S odvajanjem još nekih dijelova Bosne, makar i s desne strane Drine, za Bošnjake je značilo direktan napad na Bosnu i njenu integralnu cjelinu, i to od strane sultana. Vidjećemo kasnije da Bošnjaci sultana svrstavaju u isti koš sa Milošem, kao neprijatelja vjere i države, a posebno Bosne."⁵⁸⁵ Iz analize uzroka pokreta jasno se vidi da je njegova osnova i socijalne i političke prirode, te da bez obzira na to što "bosanski Muslimani" čine njegovu glavninu, on poprma široku društvenu osnovu, koju čini bosanski narod višekonfesionalnog sastava.

Analizirajući autonomistički pokret, M. Imamović⁵⁸⁶ kaže da je on rezultat otpora bosanskih ajana reformama sultana Mahmuda II, te ističe

584 A. Aličić, navedeno djelo, 9. i 10.

585 A. Aličić, navedeno djelo str. 184.

586 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 333-337.

zapažanje tadašnjih stranih posmatrača⁵⁸⁷ o karakteru odnosa Bosne prema centralnoj vlasti. Uzroke neuspjeha pokreta Imamović vidi u tome što nije bio u dovoljnoj mjeri povezan sa širokim slojevima bosanskog stanovništva. Da je Imamovićev zaključak tačan, potvrđuje čin suprotstavljenosti hercegovačkih ajana Rizvanbegovića i Čengića pokretu i njihovom direktnom vojnom učestvovanju na strani centralne vlade u gušenju ustanka. Cilj bosanskog autonomističkog pokreta, iako kratkotrajan, postignut je. Poslije kratkotrajnih vojnih uspjeha, konkretnije, poslije pobjede bosanske vojske nad osmanskim na Kosovu, Husejn-kapetan je izabran za bosanskog vezira,⁵⁸⁸ što je za posljedicu imalo proglašenje autonomije Bosne. Autonomija je zvanično proglašena i objavljena 31. 11. 1831. godine.

Značaj pokreta, i pored njegovog neuspjeha, nalazi se u svebosanskom karakteru, u ideji autonomije. Ta ideja je nadživjela tadašnji pokret, što svjedoče naredna događanja, a prije svih akcija koju je vodio Omer-paša Latas 1850-1852. godine.⁵⁸⁹ Kako je većina svih struktura bosanskog društva (zemljoposjednici, janjičari, ulema, ajani i seljaci) bila protiv centralne vlade i predloženih reformi, Porta je odlučila da uništi bosansko plemstvo. Za godinu dana, koliko je trajao Latasov pohod na Bosnu, uspio je da uništi "one političke snage koje su stoljećima predstavljale politički narod u historiji Bosne i Bošnjaka. Sa povijesne distance gledano, te su se snage, iako sa svojih ekonomsko-socijalnih pozicija, ustvari borile za autonomiju Bosne u Osmanskom carstvu."⁵⁹⁰ Latasova akcija u Bosni, pored postavljenog zadatka provođenja započetih reformi Osmanskog carstva za rezultat je imala skoro potpuno uništenje bošnjačkog plemstva u Bosni. Posljedice Latasove akcije imale su više negativnih rezultata.⁵⁹¹ Pored pominjanog uništenja bosanskog plemstva, u bitkama je poginulo dvije i po hiljade bosanskih mladića. Glavni vođa otpora Latasovoj akciji bio je Ali-paša Rizvanbegović. "Po njegovom mišljenju prihvatanje naredaba fermana značilo je izgonjenje Bošnjaka iz Bosne. U narodu je sačuvano predanje da je Ali-paša tom prilikom prorekao da ako sve bude onako kako zahtijeva Latas, Bosna neće biti bosanska ni trideset godina. To proročanstvo se obistinilo."⁵⁹²

587 "Tadašnji strani posmatrači u Bosni, uglavnom konzuli velikih sila, primijetili su da su bosanski ajani, kao neposredni gospodari u kadilucima, učinili od Bosanskog pašaluka jednu svoju osobenu konfederaciju." (M. Imamović, navedeno djelo, str. 333.)

588 Huseina Gradaševića bosanski ajani su za vezira proglasili 18. 7. 1831. godine u Zabilju kod Viteza u kuli Hadži Mujage Zlatara.

589 G. Šljivo, *Omer-paša Latas*, Svjetlost, Sarajevo, 1977.

590 M. Imamović, navedeno djelo, str. 336.

591 A. Aličić, *Uređenje bosanskog elajeta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1983, 64-76.

592 A. Aličić, navedeno djelo, str. 67.

Poslije Latasove akcije bosansko društvo, zbog karaktera vlasničkih i nacionalnih odnosa, još više je opterećeno povećanim socijalnim nemirima i suprotnostima, koje su istovremeno imale i karakter nacionalnih sukoba i netrpeljivosti. Osman Šerif Topal-paša (1861.- 1869.) pokušao je da riješi te nagomilane socijalno-nacionalne suprotnosti u okviru Osmanskog carstva. On je u prvom redu pokušao da, umjesto vodeće uloge bosanskog plemstva, na društvenu pozornicu Bosne kao vodeću snagu podigne trgovce i male industrijalce, odnosno da razvojem zanatstva, trgovine i izgradnjom cesta⁵⁹³ udari temelje savremenom građanstvu. Da bi realizirao svoju koncepciju privrednog razvoja Bosne, osposobljavanje građanskog sloja društva i realizaciju ideje interkonfesionalnog bošnjaštva Osman Topal-paša pokreće izlaženje službenog vilajetskog lista "Bosna". Ono što je posebno značajno za ovaj list jeste da je štampan dvojezično: na turskom i na bosanskom jeziku.⁵⁹⁴ Za vrijeme vladavine Bosnom Osman Topal-paša podiže mnoge značajne javne objekte, otvara svjetovne škole (ruždiye), te obnavlja i otvara prvu modernu štampariju 1866. godine u Sarajevu. "Pored službene 'Bosne' u Sarajevu se uskoro pojavio i prvi privatni bošnjački list, 'Sarajevski cvjetnik', čiji je izdavač i urednik bio Mehmed Šaćir Kurtćehajić. Njegov osnovni cilj je bio da zaštiti Bosnu i Bošnjake od olahkog omalovažavanja i svojatanja od strane tadašnje srpske i hrvatske štampe."⁵⁹⁵ U domenu političko-nacionalnih odnosa, Osman Topal-paša čini napore da nacionalnu ideju bošnjaštva, koju su izgleda istinski nosili samo "muslimani",⁵⁹⁶ proširi i na pripadnike pravoslavne i katoličke vjere. Proširenje ideje bošnjaštva na sve stanovnike Bosne i Hercegovine, bez obzira na konfesionalnu pripadnost, bilo je u interesu i centralne osmanske vlasti, da bi pomoću nje zaustavila i spriječila širenje nacionalnih ideja srpstva i hrvatstva iz susjedstva. Tu ideju je pokušao realizirati Omer-paša Latas⁵⁹⁷ u sklopu provođenja reformi koje je inicirala centralna osmanska vlast. Osman Topal-pašina ideja naišla je na podršku kod

593 Za vrijeme vladavine Osman Topal-paše izgrađena je cesta Sarajevo-Bosanski Brod.

594 "'Bosna' je štampana na osam strana: četiri unutrašnje arebicom i na turskom jeziku, a četiri spoljašne srpsko-hrvatskim, ćirilicom i Vukovim pravopisom(...). List je izašao ukupno u 363 broja." (N. Duraković, navedeno djelo, str. 89.)

595 M. Imamović, navedeno djelo, str. 341.

596 "Naziv Bošnjak kao obilježje porijekla, povijesne suštine i etničke svijesti te bosanske domovinske pripadnosti koja nosi i nastavlja tradiciju srednjovjekovne države Bosne, prirodno su i bez promjene i historijskog kolebanja nosili samo muslimani u toku cijelog razdoblja osmanske vladavine, ne podrazumijevajući pod njim krstijane i hristijane, a mnogi su ga isticali i uz svoje lično ime kao znak razlikovanja među Turcima i drugim narodima." (M. Rizvić, navedeno djelo, str. 27.)

597 "Čak je Latas surađivao sa mnogim kršćanskim prvacima, a naročito sa Ivanom Franom Jukićem, mladim svećenikom iz Varcar Vakufa. Uloga Jukića u ovom ustanku bila je sasvim prljava, jer se sastojala od doušništva i kinjenja protiv Muslimana." (A. Aličić, navedeno djelo, str. 69.)

“bosanskih muslimana,” dok je kod druge dvije konfesionalne zajednice u Bosni i Hercegovini ostala slabo primljena. Da li će ideja interkonfesionalnog bošnjaštva biti jedna velika zabluda, kako smatra E. Redžić,⁵⁹⁸ ili je to realna dimenzija bosanskohercegovačkog društva, čiju su realizaciju onemogućavali kasniji nacionalni pokreti iz Srbije i Hrvatske, pokazat će naredni događaj, a prije svega austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine.

III.3. Austrougarska okupacija i Bošnjaci

Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine mnogo je više značila u životu bošnjačkog naroda od prostog čina okupacije i promjene državne vlasti na jednom području. “Dolaskom švabe – austrougarskog administratora – u Bosnu 1878. godine, nastao je u životu bosanskih Muslimana dubok prelom. Jak val europeizacije zahvatio je čitavu zemlju. Način rada i odijevanja, prehrana, običaji pri stolu, školski sustav, pismo – sve se promijenilo. Muslimani su se polako morali oprostiti od svojih tadašnjih pisama arebice i bosančice. Među njima nema više ni onih koji pišu svoja književna djela na arapskom, turskom i perzijskom jeziku ili stvaraju na području alhamijado književnosti.”⁵⁹⁹ Kad je u pitanju Bosna i Hercegovina i njezin etnički sastav, onda se može reći da okupacija nije značila isto, niti je imala jednake posljedice za sve bosanskohercegovačke narode. Na kulturno-civilizacijskom planu okupacija je značila smjenu civilizacija: otomansko-islamsku civilizaciju zamjenjuje austrijsko-kršćanska. Ova smjena različito se odrazila na dalji tok razvoja bosanskohercegovačkih naroda. Dok je kršćansko katoličko stanovništvo okupaciju priželjkivalo i austrijsku upravu prihvatilo dobrodošlicom, a srpsko-pravoslavno stanovništvo se držalo dosta rezervisano, dotle je bošnjačko okupaciju doživjelo kao neprijateljski čin, uperen direktno protiv bošnjačkih životnih interesa. **“S dolaskom Austro-Ugarske, koja je uz to označena kao ‘kauriska’ katolička, odnosno antiislamska, koja je stoljećima bila sinonim neprijatelja, muslimani se nalaze u velikom, prije svega emocionalno-psihološkom procijepu:** (istakao A. Đ.) između neminovnosti da gotovo prekononočno odbace Istok i istočno i nemogućnosti da prihvate Zapad i zapadno. Radikalni kulturni preokret i civilizacijska smjena koja u Bosni, s dolaskom jedne moderne evropske sile, neminovno pritišće, Muslimane dovodi u poziciju ekonomske ugroženosti, kulturne i emocionalno-psihološke nestabilnosti, nesnalaženja pa i svojevrsnog fatalizma.”⁶⁰⁰ Ako su narodi Bosne i Hercegovine okupaciju

598 E. Redžić, navedeno djelo, str. 60.

599 S. Balić, *Bosna u egzilu*, str. 21.

600 N. Duraković, navedeno djelo, str. 63.

doživjeli različito, Austro-Ugarska je izražavala jedinstvo ciljeva okupacije.⁶⁰¹ Okupacijom Bosne i Hercegovine, Austro-Ugarska je otvorila vrata ekspanziji na jugoistok Evrope.

Pripreme i pokušaji osvajanja Bosne i Hercegovine postojali su mnogo ranije, čak i od polovine 19. stoljeća. Bosna i Hercegovina je u vojnom i privrednom pogledu predstavljala najneposredniji austrougarski cilj.⁶⁰² U vojnom i teritorijalnom pogledu, Bosna i Hercegovina je duboko uranjala u zemlje Habsburške krune. Posebno se nesigurno osjećala Dalmacija. Nova vlast u svim segmentima života donosi promjene: mijenja se način privređivanja, vrši se preorijentacija u odnosu na dotadašnje društvene vrijednosti, odnosno mijenja se kompletan način i stil života. Te promjene jače utiču na uobličavanje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini, ali istovremeno dovode Bošnjake u nimalo jednostavan položaj. Kad je u pitanju intenzivnije etničko diferenciranje, izazvano novim načinom života, ono se osjeća na svakom koraku, a najprije u kulturnom pogledu. I za vrijeme Osmanske države osjećala se razlika između kršćanskog stanovništva, posebno na selu. Gradsko stanovništvo se u tom pogledu jedva razlikovalo, prije svega u načinu odijevanja. I dok kršćansko stanovništvo brzo i lahko napušta elemente orijentalno-islamske kulture, Bošnjaci, u nemogućnosti da to prihvate, jednostavno se izoliraju i povlače u

-
- 601 "1) preuzima veliki korak u ekonomskoj i političkoj ekspanziji ka jugoistoku;
2) sprječava stvaranje neke velike slavenske države na svojim južnim granicama;
3) osigurava svom kapitalu u pogledu prirodnih bogatstava i općih privrednih potencijala izuzetno značajno područje." (M. Imamović, navedeno djelo, 345. i 346.)
- 602 Odmah nakon odluke Berlinskog kongresa u Zagrebu je osnovana glavna agentura za iseljavanje u Bosnu i Hercegovinu, koja je radila na useljavanju kršćanskog stanovništva u Bosnu i Hercegovinu, sa ciljem što veće eksploatacije bosanskohercegovačkih prirodnih i ljudskih resursa. Odbor je izdao "*Oglas i poziv za iseljavanje u Bosnu*," u kome između ostalog piše: "Opšte je poznato da je Bosna bogata raznim neiscrpnim izvorima. To je zdrava zemlja, plodna sa obiljem rijeka i šuma, gdje je život veoma jeftin i gdje se lako dobije, sve što iskazuje komfor. Zemlja, gdje su njive glavni izvori blagostanja, uspješno se obrađuje s obzirom na izvanredno plodno tlo i zemljište. Svojstveno za Bosnu je to, da bi se od žitnica i plodova moglo stvoriti kananijsko obilje, sve je vrlo jeftino kao i radna snaga. Radi toga sa postojećim kapitalom mogli bi se postići mnogo veći uspjesi nego u bilo kojoj drugoj zemlji na svijetu, ne izuzevši Sjevernu Ameriku i Rusiju. Bosna je takva zemlja, čija će se vrijednost bogatstva sve više povećavati, gdje će rad jednog muškarca uvijek moći njega i porodicu da hrani, gdje postoje široke mogućnosti za zaposlenje svih vrsta za svakoga. To je zemlja, čija veličanstvena vodena snaga i ogromna bogatstva u drvetu i uglju, mogu svakoj industriji dobro doći - ukratko rečeno, zemlja bogata prirodnim blagom kojoj su samo potrebni: inteligencija, radna snaga i kapital, trgovina i zanatstvo da bi se stvorila zemlja sreće, jedna od najveličanstvenijih zemalja svijeta." (navedeno prema: S. Cerić, navedeno djelo, str. 143.)

sebe.⁶⁰³ Mnogobrojni su uzroci različitog doživljaja i prihvata austrougarske okupacije bosanskohercegovačkih naroda. No, ono što je sigurno, jeste da je svaka nacionalna zajednica u Bosni i Hercegovini imala vlastitu socijalnu strukturu, različitu od strukture drugih dviju nacionalnih zajednica. Iz te različite društvene strukture, kao posljedice različitih društveno-političkih i historijsko-razvojnih položaja, proizašli su i različiti ciljevi i interesi.

Bošnjaci su još u osmanskom periodu zaokružili svoje kompletno socijalno struktuiranje i posjedovali su sve glavne strukturne slojeve društva: političku elitu, ulemu, gradsko stanovništvo (zanatlije, trgovce), kao srednji sloj društva, i seljaštvo. Svi slojevi bošnjačkog nacionalnog bića bivaju pogođeni okupacijom. Osjećali su da se njihov položaj mijenja, da su ugrožena njihova stečena prava i tradicionalni način života, te u nemogućnosti da promijene ni uslove, ali ni sebe same, kod njih "otpočinje proces etničkog ućahurenja, zatvaranja u sebe, u svoju patrijarhalnu kulturu i sl."⁶⁰⁴ Jedini proces koji su uspjeli da organiziraju Bošnjaci u prvim godinama austrougarske vlasti nad Bosnom i Hercegovinom jeste iseljavanje. No, prije nego što ukažemo na posljedice iseljavanja Bošnjaka iz Bosne i useljavanja stanovništva u Bosnu i Hercegovinu iz drugih dijelova Monarhije, istaknut ćemo najbitnije elemente socijalne strukture Srba i Hrvata, kako bismo lakše razumjeli njihov odnos prema okupaciji.

"Stanovnici Srbi, pravoslavci, bili su u Bosni najvećim dijelom seljaci, mnogi od njih kmetovi muslimanskih zemljoposjednika sredinom devetnaestog stoljeća. Svećenici srpsko pravoslavne vjere živjeli su u selima. Mnogi su bili nepismeni i nisu se razlikovali od seljaka kojima su služili. (...) Bosanski su katolici bili etnički Hrvati. Kao i Srbi većinom su bili seljaci koji s propadanjem turske vlasti postepeno prestaju biti kmetovi muslimanskih veleposjednika. (...) Sve do kraja austrijskog razdoblja, politički najjače izraženi Hrvati u Bosni bili su članovi katoličke vjerske organizacije."⁶⁰⁵ Iz naprijed navedene deskripcije vidi se da ni bosanski Srbi ni bosanski Hrvati skoro uopće nemaju plemstva, a i

603 "Preveliko oslanjanje na oportunističko vodstvo koje je u najvećem broju bilo iz reda begovata i uleme, gledanje u religiji nacionalnog spasitelja i s tim u vezi otpor prema modernom školstvu i prosvjećivanju, postupno gubljenje orijentalnih kulturnih oslonaca i uopšte nesnalaženje u novim civilizacijskim tokovima, uz nedostatak jasne političke koncepcije i organiziranih klasnih snaga koje bi tu koncepciju provodili, dovodi do 'gubljenja smisla za snalaženje u novonastalim prilikama' (Dr. M. Begović)", što ima dalekosežne posljedice za ukupne tokove klasno-nacionalne emancipacije muslimanskog naroda." (N. Duraković, navedeno djelo, str. 64.)

604 N. Duraković, navedeno djelo, str. 64.

605 R. J. Donia, *Islam pod dvoglavim orlom, Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.-1914*, ZORO, Zagreb-Sarajevo, 2000, str. 16 i 17.

sveštenstvo im je vrlo neobrazovano. Zbog toga oni novu vlast, prije svega što je kršćanska, doživljavaju kao priliku da poprave svoj socijalni položaj. Ogroman broj kmetova očekuje izlazak iz kmetovskog položaja i očekuje da to pravno regulira nova državna vlast. Njenom uspostavom, znatno se popravljala socijalna struktura Srba i Hrvata, dok se, nasuprot tome, javlja privredno i ukupno društveno slabljenje Bošnjaka. Ne samo da okupaciona vlast socijalno-političkim promjenama uzrokuje značajne strukturne promjene unutar etničkih zajednica, već istovremeno sa promjenama društveno-političkih uslova omogućava dva paralelna procesa: iseljavanje i useljavanje u Bosnu i Hercegovinu, što za posljedicu ima promjenu cjelokupne demografske strukture bosanskohercegovačkog društva i po socijalnoj i po nacionalno-konfesionalnoj osnovi.

Neophodno je istaći da su na promjenu etničko-konfesionalne strukture stanovništva bosanskog društva na štetu Bošnjaka, pored iseljavanja, značajno uticali ratovi i kuge. Poznato je da su od 17. do 19. stoljeća Bosnom harale velike epidemije kuge. Zbog ove bolesti je najviše umiralo gradsko stanovništvo, a, kako su sve veće bosanske gradove (Sarajevo, Mostar, Banja Luka i dr.) naseljavali pretežno Bošnjaci, jasno je da su u najvećem procentu oni i umirali.

Kako smo naprijed istakli, jedini proces koji su uspješno organizirali Bošnjaci jeste iseljavanje u Tursku.⁶⁰⁶ Ovaj proces je bio direktna posljedica austrougarske okupacije i nemogućnosti "bosanskih Muslimana" da se prilagode novim privrednim i socijalno-političkim uslovima života. Mnogo je razloga doprinijelo da Bošnjaci s velikim teškoćama prihvataju zapadnoevropske norme i vrijednosti, uspostavljene okupacionom vlašću. Zasigurno da je tradicionalni način života Bošnjaka, uspostavljen na vrijednosnim normama islama, kroz vijekove izgubio one dimenzije koje mu omogućavaju da u zatečenim društvenim uslovima te iste društvene uslove prilagođava islamskim zahtjevima. Dugogodišnje borbe i neprijateljstvo između Osmanske carevine i Austrije, gdje su na strani Osmanske carevine kao vojnici aktivno učestvovali Bošnjaci, ostavili su tragove u emocionalno-psihološkom raspoloženju prema Austrijancima, kao neprijateljima islama. Narodna epska tradicija, kao ova pjesma: "Ovakva je krvava krajina / s krvi ručak, a s krvi večera,/ svak krvave žvače zalogaje,/ nikad bijela danka za odmorka," upečatljivo opisuje krvavu i oporu svakidašnjost bošnjačke borbe za opstanak. Upravo iz tog dugogodišnjeg

606 "Tačan broj iseljenih Muslimana od 1878. do 1918. doista je teško utvrditi. Po zvaničnim austrougarskim podacima (u koje je i oficijelna uprava sumnjala jer je to po pravilu isticala da su podaci 'prilično pouzdani') iselilo se 61.114 Muslimana. Ako je samo 1910. god. iseljeno preko 17.000, onda ova brojka doista nije vjerodostojna, po nekima (npr. V. Bogićević: 'Iseljavanje Muslimana BiH u Tursku' radi se o broju oko 150.000 duša." (N. Duraković, navedeno djelo, str. 87.)

neprijateljstva i aktivnosti kršćanskih osvajača u ubijanju, pokrštavanju, rušenju, paljevini i pljački onih teritorija koje su osvajali od Osmanske države,⁶⁰⁷ uzrokovala je svijest kod Bošnjaka da sve što dolazi sa Zapada jeste antiislamsko. Da to nije uvijek tako, uvjerili su se znatno kasnije, živeći u austrougarskoj državi. Zato, N. Duraković, kritikujući velikosrpsku historiografiju i propagandu koja je Austrougarsku monarhiju predstavljala kao najgoreg eksploatatora i pljačkaša, ugnjetača naroda i slobode, konstatuje da "to ne znači da je sve što je Austro-Ugarska u BiH uradila bilo promašaj, prevara, otimačina, eksploatacija."⁶⁰⁸

Jedan od razloga težeg prilagođavanja Bošnjaka novim uslovima života i rada jeste i činjenica da je okupacija, formalno, definirana kao privremena. Stanje uspostavljeno okupacijom sve do aneksije 1908. godine Bošnjaci su smatrali provizorijem i očekivali ponovnu uspostavu osmanske vlasti. Vrlo su rijetki bili među bošnjačkim intelektualcima i plemstvom oni koji su smatrali da se odmah treba okrenuti životu u novim uslovima i više se ne nadati ponovnoj uspostavi osmanske državne vlasti. Na to je već 1886. godine upozorio Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak.⁶⁰⁹

Istovremeno, ali u suprotnom pravcu, odvijao se i proces useljavanja kolonista u Bosnu i Hercegovinu. Taj proces je bio i jedan od uslova podsticanja iseljavanja Bošnjaka. Da bi ojačali svoj nacionalni element, srpsko i hrvatsko političko vodstvo također je podsticalo emigraciju, odnosno iseljavanje Bošnjaka. M. Imamović navodi da "mostarski biskup fra Paškal Buconjić je poveo akciju da iseljenička zemlja pređe u hrvatske ruke. On je kupovao zemlju u Nevesinju i Bijelom Polju i naseljavao stanovništvo iz ljubuškog i mostarskog sreza koji su bili prenaseljeni."⁶¹⁰ I austrougarska vlada je naseljavanjem kolonista⁶¹¹ na iseljeničku zemlju, te pružanjem usluga transporta i novčane pomoći raseljenicima direktno

607 Iskustva Bošnjaka, sa, od strane Austrije osvojenih, osmanskih pokrajina, kao što su područja sjeverno od Save, zatim na zapadu Lika, Krbava i drugi dijelovi, zaista su loša. Historijski je neosporno da su Bošnjaci u tim krajevima ubijani, pokrštavani, protjerivani, njihova imovina pljačkana i oduzimana, a vjerski objekti i nadgrobni spomenici zauvijek uništeni. Pohod Eugena Savojskog 1697. godine i njegova paljevina Sarajeva bili su urezani u bošnjačko sjećanje. "Sličnu sudbinu imali su i Bošnjaci u Lici, Krbavi i Dalmaciji. Spominjani katolički župnik Marko Musić je odmah po povlačenju Osmanlija iz Like i Krbave započeo 'pokrštavanje preostalih Turaka', na tom području. Ti navodni Turci bili su ustvari etnički Bošnjaci." (M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, str. 285.)

608 N. Duraković, navedeno djelo, str. 63.

609 "Što se tiče misli i nade za povratak Bosne u turske ruke, tu već to baš lijepo svatko znade da ova zadnja dva vijeka što je god turska vlada izgubila i što joj se oduzelo već nikad i nikad nije joj se povratilo." (M. Kapetanović, *Šta misle muhamedanci u Bosni*, u: A. Isaković, *O nacionaliziranju Muslimana*, Globus, Zagreb, 1900, 21-22.)

610 M. Imamović, *Pravni položaj...*, str. 111.

611 "Vlada je odmah po okupaciji naselila u Krajini 12.000 hrvatskih seljaka koji su dijelom uzurpirali zemlju starosjedilaca." (M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnja politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878-1914*, Svjetlost, Sarajevo 1975. str. 111.)

podsticala iseljavanje Bošnjaka. Neposredni rezultat tog iseljavanja i useljavanja pretežno katoličkog stanovništva jeste promjena demografske strukture u Bosni i Hercegovini na štetu Bošnjaka. Prema austrougarskom popisu iz 1879. godine u Bosni i Hercegovini bilo je 495.485 pravoslavnih, 448.613 Muslimana i 209.391 katolika. Izraženo u procentima, pravoslavnih je bilo 42,88%, Muslimana 38,73%, a katolika 18,08%.

Popis stanovništva 1910. god., dakle, 30 godina kasnije, pokazuje smanjenje broja Bošnjaka, a povećanje katolika i pravoslavnih. Procenat učešća Muslimana u ukupnom stanovništvu 1910. god. smanjen je u odnosu na 1879. god. za 6,48%, dok je procenat povećanja katoličkog stanovništva iznosio 4,79%, a pravoslavnog 0,61%. U osmanskome periodu, Bošnjaci su činili većinu gradskog stanovništva, ali usljed useljavanja, kojeg kontinuirano podstiče austrougarska vlada, i iseljavanja Bošnjaka, ta se slika mijenja u skoro svim gradovima. Primjer Sarajeva⁶¹² izražava opće stanje promjena strukture stanovništva u bosanskohercegovačkim gradovima. Podaci koje je iznio N. Duraković jasno govore o drastičnom smanjenju Bošnjaka i istom takvom povećanju rimokatolika. Muslimani su sa 72,23% 1851. god. već 1910. god. činili samo 35,57%. Faktički, za nešto manje od jednog prosječnog ljudskog vijeka, bošnjačko se stanovništvo prepolovilo, dok je došlo do skoro stopostotnog povećanja katoličkog stanovništva. Katolika je 1851. god. bilo 1,14%, da bi 1910. god. u strukturi gradskog stanovništva Sarajeva činili 34,51%. Ne samo da dolazi do demografskog smanjenja Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, već su oni i u drugim dimenzijama života konstantno u procesu nazadovanja i samoizolacije. Posebno je bila izražena kulturna izolacija bošnjačkog stanovništva i stagnacija u obrazovanju. To se naročito izražavalo u problemu školovanja bošnjačke ženske omladine. Bosanski sabor 1912. god. odbio je obrazovanje školovanja muslimanske ženske djece, "iako je u BiH tada u svim školama bilo samo 137 Muslimanki, a procenat nepismenosti iznosi 99,68%."⁶¹³

Razvoj i narastanje srpskog i hrvatskog nacionalnog pokreta u cijelom razdoblju austrougarske okupacije praćen je težnjama i pritiscima na Bošnjake da se nacionalno opredijele za srpsko ili hrvatsko nacionalno ime.⁶¹⁴ Iznoseći

612 "... npr. 1851. u Sarajevu Muslimani čine 72,23%, pravoslavni 16,94%, rimokatolici 1,14%, jevreji 8,12%. Već 1885. god. postoci izgledaju ovako: Muslimana 60,09%, pravoslavnih 16,88%, rimokatolika 12,66%, jevreja 9,96% ostalih 0,41%. 1910. godine Muslimana je 35,57%, pravoslavnih 16,27%, rimokatolika 34,51%, jevreja 12,23%, ostalih 1,32%" (N. Duraković, navedeno djelo, str. 86.)

613 N. Duraković, navedeno djelo, 64-65.

614 "Programski stav srpske inteligencije da u Bosni i Hercegovini živi jedan narod koji pripada trima konfesijama izražen je u prvom broju mostarskog 'Naroda' (01. 01. 1907. god.), implicirao je gledište da je riječ o srpskom narodu." (Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosansko-hercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, ANU BiH, Sarajevo, 1999, str. 22.

ove podatke, želimo ukazati na svu složenost i nezavidnost položaja Bošnjaka, izazvanog austrougarskom okupacijom i vlastitim odnosom prema novonastaloj povijesnoj situaciji. U takvim demografskim, socijalnim i kulturnim uslovima odvijala se nacionalna identifikacija Bošnjaka.

Kada je u pitanju ukupna politika Austro-Ugarske prema Bosni onda se ona ogleda u njezinom odnosu prema rješavanju nacionalno-konfesionalnih odnosa, te u domenu agrarne politike. Posmatrano sa stanovišta ukupnosti društvenih odnosa, nacionalni i agrarni odnosi predstavljali su dvije strane jedinstvenog političkog procesa u kome će Bošnjaci izdržati sve mijene i promjene, nužno se prilagođavajući, nekad teže, a nekad lakše novonastalim uslovima, ali uvijek iskazujući svoju posebnost i prepoznavajući sebe kao nezaobilazni subjekat Bosne i Hercegovine.

Agrarno pitanje predstavljalo je sigurno jedno od najkrupnijih i najsloženijih pitanja, koje je čekalo pred austrijskom vladom na rješavanje. Ovo pitanje bilo je permanentni uzrok sukoba i socijalnih nemira još u osmanskome periodu. Od načina rješavanja agrarnog pitanja zavisila su i mnoga rješenja ekonomskih, socijalnih, nacionalnih i političkih pitanja. Iako je pobunjeno seljaštvo očekivalo od nove vlasti da osjetljivo agrarno pitanje riješi hitno i povoljno za njih, austrougarska vlada prišla mu je vrlo oprezno. U Bosni i Hercegovini je ono bilo dodatno usloženije i posebno osjetljivo, jer su se preko agrarnih odnosa prelamali i nacionalni. Austrijska vlada je bila svjesna uticaja agrarnih odnosa na ukupne društvene relacije u Bosni i zato se opredijelila za uvažavanje zatečenog stanja, a svoju je aktivnost usmjerila na sprečavanje zloupotreba i samovolje zemljovlasnika prema kmetovima.⁶¹⁵ Benjamin Kalaj, inspirator i tvorac nacionalne i agrarne politike u Bosni i Hercegovini, opredijelio se za postepeno rješavanje agrarnih odnosa i zbog tih se razloga oslonio na Sefersku naredbu.⁶¹⁶ Jedan od faktora koji je uticao na ovakvo rješenje agrarnih odnosa jeste to što je bošnjačko plemstvo predstavljalo jedini svjesni državotvorni element u Bosni i Hercegovini, a istovremeno je bilo i glavni zemljoposjednik.

Austro-Ugarska se nije željela odreći usluga ovog sloja bošnjačkog društva, jer je znala da bi vrlo teško bez begovata mogla mirno vladati Bosnom. Bosansko plemstvo poslužiti će i kao osnovna društvena snaga u

615 "Dosadašnji odnosi među agama i njihovim kmetovima za sada ostaju kao i dosad, nek nitko ne izostaje od svoje dužnosti, koliko agama toliko i kmetovima preporučuje se da pravilno pristojbine podijele i tako da nikom krivo ne bude." Ovakav proglas uputio je general Stevan Jovanović 8. augusta 1878. godine. (H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, str. 37.)

616 "Po saferskoj naredbi posjednik zemljišta je vlasnik koji to zemljište može uz saglasnost države prodati, zamijeniti, založiti i ostaviti svojim nasljednicima. Lice koje tu zemlju drži u zakup (mustedžir) nema vlasničkih prava na samu zemlju, mada njegov zakup ima nasljedni karakter." (M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, str. 340.)

realizaciji nacionalne politike bošnjaštva, kao izraza autentičnog bosanskog sadržaja, ali istovremeno i kao brana nacionalnim ideologijama iz Srbije i Hrvatske. Svojom borbom za očuvanje vlasništva nad zemljom, bošnjačko plemstvo je time vezalo sudbinu zemlje za sebe i preuzelo odgovornost za njen dalji politički opstanak. Opredijelivši se za fakultativni, a ne obligatni otkup kmetova, austrougarska vlada je još jednom iskazala razumijevanje značaja agrarnih odnosa za rješenje još suptilnijeg, složenijeg i osjetljivijeg pitanja konfesionalno-nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Kako su u Bosni i Hercegovini zemljoposjednici uglavnom bili Bošnjaci, a kmetovi kršćani, to se kroz pitanje agrarnih odnosa prelamaju i međunacionalni odnosi. Zato austrougarska politika posebnu pažnju poklanja nacionalnom pitanju. Jačanje nacionalnih pokreta u Srbiji i Hrvatskoj, pod uticajem nacionalne ideje iz Zapadne Evrope, ukorijenjene teorijski i ideološki u ideji nacija-države, imalo je veliki odražaj na tok nacionalnog identificiranja u Bosni i Hercegovini. Na širenje nacionalnih ideja iz susjedstva u Bosni su svi društveni, politički, nacionalni i kulturni subjekti različito reagirali. Pravoslavno stanovništvo u Bosni i Hercegovini većinom je prihvatilo srpsku nacionalnu ideju. Katolici iz Bosne i Hercegovine prihvatili su hrvatsku nacionalnu ideju. Bošnjaci, čvrsto i neodvojivo vezani za Bosnu, a u religijskom pogledu za islam, odbojno su reagirali i prema srpstvu i prema hrvatstvu kao nacionalnim odrednicama. Reagujući na težnju srpskih i hrvatskih listova koji su izražavali nacionalne stavove političkih vrhova Srba i Hrvata, "Bošnjak" nedvosmisleno i precizno izriče bošnjačku nacionalnu individualnost i posebnost. "Mi smo više puta jasno i glasno izjavili da smo ogranak jugoslovenskog plemena, ali 'niti smo Hrvati ni Srbi, jesmo i ostajemo Bošnjaci'." (istakao A. Đ.)⁶¹⁷

Austrougarska uprava, kao četvrti značajni subjekat u Bosni, pored Bošnjaka, Srba i Hrvata, nastoji da prilično, moglo bi se reći, realno i u duhu bosanskog patriotizma riješi nacionalno pitanje. Dosadašnja historiografija djelovanje austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, u vezi s rješavanjem nacionalnih odnosa, u većini slučajeva karakterizira kao politiku austrougarskog sprečavanja širenja nacionalnih ideja iz Srbije i Hrvatske.⁶¹⁸ Ovakva i slična mišljenja predstavljaju pojednostavljene

617 *Bošnjak*, godina II, br. 35, 1. 09. 1892.

618 "Okolnosti u kojima se pojavio 'Bošnjak' i zatim pokušaj proklamovanja bosanske nacije ukazuje na to da je čitav rad režima oko njenog uvođenja bio usmjeren u prvom redu protiv srpskog nacionalnog pokreta. Taj pokret se trebao suzbiti ili barem kanalisati u okviru Bosne i Hercegovine i monarhije." (T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini, 1882.-1903*, V. Masleša, Sarajevo, 1987, str. 96) Identično mišljenje zastupaju i: M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875.-1878.*, H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak, 1882*, V. Masleša, Sarajevo, 1973. god., T. Kruševac: *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, V. Masleša, Sarajevo, 1988. god. Niko od pomenutih autora ne navodi kakve bi bile posljedice nesuprotstavljanja ovakvim pokušajima po Bosnu i Hercegovinu i Bošnjake.

ovog pitanja, jer problem posmatraju iz pozicija i interesa jednog nacionalnog pokreta, u navedenom primjeru srpskog, a ne iz pozicija očuvanja bosanskog društva kao jedinstvenog društva sa složenom ekonomskom, konfesionalnom i kulturnom strukturom. Da je austrougarska uprava dozvolila nesmetano širenje i realizaciju srpskih i hrvatskih nacionalnih programa u Bosni i Hercegovini, bilo bi dovedeno u pitanje samo postojanje i opstanak Bosne i Hercegovine kao zasebne administrativne i upravne jedinice u okviru Habsburške monarhije, ali i opstanak jednog od bosanskohercegovačkih naroda – Bošnjaka, a samim tim i bosanskog društva, formiranog još u bosanskom srednjovjekovlju.

Kakva je bila stvarna sadržina i ciljevi srpskog i hrvatskog nacionalnog programa u Bosni i Hercegovini najbolje se vidi iz intenziviranja propagande u vezi sa srpskom nacionalnom idejom u Bosni, poslije dolaska Radikalne stranke na vlast u Srbiji 1889. god.⁶¹⁹ Austrougarska vlada dobro je pratila zbivanja u Srbiji i uticaj tih zbivanja na stanje nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Tako Kalaj u noti upućenoj grofu Kolnakiju 23. 10. 1891. god., osvrćući se na sve učestaliju propagandu iz Srbije, piše: "Tako se u Bosni sada čuje sve češća parola da je čitava Bosna i Hercegovina nastanjena od jednog narodnog plemena, srpskog, a tamošnji katolici i muahamedanci nisu ništa drugo nego Srbi koji su uzeli drugu vjeru, umjesto prvobitne pravoslavne i da će je prije ili kasnije morati u njih da se probudi prava nacionalna svijest."⁶²⁰ Ideja širenja srpske nacionalne ideologije u Bosni i Hercegovini prisutna je još od sredine 19 stoljeća. U širenju nacionalne ideologije u Bosni i Hercegovini o Srbima kao naciji triju vjera prednjačilo je društvo "Zora". "Napredak," politički list Srba, svojom pojavom 1890. god. pojačava širenje trokonfesionalne ideologije srpske nacije u Bosni i Hercegovini. I književni list "Bosanska vila"⁶²¹ suprotstavljao se bilo kakvoj ideji bosanstva i bošnjaštva. Sve tadašnje događaje "Bosanska vila" promatra sa srpskog gledišta, šireći, prije svega, ugled ličnosti iz srpskog javnog života, te preporučuje srpske narodne ustanove. "Srpski kurs je u svakom broju 'Bosanske vile' obeležen, iskazan na bilo koji način. Kao skoro svi Srbi u to vreme, list stoji na stanovištu da je Bosna i Hercegovina srpska zemlja i da u njoj živi jedan jedini, srpski narod, razdeljen u tri vere."⁶²² Prije svega, zbog jake političke i ideološke propagande preko pisanja srpske štampe, "Bosanska vila," "Napredak," "Srpski vijesnik," "Otadžbina" i "Prosveta," te kulturnog i političkog djelovanja V. Karadžića izvan granica Srbije, misao o Srbima triju

619 Poslije abdikacije kralja Milana Obrenovića, na vlast u Srbiji dolazi Radikalna stranka, koja u političkom pogledu zauzima odbojan stav prema Austrougarskoj monarhiji, a zauzima kurs naklonosti prema Rusiji.

620 Navedeno prema: T. Kraljačić, navedeno djelo, str. 216.

621 *Bosanska vila*, književni list bosanskih Srba, izlazila je od 1885. do 1914. god. Osnovani su je učitelji sarajevske srpske škole Nikola Kašiković, Božidar Nikašinić, Stevo Kaluderović i Nikola Šumonja.

622 T. Kruševac *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*, V. Masleša, Sarajevo, 1978, str. 318.

vjera "prihvata i evropska nauka, čemu posebno doprinose radovi čuvenog filologa i historičara Pavla Šafarika, koji je smatrao da srpskom plemenu pripadaju stanovnici Bosne svih triju vjera."⁶²³ Ovakvoj srpskoj propagandi suprotstavilo se hrvatsko političko vodstvo prije svega preko "Glasa Hercegovaca"⁶²⁴ i "Osvita."⁶²⁵

Nasuprot ovakvim mišljenjima, austrougarski historičari bošnjačku nacionalnu identifikaciju žele znanstveno dokazati.⁶²⁶ Našavši se u ovakvom socijalnom, društvenom i propagandnom okruženju, Bošnjaci, još uvijek ukorijenjeni u univerzalističkoj ideologiji multinacionalne i multikonfesionalne Osmanske države, čvrsto osjećajući svoje bosansko porijeklo i izraslost iz Bosne i Hercegovine i njezine složene povijesti, traže što adekvatniji odgovor srpskim i hrvatskim nacionalnim ideologijama. Nalaze ga u bošnjaštvu, u onome što stvarno povijesno, etnički, kulturno, politički, emocionalno i duhovno, jesu. U dugom periodu osmanske vladavine Bosnom, bilo je odomaćeno i općeprihvaćeno ime Bošnjak, ponajprije za stanovnike Bosne i Hercegovine islamske vjeroispovijesti, kojim su se oni razlikovali od Osmanlija. Već smo istakli da je još za vrijeme vezirovanja Bosnom Osman Topal-paše bila inagurirana ideja o bosanskoj naciji, koja bi obuhvatala sve stanovnike ove zemlje. Ta ideja javno je iskazana u uvodniku "Bosanskog vjesnika" od 7. aprila 1866. god.⁶²⁷ To dugovjekovno postojanje bošnjačke

623 T. Kraljačić, navedeno djelo, str. 219.

624 "Kao nasljednik 'Novog hercegovačkog Bosiljka', 'Glas Hercegovca' sakupljat će po narodu našem zakopano bogatstvo našeg milozvučnog jezika, te narodne pjesme, pripovjetke itd. priobičavati će u podlistku." (T. Kruševac, navedeno djelo, str. 205.)

625 Hrvatski politički list "Osvit" pokrenut je u ljeto 1898. godine u Mostaru kao protivteža "Srpskom vjesniku" i izlazio je do kraja 1907.

626 "Austrougarski historičari nastojali su bosanstvo naučno dokazati i učiniti ga elementom svoje zvanične političke ideologije. Tako je L. Thallóczy u predavanjima koja je držao na diplomatskoj akademiji u Beču isticao da se bosanstvo formira još u srednjem vijeku, po doseljavanju Slavena na Balkan. 'Dok je srpstvo na Jadranu i u unutrašnjosti zemlje počelo svoju političku kristalizaciju, dotle vidimo u dolini rijeke Bosne, koja geografski predstavlja kičmu današnje Bosne, nastanjivanje slavenskih plemena, koja su također na prelomu VI-VII vijeka na Balkansko poluostrvo došla i prvi put pod topografskim imenom Bošnjani, Bošnjak pojavljuju se u XII vijeku kao političko-istorijski individualitet koji igra veliku ulogu. 'Govoreći dalje o slovenskim plemenima Thallóczy kaže: 'Sve narodnosti koje se u geografskom smislu, kratko zovu Južni Slaveni, predstavljaju u Srednjem vijeku tri političke nacije: Hrvate, Srbe i Bošnjake.'" (Navedeno prema: M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnja politički razvitak BiH od 1878-1914.*, str. 71. bilj. 9.)

627 "Tok povjesnice pričislio je osmanskoj državi različite zemlje i narode; ovi su manjeviše svi zadržali svoje narodne osobitosti, pa i sami predjeli u kojima žive, ponajviše su kao geografsko-istorični pojmovi stupili u sadašnjost. I Bosna je u ovu istoričnu individualnost pri svim promjenama vremena zadržala, i njena prastara narodnost ovdje je preživjela bure prošlosti. Bosanski narod izražava narodnost u potpunom smislu, koja nije samo genetična nego i istorično spojena sa ovom zemljom, i nju ograničavaju takode njom ograničavana, ostala je nepovredena različitošću vjeroispovjedi." (Bosanski vjestnik, br. 1, 7. april 1866.)

samosvijesti o sebi, kao tradicije bosanstva, pokušaj Osman Topal-paše da realizuje ideju bosanske nacije, te razumijevanja i "naklonosti" austrougarske okupacione uprave da preko ideje bosanske nacije očuva i iskaže posebnost Bosne i Hercegovine, činili su objektivne uslove i historijske pretpostavke bošnjačkoj političkoj avangardi, koju je predvodio Mehmed-beg Kapetanović,⁶²⁸ da se suprotstavi agresivnoj srpskoj i hrvatskoj nacionalnoj propagandi, te iskaže i očuva vlastiti nacionalni subjektivitet. Nasuprot tvrdnjama srpske nacionalne propagande o jedinstvenom srpskom narodu u Bosni i Hercegovini sa tri vjere, M. Kapetanović, kao vodeći zagovornik bošnjačke nacionalne ideologije, tvrdi da su svi stanovnici Bosne i Hercegovine (islamske, pravoslavne i katoličke vjere) po narodnosti Bošnjaci.⁶²⁹ "Kapetanović je posebno ukazao na državotvornu funkciju muslimanskih feudalaca i tvrdio da su begovi, kao potomci bogumila, 'vjerno služili sultana', pa će isto tako biti odani i habzburškom dvoru. Ovo je prvi slučaj da jedan Musliman putem javne riječi ističe tezu o bogumilskom porijeklu muslimanskih feudalaca. Ova teza imala je koliko da argumentuje privilegirani položaj muslimanskog plemstva toliko i da podstakne kod Muslimana oživljavanje bosanske srednjovjekovne tradicije."⁶³⁰ Bez obzira na to što je na političkom nivou, posebno u prvim godinama svog izlaženja, "Bošnjak"⁶³¹ načelno zastupao stanovište da nacionalni pojam Bošnjak obuhvata muslimane, pravoslavne i katolike, tj. cjelokupno stanovništvo Bosne i Hercegovine, sadržaj objavljenih radova političko-polemičkih i književnih, ukazivao je na to da se ova nacionalna oznaka odnosi prvenstveno na "bosansko-hercegovačke muslimane" u religijskom poimanju. **"Zašto se mi zovemo Bošnjacima, mislimo da će biti dosta i ovo: jer smo mi bosanski muslimani** ogromnom većinom potomci starih Bogumila bosanskih, koji su sačinjavali većinu ili masu naroda bosanskog, za doba narodne države, te su naši uvidili, da je islamska vjera čista i pametna i voljeli primiti istu,

628 Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, poznat još i kao "beg od Vitine", često kvalifikovan kao prorežimski orijentiran Bošnjak, za vrijeme austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom, mnogo je značajniji za kulturnu i političku povijest Bošnjaka, po tome što je pokrenuo list "Bošnjak," sakupljao narodno blago Bošnjaka, a svojim političko-polemičkim spisima značajno doprinosa bošnjačkoj nacionalnoj samorealizaciji.

629 Bošnjak koje vjere bio, on je opet ostao pri svojoj narodnosti." (M. Kapetanović, *Šta misle mubamedanci u Bosni*, Sarajevo, 1886, str. 6.)

630 T. Kraljačić, navedeno djelo, str. 197.

631 O značaju "Bošnjaka" njegovoj kulturno-političkoj ulozi u doprinosu razvoju i razumijevanju bošnjačke nacionalne ideje i svijesti opširnije u:

M. Imamović, *List Bošnjak i pitanje nacionalne identifikacije Muslimana*, u: Zbornik: *Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak*, Institut za književnost, Sarajevo, 1992, 137-161.

T. Kraljačić, navedeno djelo, 224-230.

T. Kruševac, navedeno djelo, 236-261.

nego se iseliti; amo smo najbolje i najvjernije sačuvali blago domaćih predaja.”⁶³² Ubrzo su i Kapetanović i “Bošnjak” i Bošnjaci kao narod i austrougarska uprava, shvatili da su bosanski pravoslavci i katolici prihvatili srpsku, odnosno hrvatsku nacionalnu ideju. Tako se i bošnjačka nacionalna oznaka svela na “temelnog” nosioca ove ideje “bosanske muslimane”.

U “Bošnjaku”, skoro dvadeset godina, preplitalo se bošnjaštvo i muslimanstvo, kao oznake za isti nacionalni i društveno-kulturni sadržaj. To preplitanje nikada nije značilo nedovoljno razumijevanje bošnjačke nacionalne identifikacije. U polemici sa raznim listovima “Bošnjak” je formulirao svoje shvatanje bošnjaštva i njegove društveno-historijske korijene. Prema ovom listu, elementi narodne identifikacije su “jezik i slave-nsko porijeklo, a faktori koji su odvojili Bošnjake od ostalih naroda su klima, vjerski običaji i vjera.”⁶³³ Pored “Bošnjaka,” značajnu ulogu u afirmaciji bošnjačkog nacionalnog identiteta, imali su “Behar,” “Gajret,” “Biser,” “Rehber,” “Sarajevski cvijetnik,” “Bosna” i “Bosansko-hercegovačke novine.”⁶³⁴

Kad je u pitanju uloga austrougarske uprave u profiliranju bošnjačke nacije, smatramo neophodnim istaći da se ona ne smije posmatrati jednostrano, a, prije svega, iz pozicija razvoja srpske nacionalne ideologije. U dosadašnjoj znanstvenoj literaturi preovladavalo je mišljenje o kolonijalnom karakteru austrougarske uprave, što je ona u jednoj svojoj dimenziji i bila. Ne smije se zanemariti značajna uloga Austro-Ugarske u unapređivanju organizacije privrednog života, poboljšanju kvaliteta državne uprave, izgradnji značajnih javnih objekata kao što su željeznice, mostovi i dr., kao faktora koji su neposredno i posredno uticali na uobličavanje i izrastanje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini. Ista je situacija i u kvalificiranju austrougarske nacionalne politike i zalaganja za uspostavljanje “bosanske nacije.” Ako je austrougarska uprava nekada svojim aktivnostima sprječavala, zabranjivala ili opstruirala realizaciju srpskih i hrvatskih nacionalnih, često nacionalističkih zahtjeva, ona je to činila jednim dijelom zbog vlastitih interesa, ali i zbog interesa naroda Bosne i Hercegovine za suživotom i tolerancijom. Može se sa sigurnošću tvrditi da su se ponekad poklapali nacionalni interesi Bošnjaka sa austro-ugarskim interesima u politici prema Bosni i Hercegovini. Austro-Ugarska nije sprječavala kulturno i konfesionalno organiziranje u Bosni i Hercegovini. Posebno je bila izražena aktivnost osnivanja raznih društava i čitaonica⁶³⁵ koji su bili u funkciji kulturnog prosvjećivanja, što je svakako

632 “Bošnjak” br. 16, 21. 04. 1892.

633 M. Imamović, navedeno djelo, str. 142.

634 O ulozi ovih listova i njihovom uticaju na afirmaciju bošnjačke nacionalne posebnosti ali i kao značajnijeg dijela bošnjačke kulture vidi u: T. Kruševac, navedeno djelo, i N. Duraković, navedeno djelo, 88-94.

635 U Sarajevu je 1888. godine osnovana sarajevska čitaonica i predstavljala je prvo bošnjačko kulturno društvo u Bosni i Hercegovini.

imalo pozitivne rezultate u kulturnom i nacionalnom razvoju. Ističući nešto brži rast kiraethana (čitaonica) T. Kraljačić konstatira da je "ovaj porast odgovarao režimu ukoliko su te institucije služile izolaciji Muslimana od srpskih, a onda i hrvatskih nacionalno političkih uticaja."⁶³⁶ I ova interpretacija, kao i mnoge druge⁶³⁷ u našoj znanosti, pojednostavljuje društvene procese, promatrajući ih i objašnjavajući s aspekta klasnih ili pozicija pojedinih nacionalnih pokreta. U konkretnom slučaju, čitaonice i društva jednog naroda, iako su nekad i bile u funkciji izolacije jednih od drugih naroda, istovremeno su bile i element afirmacije i samopotvrđivanja vlastitog identiteta kroz projektovane društveno-kulturne aktivnosti. Upotrijebljeni termin "bošnjakluk" kod T. Kruševca, umjesto Bošnjak, bošnjački narod ili nacija, upućuje na pogrešan zaključak, kao da list "Bošnjak" i pored neosporne prorežimske orijentacije, istovremeno nije značio, sa stanovišta naroda, i probošnjačku orijentaciju. Također, u jednom teškom i vrlo složenom vremenu za Bosnu i Hercegovinu i sve njezine narode doprinio je afirmaciji jedne od osnovnih bosanskih specifičnosti – bošnjačke nacije. Neupitna je, i znanstveno i historijski, potvrđena misao izrečena 1891. god.: "Bošnjak muahmedanac ne zna za druge narodnosti osim bosanske."⁶³⁸ Kontroverze bošnjačke nacionalne identifikacije u austrougarskom periodu, počevši od pokušaja prevazilaženja konfesionalne sadržine nacije, kolebanja između bošnjaštva i muslimanstva, bile su istovremeno i elementi izrastanja bošnjaštva kao nacionalne posebnosti, koja se izražavala preko kulturnog, konfesionalnog i političkog organiziranja.

III.4. Političko organiziranje na konfesionalnoj osnovi i kontroverze nacionalnog identiteta

Početak 20. stoljeća u Bosni i Hercegovini istovremeno je značio i početak aktivnosti svih bosanskih subjekata na uspostavi novih društvenih, etničkih, kulturnih, političkih i duhovnih odnosa, a u skladu sa evropskim standardima i mjerilima koje je promovirala austrougarska uprava. Bez obzira na očiglednu i neospornu izdiferenciranost bosanskog društva na tri etničke zajednice, čije su se diferencirajuće linije poklapale s linijama konfesionalne pripadnosti, zvanična austrougarska politika, u želji da izbjegne i suzbije konfesionalne protivrječnosti i sukobe, proklamirala je ideju o pripadnosti svih stanovnika Bosne i Hercegovine jednoj bosanskoj naciji. Ideja jedinstvene bosanske nacije imala je u

636 T. Kraljačić, navedeno djelo, str. 162.

637 "Osnovan, pre svega za širenje zvanično sprovedene ideje bošnjakluka i sam list "Bošnjak" je doživljavao svojevrсни trijumf pokazujući to po načinu izražavanja i razmatranja nekih problema." (T. Kruševac, navedeno djelo, str. 258.)

638 "Bošnjak" br. 22, 1891.

asutrougarskoj politici i političko-praktične i teorijske ciljeve, ali i realnu društveno-povijesnu osnovu. Ta opravdanost ogledala se u sljedećim činjenicama: bosanskohercegovačko društvo, kao društveno-historijska činjenica, traje i preživljava neprekidno još od bosanskog srednjovjekovlja; zemlja Bosna i slavensko etničko porijeklo svih bosanskohercegovačkih naroda usloveli su snažan osjećaj pripadnosti, kako bosanskom tlu, isto tako i bosanskoj tradiciji. Jedan od autentičnih rezultata autonomnog povijesnog razvoja bosanskog društva jeste i konstituiranje bošnjačkog nacionalnog identiteta, koji uistinu jeste kvintessencija bosanskohercegovačkog društva i Bosne i Hercegovine kao političkog subjekta, u raznovrsnim oblicima političkog izražavanja.

Uvažavajući takve društveno-povijesne realnosti, na jednoj strani, i slijedeći vlastite okupacione političke interese, na drugoj, austrougarska uprava nije dozvoljavala narodima Bosne i Hercegovine osnivanje političkih institucija na nacionalnoj osnovi. Našavši se u takvoj situaciji, kada je nacionalno organiziranje formalno bilo zabranjeno, a vjersko jedino moguće, svi bosanskohercegovački narodi su se ograničili na organiziranje putem kulturno-prosvjetnih društava,⁶³⁹ crkveno-pjevačkih društava,⁶⁴⁰ čitaonica⁶⁴¹ i vjerskih škola. Bošnjaci su se našli u posebno teškom položaju. Suočeni sa austrougarskom upravom, na koju nisu bili pripremljeni, niti su je željeli, dvojako definiran pravno-politički status Bosne i Hercegovine, prema odrednicama Berlinske konferencije, ostavljao im je nadu u ponovnu uspostavu osmanske državne vlasti. Istovremeno, suočeni s narastanjem srpske i hrvatske nacionalne ideologije, tražili su elemente za odbranu svoje zasebnosti. "Najsigurnija brana 'nacionaliziranju' i asimiliranju bila je njihova vjera, te je to razlog zašto se bošnjački narod u ukupnoj društvenoj ravni poistovjećuje s njom. Islam je bio najsigurnija i najdublja differentia specifica i od Srba

639 Značajnija kulturno-prosvjetna društva, na nacionalno-konfesionalnoj osnovi, bila su: bošnjačko "Gajret", hrvatsko "Napredak" i srpsko "Prosveta". "Gajret" kao kulturno-prosvjetno i humanitarno društvo, osnovano je 1903. god., čiji je najznačajniji doprinos bio u prihvatanju postojeće društveno-političke realnosti u kojoj su se zatekli Bošnjaci. (Opširnije u: I. Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu muslimana*, V. Masleša, Sarajevo, 1986.)

640 Odnos austrougarskih vlasti i zahtjeva pojedinih naroda za osnivanjem pjevačkih društava može se najbolje vidjeti iz primjera mostarskih Srba 1884. godine da osnuju pjevačko društvo "Gusle." "Dajući primjedbe na nacrt statuta društva Ministarstvo je izričito naglasilo da su naziv 'srbin' za društvo i 'srpski' za jezik, nedopustivi i da ih treba zamijeniti sa pravoslavni, odnosno naš ili narodni." (T. Kraljačić, navedeno djelo, str. 153.)

641 Za razliku od Srba i Hrvata koji su većinom zahtijevali osnivanje crkveno-pjevačkih društava, Bošnjaci su u početku svoju aktivnost ograničili na osnivanje čitaonica (kiraethana). Na kraju Kalajevе uprave u Bosni je bilo 12 kiraethana. Prva je osnovana čitaonica u Sarajevu 1888. god. U Banjoj Luci je kiraethana osnovana 1890, u Tuzli 1891, u Bosanskom Brodu 1896, u Brčkom 1896, i u Stocu 1897.

pravoslavaca i od Hrvata katolika. Stoga Bošnjaci većinu svojih nacionalnih potreba izražavaju putem vjerskog iskazivanja, a vjersko udruživanje je na početku stoljeća bilo jedino i moguće.”⁶⁴² Nalazeći se u procjepu između austrougarske državne politike o jedinstvenoj bosanskoj naciji, koja im nije bila daleka i sve agresivnijih nacionalnih ideologija iz Srbije i Hrvatske, Bošnjaci su bili suočeni i sa odbranom vjerskog identiteta. Incidenti koji su se dešavali oko vjerske konverzije u posljednjem desetljeću 19. stoljeća,⁶⁴³ dodatno su upućivali i opominjali Bošnjake da se trebaju kolektivno organizirati, ako misle sačuvati svoju vjersku i ukupnu narodnu posebnost. Kalajeva ideologija jedinstvene bosanske nacije, pored toga što je značila branu srpskoj i hrvatskoj nacionalnoj propagandi, istovremeno je za zajedničkog ministra finansija, tvorca i realizatora ideje “bosanske nacije,” trebala da posluži kao društvena i politička osnova za buduće prelaženje Bošnjaka na katoličanstvo i nestanak islama kao religije u Bosni i Hercegovini. Ova Kalajeva nakana i nada najvjerovatnije je bila dio šireg projekta obračuna katoličkog zapada sa muslimanima i islamom u jugoistočnoj Evropi. “Tu misao je prvi put iznosio u već ranije spomenutom memoaru iz 1877. god., koji je uputio caru. On je tada smatrao da u Bosni i Hercegovini treba stvoriti takve uslove da muslimani pređu na katoličku vjeru, čime bi se ostvarila katolička većina u zemlji i učvrstio u njoj položaj Monarhije. Kasnije je toj ideji dao i teoretsko obrazloženje u jednom pismu baronu Benku 1893. god. On je u tom pismu tvrdio da će muslimani u budućnosti, pa makar i dalekoj, prije ili poslije ‘bezuslovno preći u hrišćanstvo i potpuno nestati’ (istakao A.Đ.). To će se desiti ubrzo poslije emancipacije muslimanske žene, kad ona napusti harem i prihvati evropski način života.”⁶⁴⁴

642 Š. Filandra, navedeno djelo, str. 20.

643 Od 1890. do 1899. godine zabilježeno je nekoliko otmica bošnjačke djece od strane katoličkih svećenika i njihovo pokatoličavanje odnosno prevođenje u katoličku vjeru. Bilo je slučajeva i “dobrovoljnog” prelaska na katoličku vjeru, ali pošto se radilo o maloljetnim osobama, to je ulijevalo sumnju u nagovaranje od strane katoličkog sveštenstva na čijem je čelu bio nadbiskup Stadler, poznat po katoličkom fundamentalizmu. Evo nekoliko primjera; Delimustafić Uzejfa kućna pomoćnica sarajevskog gradonačelnika Esada Kulovića, 22. 08. 1890. god. prešla je na katoličku vjeru. Odvedena je u rezidenciju nadbiskupa Stadlera, a zatim sklonjena u samostan na Čemaluši. Sivrić Sala, udovica Bošnjakinja, rodila je izvanbračno dijete čiji je otac bio katolik, ali je sa dvoje zakonite starije djece pobjegla iz svog sela 17. 02. 1903. godine. “Sivrićeva je otišla u Sarajevo i djecu predala nadbiskupu dr. Stadleru, koji ih je primio i tajno pokrstio na katoličku vjeru. Sivrićeva je nastavila putovanje do samostana sv. Filomena kod Gradačca gdje su je katoličke redovnice primile, hranile i krile nekoliko tjedana.” (R. Donija, navedeno djelo, str. 78) Fata Omanović, maloljetna kćerka Osmana Omanovića iz Bijelog Polja kod Mostara, odvedena je od strane neke milosrdne katoličke sestre. Taj događaj izazvao je buru ogorčenja i protesta.

644 T. Kraljačić, navedeno djelo, str. 86. Uporedi: Popović Vasilj, *Kalajev plan o Bosni*, Kalendar “Prosveta” za 1936, Sarajevo, 1935.

Kako je nacionalni identitet Bošnjaka izrastao na islamskoj vjeri i dominantno slavenskoj etničkoj osnovi, te vezanosti za osmansku državnu ideju, kod Bošnjaka se nestankom osmanske državne zaštite, na emocionalno-psihološkoj ravni, pojačao strah od potpunog nestanka. Sve ideje im se čine nesigurnim i varljivim. Njihova dominantno slavenska etnička osnova nije im ulijevala nadu da će izbjeći "nacionaliziranje." Naprotiv, etnička i jezička sličnost sa Srbima i Hrvatima davala je osnova nacionalnim ideologijama Srba i Hrvata da ih "nacionaliziraju" i asimiliraju.⁶⁴⁵ Ideja bosanske nacije, propagirana kod austrougarskog okupatora, iako prihvatljiva, ulijevala je nepovjerenje kod šireg sloja naroda, prije svega zbog toga što su se u periodu osmanske vladavine Bošnjacima smatrali samo pripadnici islama, dok se sve jasnije raspoznavalo da Srbi i Hrvati ne prihvataju bosansku naciju, već posve jako ispoljavaju pripadanje srpskoj, odnosno hrvatskoj naciji. Ono što je bilo autentično bošnjačko, njihova vjera, životi i imovina, bilo je ugroženo sa svih strana. Islam je bio onaj društveni i duhovni element u cjelokupnom procesu samoidentifikacije koji im niko nije osporavao. Islam je definirao sve ostale društveno-kohezivne sadržaje bošnjačkog bića, tako da bi njegovim gubitkom ili preinakom bio doveden u pitanje opstanak naroda kao zasebnog povijesnog identiteta. Zato su zahtjevi za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju značili izraz nacionalnog instikta za očuvanjem vlastite zasebnosti, ali je taj zahtjev istovremeno značio i društveni preduslov modernog političkog organiziranja. "Borbu muslimana za vakufsko-mearifsku autonomiju ističemo stoga što ona u osnovi označava i proces njihovog modernog političkog organiziranja. Ona će poslije početnih zahtjeva za autonomijom vjerskog života, vakufa i škola početkom XX stoljeća prerasti u eminentno politički zahtjev za samom autonomijom Bosne i Hercegovine. Taj politički pokret će jačati preko osnivanja muslimanskog kulturno-prosvjetnog društva "Gajret" (1903), pa do formiranja prve političke stranke 'Muslimanske narodne organizacije.'⁶⁴⁶

Nezadovoljstvo Bošnjaka nije se odnosilo samo na konverzije već i na upravljanje vakufskom imovinom, izbor Ulema-medžlisa, Reisul-uleme, školovanja ženske djece.⁶⁴⁷ Narочito značajno pitanje bilo je problem

645 Osporavanje bošnjačkog nacionalnog identiteta kontinuiran je i osmišljavan plan. Govoreći o nacionalnim ideologijama kod srpske i hrvatske omladine M.Ekmečić ističe "napor da se ne dozvoli stvaranje muslimanske nacije. Trebalo je muslimane pridobiti za srpsko-hrvatsku saradnju, sa priključivanjem srpskom pokretu." (M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918.*, knjiga II, Prosveta, Beograd, 1989. str. 545.

646 N. Duraković, navedeno djelo, str. 91.

647 "Jedno od najvažnijih pitanja svoga nezadovoljstva - lokaciju muslimanske škole za žensku djecu. Nastava se, naime, održavala u kući Koste Hörmanna, vladina funkcionera, a pod nadzorom Hörmannove supruge. Oni su strahovali da bi gospođa Hörmann pod uticajem katoličkog biskupa Stadlera, mogla učenice prevesti na katoličku vjeru. Potpisnici su tražili da škola prestane sa radom, a djevojčice prijedju u druge ustanove koje su pod islamskom upravom." (R. Donija, navedeno djelo, str. 75.)

mešihata. Delegacija Bošnjaka, na čelu sa muftijom Džabićem,⁶⁴⁸ 19. 12. 1900. god. predala je Kalaju opširan Memorandum, sa nacrtom statuta za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufskih poslova. Ista delegacija je Memorandum slične sadržine, poslije neuspjelih pregovora sa Zemaljskom vladom, direktno predala 1. 6. 1901. god. u Beču caru Francu Josipu I. U Memorandumu se ističe nezadovoljstvo rezultatima dvadesetogodišnjeg rada okupacione vlade na polju zaštite i razvoja islama i islamskih institucija. Također, tražili su zaštitu od agresivnosti katolicizma i katoličke propagande.⁶⁴⁹ Izvršimo li detaljnu analizu postavljenih zahtjeva, u sklopu ukupnih društvenih događanja, vidjet ćemo da su ova pitanja, samo po formi, vjerske prirode, a u suštini njihovo rješavanje u pravcu postavljenih zahtjeva značilo je rješavanje i političkih pitanja, jer su se ticala priznavanja sultanovog suvereniteta nad Bosnom i Hercegovinom.⁶⁵⁰ Austrijske vlasti su prepoznale političke namjere autonomnog pokreta, te su na sve načine pokušale da odugovlače pregovore i pokušaju izazvati rascjep u vođstvu pokreta. Za austrougarsku vlast posebno je bilo neprihvatljivo da kod imenovanja reisul-uleme car mora prethodno dobiti odobrenje iz rezidencije šejhul-islama. Takvo rješenje tražili su predvodnici pokreta za autonomiju, ali je ono indirektno potvrđivalo suverenitet sultana nad Bosnom i Hercegovinom, istina samo u vjerskim pitanjima. Kako je tada uticaj uleme i vjerske organizacije istovremeno značio, u dobroj mjeri, i uticaj na ukupnu organizaciju društva, to je za austrougarsku vlast bilo neprihvatljivo rješenje. Austrija nije željela pristati da se sultan miješa u bilo koja pitanja u Bosni i Hercegovini, pa i u čisto vjerska, jer bi tim aktom austrougarska vlast potvrdila sultanov suverenitet nad Bosnom.

648 U delegaciji su, pored Ali Fehmi Efendi Džabića, bili: Hamdi-beg Hasanpašić, Hadži Osman Efendi Prcić, Hadži Sulejman-beg Cerić, Hadži Salih-aga Bičakčić i Šerif Efendi Arnautović.

649 "Poznata je činjenica da je pod upravom okupacione vlade katolicizam toliko osilio, da je prema ostalim vjeroispovijestima, naročito prema islamskoj, postao u tolikoj mjeri agresivan, da je već došlo do silovitog pokatoličenja islamskih malodobnika, osobito ženskog spola, i do najstrašnijih i najužasnijih pogrdivanja naših vjerskih svetinja. (...) Poslije dvadesetogodišnjice okupacione vlade vidio je islamski narod oko sebe porušene džamije, razrovana i razgrabljena islamska groblja, uništene zadužbine pobožnih muslimana, džamije prurušene u katoličke crkve, na islamskim grobljima podignute katoličke samostane, šetališta i marvinjska sajmišta, a sa islamskim nadgrobnim kamenima kaldrmisane drumove." (*Memorandum*, HZ Janja-Bijeljina, Frankfurt / Main, 1994, 37-41.)

650 "U nacrtu Statuta bila je jedna odredba, čl. 96. na koju austrougarska vlast unaprijed nije htjela pristati. Bošnjaci su tim članom tražili da članove Ulema-medžlisa i reisul-ulemu bira vakufsko-mearifski sabor i da između izabranih kandidata car postavlja jednog za reisa nakon prethodnog odobrenja carigradskog mešihata. (rezidencija šejhul-islama) (M. Imamović, navedeno djelo, 392) Iz navedenog stava proizlazi podijeljeni suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom između Bošnjaka, sultana i austrougarskog cara.

Organiziranje Bošnjaka na vjerskoj osnovi, a u vezi s rješavanjem vjerskih pitanja, i za njih, i za vlast, istovremeno su značila i politička pitanja. Ovu tvrdnju najbolje odslikava neuspjeli kraj pregovora 1901. godine i razgovor između barona Huga Kućera "civilnog adlatusa poglavara zemlje" i vođe autonomnog pokreta muftije Džabića. "Baron Kućera je uzrujanim tonom poručio: 'Ovo što vi tražite, to nije reforma, nego su to prevratne ideje, vaši zahtjevi idu za tim da se državna vlast sasvim podredi volji jednog autonomnog tijela. Vlada na ovakva traženja nikada neće pristati, ne može vlada pružiti svoju ruku da pomogne da dođe do očitog prevrata.' Kratak odgovor Džabića je bio: 'Ni mi nećemo popustiti od naših opravdanih traženja.'"⁶⁵¹ Progonom muftije Džabića iz zemlje, austrougarska uprava je uticala da jedno vrijeme pokret ostane bez vodstva. Uprkos tome, pokret je pokazao da ima uporište u najširim slojevima bošnjačkog naroda, te da nije nastao kao posljedica ničije propagande ili parcijalnih želja, već je bio izraz društveno-historijske potrebe, proistekle iz teškog socijalnog stanja Bošnjaka, u kojem su bila ugrožena njihova osnovna ljudska prava.⁶⁵² Iz duboke unutrašnje potrebe bošnjačkog naroda i političke samosvijesti, te neodložnosti potrebe rješavanja ovog pitanja, početkom 1906. god. delegaciji koja je posjetila Džabića u Carigradu,⁶⁵³ on je predao dokumenta i punomoć da mogu legitimno voditi pokret i pokrenuti narod u akciju.

Vodstvo pokreta po povratku u zemlju preduzima korake koji će bitno promijeniti organizaciju bošnjačkog političkog izraza. U cilju pridobijanja što širih slojeva naroda u političku akciju oni pokreću u jesen 1906. god. list "Musavat" i ponovo otvaraju kancelariju u Budimpešti. Autonomnom pokretu podršku pruža i Zemaljsko vakufsko povjerenstvo. Bilo je to vrijeme kada je postignuto najšire jedinstvo bošnjačkog naroda. Pokret poprima sve karakteristike političkog pokreta i političke borbe. Kao rezultat takve aktivnosti i podrške koju je pokret imao u bošnjačkom narodu, prvenstveno gradskog stanovništva, u kome su Bošnjaci činili

651 Navedeno prema N. Duraković, navedeno djelo, str. 72.

652 "Austrijanci se optužuju da su preuzeli kontrolu nad islamskim poslovima jer su imenovali reisu-l-ulemu, članove ulema medžlisa i vakufske komisije. Te su imenovane osobe bile odgovorne njima, tj. vlasti a ne 'islamskoj naciji' (istakao A. Đ.). Ali, islam ne poznaje jurisdikciju nemuslimana nad vjerskim organizacijama. U drugim islamskim zemljama pod kršćanskom upravom nema slične situacije kao što je u Bosni. (...) Iz tih razloga bosanski Muslimani zahtijevaju autonomnu organizaciju da zamijeni postojeću vjersku hijerarhiju koja je oruđe u rukama nemuslimanske vlade." (R. Donija, navedeno djelo, str. 158.)

653 Delegaciju koja je otputovala u Carigrad da preuzme ovlaštenja i dokumentaciju od prognanog Džabića činili su: Šerif Arnautović, Mahmut-beg Džinić, Šemsi-beg Zaimović i Derviš-beg Miralem. Otputovala je u februaru, a vratila se u aprilu 1906.

natpolovičnu većinu,⁶⁵⁴ jeste utemeljenje Muslimanske narodne organizacije (MNO) 3. XII 1906. godine u Slavonskom Brodu. Novi politički izraz bošnjačkog djelovanja putem organizirane političke stranke iskazan

654 Navest ćemo konfesionalnu strukturu stanovništva u Sarajevu, Travniku i Mostaru prema popisima iz 1879, 1885, 1895. i 1910. godine.

A) <i>Sarajevo</i>	1879.	1885.	1895.	1910.
Vjera				
Muslimani	14.848	15.787	17.158	18.460
pravoslavni Srbi	3.747	4.431	5.858	8.450
Katolici	698	3.326	10.672	17.922
Židovi	2.077	2.618	4.058	6.397
Ostali	7	106	337	690
Ukupno	21.377	26.268	38.083	51.919
B) <i>Travnik</i>				
Vjera				
Muslimani	3.482	3.042	2.983	2.750
pravoslavni Srbi	576	559	651	674
Katolici	1.455	1.889	2.179	2.725
Židovi	374	425	426	472
Ostali	0	18	22	26
Ukupno	5.887	5.933	6.261	6.647
C) <i>Mostar</i>				
Vjera				
Muslimani	6.421	6.825	6.946	7.212
pravoslavni Srbi	3.026	3.369	3.877	4.517
Katolici	1.366	2.359	3.353	4.307
Židovi	35	98	164	254
Ostali	0	14	30	101
Ukupno	10.848	12.665	14.370	16.392

Izvor: *Austrijski izvještaj o popisu stanovništva za 1879, 1885, 1889. i 1910.*

Kako bi procentualno povećala prisustvo katoličkog stanovništva u BiH, austrougarska vlast je podsticala i potpomagala kolonizaciju stranaca u Bosni i Hercegovini. Doseljavali su se Nijemci, Česi, Poljaci, Mađari, Slovaci i dr. U mnoštvu takvih primjera istaći ćemo primjer koji navodi T. Kraljačić: "Nakon dužih priprema, doselila se iz Torontalske županije u južnoj Ugarskoj 1886. godine 61 porodica u blizinu Bijeljine i osnovala koloniju pod imenom Franc Josefsfeld. Kolonisti su bili Nijemci protestanti. Dolaskom novih doseljenika, ova je kolonija 1889. god. narasla na 121 familiju." (T. Kraljačić, navedeno djelo, str. 124) Rezultat politike doseljavanja stranaca, prije svega katoličkog stanovništva iz Austro-Ugarske, i velikog iseljavanja Bošnjaka poslije okupacije BiH 1878. godine i aneksije 1908. godine, jeste promjena demografske strukture stanovništva na štetu Bošnjaka. Primjer Sarajeva to najbolje potvrđuje. Neposredno nakon okupacije 1879. godine, kako vidimo iz priloženih pokazatelja, u Sarajevu je živjelo 14.848 Bošnjaka, dok je katolika bilo svega 698. Godine 1910. broj katoličkog i muslimanskog (bošnjačkog) stanovništva se gotovo izjednačio.

je u političkom programu koji je usvojio Egzekutivni odbor,⁶⁵⁵ za čijeg je predsjednika izabran Ali-beg Firdus.⁶⁵⁶ Politički program zahtijeva proširivanje autonomne borbe sa vjerskih pitanja na pitanje političkih sloboda, uređenje agrarnih odnosa, općinske samouprave i ravnopravnosti građana. Program je nedvosmisleno ukazao na teško stanje u kome se nalazio cjelokupni bošnjački narod.⁶⁵⁷ Legitimnost Muslimanska narodna organizacija traži od naroda početkom 1907. god, kad su organizirani izbori u cijeloj Bosni i Hercegovini, na kojima je učestvovalo preko 130.000 punoljetnih Bošnjaka. Muslimanska narodna organizacija je imala široku podršku naroda, prije svega gradskog stanovništva, zanatlija i trgovaca, s jedne strane, s druge strane izostala joj je podrška bošnjačke inteligencije, tako da su njezino vodstvo činili u ogromnoj većini zemljoposjednici.

Nova bošnjačka inteligencija, odškolovana pretežno na Zapadu, distancirala se od Pokreta za autonomiju, smatrajući da je on interes srpske nacionalne politike, kako bi po proglašenju autonomije Bosne i Hercegovine u pogodnom trenutku ona postala dio velike Srbije. Iz tih razloga ova heterogena grupa "naprednih muslimana" djeluje u pravcu kulturnog identificiranja Bošnjaka⁶⁵⁸ kao načina osposobljavanja ovog naroda za uključivanje u moderne tokove privređivanja i rada, što

655 Članovi Egzekutivnog odbora bili su: Ali-beg Firdus, Šerif ef. Arnautović, Mehmed-beg Fadilpašić, Ahmed-aga Henda, Abdulah-ef. Pršljo, Mehmed-beg Džinić, Husien-beg Cerić, Ahmed-beg Cerić, Bakir-beg Tuzlić, Ali-beg Hadžialibegović, Šemsi-beg Zaimović, Osman-beg Pašić, Rifat-beg Sulejmanpašić, Derviš-beg Miralem, Bahri-beg Kapetanović, Muhamed-ef. Mulalić, Vasif-beg Bišćević, Zaim-beg Filipović i Muharem-aga Pašalić.

656 Ali-beg Firdus (1862.-1910.) je rođen u Livnu. Potiče iz ugledne plemićke porodice Firdusa, koja je upravljala Livnom od 1750. do 1835. god. Uz Džabića, jedan je od istaknutijih predstavnika Pokreta za vjersko-mearifsku autonomiju, što mu je, uz dokazani patriotizam, omogućilo veliku popularnost u narodu. Borio se protiv aneksije Bosne i Hercegovine. Bio je sabornik i prvi predsjednik Bosanskog sabora.

657 "Dok se Bošnjaci hapse i pri privatnom putovanju iz jednog kotara u drugi, dotle katolici drže javne zborove sa više hiljada učesnika. Ustaje se i protiv povlašćivanja stranaca – kolonista koji dobijaju državnu zemlju, dok se od našeg seljaka beskućnika stvara varoški proletarijat. Sve su državne zakupnine, industrijska preduzeća i razne liferacije u rukama stranaca 'dok se i našim pokušajima staje na put.' Na kraju se odlučno ističe da bošnjački prvaci ne rade 'po napatku Srba i u korist Srbije, 'što vlada širi kako bi ih diskreditirala 'kod domaćeg islamskog svijeta'." (M. Imamović, navedeno djelo, 399 i 400.)

658 "Iz osnovnih programskih načela vidi se da 'naprednjaci', kako su zvali pripadnike MNS, zagovaraju prihvatanje tekovina modernog vremena, novih civilizacijskih dostignuća, otvaranje prema svjetovnom obrazovanju i oblicima demokratskog političkog duha. Za stvaranje tih načela trebalo bi koristiti pomagala postojećeg društvenog sustava i samo u takvu sustavu je to moguće postići, odakle proizilazi nekritički i blagonakloni odnos prema austrougarskoj upravi u Bosni." (Š. Filandra, navedeno djelo, str. 32.)

neminovno dolazi sa novom austrougarskom upravom. Posebna kritika "naprednih muslimana" bila je upućena ulemi sa zahtjevom da se reformišu sve postojeće islamske institucije: mektebi, medrese i druge škole. Svoj politički izraz grupa "naprednih Muslimana" realizira formiranjem Muslimanske napredne stranke (MNS) krajem jula 1908. god. u Tešnju. Za predsjednika stranke izabran je Ademaga Mešić (1861-1945) iz Tešnja. Mešić je sigurno jedan od najvećih vakifa kulturne djelatnosti Bošnjaka u 19. stoljeću. MNS rješenje problema Bošnjaka vidi u okviru Austrougarske monarhije, uz uslov jačeg kulturnog prosvjećivanja. U programu MNS izričito se tvrdi da "spas muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini leži u prosvjeti (...) islamske vjerske zasade ne stoje u protivuslovlju sa zapadnoevropskom prosvjetom."⁶⁵⁹ Opće društveno-političke prilike u Bosni i Hercegovini i sve izraslija bošnjačka samosvijest upućuju Bošnjake na zaključak o nužnosti političkog jedinstva kao preuduslova za uspješno nastavljanje socijalne, kulturne, nacionalne i duhovne identifikacije. To su razlozi koji dovode početkom augusta 1911. god. do ujedinjenja MNO i MNS i formiranja Ujedinjene muslimanske organizacije, u čijem se političkom programu ističe "naglašena autonomija Bosne, apostrofirano zemljišno pitanje, zaštita vakufa, borba protiv nasilnog pokrštavanja, osavremenjavanje školstva, osnivanje novčanih zavoda, zahtijevanje služenja vojske domaćih sinova u Bosni itd."⁶⁶⁰

Bez obzira na mnoge protivrječnosti i kontroverze u pogledu odnosa bošnjaštva kao nacionalne identifikacije i islama kao duhovno-kulturne sadržine, Pokret za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju, samim svojim izrastanjem u političku stranku, značajno je uticao na jačanje ne samo političke organiziranosti Bošnjaka, već i na jačanje ukupne samosvijesti i osjećaja pripadanja Bosni, te ukorjenjivanje nacionalnog bića u islamu, kao duhovnosti, bosanskom tlu kao domovinsko-zavičajnom prostoru, dominantno slavenskom etničkom porijeklu, kao etničkom elementu, te bosanskom jeziku, kao izrazu kristalizirane društveno-komunikacijske povezanosti. To što je često zemljoposjednički sloj borbu za nacionalno priznanje bošnjaštva smatrao novotarijom i suprotnom duhu islama nije rezultat nepriznavanja vlastite posebnosti i značaja samobitnosti Bosne i Hercegovine, već, prije svega, isticanje u prvi plan rješenja agrarnih odnosa, jer je zemljišni posjed bio osnovno ekonomsko bogatstvo i oslonac onog sloja bošnjačkog društva koji je jedini mogao politički artikulirati volju bošnjačkog naroda. Gubljenjem zemljišnog posjeda, što je i bio cilj političkih protivnika Bošnjaka, oni bi izgubili posljednji značajni oslonac sa koga su mogli politički, kulturno i ekonomski djelovati.

659 Navedeno prema: Š. Filandra, navedeno djelo, str. 31.

660 Š. Filandra, navedeno djelo, str. 35.

Pitanje ustavno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine posebno se aktualizira 1917. i 1918. god. Nisu samo bosanskohercegovački susjedi željeli prisajediniti Bosnu i Hercegovinu svojim zamišljenim velikodržavnim projektima, nego i Mađari izražavaju želju da se Bosna i Hercegovina pripoji Mađarskoj, kao "separatum corpus sacrae coranae hungariae". Grof Tisa, mađarski političar, s tim ciljem dolazi u Bosnu septembra 1918. god. Sa prisajedinjenjem Bosne i Hercegovine Mađarskoj nisu se slagali bosanskohercegovački narodi. Srpski i hrvatski političari u Bosni, jugoslavenski orijentirani, izrazili su neslaganje s idejom grofa Tise, te mu predali Memorandum 20. 9. 1918. god. u kome odbijaju njegov prijedlog i ističu zahtjev za narodno samoopredjeljenje. Među potpisnicima ovog Memoranduma nema Bošnjaka, jer su se oni zalagali za autonomni položaj Bosne i Hercegovine u okviru Austrougarske monarhije, što je eksplicitno istaknuto godinu dana ranije u Memorandumu Ujedinjene muslimanske organizacije o rješavanju jugoslavenskog pitanja, koji je 17. augusta 1917. god. austrougarskom caru Karlu predao vakufski direktor za Bosnu i Hercegovinu Šerif-ef. Arnautović, prilikom njegovog prijema kod austrougarskog cara. Memorandum u tim teškim vremenima potvrđuje visoku samosvijest bošnjačkog političkog vođstva, naglašenim isticanjem samostalnosti srednjovjekovne bosanske države,⁶⁶¹ smatrajući je temeljem vlastitog bića, te posebnosti socijalne strukture bosanskog društva, kao osnovnih pretpostavki i opravdanja zahtjeva za autonomni položaj i razvoj Bosne i Hercegovine.

Bošnjački stavovi, izneseni u Memorandumu, nedvosmisleno izražavaju protivljenje ideji jugoslovenskog ujedinjenja,⁶⁶² jer bi ona za Bošnjake značila smanjenje autonomije Bosne i Hercegovine i svodenje tog naroda na zanemarljivu manjinu u odnosu na Srbe i Hrvate u novonastaloj državnoj zajednici. Strahovanja od ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca u jedinstvenu državu i od negativnih posljedica po Bošnjake, obistinila su se odmah po formiranju Kraljevine SHS. "Muslimani BiH (da ne govorimo o drugim dijelovima Kraljevine) su odmah nakon uje-

661 "Bosna je bila sve do 1463. godine, samostalna država u kojoj su prvo vladali banovi, a zatim kraljevi. Njeno područje se često mijenjalo, pri čemu se jedan put povećavalo na račun susjedne Srbije i Hrvatske, a drugi put su se ove dvije države na račun Bosne i Hercegovine pokušavale povećati, njen narod se zvao 'dobri bošnjani'. Oni su posjedovali svoju vlastitu crkvu koja se zvala 'bosanska crkva'. Bosna i Hercegovina je u to vrijeme imala i posebnu svoju socijalnu strukturu, vlastite sudije, svoje velike i male zemljoposjednike i svoj vrlo liberalni feudalni sistem. Radna klasa bili su slobodni ljudi koji su mogli napustiti svoju zemlju kadgod su htjeli, nisu bili kmetovi kao što je to bio slučaj u ostaloj Evropi." (Navedeno prema: L. Džaković, navedeno djelo, str. 164.)

662 "Što se tiče nas bosansko-hercegovačkih Muslimana, mi moramo najenergičnije protestirati protiv ovog južnoslavenskog zahtjeva ukoliko uključuje Bosnu i Hercegovinu i to iz istorijskih, kulturnih i socijalnih razloga."

Izvor: *Memorandum*, Sef države Bosne i Hercegovine, prepis, str. 2.

dinjenja bili izloženi mnogim problemima. Zbog neriješenog agrarnog pitanja žestina socijalnih pobuna nezadovoljnog seljaštva se uglavnom usmjerila prema njima. Često se ne pravi nikakva razlika između stvarnih zemljoposjednika i onih Bošnjaka koji su također bili u veoma teškom položaju, tako da paljenje imanja, pljačke, osvete, sve do ubistava ne mimoiđahu ni mnoge "obične" bošnjačke porodice, koje potpuno nevine plaćaju dug hajdučiji i anarhiji koja zahvata mnoge srezove u Bosni i Hercegovini."⁶⁶³

Zaseban državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine i u njoj zasebna bošnjačka nacionalna identifikacija, kao brana pokušajima "nacionaliziranja" i asimilacije, zahtjevi su Pokreta za autonomiju, kao političkog izraza utemeljenog na konfesionalnim osnovama, čiji je rezultat bio omogućavanje preživljavanja bošnjaštva kroz sve društvene protivriječnosti u smislu misli Vasif-bega Biščevića, izrečenih juna 1911. god. u "Hrvatskom dnevniku": "Bosna Bošnjacima, narod bosanski i jezik bosanski."⁶⁶⁴ Na putu realizacije ove formule tokom cijele povijesti stajale su velikodržavne pretenzije i raznovrsne idejne zapreke.

⁶⁶³ N. Duraković, navedeno djelo, str. 105.

⁶⁶⁴ Navedeno prema: A. Isaković, navedeno djelo, str. 34.

IV DIO

“NACIONALIZIRANJE” BOŠNJAKA

*Kad se Bosna i Hercegovina iz
stoljetna sna prenula
na život pohitaše Srbi i rekoše
Bošnjacima: "Amo k nama,
vi ste Srbi." Kad to opaziše Hrvati,
pohitaše i oni i
rekoše Bošnjacima: "Ne k Srbima,
već k nama, vi ste Hrvati!"*

(Ild Bogdanov / Josip Ljubić)

IV.1. Velikodržavne pretenzije i idejne zapreke u samorealiziranju bošnjačke nacije

Smjenom civilizacija na prostoru Bosne i Hercegovine, koja se dogodila, okupacijom Austro-Ugarske 1878. godine, istovremeno dolazi do promjene ukupnih društveno-političkih i povijesno-kulturnih uslova daljeg razvoja bošnjačke nacije. Bez obzira na to što je i Austrougarska kao i Osmanska carevina, predstavljala multinacionalnu i multikonfesionalnu državnu tvorevinu, pokreti za nacionalnu emancipaciju na balkanskom prostoru postaju sve značajnija društvena snaga, koja bitno i određuje utiče na ukupna političko-pravna, ideološka i kulturno-duhovna zbivanja u Bosni i Hercegovini. Iz **teorijsko-političke formule nacija-države, izrasle su konkretne društvene i ideološke snage koje će tokom cijelog 19. i 20. stoljeća ograničavati, zaprečavati i sprječavati slobodno i samostalno konstituiranje bošnjačke nacije.** Te konkretne političke i ideološke snage, izražavaju se u velikodržavnim pretenzijama prema Bosni i Hercegovini, koje su u kontinuitetu produkovale idejne, kao ideološke, zapreke samorealiziranju bošnjačke nacije.

Konstituiranje nacionalnih država na području osmanske Rumelije započinje u formi autonomija (kneževina) tridesetih godina 19. stoljeća, uspostavljanjem srpske države na prostoru Smederevskog sandžaka. Taj događaj, iako se desio izvan granica Bosne i Hercegovine, predstavljao je novu realnost od izuzetnog značaja, koja će, rješavajući pitanje srpske nacionalne emancipacije i uspostavljanja države srpskog naroda, direktno i indirektno predstavljati idejnu zapreku bošnjačkom nacionalnom razvoju,⁶⁶⁵ ali istovremeno, biti i činilac preko koga će bošnjačko nacionalno biće, suprotstavljajući mu se, kroz raznovrsne oblike društveno-duhovnog otpora, iskazati sebe kao etničku, društvenu, političku, kulturnu i duhovnu posebnost.

665 "Naime, nova država je postala izvor stalnih smutnji, ratova i miješanja u poslove drugih država i naroda. Uzrokovala je ili bila direktno umiješana, u gotovo sve ratove na tom prostoru u 19. i 20. stoljeću. Njeno postojanje i djelovanje postalo je glavni izvor stalnih poremećaja stanja i odnosa na užem prostoru Balkanskog poluotoka. Srbi su započeli i vodili deset ratova tokom 19. i 20. stoljeća. Neki od tih ratova bili su opći kontinentalni i svjetski ratovi, odnosno srpska država je glavni proizvođač ratova u 19. i 20. stoljeću. U svakom slučaju Srbi su započeli Prvi svjetski rat. Kad su, uz pomoć Rusije i Engleske, svoju državu uspjeli stabilizirati, postali su glavni žandarmi nad svim narodima užeg Balkana i bivšeg jugoslovenskog prostora." (M. Filipović, *Bošnjačka politika*, Svetlost, Sarajevo, 1996, str. 23.)

Dok se na istočnim granicama Bosne i Hercegovine rađala srpska nacionalna država, praćena snažnom ideologijom mitskog karaktera, utemeljena na kosovskom mitu i slavi srednjovjekovnog Dušanovog carstva, na njezinim zapadnim, sjevernim i južnim granicama Bošnjaci su bili suočeni sa svim posljedicama vjersko-kulturnog unilateralizma. Savremena ideologija nacija-države, autentični ideološki proizvod Zapadne Evrope ukorijenjena je upravo u vjersko-kulturnom unilateralizmu i predstavlja ideološku praksu Evrope, od Franačkog carstva i rekonkviste u Španiji do danas. Pravilo "čija je vladavina, toga je i vjera" nastalo još za perioda rekonkviste u Španiji, praktično je, na zapadnim, južnim i sjevernim granicama Bosne i Hercegovine značilo protjerivanje i uništavanje Bošnjaka.

Negativne posljedice raznovrsnih idejnih konkretizacija ideologije nacija-države po bošnjačku naciju ogledaju se u protjerivanju, ubijanju, pljačkanju, otimanju imovine, paljenju, silovanju, pokrštavanju.⁶⁶⁶ Istovremeno, nasuprot ovim pojavama, odnosno kao protivakcija bošnjačkog samoodržanja jeste jačanje njihove svijesti o zajedničkoj sudbini, o neraskidivoj povezanosti njihove biološke, kulturne i duhovne egzistencije i egzistencije zemlje Bosne, i kao političkog i kao zavičajnog sadržaja.

Upravo sa narastanjem velikodržavnih pretenzija i asimilatorskih ideoloških zapreka, izrasta i bošnjačka socijalna, kulturna, religijska i politička samosvijest o neophodnosti unutrašnje solidarnosti i homogenizacije. Razvojem nacionalnih i "oslobodilačkih" pokreta na Balkanu, Bošnjaci su bili direktno ugroženi. Vješto vođenom propagandom, Bošnjaci su proglašavani Turcima, iako to nikada nisu bili. Koristeći slogan "Natrag u Anadol," hrišćanski seljački ustanici⁶⁶⁷ borbu protiv osmanske vlasti konkretizirali su paljenjem odžaka i čardaka bošnjačkog plemstva, ubijanjem Bošnjaka, progonima i stvaranjem ambijenta nesigurnog življenja i straha. Sve ove "oslobodilačke" narodne borbe pored borbe protiv osmanlijske vlasti, za krajnji rezultat imali su otimanje imanja bošnjacima, njihovo protjerivanje iz sela i gradova i na tim temeljima uspostavljanje nacionalnih država.

666 Deviza španske rekonkviste "priznaj grijeh nevjerstva, pokaj se, prihvati pravu Božiju vjeru katoličku ili umri" bila je primjenjivana i prema Bošnjacima Slavonije, Like, Krbave, Dalmacije i drugih krajeva.

667 "Sami seljački ustanci nisu bili u tolikoj mjeri izraz nepremostivih unutrašnjih sukoba i suprotnosti među stanovnicima Bosne, koliko su, ustvari, bili element spoljne politike velikih sila i instrument za postizanje njihovih ciljeva. Ustanici su bili organizirani, pripremljeni i vođeni iz vana. Vodeću ulogu u pripremama ovih ustanaka imale su Austrija, Rusija, Srbija i Crna Gora." (M. Filipović, navedeno djelo, str. 41 i 42.)

Bosna i Hercegovina, kao zasebnost,⁶⁶⁸ i kao društvo i kao država, izražavana u različitim oblicima ustavno-političkih nagodbi, kao susretište civilizacija i kultura, istovremeno je bila i područje neprestanih pretenzija različitih velikodržavnih ideologija. Velikodržavne pretenzije prema Bosni i Hercegovini snažnije počinju da se ispoljavaju još za vrijeme Austrougarske monarhije, konkretnije oko pitanja unutrašnjeg teritorijalnog ustrojstva Monarhije. Poznato je da je mađarsko političko vodstvo zagovaralo i zalagalo se za dualističko uređenje Monarhije, gdje bi Bosna i Hercegovina i sve zemlje krune sv. Stjepana bile priključene Mađarskoj, a sve u cilju realizacije mađarske velikodržavne ideologije.

Velikohrvatska državna ideologija zagovarala je trijalističko uređenje Monarhije, zahtijevajući sjedinjenje Bosne i Hercegovine sa Hrvatskom i Slavonijom. Ujedinjena muslimanska organizacija, kao politički predstavnik Bošnjaka toga vremena, oštro se suprotstavlja politici prisvajanja Bosne. Ona preko svog glasila "Zeman" jasno iznosi svoja politička načela,⁶⁶⁹ u kojima je autonomija Bosne naglašena i neupitna.

Politički krugovi iz Srbije u Bosni i Hercegovini su djelovali preko predstavnika Srpske narodne organizacije, sa ciljem postizanja autonomije Bosne i Hercegovine. Za razliku od bošnjačke ideje o autonomiji kao trajnom rješenju, srpski politički krugovi su je vidjeli kao prelaznu etapu ka njezinom konačnom pripajanju Srbiji i realizaciji velikosrpske državne ideologije objedinjavanja "svih srpskih zemalja" u jednu državnu zajednicu.

U periodu Prvog svjetskog rata intenziviraju se brojni velikodržavni apetiti prema Bosni i Hercegovini. Žele je Austrija, Mađarska, Srbija, Hrvatska i Crna Gora. Svi pokušavaju da sklapaju saveze, prave dogovore i kompromise. I Rusija se uključuje u crtanje granica podjele Bosne. Jedino bošnjački politički vrh pokušava zadržati autonoman položaj cjelovite Bosne i Hercegovine u okviru Austrougarske monarhije.

Odmah na početku Prvog svjetskog rata zemaljski upravitelj Oscar Potoirek predložio je podjelu Bosne i Hercegovine između Austrije i Mađarske.⁶⁷⁰ Plan podjele ima i Rusija. Ona 1914. god. rasparčava Bosnu

668 Neosporna je historijska činjenica da bosanskohercegovačko društvo postoji kao hiljadugodišnja zasebnost, bez obzira na to u kom se državno-političkom subjektu nalazilo. U srednjovjekovlju bosanskohercegovačko društvo politički se organizira kao samostalna država, Bosansko kraljevstvo. U okviru Osmanske države, egzistira kao zasebna administrativna jedinica Bosanski pašaluk, za vrijeme Austrougarske monarhije bosansko društvo politički se izražava kao "provizorij" – korpus-separatum. Kratkotrajno komadanje na banovine za vrijeme stare Jugoslavije ubrzo je ispravljeno uspostavom samostalne federalne jedinice BiH u novoformiranoj socijalističkoj Jugoslaviji.

669 "Autonomija Bosne i Hercegovine isključuje kako njihovo sjedinjenje s Hrvatskom i Slovenijom tako isto i njihovo pripajanje Ugarskoj. To je bio vazda naš politički ideal." ("Zeman", god. I br. 2. 1911.)

670 Š. Filandra, navedeno djelo, str. 43.

tako što područja istočno od rijeke Bosne i Neretve, uključujući grad Sarajevo, dodjeljuje Srbiji, a zapadna područja Hrvatskoj. Crnoj Gori, prema toj podjeli, pripadao bi jugoistočni dio Hercegovine od Metkovića do Herceg Novog.⁶⁷¹ Mađarski predstavnik vlade grof Tizsa je na sjednici Vlade 2. oktobra 1915. god. podnio elaborat o priključenju Bosne i Hercegovine Mađarskoj. Iznoseći navodno mađarsko "historijsko pravo" na Bosnu i Hercegovinu, te neodrživ njen postojeći položaj, Tizsa ističe: "Svi smo odlučno na tom stanovištu da je postojeći javno-pravni status Bosne i Hercegovine više neodrživ, a isto tako svi smo jednodušni u tome da je najcjelishodnije da se on riješi putem priključenja ovih pokrajina mađarskoj svetoj kruni."(...) "Prema tome, za Mađarsku je trenutno najvažnije priključiti Bosnu i Hercegovinu zemljama svoje krune, uspostaviti u njoj državnu Vladu s ovlaštenjima i zadacima koje sam već globalno označio, a poslije će se tek vidjeti i odlučiti kako će njeno mjesto i uloga biti u odnosu na cjelokupan državni teritorij."⁶⁷²

Srpski politički interesi bili su da se putem širenja jugoslavenske ideje uspostavi samostalna jugoslavenska država, u okviru koje bi bile Bosna i Hercegovina, Hrvatska i Slavonija. Nasuprot ovome stajala je Austro-Ugarska, potpomažući hrvatsko rješenje koje predviđa ujedinjenje Hrvatske, Slavonije i Bosne i Hercegovine u jednu državu, u kojoj bi katoličko-hrvatsko stanovništvo predstavljalo apsolutnu većinu. I zemaljski poglavar general Sarkotić pokušava usaglasiti hrvatski i mađarski prijedlog, te predlaže ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Bosne i Hercegovine i Dalmacije u jednu državu, u kojoj bi, također, katoličko stanovništvo predstavljalo apsolutnu većinu.⁶⁷³ Bošnjački politički stav prezentiran je u "Memorandumu Ujedinjene muslimanske organizacije" koji je caru Karlu predao Šerif Arnautović.⁶⁷⁴ "Memorandum Muslimana BiH polazi od svoje domovine i svoje države BiH, jedinstvene i nedjeljive, uz bojazan da bi se u velikoj južnoslovenskoj državi oni utopili, da bi BiH izgubila svoju samostalnost, a Muslimani svoj nacionalni identitet. Kao da je proročanski predviđeno sve ono što će se kasnije događati. Polazi se od toga da bi

671 Uporedi: Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Knjižnica Hrvatska, Buenos Aires, 1961.

672 Navedeno prema L. Đaković, navedeno djelo, 67. i 68.

673 "Zbog toga Sarkotić pri "usaglašavanju" predloženih rješenja traži da se stvori upravna cjelina 'ujedinjenjem Hrvatske, Slavonije, Bosne i Hercegovine i Dalmacije, koja bi brojala 1.583.940 Srba, 12.137 Muslimana i 2.849.995 katoličko-hrvatskih stanovnika i predstavljala bi apsolutnu hrvatsku većinu'". (L. Đaković, navedeno djelo, str. 162.)

674 Šerif Arnautović (1847-1935) jedna je od značajnijih političkih ličnosti na razmeđu 19. i 20. stoljeća. Za vrijeme borbi za vjersko-prosvjetnu autonomiju sarađivao je sa vođama bosanskih Srba. Napisao je brošuru "Bezakonje austrijske uprave u Bosni i Hercegovini." Bio je član Bosanskog sabora. Sa Avdom Hasanbegovićem izdavao je list "Domovina". 1930. godine postaje senator Kraljevine Jugoslavije i direktor Vakuške direkcije.

svaka podjela Bosne i Hercegovine ili njeno utapanje u neku državnu tvorevinu koja bi potrla njenu samostalnost i historijski identitet, podjednako bilo pogubno i po interese BiH i Muslimana posebice."⁶⁷⁵ Izuzetno težak položaj Bošnjaka pri kraju Prvog svjetskog rata najbolje izražavaju tri njihove političke usmjerenosti,⁶⁷⁶ od kojih ni jedna ne zahtijeva samostalno političko rješenje Bosne i Hercegovine izvan okvira nametnutih državnih sistema. Ova činjenica pokazuje primjere historijske nužde u okviru koje Bošnjaci nisu bili u situaciji da odlučuju, već da u okviru nametnutih državno-pravnih rješenja traže najadekvatnije odgovore za vlastiti opstanak.

Jedan od najtežih i najtragičnijih perioda velikodržavnih i idejnih zapreka u samokonstituiranju bošnjačke nacije jeste period između dva svjetska rata. Posebno teški momenti bile su prve godine uspostave Kraljevine SHS i period Šestojanuarske diktature 1929. god. Dvije političko-povijesne i idejne činjenice posebno su negativno uticale na onemogućavanje bošnjačkog nacionalnog razvoja. To su realiziranje državne tvorevine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i, uz tu političku tvorevinu prirasla, ideja nacionalnog jugoslavenstva. Ta ideologija je u cjelini značila negiranje bošnjačkog nacionalnog individualiteta, ne dajući mu ni elementarne mogućnosti da se bar izrazi kao etnička posebnost ili kao etnička grupa. Ideologija nacionalnog jugoslavenstva u svojoj interpretaciji jedinstvenog jugoslavenskog naroda sa tri plemenska imena u suštini je značila antibošnjačko opredjeljenje. "Sama ta ideja, ideja jednog jugoslavenskog naroda s tri plemenska imena, priznaje samo srpsko, hrvatsko i slovenačko pleme, ali ne i nacionalno ime. Jedina nacija koja je figurirala bili su Jugosloveni. Bošnjaka ni u jednom obliku nema, ne priznaje im se čak ni etnička osobenost. Ideja nacionalnog jugoslovenstva nikada nije zaživjela, niti od jednog naroda nije ozbiljno prihvaćena, a od nje je jedino preostalo i dugo trajalo ideološko jugoslovenstvo. Ideja nacionalnog jugoslovenstva samo je jedan od razvojnih puteva i sredstava uobličavanja srpske, hrvatske i slovenačke nacionalne svijesti."⁶⁷⁷ Bošnjaci uopće nisu učestvovali u konstituiranju prve jugoslovenske države, jer im ona niti je bila bliska, niti su je željeli, što je pokazalo i bošnjačko izjašnjavanje putem spomenutog Memoranduma iz 1917. godine. Istovremeno, politički subjekti u procesu konstituiranja KSHS ponašali su se prema Bošnjacima jednosta-

675 N. Duraković, navedeno djelo, str. 101.

676 "Tako su kod Bošnjaka prisutne tri političke usmjerenosti glede budućnosti Bosne i Bošnjaka, mađarofilski, hrvatofilski i jugoslovenski. Jedino nije bilo posebne bosanske usmjerenosti, zahtijeva za državnu neovisnost i suverenitet Bosne, zahtjev za samostalno ustavno i političko rješenje bez složenih i izvana natuđenih državnih oblika mada su sve tri usmjerenosti podrazumijevale autonomiju Bosne u manjoj ili većoj mjeri." (Š. Filandra, navedeno djelo, str. 49.)

677 Š. Filandra, navedeno djelo, str. 50.

vno kao da ih nema.⁶⁷⁸ U novonastaloj državi za sva najvažnija pitanja, posebno za ona u agraru, za stradanja Srba u ratovima koje su vodili, u kojima su ubijali i ginuli, okrivljeni su Bošnjaci, namjerno prezentirani kao ostaci osmanskog feudalnog sistema. Ove kvalifikacije su bile neophodne da bi opravdale nepravde i zločine koji su činjeni prema Bošnjacima. U provođenju kadrovske politike u državnoj upravi Bošnjaka nema nigdje.⁶⁷⁹ I ne samo da su bili politički diskriminirani već su njihovi životi, imetak i čast bili nezaštićeni. Praktično, bili su stavljeni izvan zakona. Na nezaštićenost i ugroženost Bošnjaka u novonastaloj državi reagirao je reisul-ulema Džemaludin Čaušević, predstavkom narodnoj Vladi Bosne i Hercegovine,⁶⁸⁰ ali i intervjuom pariskom listu "Temps," gdje se izravno obratio francuskoj javnosti i zatražio zaštitu za svoje sunarodnike.⁶⁸¹

Nije bio težak samo položaj Bošnjaka u Bosni i Hercegovini već i u svim krajevima novouspostavljene države. Posebno teške ucjene i zločine podnosili su Bošnjaci Sandžaka. Beogradska vlada je u Sandžak poslala četnike Koste Pećanca da održavaju red, a oni su tamo pljačkali, silovali i ubijali. O stanju u Sandžaku najbolje svjedoče podaci iz "Memoranduma muslimanskih izaslanika iz Novopazarskog Sandžaka"⁶⁸² koji je

678 "Jugoslovenski pokret, prema Bošnjacima odnosio se maćehinski. Kad su jugoslovenski političari iz zemalja pod austrougarskom upravom dva puta, Majskom deklaracijom (3. 5. 1917.) i sastankom svih političkih grupa (2. - 3. 3. 1918.) u Zagrebu, predstavili ideju neovisne i na demokratskim načelima zasnovane države Srba, Hrvata i Slovenaca, na tim skupovima niko od Bošnjaka nije bio prisutan." (Š. Filandra, navedeno djelo, str. 51.)

679 "Tako npr. 1920. godine od 54 rukovodioca u državnoj upravi (pokrajinskog značaja) nema ni jedan Musliman. Kako Muslimani ostvaruju obećanu ravnopravnost u Kraljevini SHS, vidi se iz slijedećih podataka: 1921. god. od 6 okružnih načelnika, poglavara grada Sarajeva, 6 predsjednika okružnih sudova, 6 državnih odvjetnika i 5 drugih rukovodilaca u državnom odvjetništvu, nije bio nijedan Musliman. Od 54 kotarska poglavara bilo je 5 Muslimana i od 17 upravnika kotarskih ispostava bio je 1 Musliman." (N. Duraković, navedeno djelo, 106. i 107.)

680 Uporedi: A. Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija*, str. 36. i 37.

681 "Kažite svojoj domovini, da mi svi gledamo danas u njoj svoje utočište, kako bi događaji koji se zbivaju kod nas postali sistemom (...) Tisuće ubijenih ljudi, 76 sprženih žena, 270 razorenih i opljačkanih sela; to je bilanca koju mi muslimani imamo zapisati na blagdan porađanja ove Jugoslavije, kojoj bi htjeli svom dušom služiti." ("Pravda", god. I, br. 23, 17. april 1919.)

682 "U Sandžaku je ostala malo koja džamija da nije opljačkana (...) Kućevića džamiju (Fethiju) u Bijelom Polju pretvoriše, bez ičijeg pitanja, u pravoslavnu crkvu (...) u školama sile našu muslimansku djecu da uče pravoslavnu vjeronauku, do čim im zabranjuju da slave petak (...) Izbjeglice se ne mogu vratiti u svoja sela tako da čak i po ulicama spavaju, a oni koji bi se vratili, nemaju kud jer su im kuće ako nisu popaljene, zaposjeli njihovi pravoslavni susjedi a zemlju su uzurpirali i zasijali, agrarna reforma sastoji se kod nas u otimanju i pljačkanju muslimanskih posjeda. (...) Stanje je u toliko teže što su vlasti odmah u početku podijelile oružje pravoslavnom stanovništvu, a od muslimana oduzeli sve, a često i sjekire." (navedeno prema: Š. Filandra, navedeno djelo, str. 61. bilj. 11.)

upućen Vladi u Beograd augusta 1919. god. Upečatljivi primjeri izuzetno teškog položaja Bošnjaka u Kraljevini SHS, kao rezultat osmišljene protubošnjačke politike nove državne vlasti, u cilju uspostavljanja etnički čistih prostora kao preduslova realizacije velikosrpske državne ideje, jesu pored nabrojanih primjera i Prijedorski zločin 1923. god.,⁶⁸³ te pokolj golorukih Bošnjaka u Šahovićima 1924. god.⁶⁸⁴

"U noći između 9. i 10. novembra pošlo je oko 2.000 naoružanih Crnogoraca na Šahoviće i Pavino Polje, gdje su pobili i poklali oko 600 Bošnjaka – djece, žena i odraslih. Za zločin se odmah saznalo, pa je reis-ul-ulema Čaušević uputio oštar protest vlastima, dok su poslanici raznih stranaka u parlamentu s tim u vezi interpelirali vladu. Slati su i memorandumi kralju Aleksandru, ali se cijeli slučaj vremenom zataškao."⁶⁸⁵

Pored fizičkog zlostavljanja i ugrožavanja, prosrpski orijentirana vlast u Kraljevini, u oblasti reguliranja vlasničkih odnosa, izuzetno se protubošnjački ponašala, da bi ih što više osiromašila. "Famozna odluka o prethodnim odredbama o rješavanju 'kmetskih i kmetstvu sličnih odnosa' u Bosni i Hercegovini odnosila se na kmetsko-feudalne i tzv. beglučke odnose. Pri tom je Bošnjacima učinjena posebna nepravda time što su državne vlasti slobodno, privatno i ničim opterećeno imanje, osobno vlasništvo imućnih bošnjačkih porodica, pravno smatrale javnim vlasništvom. Proglasivši takvo vlasništvo "beglukom," u Bosni do tada nepoznatim oblikom zemljišno-pravnog odnosa, i to imanje, pored kmetskih selišta, došlo je pod udar preobrazbe vlasništva."⁶⁸⁶ Ostavljeni sami, bez oslonca na bilo koga, nacionalno, politički, kulturno osporavani i diskvalificirani, sa oduzetim pravom na državotvornost, Bošnjaci su smogli snage da se politički organiziraju prije svega da bi zaštitili vlastitu biološku supstancu, a potom ukazali na sebe kao zasebnost na koju se mora računati i uvažavati. Političko okupljanje Bošnjaka, kao pretpostavke političko-nacionalnog samokonstituiranja u početku je bilo bez velike usklađenosti i koordiniranosti. Različite političke grupacije u Sarajevu,

683 U Prijedoru su napadnuti Bošnjaci u džamiji prilikom dove za prestolonasljednika. Iako su oni bili napadnuti vlast je zatvorila 15 Bošnjaka a nijednog Srbina. (Uporedi "Pravda", god. V, br. 195, 09. IX. 1923.)

684 Opširnije o pokolju Bošnjaka u Šahovićima vidi u:
M. Đilas, *Bestidna zemlja*, Land ohne Recht, Wistch, Köln, 1958,
H. Avdić, *Položaj muslimana u Sandžaku*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991, 124-140.

Pravda, god. VI, br. 279. 10. XII. 1924.

685 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, str. 491.

686 Š. Filandra, navedeno djelo, str. 63.

Tuzli i Banjoj Luci⁶⁸⁷ imale su za cilj organiziranje jedinstvene bošnjačke političke organizacije.

Pritisnuti nužnošću historijske situacije i bez jedinstvenog i konzistentnog nacionalnog programa, te jasno postavljenih političkih ciljeva, uz dosta kompromisa, koga je pratilo i kompromiterstvo, u Sarajevu je od 14. do 19. februara 1919. god. održana osnivačka skupština JMO – prve moderne političke stranke Bošnjaka.⁶⁸⁸ Mnogobrojne su političke ocjene rada i djelovanja JMO,⁶⁸⁹ ali je neosporno da je ona predstavljala najmoćniju političku snagu Bošnjaka, te, bez obzira na to što nije uspjela oblikovati bošnjački nacionalni program, JMO iz nužde, uzimajući vjersku

687 "Političko okupljanje Muslimana se uglavnom odvija preko političkih grupa okupljenih oko lista 'Jednakost' (Glasilo Muslimana, Srba, 'srbofila') i lista 'Vrijeme' pri kome se organizuje Privremeni odbor 'muslimanske organizacije'. Od različitih grupacija, u Sarajevu je 22. 12. 1918. god. formirana posebna grupa (Dr. Hamdija Karamehmedović, Dr. Mehmed Spaho, Dr. Halid Hrasnica, Edhem Mulabdić, Sakib Korkut, Ibrahim Sarić i Hamed Salihbegović) sa ciljem stvaranja jedinstvene muslimanske političke organizacije. (...) neslaganje sa ovom prosrpskom organizacijom iskazuje se u zamjerkama da ona nije precizirala svoj program, da se ne vidi njihov jasan stav o nacionaliziranju Muslimana, o vjersko-prosvjetnoj autonomiji, o stavu prema težacima, o odnosu prema Hilafetu i sl. Istovremeno se u Tuzli organizuje 'Tuzlanski akcioni odbor' s muftijom Maglajlićem na čelu, koji se predstavlja kao 'Centralni odbor muslimanske organizacije okružja tuzlanskog.' (...) 'U sva mjesta BiH razaslane je i 'Osnova programa za jedinstvenu organizaciju Muslimana Jugoslovenske države'. U februaru 1919. u Banja Luci formirana je i 'Muslimanska zajednica', koja pledira za jedinstveno organiziranje svih muslimana. ('da se svi u jednu jedinstvenu stranku bar na izvan ujedinimo'). Kao osnova za ujedinjenje i stvaranje 'Muslimanske zajednice' ističu se načela: demokratska ustavnost, sloboda, jednakost, bratstvo, demokracija i uzajamna tolerancija." (N. Duraković, navedeno djelo, str. 108.)

688 "Naime, Dr. Spaho je, sudeći po svemu što znamo, imao namjeru da osnuje upravo stranku Bošnjaka tj. bošnjačku narodnu stranku. Međutim, bio je onemogućen u namjeri da stranci dadne nacionalno ime, a time je bila denacionalizirana i njegova politika, tj. on je bio prisiljen da, u određenoj mjeri vodi i sastavlja onu isti tragičnu mimikrijsku formu političkog života Bošnjaka muslimana koja ih je već dosta toga koštala, a još više će ih koštati u budućnosti. *Namjera da se stranci dadne nacionalno ime Bošnjačka narodna stranka i da se time, preko imena stranke, precizno imenuju njena politika i program, a time ujedno afirmira nacionalni i povijesni državno-politički identitet našeg bošnjačkog naroda, bila je smrtno opasna za one koji su svoje i državne planove gradili isključivo na oduzimanju Bošnjacima nacionalnog identiteta, a Bosni njenog specifičnog bošnjačkog naroda* (istakao A. Đ.), dakle, onog naroda koji je bio imenom, egzistencijom i cijelom poviješću vezan za zemlju i državu Bosnu. Kad je Dr. Halibeg Hrasnica, u ime osnivača, predstavio zemaljskoj upravi u Sarajevu dokumente radi registracije stranke, bio je odbijen. Odbijanje je obrazloženo argumentom da je, prema važećem propisu koji važi na teritoriji Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, bilo zabranjeno upotrebljavati bilo kakvo drugo nacionalno ime osim navedena tri imena." (M. Filipović, navedeno djelo, 67. i 68.)

689 Uporedi: N. Duraković, navedeno djelo, 109-111, Š. Filandra, navedeno djelo, 69-71.

umjesto nacionalne oznake, opredjeljujući se za jugoslavenstvo uz pret-hodno naglašavanje muslimanstva,⁶⁹⁰ uspjela je očuvati i iskazati bošnjačku nacionalnu zasebnost. Neosporna je istina da su se i pojedini čelnici JMO nacionalno izjašnjavali Hrvatima i Srbima,⁶⁹¹ neosporno je da ova politička organizacija Bošnjaka, pokatkad, kolebljivo ulazi u koalicije i sa onim političkim strankama koje su direktno radile protiv interesa Bošnjaka, ali ispravno konstatuje N. Duraković: "Treba priznati da je JMO bila u vr-lo delikatnom položaju. Bosanski Muslimani nemaju tada afirmirano na-cionalno ime i sve se čini da ga i ne 'dobiju'."⁶⁹² Ideja jugoslavenstva pri-hvaćena je kao izraz političke i socijalne nužde samo na nivou ideološke ravni, kao taktički instrument zaštite bošnjačkog nacionalnog identiteta od agresivne prosrpske i prohrvatske ideologije i propagande. JMO u svom djelovanju, ipak je jedan od bošnjačkih političkih izraza, zaštite Bošnjaka od pokušaja nacionaliziranja i asimilacije.

I KPJ uviđa sve veću važnost nacionalnog pitanja, od čijeg rješavanja zavisi fizionomija ukupnosti društvenih odnosa. Poslije Druge zemaljske konferencije, održane 1923. god. u Beču, KPJ napušta svoje stajalište o "narodnom jedinstvu" i prihvata teoriju o nacionalnom jugoslavenstvu "kao naciji koja se nalazi u procesu stvaranja,"⁶⁹³ te usvaja stav da se nacionalno pitanje teorijski razradi, kako bi se mogla donijeti rezolucija o njemu. Raspravljajući o nacionalnom pitanju u svjetlu marksizma, dr. Sima Marković pominje "bosansko-hercegovačke muslimane," negirajući im nacionalnu posebnost, odnosno on ih prikazuje kao otuđeni dio "našeg naroda." Za tu otuđenost on "okrivljuje" religiju. I umjesto da istakne religiju kao jedan od elemenata bošnjačke nacionalne posebnosti,

690 "Vodstvo JMO jasno ističe da su oni prvo muslimani, a potom Jugosloveni, politički se zasebno udružuju, da bi se kao narod održali, zaštitili i promicali svoje posebne interese." (Š. Filandra, navedeno djelo, str. 71.)

691 "Među dvadeset tri poslanika Muslimana u Ustavotvornoj skupštini najbrojnije su bili zastupljeni oni koji su se tada deklarirali kao Hrvati (Hasan Miljković, Džafer Kulenović, Nuriya Pozderac, Husein Alić, Hamzaliya Ajanović, dr. Halid-beg Hrasnica, Ahmed Šerić, Hamid Kurbegović, Osman Vilović, Šemsudin Sarajlić, Atif Hadžikadić, Derviš Omerović, Husein Mašić, Salih Balić i Mustaj-beg Kapetanović. Svega dvojica poslanika izjasnili su se u nacionalnom pogledu kao Srbi (dr. Hamdija Karamehmedović i Velija Sadović). Ostali poslanici su odbili da se nacionalno deklariraju bilo kao Srbi bilo kao Hrvati (dr. Mehmed Spaho, Ibrahim-ef. Maglajlić, Ahmetaga Kovačević, Mujo Šehović i Sakib Korkut), dok se Seid Ali-beg Filipović izjasnio kao Bošnjak." (M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 209. i 210.)

692 N. Duraković, navedeno djelo, str. 110.

693 *Pregled istorije SKJ*, Beograd, 1963. god., str. 96.

on je razumijeva kao faktor nacionalnog otuđenja.⁶⁹⁴ Iz ovih Markovićevih stavova može se vidjeti nemogućnost jednostranog i šematskog primjenjivanja pojedinih teorijskih shvatanja na konkretne društvene odnose. Dogmatski odnos komunista prema religiji i njezinoj ulozi u pojedinim razvojnim fazama naroda u Bosni i Hercegovini uzrokovao je neshvatanje složenosti i specifičnosti nacionalnog razvoja Bošnjaka, gdje je religija bila jedan od odlučujućih elemenata njihovog nacionalnog samokonstituiranja. Slobodni smo tvrditi da su osjećaji pripadnosti Bosni, i kao zavičaju, i kao državno-političkom prostoru, te vjera islam osnovne odrednice bošnjačkog nacionalnog identiteta. Na Petoj zemaljskoj konferenciji, održanoj oktobra 1940. god. u Zagrebu, iako je podržan stav o autonomiji Bosne i Hercegovine i usvojena odredba da se "narodi BiH slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije i sl.",⁶⁹⁵ o Bošnjacima je zastupano gledište da se oni nalaze u procesu nacionalnog opredjeljivanja u Srbe i Hrvate.⁶⁹⁶ Lutanje u pitanju nacionalnog opredjeljenja Bošnjaka u politici i praksi KPJ vidljivo je i po samom toku i raspravi o Nacrtu referata o nacionalnom pitanju, na Petoj zemaljskoj konferenciji, koji je podnio M. Pijade i koji nije usvojen. "Ali, ni referat o nacionalnom pitanju koji je podnio Đilas nije dobio opštu podršku konferencije. U referatu je, naime, zadržano gledište M. Pijade da se Muslimani nalaze u procesu nacionalnog opredjeljivanja kao Srbi i Hrvati. Delegat iz Bosne i Hercegovine, sekretar oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu Mustafa Pašić oponirao je tom shvaćanju. 'Ne slažem se, kazao je, sa referatom po pitanju Muslimana. On je rekao da muslimani nisu etnička grupa, već ili Srbi ili Hrvati. S time potpomognemo hrvatsku ili srpsku buržoaziju. Samo vrhovi muslimana se osjećaju Srbima ili Hrvatima. Narod kaže da je Bosanac, ali ne Srbin ili Hrvat. Muslimani nisu formirana nacija, ali jesu etnička grupa.'"⁶⁹⁷

694 "Primjer bosansko-hercegovačkih Muslimana najjasnije pokazuje kako je religija u prvom redu bila u stanju da nacionalno otuđi znatan dio našeg naroda. (...) Bilo je vrijeme kad se moglo reći: cuius religio eius natio (čija religija njegova i nacija), pa je tako još uvijek i sa bosanskohercegovačkim muslimanskim masama. Oni sebe smatraju Turcima iako ne znaju ni riječi turske niti imaju ma kakvih drugih veza sa Turcima - osim vjere i to je najbolji dokaz zaostalosti Bosne i Hercegovine. (S. Marković, *Nacionalno pitanje u svjetlu marksizma*, navedeno prema A. Purivatra, navedeno djelo, str. 46.)

695 J. B. Tito, *Sabrana djela – Rezolucija V zemaljske konferencije KPJ*, Beograd, 1979, str. 61.

696 "Peta zemaljska konferencija izbegla je da kruto formuliše stanovište KPJ o obliku višenacionalne istorijske pokrajine Bosne i Hercegovine, rukovodeći se pri tome principom da izbor oblika višenacionalne istorijske pokrajine Bosne i Hercegovine prije svega stvar samih njenih naroda." (E. Redžić, *Jugoslovenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo, 1983, str. 415. i 416.)

697 E. Redžić, navedeno djelo, str. 413. i 414.

U toku Narodnooslobodilačke borbe i nakon uspostave socijalističke Jugoslavije, KPJ, bez obzira na to što nije generalno osporavala bošnjačku posebnost, nije se jasno odredila prema njoj. Naprotiv, "još uvijek nije imala teorijski jasan i konzistentan stav u tom pogledu."⁶⁹⁸ Rukovodstvo KPJ, izuzimajući J. B. Tita, tokom cijele Narodnooslobodilačke borbe, nije imalo precizan stav o posebnosti bošnjačkog nacionalnog identiteta. Vodeće ličnosti ovog pokreta Moša Pijade, Đuro Pucar Stari i Veselin Masleša polaze od stava da "Muslimani" nisu ne samo nacija, već ni posebna etnička grupa. Ovi stavovi rezultat su dogmatske primjene Staljinove definicije nacije, ali i naslijeđenih teorijskih predrasuda o Bošnjacima, proisteklih iz nacionalističkih i mitolojskih ideologija, prije svega, srpske narodne tradicije i historiografije. Kritički osvrt na teorijsko mišljenje V. Masleše o bošnjačkom nacionalnom pitanju, izneseno u članku "Muslimansko pitanje",⁶⁹⁹ dali su N. Duraković⁷⁰⁰ i A. Purivatra.⁷⁰¹ Nedosljednost, nepreciznost, kolebljivost, negiranje i osporavanje Bošnjaka od strane vodstva KPJ u toku Narodnooslobodilačke borbe, uz četničke zločine, rezultirali su stravičnim genocidom.⁷⁰² Ovaj genocid, prema ocjeni E. Redžića, poslužio je rukovodstvu KPJ da bošnjačku mržnju prema četnicima iskoristi kao "vanredno važnu rezervu naše oslobodilačke borbe". Odnos muslimana prema četnicima predstavljao je takođe podlogu da CK KPJ proglasi muslimane 'najvažnijom pokretnom snagom' u borbi protiv četnika. Rukovodstvo KPJ tako nastoji da tragediju muslimana pretvori u korist svoje ratne taktike, da taktičko osciliranje pokrije doktrinom o 'rezervi revolucije'.⁷⁰³

I poslije oslobođenja, odnosno uspostave vlasti socijalističke Jugoslavije, nastavlja se sa ignorisanjem, osporavanjem, negiranjem, "nacionaliziranjem" Bošnjaka, što najbolje potvrđuje politika "nacionalnog"

698 N. Duraković, navedeno djelo, str. 154.

699 V. Masleša, *Dela, I*, Svjetlost, Sarajevo, 1954, 148-166.

700 "Ovi Maslešini stavovi, kao malo koji drugi, govore o naporima da se i kvazi teorijom negira muslimanski nacionalni identitet. Oni su tim pogubniji što dolaze iz pera jednog od najučćenijih bosanskohercegovačkih marksista, kako ga je poratna historiografija lažno predstavljala. Jer gotovo da ni jedan od ovih stavova ne može izdržati ozbiljniju kritiku. Ili Masleša apsolutno ne razumije nacionalno pitanje, ili namjerno falsifikuje. Jer čak da se dosljedno pridržavao i Staljinove definicije, nikako ne bi mogao izvući ovakve zaključke, npr. ako muslimani 'nemaju subjektivne svijesti', otkud onda tvrdnja da su se 'održali kao politička grupacija do danas', otkud njihov kontinuirani zahtjev 'za političkom autonomijom', i zašto oni tako uporno odbijaju da budu Srbi ili Hrvati, vrijeđaju se kad ih se identifikuju s Turcima (u nacionalnom smislu riječi) itd." (N. Duraković, navedeno djelo, str. 155.)

701 A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak muslimana*, Svjetlost, Sarajevo, 1970, str. 117 i 118.

702 S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, MAG, Sarajevo, 1996.

703 E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, str. 165.

imenovanja Bošnjaka prilikom popisa stanovništva 1948. i 1953. godine. Poslijeratni razvoj nacionalnih odnosa u socijalističkoj Jugoslaviji, uz proklamiranu nacionalnu ravnopravnost i pravo nacija na samoopredjeljenje, Bošnjake nije doveo u ravnopravan položaj, ni imenom, ni institucionaliziranjem nacionalnih interesa, niti ravnopravnošću u kadrovskoj politici. **Priznavanje grešaka i zabluda u politici prema nacionalnom opredjeljenju Bošnjaka u redovima KPJ/SKJ počinje tek početkom 70-tih godina 20. stoljeća.** No, i tada im je partijskim dekretom dato "rezervno" nacionalno ime "Musliman" i time ispunjena više formalno-pravna i ideološko-politička ravnopravnost, a stvarna, u bitnim elementima nacionalne afirmacije, uskraćena.⁷⁰⁴ Stiče se utisak da su Bošnjaci svojom istrajnom i žilavom "borbom" za vlastito samoiskazivanje natjerali vladajuću političku grupu, predstavljenu SK-a, da terminološki uskladi političku ideologiju sa društvenom realnošću. **Smatramo da se svjesno izbjeglo nacionalno ime Bošnjak zbog toga što ono nedvosmisleno upućuje na temeljnog konstituensa bosanske državnosti, koju ni Srbi ni Hrvati nisu gledali sa simpatijama, bez obzira na to što su bili članovi "anacionalne" političke organizacije.** Rukovodstva SKJ i SK BiH sigurno su znala za stavove Liberalnog demokratskog saveza bošnjačke emigracije, na čijem je čelu stajao Adil-beg Zulfikarpašić, da se konačno "bosanskim muslimanima" vrati njihovo, nepravedno oduzeto, nacionalno ime Bošnjak. S tim ciljem, 28. decembra 1963. god. u Minhenu je Skupština Liberalnog demokratskog saveza Bošnjaka Muslimana donijela rezoluciju⁷⁰⁵ u kojoj eksplicitno naglašava da je **"bošnjaštvo za nas naše jedino nacionalno opredjeljenje"** (istakao A. Đ.).

Sa jačanjem nacionalnih pokreta na južnoslovenskim prostorima, intenzivira se i borba za zaokruživanje nacionalnih teritorija u okvire nacionalnih država. Bosna i Hercegovina, sa svojim historijskim multikulturnim i multireligijskim sastavom, postaje prostor gdje se ukrštaju težnje i želje, prije svih, velikosrpskih i velikohrvatskih nacionalnih ideologija. Bošnjaci, kao jedan od autohtonih bosanskih identiteta, neodvojivo urasli u Bosnu i Hercegovinu, postaju predmet svojatanja i "nacionaliziranja," a nerijetko, ako se u "nacionaliziranju" nije uspijevalo, i fizičkog uništavanja. Oni su na putu vlastitog nacionalnog izrastanja u toku posljednjih 200 godina, bili suočeni s agresivnim nastojanjima i nasrtajima

704 "Oni i dalje nemaju svojih nacionalnih institucija, negira se njihova jezička tradicija, nemaju napisanu svoju nacionalnu historiju, različite oblasti njihove kulture i ukupne kulturne baštine su potpuno neistražene, još se prema tim pokušajima gleda sa dozom velike sumnje, a praksa olakog etiketiranja i političkog diskvalificiranja muslimanskih naučnika i stvaralaca je još uvijek veoma žilava, što će se nastaviti i kasnijih godina." (N. Duraković, navedeno djelo, str. 167.)

705 Rezoluciju Liberalnog demokratskog saveza Bošnjaka Muslimana vidi u prilogu broj 10.

srpskog i hrvatskog "nacionaliziranja." Bez obzira na to što su ove tendencije, s jedne strane, činile smetnje i idejne zapreke u bržem konstituiranju bošnjačke nacije, one su istovremeno bile jedan od faktora bošnjačkog nacionalnog iskazivanja sebe kao zasebnosti, kroz kontinuirano suprotstavljanje tim tendencijama. Bošnjaci nikada nisu masovno, izuzev pojedinačnih slučajeva, prihvatili ni srpsku ni hrvatsku nacionalnu identifikaciju. To su kasnija zbivanja u SFRJ i SRBiH upečatljivo pokazala.

IV.2. Pokušaji "srbizacije" Bošnjaka

Od svog početka, srpski nacionalni pokret imao je cilj da od oslabljenog Osmanskog carstva uzima dio po dio teritorije, na kojoj želi formirati srpsku nacionalnu državu, odnosno obnoviti Dušanovo srednjovjekovno carstvo. Većina istraživača srpske nacionalne ideologije polazi od "Načertanija" Nikole Garašanina, u kome on ističe kao primarni srpski interes uključivanje Bosne i Hercegovine i njezinih naroda u projekat "velike Srbije." Smatramo da je srpsko svojatanje Bosne i Hercegovine mnogo starije i da seže do samih početaka borbe Srba protiv Osmanske carevine. "Još je Karađorđe pisao 27. aprila 1807. godine Petru I, mitropolitu i gospodaru Crne Gore, da mora 'podržati našu braću u Bosni i Hercegovini, jer su se i oni digli protiv Turaka i, prirodno, od Srbije očekuju pomoć i potporu. Već sam uputio oružane odrede u Bosnu'.⁷⁰⁶ Da su nacionalno-politički ciljevi srpskog nacionalnog pokreta, pored Srbije, obuhvatali Bosnu i Hercegovinu, sjevernu Albaniju i mnoge druge susjedne krajeve vidi se i po pokušaju srpskih knezova Miloša i Milana Obrenovića⁷⁰⁷ da pokrenu ustanke srpskog naroda sa ciljem prisajedinjenja Bosne i Hercegovine Srbiji. O namjerama Srbije da u okvir svojih državnih granica uključi Bosnu i Hercegovinu, prije odluka Berlinskog kongresa, govori i austrijski historiograf Viktor Bibl.⁷⁰⁸

Srpska nacionalna ideologija ispoljavala se istovremeno i kao nacionalno-politička, i nacionalno-kulturna, i nacionalno-crkvena djelatnost. U svom historijsko-praktičnom toku kao nacionalni pokret "simultano se konstituirala u politiku srpskog velikodržavlja".⁷⁰⁹ "Generalne i suštinske odrednice srpske ukupne politike struktuirane su na principima: hegemonizma, totalitarizma, nacionalnog ekskluzivizma, nacionalnog mesijanstva, religije kao instrumenta zemaljske unutrašnje i spoljne

706 Lazo M. Kostić, *Šta su Srbi mislili o Bosni, političko-istorijska studija*, Toronto, 1965, str. 30.

707 L. Kostić, navedeno djelo, 30-32.

708 "Srbi pri započinjanju rata (1876) u jednom manifestu označili zauzimanje Bosne i Hercegovine kao svoj ratni cilj." (Navedeno prema: L. Kostić, navedeno djelo, str. 35.)

709 E. Redžić, *Pogledi iz antiistorije*, str. 171.

politike, elitizma fašističkog tipa (srbizam) i općeg ekspanzionizma koji je, u pravilu, pokušavan da bude ostvaren ili je realiziran oružanim zahtjevima.”⁷¹⁰

Uporodo sa nacionalno-političkim pravcem djelovanja, koji su u kontinuitetu provodili svi predstavnici srpskog državnog vodstva, od Karadorda 1804. preko Miloša i Milana Obrenovića, Aleksandra i Petra Krađorđevića, Draže Mihajlovića i Stevana Moljevića do Slobodana Miloševića i Radovana Karadžića, **velikosrpska nacionalna ideologija imala je i drugi pravac djelovanja – nacionalno-kulturni**. Nesumnjivo, najznačajnija imena ovog pravca srpske nacionalne ideologije bili su Vuk Stefanović Karadžić,⁷¹¹ Jovan Cvijić, Dositej Obradović, Stojan Novaković, Milenko M. Vukičević,⁷¹² Radovan Samardžić, Ljubo Jovanović, Živan Živanović, Dušan Vasiljević, Vaso Pelagić, Petar Kočić, Jovan Dučić, Ivo Andrić i dr. Srpske nacionalno-kulturne perjanice utirali su put srpskom političkom programu, pokušavajući da “znanstveno” “nacionaliziraju” Bošnjake. Unaprijed se znalo da priznavanjem Bošnjacima nacionalnog identiteta, uz hrvatski, Bosna i Hercegovina ne može biti srpska, niti kao dio srpske države, niti kao samo srpska zemlja u geografsko-zavičajnom smislu. Zbog tih razloga Bošnjake je trebalo nacionalizirati u Srbe ili proglasiti Turcima, te kao takve “istrijebiti iz naroda.”

Jovan Cvijić, koristeći dostignuti renome etnologa i antropogeografa, pokušava da “znanstveno” Bošnjake, koji su pretežno islamske vjeroispovijesti, prikaže kao “poislamljene Srbe,” “srpske muhamedance” ili kao “muhamedanske Srbe.”⁷¹³ Svi sljedbenici Cvijićeve etnografske škole nastavljaju sa pokušajima nacionaliziranja Bošnjaka u “muhamedanske Srbe.”⁷¹⁴

710 M. Abazović, *Kadrovi rat za BiH*, Savez logoraša BiH, Sarajevo, 1999, str. 20.

711 Bošnjaci su za Karadžića “Srbi turskog zakona”, a Bošnjakinje “Srpkinje turskog zakona”.

712 M. M. Vukičević, *Znameniti Srbi muslimani*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1906.

713 “Poznato je da *muhamedanskib Srba* dinarskog karaktera ima od Save kroz Bosnu, Hercegovinu i negdašnji Novopazarski Sandžak do Mitrovice na Kosovu... *Muhamedanski Dinarci* su potomci bosansko-hercegovačkog plemstva i bogumila ili patarena, koji su primili Islam po turskom osvajanju BiH. Većina je pomuhamedanjenja krajem XV i u toku XVI veka... (u Sandžaku znatno docnije). Osmanlije koje su se po Bosni naselile kao činovnici, vojnici i trgovci bili su dosta malobrojne, a tako i oni koji su se naselili poslije proterivanja Turaka iz Ugarske. Ali pod uticajem sredine i usled mešanja ženidbama oni su se stopili sa muslimanskim Srbima i potpuno su zaboravili svoj jezik. *Dinarski Muhamedanci spadaju uopšte u najstarije srpsko stanovništvo ovih oblasti*. Pre austrijskog zauzeća Bosne nisu se iseljavali... govore osobito lepi i živopisnim srpskim jezikom u kome ima puno figura i karakterističnih starih reči; ali oni upotrebljavaju i dosta posrbljenih turskih reči.” (istakao A. Đ.) (Navedeno prema: L. Kostić, navedeno djelo, str. 20.)

714 Iznoseći podatke o etničkom sastavu stanovništva BiH 1905. godine Jovan Erdeljanović tvrdi da u BiH ima pravoslavnih Srba 793.000, ‘*muhamedanskib Srba*’ 610.000, a katoličkih Srba i Hrvata 380.000.” (J. Erdeljanović, *Broj Srba i Hrvata*, Srpski književni glasnik za januar 1911. br. 239 i 240.

Cvijić je 1910. god. u raspravi "O iseljavanju bosanskih muhamedanaca" izričit u posrbljavanju Bošnjaka kad kaže: "Oni bosanski muhamedanci koji ostanu u Bosni, moraju se vratiti svojoj narodnosti. Za taj proces je svejedno kakav će politički položaj srpski narod u Bosni trenutno zauzimati prema bosanskim muhamedancima."⁷¹⁵ Da je bio oduševljen "srbiziranjem Bošnjaka" i Jovan Skerlić, srpski historičar književnosti, potvrđuje njegov osvrt na knjigu Šukrije Kurtovića "O nacionalizovanju muslimana," 1914. god.⁷¹⁶ Iz Skerličevih stavova jasno se vidi da "muslimansko pitanje" u Bosni i Hercegovini treba rješavati u smislu "srbizacije" Bošnjaka, kako to poima Š. Kurtović, a teorijski okvir za to jeste stav da srpsku narodnost čini pravoslavna i "muhamedanska" vjeroispovijest. Prihvativši teoriju o jedinstvenom narodu sa dva plemenska imena, gdje najvažniji element jedinstvenosti naroda određuje jezik, Kurtović, kako Bošnjacima tada nije priznavan bosanski jezik posebni, prihvata teoriju "nacionaliziranja" Bošnjaka u srpski nacionalni identitet. Religiju, politiku, kulturu i tradiciju Kurtović, primjenjujući u nacionaliziranju Bošnjaka, ne shvata kao elemente koji uobičajavaju njihovu nacionalnu posebnost, već, naprotiv, kao elemente koji ih "rastavljaju od ostale jednokrvne braće."⁷¹⁷

Pored znanstvenika koji "muslimansko pitanje" žele riješiti "nacionaliziranjem" u Srbe, u srpskoj politici, znanosti i kulturi početkom

715 J. Cvijić, *Govori i članci*, knj. I i II, Beograd, 1921, str. 253.

716 "Gospodin Kurtović razlaže kao Srbin, koji jasno uviđa važnost muslimanskog pitanja, i kao musliman koji poima istinske i trajne interese svojih jednovjeraca. (...) Ne samo da se do sada iz krugova naših muslimana nije čuo razumniji glas, nego se nikad do sada o našem muslimanskom pitanju nije pisalo sa toliko razumijevanja, trezvenosti i političkog smisla. (...) Najumniji ljudi u našem narodu jasno su vidjeli veliku nacionalnu opasnost od toga stanja stvari, i od kraja 18. veka počeli su se kod nas, Srba, propovedati ideje verske snošljivosti i istavljanja narodnosti iznad religije." (J. Skerlić, *Pisci i knjige*, VII sveska, II izdanje, Beograd, 1922, str. 60 i 61.)

717 "Vjera, politika i dugo vrijeme rastavilo ih je od ostale jednokrvne braće. Samo se po sebi razumije da i kod njih vrijedi isto pravilo u izjednačavanju osobina i širenju nacionalizama. Mi im moramo davati čisti, izgrađeni nacionalizam, a to je današnji srpski. Ali ovdje hoćemo da istaknemo nešto drugo, naime širenje imena. Za tempo muslimanskog nacionalizovanja i za što brže i sigurnije dolaženje zajedničkom cilju ne može nikako u današnje doba biti svejedno da li će muslimani primiti ime srpsko ili hrvatsko. Osobito to ne može biti u Bosni i Hercegovini svejedno, gdje Hrvati sačinjavaju jednu apsolutno nenacionalizovanu masu, bez nacionalnih ideala; gdje se – naročito kod muslimanske mase – ime 'hrvat' identifikuje sa 'austrijanac' ili 'vladinovac' i sl. (...) Za Srbe pak muslimanska masa sasvim drugačije misli, a to i odgovara istini; ona vidi kod njih sve ono, sva ona svojstva, koji ima probuđeni nacionalizam. Za Srbina muslimana drži muslimanski svijet, već time što je Srbin, da se uhvati u koštac s vladom. Ime dakle Srbin tu već nosi sa sobom osobine nacionalizma. Radi toga treba samo to ime među njima širiti. (Š. Kurtović, *O nacionalizovanju muslimana*, navedeno prema: A. Isaković, navedeno djelo, str. 38.)

20. stoljeća bilo je i primjera potpune negacije postojanja bilo kakvog drugog naroda osim srpskog u Bosni i Hercegovini, kako tada, isto tako i u bližoj i daljoj prošlosti. Izrazit primjer isticanja srpskog karaktera Bosne iznosi Ljuba Jovanović, predsjednik Narodne skupštine Kraljevine Srbije, upravo na zasjedanju te skupštine 29. IX.1908. god.⁷¹⁸ Iz ovih stavova jasno se vidi da i srpska znanstvena misao, bez ikakvih historijskih izvora i pokazatelja, mitologizira društveno-historijsku i etničku prošlost Bosne i Hercegovine. Slično mišljenje na nacionalno-kulturnom planu zastupa i Vuk Stefanović Karadžić u svom spisu "Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona." Karadžić tvrdi da na cjelokupnom južnoslovenskom prostoru živi srpsko stanovništvo, koje on religijski dijeli na pravoslavne, "rimske" i "turske" Srbe.⁷¹⁹ Prihvatajući jezik kao glavnu odrednicu nacionalnog identiteta, Karadžić tvrdi da su svi štokavci Srbi, te da je cjelokupno stanovništvo južnoslovenskog prostora srpsko, osim onih što govore čakavskim i kajkavskim narječjem, koji su, za Vuka, Hrvati.⁷²⁰ Kao rezultat takvog pristupa jeziku u interpretaciji srpske nacije i na osnovu tog kriterija, moglo se desiti da Vuk narodno stvaralaštvo Bošnjaka i Hrvata, ponajprije narodne pjesme, proglasi srpskim. Karakterističan primjer je prisvajanje "Hasanaginice," autentične bošnjačke narodne pjesme. Bez obzira na to što govori o Srbima tri vjerezakona, Vuk u svom radu, natjeran

718 "Nacionalno je pravo srpskog naroda sada ugroženo. Ko živi u Bosni i koliko on ima tamo nacionalnog prava to je, braćo, poznato. *Nema nikakvog drugog naroda danas na svetu, koji je u Bosni ikad živio ili živi osim Srba.* Ko je tamo živio pre Srba, gotovo u preistorijsko vreme, toga više danas na licu zemlje nema i Srbi su tamo bili još pre nego što su naprimer Mađari i došli u svoju sadašnju otadžbinu. Srbi su tamo pre postanka države Karla Velikog i u toliko više pre postanka svih onih država koje su nikle iz države Karla Velikog ... mi moramo tražiti život, iako mi taj život gledamo, kakav je on kad bio, kao što rekoš od najranijih vremena – prost bi Srbin kazao: od Kulina Bana; ali ja kažem: mnogo i mnogo pre Kulina Bana - *nema u Bosni i Hercegovini drugog života nego života Srpskog.*" (Istakao A. Đ.) (Navedeno prema: L. Kostić, navedeno djelo, str. 16.)

719 "Iz istorije znamo i vidimo da su se u Bosnu iz najprije izturčila najviše gospoda, od kojih su neki i do danas stara prezimena sačuvali kao npr. Kulini, Vidajići, Ljubovići, Brankovići, Todorovići, Filipovići itd. Kad su se gospoda prije razlikovala od svog prostoga naroda, s kojom su u jednu crkvu išla i iz jedne se čaše pričešćivala, što je prirodnije nego da se sad, primivši i zakon ne samo sa svijem drukčiji od njihovoga, nego i na drugome jeziku i s drugim pismom, postaraju još većma razlikovati se. Tako oni dosadašnje svoje ime Srbi, koje je sa zakonom hrišćanskijem i s predašnjim životom njihovijem vrlo skopčano bilo, ne samo odbace, nego im žao bude i raja njihova da se s njima dići i nazovu je Vlasima. Kao što su ovi poturčenjaci prije u hrišćanskom zakonu bili pobožni, tako isto postanu i u turskom, i danas može biti da u cijelome zakonu Muhamedovom nema pobožnijih ljudi od *Bošnjaka*. Ovako ja, odprilike, mislim da su *rimski i turski Srbi* (istakao A. Đ.) izgubili svoje narodno ime. Ali bilo to kako mu drago sad je mrzost ova popustila. (V. S. Karadžić, Srbi svi i svuda, navedeno prema: M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 157.)

720 Radivoje Simić, *Vuk Stefanović Karadžić i naš književni jezik*, u: *Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću*, Sarajevo, 1987, str. 23.

društveno-povijesnom realnošću, na nekoliko mjesta pominje Bošnjake, da li kao etničku ili regionalnu oznaku, ali termin uvijek veže "za bosansko-hercegovačke muslimane."⁷²¹

O pokušaju "srbizacije" cjelokupnog stanovništva Bosne i Hercegovine značajno je navesti stavove Dušana Vasiljevića⁷²² i Riste Radulovića. U listu srpske emigracije u Čikagu "Srpska Borba" Radulović ističe da u BiH žive isključivo Srbi.⁷²³ Oba ova bosanskohercegovačka srpska intelektualca negiraju bilo kakvu drugu etničku individualnost u Bosni i Hercegovini osim srpske. O srpskom karakteru Bosne i Hercegovine i njenom priključenju u državnu zajednicu sa Srbijom pisali su i književnici Petar Kočić⁷²⁴ i Jovan Dučić.⁷²⁵

Poslije austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, mnogi ugledni intelektualci Bošnjaci odlaze u emigraciju u Istanbul i Beograd i tamo, pod uticajem srpske nacionalne ideologije i propagande, razočarani stanjem u Bosni i Hercegovini i ljuti na Osmansku državu, a uviđajući nemogućnost vraćanja na staro, pokušavaju stradanje Bošnjaka zaustaviti traženjem saradnje, čas sa jednim, čas sa drugim, nacionalnim pokretima iz susjedstva. Nije nimalo jednostavno utvrditi od kada se pojedini Bošnjaci počinju nacionalno izjašnjavati kao Srbi, ali je tačna činjenica da to počinju činiti, prije svih, emigranti u Turskoj i Srbiji. M. Hadžijahić navodi zanimljiv podatak o sinu Ali-paše Rizvanbegovića Mehmed Ali-paši Rizvanbegoviću, koji je cijeli svoj životni vijek proveo u Turskoj. "Mehmed Ali-paša je zapravo jedan od prvih bosanskih Muslimana koji je usvojio srpsku nacionalnu ideologiju. Zaključak o njegovu srpskom osvjedočenju jasno proizilazi iz korespondencije koju je vodio sa Tomom Oraovcem, kao i Nikolom Pašićem."⁷²⁶ Na srpsko nacionalno opredjeljenje Mehmed Ali-paše Rizvanbegovića uticalo je neprijateljstvo prema

721 "I danas može biti da u cijelom zakonu Muhamedovom nema pobožnijih ljudi od Bošnjaka." (navedeno prema M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 117) Uz pjesmu "Bajraktar djevojka" Vuk ističe da je to "pjesma Srbija Muhamedanskog zakona (Bošnjaka) (M. Rizvić, *Hercegovina i Bosna u ranom Vukovom stvaranju*, navedeni zbornik, str. 381.

722 "Bosna i Hercegovina su dve najčistije srpske zemlje u pogledu krvi i jezika. *Narod ovih zemalja, iako podjeljen na tri vere* (istakao A. Đ.), sačuvao je čistotu u jeziku i osećanje zajednice u kojoj Srbi pravoslavni sačinjavaju apsolutnu većinu ukupnog stanovništva." (navedeno prema: L. Kostić, navedeno djelo, str. 26.)

723 "Nema Bosanaca i Hercegovaca, ima samo Srbi u Bosni i Hercegovini." (R. Radulović, *Primer za ugled*, Srpska Borba, 10. XII. 1959.)

724 U priči "Starostavna knjiga Simeona đaka," Kočić u usta ovoga junaka stavlja riječi kojima Bosnu određuje "srcem i snagom srpskog otečevstva." (P. Kočić, *Sabrana dela*, knjiga I, str. 295.)

725 "U Bosni se izrodio narod sviju vera, i pokušava veštački da se razmetne, čak i u one o kojima ni njegov otac nije znao pre austrijskog režima." (J. Dučić, *Sabrana dela*, izdanje SNO u Americi, 1951, str. 199.)

726 M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 165.

austrijskoj okupaciji Bosne i Hercegovine, te srpsko zalaganje za bosansku autonomiju pod suverenitetom sultana. To se najbolje da zaključiti iz pisma koje je napiso Tomi Oraovcu oko 1901. god.⁷²⁷ Rizvanbegović je, s namjerom da zaštiti Bošnjake, pokušao da vjerske razlike, kao izvor sukoba, zamijeni narodnim jedinstvom. On to potvrđuje stihovima,⁷²⁸ kao odgovor na knjigu Tome Oraovca iz 1886. god. "Crni dani Bosne i Hercegovine," u kojoj stihom prijeti: "Očistiću zemlju od nekrsti." Hadžijahić navodi još jednog istaknutog Bošnjaka emigranta u Beogradu poslije ustanaka 1882. godine u Hercegovini koji se nacionalno izjašnjavao Srbinom. To je Derviš-beg Ljubović iz Nevesinja. Pored Ljubovića, najistaknutiji predstavnici srpskog nacionalnog opredjeljenja među Bošnjacima bili su upravo oni koji su kao emigranti proveli jedno vrijeme u Carigradu.⁷²⁹ Pogledamo li regionalnu zastupljenost Bošnjaka nacionalno opredijeljenih kao Srbi, da se uočiti, da je najviše "nacionaliziranih" iz onih krajeva gdje je nasilje nad Bošnjacima bilo najžešće, a to su područja istočno od Mostara.⁷³⁰

727 "Ti se čudiš, dragi brate, kako čisto, čitko i lijepo pišem ćirilicom. A kako da ne pišem zar nije ćirilica narodno pismo, zar naš pravopis narodni nije savršen, i takvi kakvi nema ni jedan narod. (...) ćirilicom treba da se služe svi Muslimani u Bosni i Hercegovini, sa njom su se služili i svi naši stari, a ti imaš, dao sam ti jedno pismo moga rahmetli baba Ali-paše Rizvanbegovića – Stočevića, koje je pisao, drobnjačkome knezu, kod koga su mu se nalazili ovnovi na ispaši. To je pismo pisano ćirilicom, takozvanom bosančicom. Grieh bi bio i sramota bi bila kad bi se *Srbi muslimani* (istakao A. Đ.) služili drugim pravopisom a ne srpskim. Latinica je tuda, ona je kobna po naš narod, njom se služe mnogi neprijatelji srpski i turski, nju treba izbaciti iz svijuz škola, iz svijuz kuća i iz našeg naroda, a to treba da učine Hrvati i drugi Sloveni." (navedeno prema: M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 165.)

728 "Ostavimo vjere popovima
I odžama, vjeri čuvarima,
Nek boj biju o vjerskom prvenstvu,
Nek se glože kad im je do toga:
No čistimo zemlju od nebratstva
Od nevolje i zavisti klete
Da pružimo jedna drugom ruke."
(Navedeno prema M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 166.)

729 "Moglo bi se reći da su i najistaknutiji protagonisti srpske nacionalne orijentacije među Muslimanima; Osman Đikić i Avdo Karabegović-Srbin prošli kroz carigradske škole (Đikić je bio slušalac Mulkije a Karabegović carsko-otomanskog liceja Sultanije). Nacionalno opredijeljeni kao Srbi bili su još i ovi stambolski đaci: Salih Savfet Bašić, Salim-ef. Muftić, Mehmed Remzi Delić, Fehim Musa Kadić, Velja Sadović, Sulejman Hafizadić, Mustafa-ef. Fočo, Ahmed Traljić i dr." (M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 168.)

730 "Karakteristično je da je srpska nacionalna ideologija najistaknutije predstavnike među Muslimanima našla u Mostaru. Osman Đikić i Smail-aga Čemalović smatrali su da je srpski nacionalizam bio 'čist' nacionalizam, da su BiH 'srpske zemlje', pošto je bosansko-hercegovačko stanovništvo u većini 'srpske nacionalnosti' kojoj po njihovom uvjerenju pripadaju bosansko-hercegovački muslimani. Njihovo je gledište da vjera islam ne može biti smetnja u smislu prihvatanja srpske nacionalnosti." (E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, str. 142.)

Srpska nacionalna ideologija, koristeći se programom "Načertanija" koje predviđa sveobuhvatnu i cjelovitu akciju pripajanja Bosne i Hercegovine Srbiji, svoju aktivnost usmjeravala je, kako na političkom planu, isto tako i na vojnom, nacionalnom, književnom, publicističko-propagandnom i crkveno-religijskom.⁷³¹ Borbu za nacionaliziranje bošnjačke inteligencije vodili su i srpski listovi među kojima prednjače sarajevska "Bosanska vila,"⁷³² i mostarska "Zora". Koliko se ko od saradnika ovih listova uistinu osjećao Srbinom, teško je utvrditi, ali su srpski nacionalni krugovi samu ovu saradnju kvalificirali srpskim nacionalnim obilježjem.

O lutanju bošnjačkih intelektualaca u nacionalnom određivanju najbolje pokazuje primjer Safvet-bega Bašagića, koji je cjelokupnim svojim književnim radom pokazao istinsku bošnjačku nacionalnu opredijeljenost. Ali kada je bilo u pitanju deklarativno političko izjašnjavanje, on se u početku deklarirao kao Srbin, a kasnije kao Hrvat. Pojava njegova priloga u "Bosanskoj vili" 1890. god. (br. 19-20), gdje ga uredništvo imenuje kao Srbina muhamedovca, izazvat će Bašagićevu reakciju u pismu upućenom Frani Miličeviću 2. II 1891. god. U pismu on ističe: "Srpstvo i muhamedanstvo su dva kontrasta, koji se ne mogu i ne daju sastaviti. Te sada oslanjajući se na Fetvu: 'Eššebabetu šebetun min-el-džunun' jasno i glasno, pravo, zdravo, oštro, bistro, jasno, i svjesno opozivam, da Srbin nijesam."⁷³³

Srpska nacionalna ideologija, iako je uspjela pridobiti za svoje ciljeve i "nacionalizirati" pojedine bošnjačke intelektualce, nikada nije imala dublje korijene u širokim slojevima bošnjačkog društva. Uvidali su to i priznavali i pojedini, istina, rijetki srpski politički predstavnici. Jedan takav, izuzetno rijedak, stav iskazao je kralj Petar II Karadorđević 29. juna 1963. godine na V Svesrpskom kongresu u Čikagu. On nedvosmisleno Bošnjake Jugoslavije smatra zasebnom nacionalnom zajednicom,

731 "Ovaj parcijalni geopolitički prostor intencionalno je sadržan u titularniku prvih srpskih patrijarha, gdje između ostalog stoji: 'srpski patrijarh svijeh srpskih zemalja: Mačedonije, Srbije, Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Slavonije', ...Ova crkvena odrednica 'svjah srpskih zemalja' podstiče u svjetovnoj sferi okosnicu srpske nacionalne politike, političke hegemonije i ekspanzije utemeljene na kultu paganskog heroja." (F. Saltaga, *Bosna i Bošnjaci u srpskoj nacionalnoj ideologiji*, SALFU, Sarajevo, 1997, str. 9.)

732 "U 'Bosanskoj vili' pisali su: Mustafa Hilmi (Muhibić), Mehmed-beg Kapetanović, Riza-beg Kapetanović, Safvet-beg Bašagić, Salih Kazazović, Avdo Karabegović-Srbin, Avdo Karabegović Hasan-begov, Ali Riza Dautović, Osman Đikić, Hakija Temin, Omer-beg Sulejmanpašić, šejh Sejfudin Kemura i dr." (M.Hadžijahić, navedeno djelo, str. 169.)

733 Navedeno prema M.Hadžijahić: Navedeno djelo, str. 170.

imenujući ih Muslimanima i priznajući ih kao jedan od državotvornih naroda.⁷³⁴ Da se bošnjački narod samosvjesno osjećao zasebnim nacionalnim individualitetom, a ne dijelom srpskog nacionalnog identiteta "muhamedanske vjere", najbolje svjedoče izbori održani 28. 11. 1920. god. na kojima prosrpski orijentirane stranke, koje su predvodili Bošnjaci nacionalno opredijeljeni kao Srbi (Muslimanska težačka stranka koju su vodili Šukrija Kurtović i Šefkija Gluhić, te Muslimanska narodna stranka i Muslimanski radikali Šerifa Arnautovića) nisu dobili ni jedan mandat. To pokazuje da srpska nacionalna ideologija i propaganda, osim manjeg broja intelektualaca, nisu uspjele da "nacionaliziraju" široke slojeve bošnjačkog stanovništva. Ono što su uspjeli jeste da izgrade idejne zapreke i nedoumice kod pojedinih bošnjačkih intelektualaca i onemoguće ih da se snažnije i odlučnije uključe u izražavanje bošnjačke nacionalne identifikacije. Odupirući se nasilnom "nacionaliziranju," koje je bilo u suprotnosti sa stvarnim osjećajem samobitnosti Bošnjaka, reagirao je u "Novom Beharu," Maksim Svara pod pseudonomimom "Zija."⁷³⁵

Pokušaji "nacionaliziranja" Bošnjaka u pravcu srpske nacionalne ideje nisu prestajali ni do današnjih dana. To potvrđuje aktivnost većine političkih partija Srba u Bosni i Hercegovini i izvan BiH, zatim politika KPJ/SKJ, najbolje vidljiva iz politike "socijalističkog nacionaliziranja" Bošnjaka u popisima stanovništva 1948. i 1953. godine. Paralelno sa pokušajima nacionalnog "srbiziranja" Bošnjaka, tekao je i proces "srbi-zacije" osnovnih institucija vlasti u Bosni i Hercegovini, kroz kadrovsku politiku u svim sferama. Praksa "srbiziranja" ključnih institucija vlasti

734 "Nije kralj Petar II izmislio Muslimane, no su se oni kao takvi afirmisali od prvog dana zajedničke države. Njihova ogromna većina je od prvih ustavotvornih izbora, pa kroz sve ostale, dosledno glasala za svoju Jugoslovensku Muslimansku Organizaciju. Kroz sve popise stanovništva izjašnjavali su se velikom većinom za Muslimane-Jugoslovene. Po formuli politike, koju sam vam maločas saopštio, takvo stanje stvari predstavlja jedan vid i jedan deo naše državne i narodne stvarnosti. Tu stvarnost su prihvatili i moji blaženopočivši otac i najveći politički ljudi baš srpskog naroda. I to je jedna pametna politika. A ja dodajem, i jedino moguće. Naši Muslimani su uvek bili državotvorni". (Vidi: *Govor kralja Petra II održan na V Svesrpskom kongresu u Chicagu 29. juna 1963. godine*, Bosanski Pogledi, pretpisak, London, 1984, str. 317.

735 "Po našem mišljenju se griješi i čini se jedna nepravda bosansko-hercegovačkim muslimanima, ako se ističe da je njima potrebno neko 'nacionaliziranje'. Oni su dovoljno nacionalni i, kamo sreće kad bi svi ostali u Jugoslaviji bili isto toliko nacionalizirani, koliko su to muslimani. Njima, koji su od svojih djedova naslijedili nacionalni ponos, nije - barem u pogledu nacionalnosti - potrebno više ništa, a najmanje lekcije nepozvanih savjetnika, što oni nisu nacionalni po onoj znamenitoj riječi njemačkog pjesnika Grillparzera: 'Od nacionaliteta do bestijaliteta', to je samo njihovo veliko duševno preimućstvo, na kojemu im može zavijetati i jedan kud i kamo veći i savršeniji narod nego što je naš, i u koji se cio naš narod bez razlike treba ugledati." (navedeno prema: A. Isaković, navedeno djelo, str. 79.)

bila je u kontinuitetu prisutna od prvih dana osnivanja KSHS 1918. godine preko Kraljevine Jugoslavije,⁷³⁶ te u cjelokupnom periodu komunističko-socijalističkog razvoja Bosne Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji 1945-1991. godine.⁷³⁷

Ne ulazeći dublje u politiku kadrovske "srbizacije" državnih institucija u SFRJ i SRBiH, želimo istaći dva karakteristična primjera. Jedan je kadrovska zastupljenost naroda i narodnosti u strukturi općinskih organa uprave u BiH, februara 1991. god. Od ukupno 14.238 zaposlenih u općinskim organima uprave u SR Bosni i Hercegovini, Bošnjaka je bilo 4.987 ili 35,00 %, ukupno u stanovništvu Bosne i Hercegovine 43,7 %, Srba 5.646 ili 39,76 % u ukupnoj strukturi stanovništva činili su 31,3 %, Hrvata 2.479 ili 17,4 %, u ukupnoj strukturi stanovništva 17,3 %, ostalih je bilo 1.126 ili 7,9 %, u ukupnoj strukturi stanovništva 7,7 %. Pokazatelji neumoljivo potvrđuju da su od svih bosanskih nacionalnih zajednica jedino Bošnjaci u kadrovskom pogledu diskriminirani. Gledajući procentualno, Bošnjaci su skoro za cijelih 9 % bili manje zastupljeni u općinskim organima uprave u odnosu na ukupan broj stanovnika. Nasuprot njima, Srbi su za cijelih 6,4 posto bili više zastupljeni u odnosu na ukupan procenat učešća u stanovništvu BiH.⁷³⁸

Još nepovoljnija kadrovska zastupljenost Bošnjaka bila je u profesionalnom starješinskom kadru u JNA. Bošnjaci su u ukupnom stanovništvu SFRJ 1991. god. činili 8,4 % stanovništva, dok su u profesionalnom starješinskom kadru u JNA bili zastupljeni sa svega 2,4 %. Kad su u pitanju Srbi i Crnogorci, onda je tu sasvim obrnuta situacija. Srbi su u ukupnom stanovništvu SFRJ činili 39,7 % stanovništva, ali su zato činili 60 % starješinskog profesionalnog kadra JNA. Još povoljnija situacija je kod Crnogoraca. Činili su svega 2,5 % stanovništva SFRJ, a u oficirskoj strukturi JNA bili su prisutni sa 6,2 %.⁷³⁹

Skoro istim metodama i istim ciljevima, samo u hrvatskom nacionalnom pravcu, tekao je proces pokušaja "hrvatizacije" Bošnjaka.

736 "Naprimjer, u prvih dvadeset i četiri jugoslovenske vlade (1918-1929), Srbi su držali mjesto premijera u 97 procenata tog perioda, ministra za odbranu u 100 procenata, ministra za unutrašnje poslove 92 procenta, ministra za vanjske poslove 83 procenta, ministra za financije 98 procenata, ministra za obrazovanje 83 procenta i ministra pravosuđa 87 procenata." (Philip J. Cohen, *Srpski tajni rat*, Ljiljan, Ljubljana, Sarajevo, 1996, str. 32.)

737 Opširnije o nacionalnim aspektima kadrovske politike u BiH od 1945. do 1991. vidi u: M. Abazović, *Kadrovski rat za BiH*, Savez logoraša BiH, Sarajevo, 1999.

738 Opširnije, po općinama pojedinačno, vidi u: M. Abazović, navedeno djelo, str. 427 i 428.

739 *Danas*, broj 468/1991, str. 16.

IV.3. Pokušaji "hrvatizacije" Bošnjaka

Suprotstavljajući se pokušajima "srbizacije" Bošnjaka, hrvatska nacionalna ideologija, s druge strane, pokušava, u cilju realizacije ideje hrvatskog velikodržavlja izvršiti "hrvatizaciju" Bošnjaka. Ideologija hrvatskog velikodržavlja kao i ideologija srpskog velikodržavlja, sa svojim nacionalnim programima u suštini se ne razlikuju. Ciljevi su im isti, a ogledaju se u tome da preko "nacionaliziranja" Bošnjaka postignu dominantnu, natpolovičnu većinu stanovništva u Bosni i Hercegovini opredijeljenog u srpskom, odnosno, hrvatskom nacionalnom smislu, kako bi taj demografski pokazatelj istaknuli kao dokaz i opravdanje uključivanja Bosne i Hercegovine u jedan od dva velikodržavna projekata. Razlike koje uočavaju između srpskog i hrvatskog nacionalnog pokreta E. Redžić⁷⁴⁰ i M. Hadžijahić,⁷⁴¹ više su formalne nego suštinske prirode.

Podudarnost hrvatskih i srpskih pokušaja da nacionaliziraju Bošnjake jeste očigledna i ogleda se u tome da i jedan i drugi nacionalni pokret u cilju imaju velikodržavne ideje. Bosna i Hercegovina u ovim koncepcijama ne figurira u političko-pravnom smislu kao autonoman subjektivitet, već kao dio velike Srbije ili velike Hrvatske. U nacionalnom pogledu i ideologija nacionalnog hrvatstva i srpska nacionalna ideologija Bošnjake smatraju Hrvatima odnosno Srbima. Bosna i Bošnjaci su u oba slučaja, ne subjekat, već objekat velikodržavnih nacionalnih interesa. U oba slučaja učinci koji su postignuti bili su rezultat nacionalnih akcija iz

740 E. Redžić osnovnu razliku ovih velikodržavnih ideologija vidi u tome što je tvorac srpske nacionalne ideologije bio visoki činovnik Vlade ministar Garašanin, a glavni tvorac hrvatske nacionalne ideje bio je tadašnji protivnik režima, dr. Ante Starčević. (E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, str. 144.)

741 U razlikovanju ova dva pokreta M. Hadžijahić ističe dva momenta: prvi je što Stranka prava, kao politički reprezent, i njezin utemeljivač A. Starčević glavnog neprijatelja hrvatstva vide u Austriji, a ne u Turskoj. To je rezultat padanja u zaborav u drugoj polovici prošlog stoljeća krvavih sukoba sa Turskom. Druga važna razlika, između hrvatskog i srpskog nacionalnog pokreta u odnosu prema Bošnjacima, prema Hadžijahiću, "sastoji se u tome što se hrvatski nacionalni pokret razvijao u borbi istovjernih Austrijanaca, Mađara, Italijana za razliku od srpskog nacionalnog pokreta koji je bio uperen protiv inovjernih Turaka. Hrvatski nacionalni pokret, prema tome, nije imao protutursku oštricu. Starčević i kasnije Radić bili su izrazito antiklerikalno usmjereni pošto su smatrali da je katolička komponenta slabila hrvatski nacionalni pokret." (M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 212.)

Srbije odnosno Hrvatske, dakle, u suštini, bili su rezultat vanjskih, a ne unutrašnjih bosanskih uticaja, stremljenja i želja.

Većina istraživača hrvatske nacionalne ideologije jedinstveni su u ocjeni da je Dr. Ante Starčević⁷⁴² rodonačelnik ovog pokreta, a njemu vjerni savremenici i nastavljači su: E. Kvaternik,⁷⁴³ J. Štrosmajer,⁷⁴⁴ F. Rački,⁷⁴⁵ S. Radić⁷⁴⁶ i F. Supilo.⁷⁴⁷ Supilo se razlikovao od ostalih po tome što je hrvatsko nacionalno pitanje pokušavao riješiti preko realizacije jugoslovenske ideje, istovremeno negirajući Bosnu i Bošnjake. Ante Starčević kao rodonačelnik hrvatske nacionalne ideologije, zastupa tezu o Bosni kao hrvatskoj zemlji i Bošnjacima kao Hrvatima. Ova misao će biti vodilja pravaškoj ideologiji, koja u objedinjavanju i poimanju nacije polazi od geopolitičkih elemenata.

Ono što je posebno značajno istaći za političku misao A. Starčevića jeste to što on zauzima miroljubiv stav prema islamu, Bošnjacima i Osmanskoj državi.⁷⁴⁸ Takav stav nema srpska nacionalna ideologija. Antiislamska i antiosmanska utemeljenost je osnova velikosrpske ideologije. Starčević svoju nacionalnu ideologiju bazira na konkretizaciji historijskih činjenica, dok srpska nacionalna ideologija svoje političko utemeljenje ima u koso-vskoj mitologiji.

A. Starčević je među prvima na cjelokupnom južnoslavenskom prostoru, i među političarima i među znanstvenicima, uvidio negativne posljedice austrougarske vladavine Hrvatskom. Zato on svoju ideologiju nacionalnog hrvatstva temelji na "mržnji" prema Austriji, ne prihvatajući

742 A. Starčević (1823-1896) doktor filozofije, osnivač Stranke prava, jedan od rijetkih političkih mislilaca kršćanske provenijencije, koji u islamu nije gledao "protureligiju" niti je o osmanskoj državnoj vlasti zauzimao stav mržnje, kao što je to slučaj sa srpskom nacionalnom i političkom misliju.

743 Eugen Kvaternik (1825-1871) suosnivač Stranke prava, poznat po tvrdnji da među južnim Slavenima postoje samo dva naroda Srbi i Bugari.

744 Josip J. Strossmayer (1815-1905) katolički biskup, osnivač Narodne stranke.

745 Franjo Rački (1828-1894) pristalica ideje jugoslavenstva, koju treba realizirati u uniji Srba i Hrvata odnosno pravoslavlja i katoličanstva u borbi protiv islama.

746 Stjepan Radić (1871-1928) sa bratom Antom 1904. god. formira Hrvatsku pučku seljačku stranku. Ortodoksni ne-Jugoslaven.

747 Frano Supilo (1870-1917) vrlo aktivan u listovima "Crvena Hrvatska," "Novi list," "Riječki novi list" u borbi za ujedinjenje hrvatskog naroda.

748 "Oduševljen je povijesno-kulturnim činjenicama koje karakteriziraju Bošnjake muslimane. Njegovo duboko respektovanje islama kao religije tolerancije ima snagu javnog publiciteta. U Turskoj gdje je islam vladajuća religija on vidi pluralnost i toleranciju kultura, a ni u kakvom slučaju glavnog neprijatelja katoličanstva, Hrvata i svih južnih Slovena. Starčević se suprotstavlja oficijelnom poimanju Turske i islama kao antireligije, a muslimana kao antirase." (F. Saltaga, *Bosna i Bošnjaci u hrvatskoj nacionalnoj ideologiji*, SALFU, Sarajevo, 1999, str. 23.)

ideju da Bosnu okupira Austrija,⁷⁴⁹ već, naprotiv, želi oslobođenje Hrvatske od Austrije pa tek onda prisajedinjenje Bosne i Hercegovine zajedničkoj državi Hrvatskoj. Za Starčevića je Bosna neupitno hrvatska oblast, "našeg 'kako on kaže, najčistijeg, najnepokvarenijeg naroda." Kad govori o Bošnjacima,⁷⁵⁰ Starčević misli na geografsku, a ne na političko-nacionalnu odrednicu, jer za njega su "muhamedovci Bosne" u nacionalnom smislu Hrvati. Pored toga, za bošnjačko plemstvo ističe da "je najbolje što ga Evropa ikada imala."⁷⁵¹ On uviđa i značaj nacionalnog opredjeljenja Bošnjaka u nacionalno hrvatstvo, jer bi velikodržavna hrvatska ideja bez "hrvatiziranih" Bošnjaka bila nemoguća. On konstatira: "Ako muhamedovci Bosne žele k Srbiji posao je gotov; proti volji onih muhamedovaca ne bude nikakva dobra iz tog posla."⁷⁵² Starčević, Kvaternik, kao i cijela pravaška ideologija, iznoseći elemente o Bošnjacima kao plemstvu "najplemenitije krvi Hrvatske," o Bosni kao povijesnoj hrvatskoj zemlji, u cilju imaju opravdati pravo Hrvatske na Bosnu.

Dosljedni nastavljači Starčevićevog povijesnog hrvatskog prava na Bosnu i Hercegovinu jesu braća Radić. Ante Radić je kao etnolog boravio u Bosni sa ciljem kulturnog i etničkog proučavanja Bošnjaka. Stjepan Radić kao političar nastavlja politiku hrvatskog prava na Bosnu i Hercegovinu, suprotstavljajući se srpskoj nacionalnoj ideologiji i politici prema Bosni i Hercegovini, iznesenoj u članku "Hrvatsko državno pravo kao cimer protuslavenskoj srpskoj politici."⁷⁵³ Radić se zalaže za priključenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj u okviru Austrougarske monarhije, koja bi bila trijalistički preuređena. Pozivajući se na historijsko i državno pravo ujedinjenja svih hrvatskih zemalja u jedinstvenu i samostalnu hrvatsku državu, Radić posebno obrazlaže bosansko pitanje u svom radu "Bosna i Hercegovina."⁷⁵⁴

749 "Uz tu vižlad Austrije došla bi austrijska soldatčija, austrijsko redarstvo, austrijska žandarmerija, austrijsko špijunstvo, austrijsko porezništvo, austrijsko financijerstvo, austrijsko učiteljstvo, austrijsko svećenstvo, austrijsko trgovaštvo, austrijska gau-nerija, austrijsko dokonjaštvo; došlo bi sve za da se upropasti onaj naprama nami nepokvareni, djevičanski narod, za da se unesreći i opustoši ona lijepa zemlja. Svu tu svoju nesreću pripisali bi Bošnjaci nama Hrvatima, Austrija bi ih sa Slavoserbima to učila i u tom mnijenju potvrđivala. Tada, tko da uvede ljubav i slogu među Bošnjacima i među nama, ostalim Hrvatima? Ne leži li u tom združenju, ako se zbude, očita propast Hrvata?" (Navedeno prema: F. Saltaga, navedeno djelo, str. 96.)

750 "Bošnjaci svih triju vjera, znajte da za vas ne ime budućnosti, nego ako se budete priznavali i smatrali braćom jednog naroda i jedne domovine; ako vas jedan drugoga bude bratimski pomagao; ako se upitate da Bosna i Dalmacija bijahu, i da opet moraju biti ognjištem hrvatske slave i veličine; ako vaše Slavoserbe onako izopčite kako smo mi naše izopčili; ako budete izdajicom i neprijateljem smatrali svakoga, tko radi ili bi radio da Bosna dođe pod budi koga;" (Navedeno prema: F. Saltaga, navedeno djelo, str. 93.)

751 Uporedi F. Saltaga, navedeno djelo, str. 97.

752 A. Starčević, *Kneževina Srbija*, (navedeno prema: F. Saltaga, navedeno djelo, str. 97.)

753 "Dom", br. 35, Zagreb, 17. rujna 1917.

754 "Dom", br. 19, Zagreb, 10. travanj 1907.

"U vrijeme aneksione krize Stjepan Radić je razvio tezu da na Bosnu i Hercegovinu imaju pravo Evropa, Habsburška monarhija i Hrvatska."⁷⁵⁵ I pored nedvosmislene tvrdnje da "u Bosni i Hercegovini žive samo Hrvati,"⁷⁵⁶ Radić pored vjerske izdiferenciranosti hrvatske nacionalnosti bosansko-hercegovačkog društva, ponekad za "muhamedanance" u zagradi istakne etničku oznaku Turci. "Seljaci su većinom pravoslavni kršćani, a posjednici (begovi) – to su muhamedanci (Turci), pa je i to jedan od razloga što se Turci i Srbi dobro ne gledaju. Nedavno je bilo u novinama da su Srbi palili Turcima čardake."⁷⁵⁷

Franjo Supilo nije bio suzbijač samo srpskih težnji prema Bosni i Hercegovini, već i suzbijač njemačko-mađarskog uticaja na Hrvatsku i Balkansko poluostrvo uopće. On, kada je u pitanju etnička slika Bosne i Hercegovine, ne dovodeći u pitanje njen "hrvatski karakter," ističe da se Bošnjaci "neće da zovu ni Hrvati ni Srbi," ali je i kod njega prisutna Starčevićeva ideologija "našeg naroda muslimanske vjere."⁷⁵⁸

Prva politička organizacija Hrvata u Bosni i Hercegovini Hrvatska narodna zajednica (HNZ) osnovana u Docu kod Travnika 1906. godine, u svoj program i političke ciljeve ugradila je velikodržavnu hrvatsku ideologiju, kao izraz političkog kontinuiteta pravaške ideologije.⁷⁵⁹ Pokušavajući da u Bosni i Hercegovini usmjere Bošnjake u pravcu hrvatskog nacionalnog određenja, nosioci hrvatske nacionalne ideologije djelovali su u dva pravca, političkom i literalnom. Na političkom planu Muslimanska napredna stranka, na čelu sa Adem-agom Mešićem, odnosno njen uži politički vrh, suprostavljajući se autonomnom programu Muslimanske narodne organizacije, smatrajući ga prosrpskim progra-

755 E. Redžić, navedeno djelo, str. 185.

756 "U Bosni i Hercegovini žive samo Hrvati, tj. sav narod govori jednim jezikom, i to našim, hrvatskim. No taj je narod razdijeljen na tri vjere: rimokatoličku, grčkoistočnu i muhamedansku ili muslimansku ('tursku'). Katolika bi moglo danas biti oko 420.000, pravoslavnih oko 790.000 a muhamedanaca 620.000. Katolici, koji su i koliko prosvijećeni drže se svi za Hrvate, pravoslavni za Srbe a muhamedanci se zovu Turci. Mnogi Bošnjaci i Hercegovci svoj jezik zovu hrvatskim, osobito katolici i muhamedanci (pa i oni koji nisu prosvijećeni), no većina kaže da govori bosanski. Školovani muhamedanci drže se većinom za Hrvate, a samo neki, i to radi politike pristaju uz Srbe." (Navedeno prema: F. Saltaga, navedeno djelo, str. 250.)

757 Navedeno prema: F. Saltaga, navedeno djelo, str. 251.

758 "Od toga je 2.700.000 Hrvata i 1.500.000 Srba. Ima 600.000 duša našeg naroda muslimanske vjere, koji neće da se zovu ni Hrvati ni Srbi, ali će u etnografskom pogledu morati da se podvrgnu procesu i zakonima naravnim." (F. Supilo, *Aneksija Bosne i Hercegovine*, navedeno prema: F. Saltaga, navedeno djelo, str. 233.)

759 "Osnovno načelo tog političkog programa bilo je 'da su Bosna i Hercegovina etnički i državno-pravno hrvatske zemlje', te da je, kako je u tim 'punktacijama' zapisano, prirodna težnja bosanskohercegovačkih Hrvata sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, a u okviru habsburške Monarhije.'" (L. Đaković, *Političke organizacije bosansko-hercegovačkih katolika Hrvata*, I. dio: *Do otvaranja sabora 1910*, Globus, Zagreb, 1985, str. 229. i 230.)

mom, odmah po svom osnivanju, proglasila je prohrvatski nacionalni i politički kurs.⁷⁶⁰ I politički vrh JMO dominantno je izražavao hrvatstvo kao nacionalnu oznaku. To najbolje potvrđuje činjenica da je od 23 poslanika Bošnjaka izabrana na izborima 1920. god. u Ustavotvornu skupštinu, njih 15 se izjasnilo kao Hrvati, dva kao Srbi, a samo jedan kao Bošnjak. Sedmerica poslanika nacionalno se nisu deklarirali. "Na izborima od 18. III 1923. god. – svi su se izabrani poslanici, osim Mehmeda Spahe izjasnili kao Hrvati."⁷⁶¹

Najznačajniji zaokret bošnjačkog političkog vodstva u pravcu hrvatskih nacionalnih interesa desio se 1911. god, kada je dogovoren "Hrvatsko-muslimanski pakt."⁷⁶² Bošnjaci su pristali na taj dogovor da bi zadržali autonomiju Bosne i Hercegovine u bilo kakvom uređenju Habsburške monarhije, te da bi bošnjački velikoposjednici dobili podršku hrvatskih predstavnika za dobrovoljni otkup kmetova, što bi Bošnjacima veleposjednicima omogućilo da zadrže vlasništvo nad zemljom, jedino bogatstvo sa kojim su raspolagali. Da li su tada Bošnjaci, dobrovoljno se odričući naziva jezika "bosanski" u korist naziva "hrvatski" i "srpski," napravili sudbonosnu grešku kada je u pitanju nacionalno određenje, teško je sa sigurnošću tvrditi. Ističući značaj jezika i načina otkupa kmetova, kao krupna politička pitanja, Š. Filandra smatra da se tada bošnjačko političko vodstvo ponijelo pragmatično-politički, te da su izgubili bitku na političkom i jezičkom planu, a radi zadovoljavanja posjedničkih interesa bosanskog begovata.⁷⁶³ Filandra također smatra

760 "Muslimanska napredna stranka je podržala aneksiju BiH, koja je proglašena samo mjesec i po dana poslije njenog osnivanja. Stranka je pod Mešićevim rukovodstvom vodila izrazito prohrvatsku i prorežimsku politiku, zbog čega je bila krajnje nepopularna u narodu." (M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, str. 417.)

761 M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 210.

762 "Osjećajući životnu potrebu da zajednički radimo na svim granama javnog života, sporazumismo se u današnjim aktuelnim pitanjima ovako:

Mi muslimani stojimo na stanovištu autonomije Bosne i Hercegovine u kakvom god državno-pravnom sklopu Habsburške monarhije.

Mi muslimani obavezujemo se u saboru glasati za priležecu jezičnu osnovu.

Obavezujemo se shodnim načinom zakonom isključiti fiktivnu kupovinu kmetovskih selišta.

(...)

Mi Hrvati katolici obavezujemo se glasati za vladinu osnovu o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta sa preinakama agrarnog odbora.

(...)

U svim ostalim ekonomskim pitanjima obavezujemo se mi muslimani i Hrvati katolici da ćemo se bratski međusobno podupirati i u odnošaju naprema svakom jedna drugom pogodovati te nastojat, da se u slučaju oprečnih interesa *niti Hrvati katolici niti muslimani* (istakao A. Đ.) ni na koji način ne izigravaju u svojim narodnim poslovima."

(Navedeno prema: M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 207.)

763 Uporedi: Š. Filandra, navedeno djelo, str. 33.

da je zbog te bošnjačke političke nedomišljenosti nestalo bošnjaštva i bosanskog jezika.⁷⁶⁴ Neosporna je činjenica da su se Bošnjaci, usljed suprotstavljanja hegemonističkim težnjama ideologije srpskog velikodržavlja, često nalazili u sličnom položaju sa Hrvatima i bili u situaciji da prave međusobne političke kompromise. Objektivno gledajući, ako bi Bošnjaci dozvolili koaliciju između Srba i Hrvata, postali bi politička manjina, a ionako su bili, posmatrano izdvojeno, politički slabiji od ova dva naroda, jer iza sebe nisu imali moćnijeg političkog zaštitnika. U uslovima političke nužde bili su prisiljeni spriječiti koaliciju srpskog i hrvatskog političkog vrha, jer im je samo na takav način bila ostavljena mogućnost da zaštite političku autonomnost Bosne i Hercegovine, što i jeste bio njihov osnovni politički cilj. Da li su je, odustajanjem od naziva jezika, više ugrozili i doveli u pitanje, iz ove perspektive teško je odgovoriti. Najverovatnije je da su smatrali da će zaštitom i očuvanjem zemljišnog posjeda očuvati, kako pravo na zemlju, također i pravo na autonoman položaj Bosne i Hercegovine. Potvrđuje to proglas upućen Bošnjacima 1910. godine. "Muslimani ne puštajte zemlju iz ruku jer je **narod bez zemlje narod bez budućnosti** (istakao A. Đ.), jest stablo bez korijena. Organizujte društva za kupovanje zemlje."⁷⁶⁵

Drugi pravac pokušaja "hrvatizacije" Bošnjaka bio je putem listova i publicistike. Hrvatski književnici "pravaši" pisali su pod bošnjačkim imenima,⁷⁶⁶ da bi na taj način podstakli Bošnjake da se u literarnom stvaralaštvu pokušaju vezati za hrvatsku nacionalnu ideologiju. Svojtatanje narodne kulture Bošnjaka vršeno je, kako sa srpske, isto tako i sa hrvatske strane. Matica Hrvatska izdavala je književna djela pojedinih Bošnjaka.⁷⁶⁷ Narodne bošnjačke epske pjesme bile su posebno popularne među širokim slojevima bošnjačkog stanovništva, nakon njihovog sakupljanja koje je trajalo nekoliko godina "Matica Hrvatska je izdala 1898. i 1899. god. dvije knjige u redakciji dra Marjanovića pod nazivom 'Hrvatske narodne

764 "Tako se desilo da je usljed političke nedomišljenosti kod Bošnjaka nestalo i bošnjaštva i bosanskog jezika. Jednostavno ta pitanja niti su prepoznata, niti su razmatrana kao nacionalno-historijska. Svijest o značajnosti jezika za ustroj nacije i iskazivanje vlastite duhovnosti Bošnjaci tad, nažalost nisu imali. Zato su tuđa rješenja olahko prihvatili bez spoznaje o pogubnosti takvih postupaka za razvoj naroda i države." (Š. Filandra, navedeno djelo, str. 34.)

765 "Musavat", br. 82, god. V, 8. X. 1910.

766 Krsto Pavletić pisao je pod imenom Osman-beg Štafić, u "Vijencu," "Osvitu" i "Prosvjeti." Hrvatsku nacionalnu akciju literarnim putem živo su razvijala dvojica domaćih pisaca, Hercegovci Ivan Milićević - koji je uzeo nadimak Ivan-Aziz i Osman Nuri Hadžić, poznati pod zajedničkim pseudonimom Osman-Aziz." (M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 200.)

767 "Matica Hrvatska je do sada objavila djela muslimanskih pisaca: Osman Nuri Hadžića, Edhema Mulabdića, Sejfudina Husejnagića-Fikreta, Ahmeda Muratbegovića, Šemsudina Sarajlića, Alije Nametka, Safvet-bega Bašagića, Envera Čolakovića i dr." (M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 201, bilj. 13.)

pjesme. Junačke pjesme muhamedovske'.⁷⁶⁸ Neophodno je napomenuti da se nakon austrougarske okupacije dio bošnjačke studentske omladine školovao u Beču i Zagrebu, što je bio jedan od povoljnih uslova za prihvatanje zapadnoevropskih standarda i mjerila, kao i vrijednosti. Kako je sve to bilo povezano sa novim nacionalnim trendom, koji je kod Hrvata bio nešto izraženiji nego kod Bošnjaka, taj je momenat uticao da prva bošnjačka inteligencija na početku 20. stoljeća prihvati hrvatsko nacionalno određenje.⁷⁶⁹ Prihvatanje "hrvatstva" od dijela bošnjačkih intelektualaca, školovanih na Zapadu, kao nacionalnog imena, u biti je značilo formalno izjašnjavanje, "prihvatanje stila vremena," što pokazuje njihova aktivnost i sadržajna bošnjačka opredijeljenost u listovima "Bošnjak" i "Behar."⁷⁷⁰ Takvo nacionalno izjašnjavanje dovodilo je do zabune i nedoumice u redovima bošnjačke inteligencije i, zasigurno, doprinosilo, kako s pravom konstatira E. Redžić, "da je bošnjaštvo bilo u sjeni koja ga je zatamnjivala i potiskivala."⁷⁷¹

Kulminacija pokušaja "nacionaliziranja" Bošnjaka u hrvatskom nacionalnom određenju dešava se za vrijeme tzv. Nezavisne države Hrvatske. Koristeći težak položaj Bošnjaka između dva svjetska rata, te srpske pokolje i progone nad njima, ideolozi hrvatskog velikodržavlja političkim projektom NDH, pokušavaju konačno dovršiti program potpunog "hrvatiziranja" Bošnjaka i Bosne i Hercegovine. Osnovu projekta NDH činila je ideologija ustaštva. Poznato je da ustaška ideologija nije nastala sa Pavelićem i NDH, već svoje korijene, svoje prve izdanke, ima u politici Hrvatske stranke prava. Političko formiranje vođa ustaškog pokreta započeto je u okrilju Hrvatske stranke prava. Čelnici ovog pokreta još su poznati i pod imenom frankovci. Ime su dobili po osnivaču stranke Josipu Franku. Pavelić će postati najaktivniji predstavnik frankovaca. Svojom političkom koncepcijom kao cjelovitim političkim programom ustaški pokret, kao organizirani subjekat ideologije ustaštva, pokušao je preko NDH realizirati svoju osnovnu ideju – stvaranje velikohrvatske

768 M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 201. i 202.

769 "Prvi univerzitetski obrazovani Muslimani (najpretežnije bečki studenti) iskazivali su se Hrvatima: Mehmed-Ali beg Kapetanović, Hajdar ef. Fazlagić, Ahmed-beg Defterdarević, Ibrahim-beg Defterdarević, Šemsi-beg Salihbegović, Osman ef. Midić, Safvet-beg Bašagić, Asim-beg Resulbegović, Avdi-beg Hrasnica, Halid-beg Hrasnica, Mahmud-beg Hrasnica, Hašim-beg Badnjević. Jedino se u ovoj prvoj generaciji muslimanskih intelektualaca Srbinom u nacionalnom pogledu osjećao Čamil ef. Karamehmedović." (M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 202.)

770 "Iako su se u nacionalnom pogledu osnivači 'Behara' osjećali Hrvatima (Edhem Mulabdić, Safvet-beg Bašagić, Osman Nuri Hadžić), kao i njegov izdavač (Ademaga Mešić) i njegovi urednici (Bašagić, Mulabdić, Džemaludin Čaušević, Šemsi-beg Salihbegović, i dr. Hamid Šahinović Ekrem), te dobar dio saradnika njihova se nacionalna deklarisanost na stranicama 'Behara' nije gotovo ni osjećala." (M. Hadžijahić, navedeno djelo, str. 203.)

771 E. Redžić, navedeno djelo, str. 190.

države. Kako je ta država bila nezamisliva bez Bosne i Hercegovine, to su ideolozi ustaštva zauzimali poseban odnos prema Bošnjacima i prema Bosni i Hercegovini. U dosadašnjoj literaturi o ustašama i NDH naglašavana je antijugoslovenska orijentacija tog pokreta⁷⁷² u koncepciji rješavanja hrvatskog državnog i nacionalnog pitanja. Ovdje želimo da istaknemo i naglašenu antibošnjačku i antibosansku orijentaciju ideologije ustaškog pokreta, iskazanu prije svega njezinim odnosom prema Bošnjacima i državi Bosni i Hercegovini. Osnovna sadržina antibošnjačke političke akcije ustaškog pokreta sastojala se u nastojanju i pokušajima ustaša da dokažu navodno hrvatstvo Bošnjaka. Poistovjećivanje bošnjaštva sa hrvatstvom⁷⁷³ bilo je u najneposrednijoj vezi koju su ustaše dodjeljivale državi Bosni i Hercegovini u svojoj koncepciji izgradnje velike Hrvatske, pod imenom NDH. Da bi što bezbolnije dokinuli državu Bosnu i Hercegovinu ideolozi hrvatskog velikodržavlja uspostavljanjem NDH vrše teritorijalnu reorganizaciju države i na taj način zaokružuju jedinstveni povijesni hrvatski nacionalni prostor, te brišu granice između Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Da bi se dokinulo sjećanje na državnost Bosne i Hercegovine, Pavelić naređuje da se ime ove zemlje što manje upotrebljava,⁷⁷⁴ a i kad se upotrebljava da to bude u povijesnom i etnografskom značenju, a nikako u političko-pravnom. Bošnjačka nacionalna odrednica se potpuno potire "u duhu teorijskog uzora i ideologa Starčevića ('ovo su hrvatske pasmine, oni su najstarije i najčistije plemstvo, što ga Evropa ima'),

772 "Svoju velikohrvatsku koncepciju ustaški je pokret temeljio na veličini hrvatskog teritorija i značenju rijeke Drine kao 'granice dvaju svjetova, zapadnog i istočnog'. Ističući tako granicu buduće ustaške države, ustaški je pokret svoju koncepciju rješavanja hrvatskog pitanja gradio na isključivoj antijugoslovenskoj orijentaciji." (Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i nezavisna država Hrvatska 1941-1945*, Liber, Zagreb, školska knjiga Zagreb, 1978, str. 23.)

Opširnije o ustašama i NDH vidi u:

Bogdan Krizman, *Pavelić i ustaše*, Globus, Zagreb, 1978,

Fikreta Jelić-Butić, navedeno djelo

773 "To bošnjaštvo nije ništa drugo, nego sačuvano hrvatstvo, koje je pod okriljem islama našlo svoju zaštitu i neprekinutost toka ogradišći se čak i od svoje islamske braće sa istoka." ("Ustaša", 9. XI 1941). Navedeno prema: F. Jelić-Butić, navedeno djelo, str. 197.)

774 "Uspostavom velikih župa Dubrava, Hum, Posavlje, Livac i Zapolje, Gora, te Krbava i Psat, trebalo je da još više ojačaju naponi za potpunom eliminacijom upotrebe imena Bosne i Hercegovine, na čemu je Pavelić doslovno instituirao. Uspostavom imena Bosne i Hercegovine krila se za ustaše stalna opasnost naglašavanja posebnosti položaja tih zemalja u NDH tako se napr. Okružnici Predsjedništva Vlade NDH (16. 3. 1942. god.) ukazuje da se ime BiH treba upotrebljavati *što manje* i to samo u povijesnom i etnografskom značenju, a isticati imena velikih župa. Istovremeno Pavelić naglašava da 'politički ima Hrvatska samo jedno ime – Hrvatska' i zato ubuduće 'treba unutar hrvatske države granice *izokrenuti pokrajinska imena* u političkom smislu.'" (N. Duraković, navedeno djelo, str. 129.)

a stvarni cilj je da se upravo preko 'muslimanskog elementa' prisvoji Bosna i Hercegovina."⁷⁷⁵

Stavovima koje iznosi Mile Budak u svojoj knjizi "Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu," objavljenj 1934. god., udareni su temelji ustaške politike prema Bošnjacima. Budak tvrdi "da su bosanski Muslimani rasno najčišći, najmanje natrunjeni Hrvati."⁷⁷⁶ Analizirajući ustašku propagandu o Bošnjacima u NDH, F. Jelić-Butić ističe slijedeće karakteristične momente:

- a) *Nastojalo se maksimalno iskorišćavati Starčevićovu tezu o muslimanima kao najčišćem dijelu hrvatskog naroda. I tim se putem težilo ukazati na ulogu Pavelića kao baštinka Ante Starčevića. (...)*
- b) *U dokazivanju hrvatstva muslimana posebno se značenje pridavalo vjerskoj komponenti. Glavna parola je glasila: 'Nacionalni sklad Hrvata ne smeta i ne smije smetat vjerska različitost'. Posebno se tumačila i uloga islama u konstituiranju hrvatstva. (...)*
- c) *Muslimani su isticani kao jedan od glavnih konstituensa u stvaranju NDH. To se prvenstveno odnosilo na definiranje mjesta i uloge muslimana u Bosni i Hercegovini. (...)*
- d) *Ustaška propaganda se u skladu sa navedenim momentima, oštro suprotstavljala prisutnim mišljenjima i tezama o postojanju 'muslimanskog pitanja', čime su se podrazumijevali različiti stavovi, bez obzira na nosioce i interese, o posebnostima muslimana. Negirajući postojanje 'muslimanskog pitanja' kao jednog od 'unutrašnjih pitanja' u NDH, Pavelić je u Saboru NDH, u veljači 1942. god. izjavljivao: 'Muslimanska krv naših muslimana je hrvatska krv. Ona je hrvatska vjera, jer su na našoj zemlji njeni pripadnici hrvatski sinovi'. "⁷⁷⁷*

Iako je među Bošnjacima u NDH bilo onih koji su propagirali ideju o hrvatstvu Bošnjaka, prvenstveno među studentskim desničarskim krugovima u Zagrebu, sa sigurnošću se može tvrditi da ustaška ideologija nije imala široku društvenu osnovu među Bošnjacima. "Muslimanske rezolucije," o kojima smo naprijed govorili, i masovno uključivanje Bošnjaka u II svjetskom ratu u antifašističku borbu, nedvosmisleno pokazuju da ustaštvo kao ideologija, ne da nije bilo prihvaćeno od Bošnjaka, već potvrđuje činjenicu da je ogromna većina bošnjačkog stanovništva bila njegov protivnik, prepoznajući u njemu ne samo

775 N. Duraković, navedeno djelo, str. 130.

776 Navedeno prema, F. Jelić-Butić, navedeno djelo, str. 197.

777 F. Jelić-Butić, navedeno djelo, str. 197 i 198.

opasnost po vlastiti nacionalni identitet, već i kao opasnost za slobodno življenje svih naroda i nemogućnost da se na toj ideologiji izgradi demokratsko društvo i država.

U nešto modifikovanijem obliku nastavljač ideologije ustaštva, i na teorijskom i na političkom planu, bio je Franjo Tuđman. Raspravljajući o Bošnjacima i nazivajući ih "muslimanskim plemstvom," Tuđman ističe kako su oni u etničkom smislu neosporno hrvatskog porijekla.⁷⁷⁸ On, također, ističe da se i 1968. god. protivio nacionalnoj afirmaciji Bošnjaka u formi priznavanja muslimanske nacije. "Jedino sam se ja 1968. god. javno usprotivio odluci CK KPJ o Muslimanima kao samostalnom narodu. Od hrvatske se inteligencije očekivalo da to pozdravi, ali ja sam izjavio da to ona ne treba pozdravljati jer su interne prognoze govorile da bi se 80 do 85% do tad neopredijeljenih muslimana izjasnilo za Hrvate, a samo 15 do 20% njih za Srbe. Prema tome, jasno je da bi granice Hrvatske, kakve su bile ojačale da nije donesena ta, za Hrvatsku strateški nepovoljna, odluka!"⁷⁷⁹

Rukovodeći se svojim načelima negiranja postojanja bošnjačke nacije, odnosno pokušajima njenog hrvatiziranja, Tuđman kao političar osporava i negira postojanje države Bosne i Hercegovine. U najnovijem ratu protiv Bosne i Hercegovine 1992-1995. god. koga je vodio s Miloševićem, Tuđman je, uvidjevši da ne može Bosnu i Hercegovinu kao cjelinu pripojiti Hrvatskoj, s Miloševićem dogovarao njezinju podjelu. O ovim tajnim pregovorima štampa je ozbiljno pisala.⁷⁸⁰ Neol Malcolm, profesor povijesti, govoreći o hrvatskoj politici prema Bosni za vrijeme Tuđmanove vladavine kaže: "Moram reći da je najveća pogreška hrvatske politike prema Bosni nastala na početku rata kada je Tuđman sve mogućnosti ostavio otvorenim, uključujući i podjelu Bosne."⁷⁸¹

Uprkos svim osporavanjima, negiranjima i raznovrsnim pokušajima hrvatizacije Bošnjaka od početka do danas, hrvatsku nacionalnu ideju i

778 "Pri objektivnom razmatranju brojnog sastava pučanstva BiH ne može se nipošto zanemariti činjenica da je muslimansko pučanstvo u svojoj golemoj većini, po svom etničkom sastavu i govoru, neprijeporno hrvatskog podrijetla, te da se, unatoč povijesno stvorenim vjersko-kulturnim posebnostima, uvijek, kad kod je za to imalo priliku, izjasnilo u golemoj većini kao sastavni dio hrvatske nacije. Polazeći od tih činjenica, u Bosni i Hercegovini dobiva se hrvatska većina u pučanstvu, a njihova geografsko-gospodarska povezanost s ostalim hrvatskim dijelovima je takve naravi da ni Hrvatska u sadašnjim granicama, ni izdvojena BiH nemaju uvjeta za poseban, normalan razvitak." (F. Tuđman, *Nacionalno pitanje u savremenoj Evropi*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1990, str. 120.)

779 *Bosna i Hercegovine i Bošnjaci u politici i praksi Dr. Franje Tuđmana*, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1998, str. 54.

780 *Štampa o nagodbi Tuđman – Milošević u: Bosna i Hercegovina i Bošnjaci u politici i praksi Dr. Franje Tuđmana*, 31-39.

781 *Slobodna Dalmacija*, 24. januara 1995.

projekat velikohrvatske države prihvatio je samo manji dio bošnjačke inteligencije. I kod njih je hrvatstvo kao nacionalna odrednica prvenstveno bilo politički, a ne nacionalno motivirano. Hrvatska nacionalna ideja nikada nije zahvatila široke slojeve bošnjačkog društva. Ista je situacija bila i sa pokušajima srpske nacionalne velikodržavne ideje da "srbizira" Bošnjake. Bez obzira na svu upornost i političke pritiske, pokušaji "srbizacije" i "hrvatizacije" Bošnjaka nisu zahvatili široke slojeve bošnjačkog naroda. Činjenice, naravno, govore da je bilo "srbiziranih" i "hrvatiziranih" Bošnjaka, naročito u manjem broju bošnjačke inteligencije. O motivima takvog opredjeljivanja vrlo relevantno mišljenje iznosi N. Duraković, koje ćemo iznijeti sa znatnim skraćivanjem.⁷⁸²

Pokušaji "srbizacije" i "hrvatizacije" Bošnjaka u osnovi su imali za cilj da onemoguće nacionalnu afirmaciju bošnjaštva, kako bi onemogućavanjem bošnjačke identifikacije otvorili prostor za prisajedinjenje Bosne i Hercegovine velikosrpskom, odnosno velikohrvatskom državnom projektu. Bošnjaštvo nije bilo dovoljno razvijeno kao nacionalni pokret da spriječi ove tendencije, ali je, s druge strane, ukupni osjećaj bošnjačke nacionalne zasebnosti, u društveno-povijesnoj, kulturnoj, političkoj i duhovnoj stvarnosti bio dovoljno snažan da omogući vlastiti opstanak i samorealizaciju.

782 "Prvo, Muslimani u to vrijeme još uvijek nisu do kraja oblikovali sopstvenu nacionalnu svijest u modernom smislu te riječi. Oni su bili svjesni svoje tradicije, privržene svojoj vjeri, ljubomorno čuvaju svoje običaje i kulturu, imaju izražen osjećaj prema svojoj domovini Bosni i Hercegovini itd., ali tu nedostaje neka nota, prije svega na emocionalno-psihološkom planu. Tu se miješa religijsko i nacionalno. (...) Drugo (...) dugo je izgrađivan i naročito kroz školovanje podstican čitav sistem vrijednosti koji Muslimane diskreditira kao 'orijentalce', 'reakcionarne feudalce,' dahije i izrabljivače, mrzitelje hrišćanstva, vandale koji su palili i rušili crkve, vadili rubine s očiju svetačkih fresaka.(...) Treće, razlozi sigurno leže i u nepoznavanju stvarnih historijskih činjenica. Većina nije nikad mogla ni saznati da Muslimani nisu morali postati samo od Srba i Hrvata koji su tobože na silu islamizirani, već da su oni slavenski narod koji je primio drugu vjeru kao što su je svojevremeno primili i drugi. (...) Četvrto, nisu zanemarljivi ni karijeristički razlozi (...) dokazano srbofilstvo bila je jedan od temeljnih pretpostavki da bi se uopšte dobila neka značajna funkcija (...) Peto, sama činjenica da Muslimani u periodu od 1918. pa sve do 1971. godine (uz neka kompromisna rješenja u periodu 1961-1971.) nisu bili zvanično 'priznata' nacija. (...) Šesto, samo političko vodstvo Muslimana u pojedinim razdobljima nije bilo na nivou historijskog zadatka i očekivanja većine Muslimana. (...) I na kraju, treba istaći da je i odnos KPJ prema nacionalnom pitanju, a posebno prema Muslimanima itekako utjecao na tokove njihove nacionalne emancipacije." (N. Duraković, navedeno djelo, 116-118.)

IV.4. Refleksije modernizma i panislamizma na bošnjačku naciju

Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine 1878. godine nije značila samo promjenu državno-pravnog osnova, već je to istovremeno bio početak dugotrajnog procesa približavanja Bošnjaka zapadnoevropskim oblicima kulture, kao i idejama modernizma, koji je, kao pokret, nastajao u islamskim državama, također pod uticajem ideja demokratizma i liberalizma zapadnoevropske civilizacije. Istina, Bošnjaci su se sa reformnim idejama, koje je pokušala provesti Osmanska država susreli znatno ranije. Naročito je to bilo izraženo tokom pokušaja reorganizacije i modernizacije vojske,⁷⁸³ te u vrijeme vladavine Bosnom Osman Topal-paše.⁷⁸⁴ Kako je u to vrijeme, kod Bošnjaka bio probuden, kao i kod drugih naroda neturskog porijekla, pokret za autonomiju, odnosno, pokret nacionalnog samoodređenja, ideje modernističkog reformizma su upravo činile jedan od uzroka tog pokreta, i ukupnih društvenih kretanja. Čak su neki potezi autonomnog pokreta bili tumačeni upravo kao borba protiv reformističkih pokušaja Porte. Modernistički pokreti⁷⁸⁵ u islamskim zemljama u prvim godinama svog djelovanja u suštini su težili transformaciji tradicionalnih islamskih društava uvođenjem evropske tehnologije, traženjem adekvatnijih institucionalnih oblika na području organizacije političkog života, države, kulture, a da se istovremeno na području duhovnosti, zadrže osnovna islamska načela i principi.

783 Sa početkom intenzivnijeg slabljenja Osmanske države krajem 18. stoljeća, Porta se našla u situaciji da za svoju odbranu mora, kao neophodnu mjeru, izvršiti modernizaciju vojske. Zatražena je od evropskih prijatelja tehnička i organizacijska pomoć. Modernizacija vojske nije se mogla provesti izolovano od promjena u cjelokupnoj društvenoj i državnoj strukturi. Tako opće stanje uslovalo je Osmansku državu da pristupi radikalnijim reformama cjelokupnog društva. Reforma se najintenzivnije ogledala u agraru i vojsci. Taj reformski pokret poznat je pod imenom *tanzimat*, a ozakonjen je 3. XI 1839. godine, proglašavanjem Hatišerifa od Gulhane. (Gülhne Hattı Hümayunu) Intenziviranje ovih reformi nastavljeno je krajem 60-ih godina 19. stoljeća, kad centralna vlast 12. IX 1859. godine izdaje Safersku naredbu, kao posebnu naredbu o regulisanju agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini.

784 "Objedinjavanje tih tanzimatskih mjera ili reformi u Bosni je u pravnom i administrativnom pogledu izvršeno izdavanjem i objavljivanjem Uredbe o organizaciji Bosanskog vilajeta 1. VI 1865. godine. Njena stvarna primjena u praksi kao Ustavnog zakona Vilajeta Bosanskog počela je tokom 1867. godine. U tom je pogledu posebno bio aktivan Osman Šerif Topal-paša, posljednji veliki bosanski namjesnik, koji je za svoje uprave tokom 60-ih godina prošlog stoljeća prilično odlučno nastojao izvesti Bosnu na put građanskog razvitka, kako u privrednom tako i u administrativno-političkom pogledu." (M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 340. i 341.)

785 Miodrag Ranković, *Modernizacija*, Sociološki leksikon, Beograd, 1982, str. 371 i 372.

Rješenje, za ovako zahtijevanu dvojnost, predstavnici Osmanske države pronalaze u uspostavi dvojnosti ustanova (modernih i tradicionalnih).⁷⁸⁶

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća u islamskim državama javljaju se novi društveni slojevi, obrazovani na evropskim školama sa usvojenim evropskim društvenim i kulturnim vrijednostima. Ti novi intelektualni slojevi⁷⁸⁷ preuzimaju značajne poslove u vojsci, državnoj upravi, trgovini i obrazovanju i time u tradicionalnim islamskim društvima uvode elemente evropske modernosti. Prihvatanjem poslovanja po zapadnim uzusima, organizacijom vojske i njezine tehnološke opremljenosti po standardima i mjerilima Zapada, te uvođenjem svjetovnih pravnih propisa u zakone o trgovini i bankama, za posljedicu su imali veću ili manju sekularizaciju ukupnog društvenog života. U svim islamskim državama i društvima javljaju se značajna intelektualna imena koja svojim radom i djelovanjem značajnije utiču na modernizaciju tradicionalnih islamskih društava.⁷⁸⁸ Zajednička ideja svih modernističkih mislilaca bila je

786 "Za donošenje propisa koji će biti u funkciji modernizacije obrazovano je posebno tijelo pod imenom Vrhovni savjet za pravne propise (Meclis-i Vâlâ-yi Ahkâm-i Adliye). Zbog preopterećenosti ovog tijela 1854. je obrazovan novi organ za provođenje državno-pravne reforme nazvan Visoki savjet za reformu (Meclis-i Ali-yi Tanzimât). Ovaj savjet imao je dva odsjeka: Državni savjet (Sûrâ-yi Devlet) sa zakonodavnim i upravno-sudskim funkcijama i Savjet za pravne propise (Dîvân-i Ahkâm-i Adliye) sa nadležnošću za pripremanje projekata svjetovnih pravnih propisa i funkciju najviše instance svjetovnih sudova." (F. Karčić, *Društveno pravni aspekt islamskog reformizma*, Islamski teološki fakultet, Sarajevo, 1990, str. 50.)

787 "Stara intelektualna elita, muslimanska ulema, ispočetka je bila sklona da nove ideje naprosto odbaci kao bezbožne. Ali uz nju je izrasla nova intelektualna elita koja je dobila obrazovanje evropskog tipa, isprva je to bilo tek nekoliko sinova pripadnika viših klasa, ali postupno i znatan broj mladih ljudi nižeg porijekla. Neki su od njih naprosto odbacili islamsku svijest i usvojili naprednije evropske ideje svoga doba. Većina ih je, međutim pokušavala unekoliko kombinirati nove ideje i stara vjerovanja, da bi modernizirala islamsko društvo i doktrinu." (Seton-Watson H., navedeno djelo, str. 239.)

788 Utemeljivač modernizma u Indiji bio je Sajid Ahmed Kan (1817-1898). U Aligarhu osnovao je 1875. godine Angloorijentalni koledž po uzoru na koledže u Cambridgeu. Predstavnik modernističkog pokreta u Turskoj činile su grupe vjerskih i svjetovnih modernista. "Struja koja se u Turskoj u prvim decenijama XX vijeka može označiti kao vjerski modernizam bila je koncentrisana oko lista 'Sirati Mustekim' (Sirati Mustekim – Pravi put), koji je pokrenut u Istanbulu 1908. godine. Ovaj list je 1912. promijenio ime u 'Sebil-i rešad' (Sebil-ür - resâd - Ispravi put), pod kojim izlazi sve do naših dana (...) Među najznačajnijim predstavnicima svjetovnih modernista bio je Abdulah Dževdet (Abdullah Cevdet, 1869-1932.), poznat kao jedan od osnivača Društva za jedinstvo i progres. Godine 1904. u Ženevi pokrenuo je list 'Idžtihađ' putem koga je širio ideje o društvenom i kulturnom preobražaju turskog i uopće muslimanskog društva. (...) Teorijski najizgrađeniji projekat društvene, pravne i kulturne reforme pružio je u krugu svjetovnih modernista turski sociolog Zija Gekalp (Ziya Gökalp, 1875-1924). Svoje stavove o islamu i islamskom pravu oblikovao je pod znatnim uticajem evropske društvene misli, posebno Emila Dirkema (Emil Durkheim, 1858-1917)." (F. Karčić, navedeno djelo, 118-120.)

napredovanje islamskog društva u duhu zapadnoevropskog načina organizacije privrede, vojske, države i obrazovanja, uz istovremeno zadržavanje izvornosti islama. Uslov da bi se to postiglo jeste odvojenost državne i religijske organizacije društva. Svakako, najznačajnije mjesto u islamskom svijetu u tom pravcu ima Mladoturska revolucija, na čijem čelu je stajao od 1919. godine Mustafa Kemal-paša (1881-1938).⁷⁸⁹

Refleksije modernizma i panislamizma nisu zaobišle ni Bosnu i Hercegovinu. Bosna i Hercegovina kao najzapadnija provincija Osman-skog carstva bila je u neposrednom kontaktu sa idejama modernizma kako iz Zapadne Evrope, isto tako i iz islamskih zemalja i same Osmanske države kojoj je pripadala. Sa austrougarskom okupacijom u političkom, privrednom i kulturnom životu Bosne i Hercegovine javljaju se, ne samo pretpostavke, već i potrebe za modernizacijom i reformom tradicionalne bosanskohercegovačke sredine. Kada je u pitanju proces širenja ideja islamskog modernizma u Bosni i Hercegovini, F. Karčić, ovaj proces dijeli na tri perioda. Prvi period je do kraja Prvog svjetskog rata, drugi traje od 1918. do 1946. god, a treći od 1946. do danas.⁷⁹⁰ Nosioi ideje reforme bosanskog društva, a prije svega reformiranje odnosa islama i privrede, obrazovanja i kulture, u modernističkom smislu bili su najprije bošnjački intelektualci koji su svoje obrazovanje stekli u Zapadnoj Evropi i Istanbulu. Koliko su oni tada bili pod uticajem nastojanja modernista u Turskoj i drugim islamskim zemljama, a koliko pod direktnim uticajem ideja modernizma iz Zapadne Evrope teško je reći. Grupa bošnjačkih intelektualaca pokretača "Behara"⁷⁹¹ početkom XX stoljeća će putem publicističkog i književnog stvaralaštva u bosanskohercegovačko društvo unositi ideje modernističkog usmjerenja i na taj način Bošnjake približavati evropskoj kulturi, vrijednostima i načinu organiziranja države i društva, uz istovremeno očuvanje islamske vjere kao bošnjačke duhovne sadržine.⁷⁹²

789 Kemalizam kao reformistički pokret nije značajnije djelovao na zbivanja u Bosni i Hercegovini, što je jedan od razloga da se u našoj literaturi skoro i ne spominje, osim u sklopu izvanrednog rada F. Karčića *Društveno pravni aspekt islamskog reformizma*, 117-126.

790 F. Karčić, navedeno djelo, 197. i 198.

791 "Behar" list za pouku i zabavu izlazio je od 01. V 1900. do 01. II 1911. godine. Osnivač lista je Ademaga Mešić, a urednici su mu bili Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić, Mehmed Džemaludin Čaušević, Šemsi-beg Salihbegović, Ljudevit Dvorniković i Hamid Šahinović Ekrem.

792 "Ono po čemu se 'Behar' specifično obilježava to je 'islamski duh', ili bolje, suštinski rečeno, domaći duh, koji uključuje mentalitet bosansko-hercegovačkog muslimanskog stanovništva, muslimanske porodice, sa svim oznakama slavensko-orijentalnog duhovnog naslijeđa, običaja, tradicije, koji se zatvara prema negativnim produktima zapadne civilizacije, nespojivim sa domaćom etikom, ali, prema intencijama 'Behara' ne isključuje razumnu adaptaciju u novom modernom, evropskom dobu i savremen pristup naslijeđenim duhovnim vrijednostima." (M. Rizvić, *Behar – književno istorijska monografija*, Svjetlost, Sarajevo, 1971, str. 31.)

Pored pokretača ovog časopisa S. Bašagića, O. N. Hadžića, E. Mulabdića,⁷⁹³ "Behar" će okupiti široki krug bošnjačke svjetovne i vjerske inteligencije. (Musa Ćazim Ćatić, Šemsudin Salihbegović, Omer Bostandžić, Berberović Hasnija, Đikić Osman, Deronja Hasan, Kapetanović Riza-beg, Kemura Sejfidin šeih, Kurtagić Fadil, Bjelevac A. Hifzi, Dautović Ibrahim, Ivan Milićević, Muftić Muhamed Hifzi, Mulić Hamdija, Džemaludin Čaušević)...⁷⁹⁴ Bošnjački intelektualci modernističkog usmjerenja, okupljeni oko "Behara", pokušavaju da u tradicionalnu bosansku sredinu unesu "duh i okolnosti vremena". To konkretno znači da je promijenjene društveno-političke uslove, izazvane austrougarskom okupacijom, neophodno najprije realistično sagledati, zatim ih reformirati u duhu savremenog pristupa religiji, običajima, tradiciji i kulturi uopće. Kako su bile izgubljene mogućnosti da se na političkom planu postignu značajniji društveni uticaji, bošnjački modernisti su na reformu bošnjačkog društvenog identiteta djelovali putem prosvjetno-vjerske aktivnosti. Posebno ih je zanimalo pitanje zašto muslimanski narodi nazaduju. "Modernisti okupljeni oko "Behara" prihvatili su društvene i političke prilike u Bosni i Hercegovini nastale nakon austrougarske okupacije. Zalagali su se za kulturni preobražaj Muslimana uz korištenje reformističko-prosvjetiteljskih metoda. Takvim stavovima oni su se udaljili od tradicionalne uleme, tako da se od 1890-ih u Bosni i Hercegovini javlja razlika između 'inteligencije' (svjetovnih intelektualaca) i 'ilmije' (islamskih učenjaka). Glavno područje interesa modernista oko "Behara" bilo je reformisanje muslimanskih obrazovnih ustanova i običaja."⁷⁹⁵

Ako brošura Osmana Nuri Hadžića "Islam i kultura", objavljena 1894. god. u Zagrebu predstavlja jedno od prvih pisanih djela bošnjačkih intelektualaca u duhu islamskog modernizma, isto tako, kasnije djelovanje Džemaludina Čauševića (1870-1938) predstavlja značajan doprinos umjerenom vjerskom modernizmu. Osnovni Čauševićev doprinos jačanju bošnjačke samosvijesti jeste prilagođavanje arebice glasovnoj strukturi bosanskog jezika i pisanje vjerskih knjiga arabicom na maternjem jeziku. Kao glavni urednik "Behara" 1906. i 1907. god. usmjerava ga u pravcu bavljenja neposrednim društvenim pitanjima, koja se tiču svakodnevnog života građana. "Godine 1908. M. Dž. Čaušević pokreće list 'Tarik' koji je izlazio svakog lunarnog mjeseca od 1. 6.1908. do 1. 4. 1910. U ovoj

793 Edhem Mulabdić (1868-1954) jedan je od najznačajnijih sudionika mnogih kulturnih i političkih zbivanja u prvoj polovini XX stoljeća. Piše u "Bošnjaku", urednik je Kalendara "Bajraktar" (1894) i "Mearifa" 1898/99, jedan je od pokretača časopisa "Behar", jedan od osnivača Islamske dioničke štamparije 1905, pokretač je i urednik "Novog Behara" 1927.

794 O bibliografiji književnih priloga u "Beharu" vidi: M. Rizvić, navedeno djelo, 453-616.

795 F. Karčić, navedeno djelo, str. 200.

publikaciji, koja je označena kao 'list za pouku i zabavu', poklanjana je pažnja reformi muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini, a redovno su objavljeni napisi o reformističkim nastojanjima u muslimanskom svijetu. Glavni izvori informacija za ove posljednje vijesti su bili istanbulski listovi 'Sirat-i mustekim' i 'Bejanu-l-hak'. Često je naveden kairski 'Menar'. Prevođeni su reformistički pisci Musa Kazim (br. 6/1909, str. 81-84; br. 7/1909, str. 97-100), i Smail-beg Gasprinski (br. 5/1909, str. 68-70), Manstirli Ismail Haki (br. 2/1909, str. 17-21) i dr.⁷⁹⁶

Rezultat značajnijeg uticaja modernističkog reformizma u Bosni i Hercegovini ogleda se u otvaranju prosvjetno-kulturnih i humanitarnih društava,⁷⁹⁷ knjižara, štamparija, modernih novčanih zavoda i drugih kulturnih ustanova. Kada se u promijenjenim socijalnim i ekonomskim uslovima početkom XX stoljeća ukazala potreba za koncentracijom kapitala i novčanih sredstava, bošnjački predstavnici u namjeri da osnuju banku koja će posloovati sa kamatom, zatražili su fetvu od Mešihata u Carigradu. Ova fetva je izdata na osnovu tradicionalnog tumačenja o "svijetu islama" i "svijetu rata." Fetva je izazvala različite reakcije.⁷⁹⁸ Jačanje modernističkih shvatanja u organiziranju pojedinih segmenata bosanskohercegovačkog društva doprinijelo je osnivanju prvog modernog bošnjačkog novčanog zavoda.⁷⁹⁹

Pored "Behara" koji posljednjih godina svoga izlaženja poprima hrvatsku nacionalnu ideologiju, i "Gajreta," lista istoimenog prosvjetno-humanitarnog društva, sa prosrpskom nacionalnom orijentacijom, u

796 F. Karčić, navedeno djelo, str. 201.

797 Jedno od takvih društava bilo je "Gajret". Opširnije: I. Kemura, *Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana BiH (1903-1941)*, Sarajevo, 1986.

798 "Za osnivanje banaka i prihvatanje poslovanja sa kamatom založili su se i neki mladi predstavnici uleme. Jedan od njih Ibrahim Fejić je u članku Nešto o šeriatu (posvećen šeriatskom građanskom pravu, 'Misbah', II, br. 3/15. XI 1913.-br.13/9. I 1914.) zatražio liberalno tumačenje šeriatskih propisa. Ti propisi, istakao je nisu sami sebi svrha već im je cilj uređivanje ljudskih odnosa i potreba. Kad se ljudske potrebe promijene potrebno je mijenjati i propise šeriatskog građanskog prava. (...) Nakon ovog članka uslijedio je odgovor tradicionalnog alima Ali Riza Karabega, koji je kao nemjerodavne odbacio zahtjeve mlade generacije za reformom šeriatskih propisa." (F. Karčić, navedeno djelo, str. 202.)

799 "Najstariji čisto muslimanski novčani zavod je 'Prva muslimanska kreditna zadruga s.o.j. u Tešnju', osnovana 1906. koja je ubrzo prerasla u 'Muslimansku trgovačku i poljodjelsku banku d.d. u Tešnju' sa kapitalom od 600.000 kruna. (M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje političke razvitak BiH 1878-1914.* str. 144.)

Mostaru 1912. god. počinje sa izlaženjem "Biser,"⁸⁰⁰ list za širenje prosvjete među Muslimanima u Bosni i Hercegovini, sa pokušajem da se na nacionalno neutralnoj panislamističkoj ideji podstakne širenje ideje modernističkog reformizma među Bošnjacima.

Ono što predstavlja posebnu karakteristiku "Bisera" jeste to da on, odmah, od prvog broja, ideje islamskog modernističkog reformizma veže sa panislamističkim idejama. "Panislamizam i Evropa," rasprava Azmazade Refik-bega, u prijevodu s arapskog Ahmeda Rašidkadića, objavljuje se u nastavcima. Isti je slučaj i sa člankom "Panislamizam i panturcizam" nepoznatog autora, u prijevodu s francuskog Saliha Bahamovića. Među panislamističke napise spada i sadržaj knjige šejh Zade Halil Halid-bega "Borba polumjeseca i krsta," koju je s turskog preveo M. Ć. Ćatić. Prijevod ove knjige 1913. god. objavila je Prva muslimanska nakladna knjižara i štamparija (Mehmed Bekir Kalajdžić) u Mostaru. Vijesti i aktuelnosti iz islamskog svijeta, koje je skoro redovno objavljivao "Biser," imale su cilj, pored upoznavanja sa aktualnostima kao takvim, da istovremeno šire i podstiču solidarnost Bošnjaka Bosne i Hercegovine sa muslimanskim narodima širom svijeta. Svi ovi mnogobrojni naslovi o temi panislamizma i modernizma, imali su i različita shvatanja ovih pojmova. Tako u raspravi "Šta je naš cilj" od M. Hifzi Muftića, autor slikovito i upečatljivo na jednostavan način ističe: "Taj naš cilj jest *Islam*, njegovo učvršćivanje i napredak za nas i za naše potomstvo. I taj naš ideal, naš cilj nije to Islam Hadži Loje (da se duhan otvoreno a ne u paklicima prodaje) niti je Islam Husein Kapetana (tvrdoglavost, natražništvo i sila). Naš je ideal Islam Hazreti Ebu Bekra, Hazreti Omera, misirskog muftije mehrum šejh Mehmed Abduhu, tj. islam razboritosti, pravde, rada i napretka."⁸⁰¹ Halil Halid-beg pod panislamizmom podrazumijeva "jedinstvo muslimana" kao sredstvo očuvanja samostalnosti islamskih neovisnih zemalja od evropskih

800 "Biser" je izlazio u Mostaru 1912-1918. godine sa prekidima u toku Prvog svjetskog rata. Vlasnik i izdavač je Prva muslimanska nakladna knjižara Muhamed -Bekira Kalajdžića, a urednik Musa Ćazim Ćatić. Već u svom prvom broju (1.juna 1912.) povodom pokretanja lista, iznosi se njegova orijentacija: "Pisati će se u čisto islamskom duhu, te neće upuštati u politička pitanja, jer stojimo na tom stanovištu, da je našem narodu (istakao A. Đ.) preče prije duševno prosvjetljenje i usavršavanje negoli prazna politika." (Biser, I, br.1, juna 1912, str. 1) Vidimo da list, suprotstavljajući se srpskim i hrvatskim tendencijama, nacionalno ne imenuje Bošnjake već ih određuje "kao naš narod."

801 "Biser", I, 15. juna i 1.jula 1912, br. 2-3.

kolonijalnih sila.⁸⁰² Zvanično, panislamističku ideju provodilo je Osmansko carstvo preko sjedinjene institucije sultana kao suverena jedne države i halife kao vjerskog poglavara svih muslimana. Osmanska država je instituciju halife koristila kao sredstvo uticaja na muslimane izvan svojih granica. To pitanje direktno je vezano i za zbivanja u toku pokreta Bošnjaka za vjersku i vjersko-mearifsku autonomiju, kada su zahtijevali da samo carigradski Mešihat može imenovati vjerskog starješinu u Bosni i Hercegovini, a ne austrougarski car. Taj zahtjev vodstva autonomnog pokreta uistinu je bio mnogo više zahtjev za iskazivanje bošnjačke etničke, kulturne i duhovne neovisnosti i zasebnosti u odnosu na druga dva nacionalna identiteta u BiH, te zahtjev za autonoman položaj Bosne i Hercegovine, nego što je bio izraz panislamističke ili panturkističke ideje i želje. Ako se u ovom zahtjevu i mogu naći panislamističke ideje, one su više vjersko-prosvjetnog, a ne političkog karaktera. Poslije usvajanja statuta za autonomnu upravu vjerskih i vjersko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini 15. IV 1909. god, gdje su precizirane veze Islamske zajednice Bosne i Hercegovine i hilafeta, štampa je intenzivirala vijesti vezane za značaj halife.⁸⁰³ Iz iznesenog se da zaključiti da su **refleksije islamskog modernizma i panislamizma kod Bošnjaka bile u funkciji jačanja njihove samosvijesti o vlastitoj zasebnosti i drugosti u odnosu na druga dva nacionalna identiteta u Bosni i Hercegovini.** Oni su tu svoju zasebnost izražavali širenjem pismenosti na bosanskom jeziku, zagovaranjem reforme obrazovanja reformom tradicionalnih islamskih škola, zatim reformom propisa koji se odnose na privređivanje u uslovima industrijalizacije. Svi ovi zahtjevi i refleksije modernizma, s jedne strane, bili su izraz zahtjeva i prakse za nacionalnim samoidentificiranjem, a, s druge strane, reformistički uticaji islamskog modernizma približavali su Bošnjake evropskim standardima, mjerilima i vrijednostima, uz istovremeno zadržavanje vlastitih duhovno-kulturnih sadržaja.

802 "Ovdje se pod izrazom 'jedinstvo muslimana' misli na 'panislamizam', što su ga izumili evropski političari sa svrhom, da na islamskom istoku nereda izazivaju i pripreme put intervencijama i osvajačima Evrope. A kakav li smisao sadržaje ovaj evropejski izraz? Ako se s njim označuje jednomišljenost prosvijećenih ljudi muslimanskog istoka u pogledu očuvanja samostalnosti preostalih islamskih neosvojenih zemalja, onda bez dvojbe taj islamizam postoji i dapače moguće je da će ta jednomišljenost rezultirati svestrano duhovno jedinstvo među islamskim narodima i obaveznu akciju protiv bespravnim navalama kršćanskih osvajača." (Halil Halid, navedeno djelo, str. 176.)

803 "Biser" u broju 10. u vijestima iz islamskog svijeta donosi naslov: "Turski Sultan-Halifa cijelog Islama." (str. 217). No, i u toku same "borbe" za vjersku autonomiju, organ MNO "Musavat" povodom proslave sultanovog rodendana preko prve stranice donosi naslov "Padišahum čok jaša." (živio dugo padišah-sultan) Prijedlog o proslavi podržali su i srpski listovi, dok "Bošnjak" i hrvatski listovi to nisu uradili. Stavovi redakcija ovih listova izraz su stavova pojedinih političkih subjekata i stavova oko državno-pravnog karaktera Bosne i Hercegovine, a mnogo manje panislamističkih ideja.

IV.5. Agresija na BiH i međunarodno priznanje bošnjačke nacije

Jedan od rezultata raspada socijalističke Jugoslavije jeste i Agresija njenog srbiziranog ostatka na Republiku Bosnu i Hercegovinu, međunarodno priznatu državu. Razumijevanje Agresije na Bosnu i Hercegovinu moguće je samo iz razumijevanja uzroka raspada SFRJ. Obje Jugoslavije rezultat su realizacije ideologije srpskog velikodržavlja, uz pomoć sila pobjednica Prvog i Drugog svjetskog rata. Prva, Kraljevina Jugoslavija se raspala pred najezdom fašizma, za samo 12 dana, bez otpora, zbog toga što je južnoslavenski narodi nisu željeli i što unutar nje nisu uspjeli da ostvare potpunu nacionalnu i socijalnu ravnopravnost. Drugu, socijalističku Jugoslaviju razbio je srpski velikodržavni projekat, čija je ideologija stara oko 200 godina, a imao je cilj velikodržavnu hegemoniju Srbije i Srba nad ostalim jugoslavenskim republikama i narodima.⁸⁰⁴

Agresija na Bosnu i Hercegovinu ima svoju dublju historijsku, političku i duhovno-idejnu pozadinu i nije isključivo rezultat raspada SFRJ. Sam raspad Jugoslavije uzrokovan je i uslovljen ideologijama velikodržavnih projekata iz Srbije i Hrvatske. Memorandum Srpske akademije nauka i umjetnosti, donesen 1986. god., predstavlja sintezu i reafirmaciju svih prethodnih srpskih velikodržavnih nacionalističkih ideologija i projekata.⁸⁰⁵ Govoreći o srpskoj nacionalnoj misli od 1918. godine Milenko Marković ističe da ona "fiksira tri svoje bitne premise: unitarna Jugoslavija ili federacija sa velikom Srbijom u njoj, a ako ni jedno ni drugo, onda

804 "Raspad Jugoslavije je domaći proizvod vlastite kuće. Ni kraljevska, ni komunistička Jugoslavija nisu mogle razviti političku kulturu, koja bi je karakterizirala tolerancijom, uzimanjem u obzir interesa ostalih i respektovanjem njihove časti. Umjesto toga su neprijatelji viđeni i traženi napolju u svijetu i unutar zemlje. Neprijatelje treba uništiti." (Volfgang Libal: Navedeno prema: *"Etničko čišćenje" Genocid za "veliku Srbiju"*, Dokumentacija društva za ugrožene narode; priredio Tilman Zülch, str. 25.)

805 "Šta su zapravo hteli srpski akademici? U suštini, ono isto što su oduvek hteli srpski nacionalisti – takozvanu veliku Srbiju u raznim vidovima. Tu po srpski narod pogubnu ideju najspretnije formuliše Velimir Janković, još pre ovog rata 'Srbija i njena Jugoslavija', a vi sad tumačite kako vam drago šta sve može da znači ovo 'njena'. Može da znači zaista svašta, samo nikako ravnopravnost jugoslovenskih naroda. Dakle, isključuje baš ono zbog čega Jugoslavija ne može biti." (Ivan Stambolić, *Put u bespuće*, Radio B92, Beograd, 1995, str. 119.)

velika Srbija kao nezavisna država izvan Jugoslavije. To su njene tradicionalne konstante, kojih se, uz izneta prilagodavanja, držao četnički pokret u vreme Drugog svetskog rata (velika Srbija u velikoj Jugoslaviji) i koje su nakon poluvekovne vladavine socijalizma opet izbile u prvi plan u nacionalnom predlošku grupe akademika 1986. (tzv. Memorandum SANU)."⁸⁰⁶ Isticanje uzroka raspada Jugoslavije, te geneze ideologije srpskog i hrvatskog velikodržavlja neophodni su uslovi u razumijevanju ciljeva Agresije na Bosnu i Hercegovinu, da bi se izbjegla ideološka zamka koju žele plasirati neki politički krugovi iz Bosne i Hercegovine, ali i međunarodne zajednice, kako bi Agresiju na BiH prikazali kao građanski rat. U BiH nije bio građanski rat,⁸⁰⁷ već naprotiv, tipičan primjer agresije JNA, i od te iste armije naoružanih paravojnih formacija SDS-a, kao produžene ruke velikosrpskog projekta kojim je rukovodio Slobodan Milošević. "Rat u Bosni i Hercegovini nije bio običan rat, kao što ni Bosna i Hercegovina nije obična država. U Bosni se vodi genocidni rat, da bi se uništili Bošnjaci. Bosna ima hiljadugodišnje iskustvo suživota različitih vjera i naroda, na razmeđu istočne i zapadne kulture i civilizacije. U njoj su prožete obje, izražene bosanskom duhovnošću. Zato je u ovom ratu suprotstavljen taj bosanski duh, kao sintetički izraz različitih kultura i religija, barbarizmu jednog naroda i jedne vjere, koji sam sebe naziva nebeskim."⁸⁰⁸ Ideologija srpskog velikodržavlja jedna je od konkretnih realizacija evropske ideje nacija-države na balkanskim prostorima. Počeci realizacije te ideje su Prvi i Drugi srpski ustanak. Prvi sistematičan plan projekta "velike Srbije" kao državnog projekta, kao primarnog cilja srpske države, iskazan je u "Načertaniju" Ilije Garašanina 1844. godine. Istovremeno, "Načertanije" je dugoročna programska osnova za sve kasnije projekte srpskog velikonacionalističkog ekspanzionizma.

Drugi značajan projekat direktno naslonjen i ukorijenjen u "Načertaniju" jeste Moljevićeva "Homogena Srbija,"⁸⁰⁹ čiju realizaciju praktično provode četničke formacije pod komandom Draže Mihajlovića. Ratne ciljeve velikodržavnog srpskog projekta krajem 1941. god. Mihajlović

806 M. Marković, *Pogledi na uzroke raspada Jugoslavije*, u: *Stvaranje i razaranje Jugoslavije*, drugo izdanje, Beograd, 1996, str. 21.

807 "Građanski rat – oružana borba etničkih grupa, društvenih slojeva ili drugih antagonističkih snaga unutar jedne države, od kojih svaka ima svoje političke, ekonomske i druge ciljeve. Rat u BiH 1992. g. se nastojao proglasiti građanskim, iako se radi o tipičnoj agresiji drugih država na nezavisnu i međunarodno priznatu državu. Međunarodno pravo ne regulira građanski rat, već samo štiti žrtve oružanog sukoba." (A. Kasumović, C. Huseinbašić, *Enciklopedijski rječnik odbrane Bosne i Hercegovine*, Tuzla, 1996, str. 115.)

808 O. Ibrahimagić, navedeno djelo, str. 8. i 9.

809 Opširnije vidi u: Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad muslimanima*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

upućuje četničkim komandantima.⁸¹⁰ Ovi ciljevi najneposrednije govore o projektovanom genocidu nad nesrpskim narodima kao sredstvu realizacije ideologije srpskog velikodržavlja. Rezultati Drugog svjetskog rata nisu omogućili realizaciju projekta "Homogene Srbije," zahvaljujući prije svega, Narodnooslobodilačkoj borbi južnoslavenskih naroda i pobjedi antifašističke koalicije na čelu sa Sjedinjenim Američkim Državama nad fašizmom. Kasnija događanja će pokazati, iako su poražene u Drugom svjetskom ratu, fašističke snage na prostorima Bosne i Hercegovine i Jugoslavije nisu bile potpuno uništene. One su nastavile svoje trajanje "pritajeno" u nacional-komunističkoj ideologiji komunističke Jugoslavije.

Poslije Titove smrti u Jugoslaviji se na političkom planu odvijaju dva procesa. Prvi je nastojanje demokratskih snaga unutar i izvan SKJ da reformišući postojeći privredni i politički sistem i tako demokratiziraju jugoslavensku državu. Drugi je proces preuređenja jugoslavenske federacije u unitarnu državu. Njega vode i žele realizirati velikosrpske snage, na čijem čelu stoji Srpska akademija nauka i umjetnosti. Politički, ovaj proces je personaliziran u ličnosti Slobodana Miloševića. Projekat unitarne Jugoslavije koju bi kontrolirali Srbi, izradila je Srpska akademija nauka i umjetnosti i objavila u obliku "Memoranduma" 1986. god. Tada počinje završna borba velikosrpskog ekspanzionističkog pokreta protiv nacionalnih politika ostalih južnoslavenskih naroda za kulturnim i, uopće, političkim i civilizacijskim samoodređenjem. Slovenija i Hrvatska su voljom svojih građana proglasile političku neovisnost 1991. god. Poslije proglašenja neovisnosti Slovenije i Hrvatske, Bosna i Hercegovina nije imala izbora. Bilo je jasno, Jugoslavija se raspada pod prijetnjom velikosrpskog nacionalizma.

Ono što je posebno značajno istaknuti jeste društveno-politička činjenica da se Jugoslavija raspala, a Bosna i Hercegovina nije. Jugoslavija se mogla raspasti, jer je bila složena država dobrovoljno ujedinjenih republika kao historijskih država, ali nikada nije bila društvo. Nasuprot njoj, Bosna i Hercegovina je bila i država i društvo. Zbog tih razloga,

810 "1) Borba za slobodu cjelokupnog našeg naroda pod skiptrom Njegovog Veličanstva Kralja Petra II.

2) Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju etnički čistu u granicama Srbije - Crne Gore - Bosne i Hercegovine - Slavonije - Banata i Bačke.

3) Borba za uključivanje u naš državni život i svih još neoslobođenih slovenačkih teritorija pod Italijom i Nemcima (Trst - Gorica - Istra i Koruška) kao i Bugarske, severne Albanije sa Skadrom.

4) Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata.

5) Stvoriti neposredne - zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenačke čišćenjem Sandžaka od Muslimanskog življa i Bosne od Muslimanskog i Hrvatskog življa."

(Navedeno prema: S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, MAG, Sarajevo, 1996, str. 62.)

Omer Ibrahimagić konstatuje "da je Jugoslavija nastala dobrovoljnim udruživanjem država i njihovih naroda (federalnih jedinica) koje su imale svoju historiju, kao zasebni državni ili politički entiteti. Bosna i Hercegovina nije nastala od svojih entiteta. Ona je iz sebe iznjedrila svoje tri etno-kulturne zajednice, koje nisu bile teritorijalno zasebno homogenizirane, pa se prema tome Bosna nema na što ni raspasti."⁸¹¹ Jedino rješenje za Bosnu i Hercegovinu bilo je čuti volju njenih građana. Da bi se jasno izrazila želja tih građana, bosanskohercegovačka Vlada donosi odluku o raspisivanju referenduma, koji je održan 1. 3. 1992. god. Odziv glasača na referendum bio je 64,4%, za nezavisnost je glasalo 99,4% od ukupno izašlih građana na referendum. Većina bosanskohercegovačkih Srba bojkotirala je glasanje, ne svi, jer ih je tada u ukupnoj strukturi bosanskohercegovačkog stanovništva bilo 31,30%. Neophodno je istaknuti da je u Bosni i Hercegovini održan "nenacionalni, već građanski referendum o nezavisnosti Bosne Hercegovine",⁸¹² utemeljen na načelima javnog međunarodnog prava. To međunarodno pravo iskazano je u Deklaraciji o Jugoslaviji, koju je donijela Evropska zajednica 16. 12. 1991. godine. Deklaracijom su pozvane sve jugoslovenske republike "da do 23. decembra 1991. g. izjave: žele li biti priznate kao nezavisne države."⁸¹³ Poštujući volju većine građana, izražene na referendumu, Republika Bosna i Hercegovina proglasila je svoju nezavisnost 6. marta 1992. godine. Volju građana BiH poštovala je i Evropska zajednica koja je Bosnu i Hercegovinu priznala 6. aprila iste godine.

Djelujući u duhu Memoranduma Srpske akademije nauka i umjetnosti, jugoslavenski politički vrh već je bio izvršio opsežne pripreme za početak Agresije.⁸¹⁴ JNA u saradnji sa srpskim milicijskim snagama, paravojnim formacijama SDS-a, pokreće široku akciju destrukcije Republike Bosne i Hercegovine i uništenja njena dva nesrpska naroda Bošnjaka i Hrvata. Ne trpeći drugo i drugačije, u nastojanju da realizuje ideju "svi Srbi u jednoj državi," velikosrpska ideologija, projektovana "Memorandumom," vrši mobiliziranje srpskog građanstva za rat i genocid, propagirajući navodnu srpsku ugroženost na političkom, kulturnom, državotvo-

811 O. Ibrahimagić, *Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka*, str. 28.

812 O. Ibrahimagić, navedeno djelo, str. 23.

813 O. Ibrahimagić, *Politički sistem*, Magistrat, Sarajevo, 1999, str. 260.

814 "Uz prethodno plansko otimanje oružja od Teritorijalne odbrane Republike BiH, scenaristi i realizatori programa 'velike Srbije' ostvarili su da Republika BiH potpuno izgubi komponentu svoje vojne organiziranosti, čime je bitno uskraćena mogućnost narodu da se suprotstavlja daljoj fašističko-četničkoj velikosrpskoj najezdi u nasilnom osvajanju tuđih teritorija. To je značilo da scenaristi i realizatori programa 'velike Srbije' završavaju svoje pripreme za konačno rušenje i ukidanje bosanskohercegovačke državnosti." (F. Muslimović, *Rezultati i problemi odbrane Republike Bosne i Hercegovine*, u: *Ratni kongres bosansko-muslimanskih intelektualaca*, str. 33.)

nom i duhovnom planu. Memorandumski projekat "ugroženosti" Srba u Jugoslaviji, ogleda se u navodnoj privrednoj diskriminaciji Srbije, ne-državotvornom, državno-pravnom odnosu Srbije prema autonomnim pokrajinama Kosovu i Vojvodini, ugroženosti Srba na Kosovu, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Sve te iskonstruisane ideološke formule bile su sredstvo u mobiliziranju srpskih masa za realizaciju projekta "velike Srbije," odnosno, unitarističkog uređenja jugoslavenske države. Nasu-prot ovakvoj iskonstruiranoj slici položaja srpskog naroda u jugoslave-nskoj federaciji, stvarno stanje je sasvim drugačije.⁸¹⁵ Sve činjenice govore da uzroci rata u BiH nisu bili ugroženost srpskog naroda, niti sporovi oko ustavno-pravnih pitanja, uređenja međunacionalnih i međurepubli-čkih odnosa, već težnja velikosrpskih imperijalista da unište državu Bosnu i Hercegovinu i bošnjački narod, kao osnovnu smetnju i prepreku u rea-lizaciji postavljenog cilja, starog blizu 200 godina – uspostavljanja hege-monije Srba i Srbije na južnoslavenskim prostorima.⁸¹⁶

Poslije izvedenih priprema, detaljno i unaprijed utvrđenih planova, agresija na Bošnjake, kao narod, i na državu Bosnu i Hercegovinu počela je svom žestinom. Praćena je oklijevanjem međunarodne zajednice da je spriječi. Projekat ideologije srpskog velikodržavlja u realizaciji "velike Srbije," primijenjen u agresiji, imao je zastrašujuće rezultate. "Prema procjenama Društva za ugrožene narode postojalo je najmanje 200 srpskih koncentracionih i zatočeničkih logora u kojima je stradalo preko 250.000 Bosanaca, gotovo isključivo civila, a postoje i druge

815 "Srbi su u okviru Jugoslavije faktički raspolagali brojnim privilegijama: od države subvencionisani pogoni nalazili su se pretežno u Srbiji ili u područjima Bosne i Hercegovine i Hrvatske koji su bili pretežno nastanjeni Srbima, veći dio zaradenih deviznih sredstava u Hrvatskoj i Sloveniji išao je u Beograd; u Komunističkoj partiji Hrvatske Srbi su činili 40% pri 11,5 postotnom udjelu u stanovništvu; preko 60% policajaca u Hrvatskoj bili su Srbi i preko 40% rukovodećih položaja u privredi i upravi zaposjedali su Srbi. Procenat Srba među gastarbajterima, suprotno ovoga bio je zanemarljiv. U 1985. god. udio Srba i Crnogoraca u Komunističkoj partiji bio je oko 80% i to pri 40-postotnom udjelu u cjelokupnom stanovništvu Jugoslavije (preko ove većine bila je moguća kontrola privrede, društveno-političkog života, kao i spoljne politike); udio Srba u oficirskom koru savezne armije iznosio je više od 70%; od 1981. god. Srbija je koristila saveznu policiju, savezna sredstva, a takođe i saveznu armiju, za podršku i realizaciju policijskog terora na Kosovu." (Elisabet fon Erdman-Pandžić, *Ideolozi i inspiratori rata – tajni spis Srpske akademije nauka i umjetnosti*, u: "Etničko čišćenje" Genocid za "veliku Srbiju," Dokumentacija Društva za ugrožene narode, priredio Tilman Zülch, str. 31.)

816 "Razmatrajući način agresije, oduzimanje dokumenata i posljedice koje je agresija manifestirala, jasno je da je jugoslovenska/srpska agresija planirana unaprijed, sa ciljem da se Bošnjaci unište kao nacija i da se okupiraju područja gdje su oni živjeli. Jugoslavija (Srbija i Crna Gora) primjenjivala je i nastavljala da primjenjuje dugo odlagane planove za stvaranje tzv. 'velike Srbije'." (Fransis E. Bojl, *Bosanski narod optužuje, Genocid*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i među-narodnog prava, Sarajevo, 2000, str. 49. i 50.)

daleko veće procjene. U nekim od koncentracionih logora, kao što su Omarska, Keraterm ili Luka Brčko, vršena su sistematska ubijanja zatočenika. (...) Otvaranjem masovnih grobnica moglo bi se doći do tačnijih podataka. Društvo za ugrožene narode, prema nalazima, pripisuje srpskim trupama da su prema unaprijed sastavljenim listama likvidirali prije svega pripadnike bosanske muslimanske elite. Žrtvom silovanja bilo je najmanje 20.000 bosanskih žena, pretežno muslimanki. Silovanja su vršena većinom u logorima i bila su organizovana. Na okupiranim područjima srpske vlasti i vojska razarali su namjerno sve tragove islamske vjere i kulture. Najmanje 1000 džamija dignuto je u vazduh i uništeno, jednako kao i drugi spomenici islamskog porijekla – hamami, konaci, medrese, gradske četvrti i biblioteke. Srpski režim pokušava razoriti jednu od najljepših i najstarijih kultura istočne i srednje Evrope.⁸¹⁷ Zahvaljujući "čudu bosanskog otpora," srpski agresor uviđa da sam ne može uništiti Bosnu i Bošnjake, te iz tih razloga stupa u savez sa hrvatskim velikodržavnim pokretom na čelu sa F. Tuđmanom, sa ciljem podjele Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske.⁸¹⁸ Za realizaciju i ovog projekta potrebno je bilo uništiti bošnjački narod. Kao rezultat dogovora podjele Bosne i Hercegovine između dva velikodržavna projekta,⁸¹⁹ hrvatske elitne jedinice su aprila 1993. god. pokušale okupirati srednju Bosnu i područja regije Mostara. Ideolozi i stratezi hrvatskog velikodržavnog projekta koristili su iste metode u uništavanju Bošnjaka kao i srpski fašisti. Projekt "velike Hrvatske" koji nije mogao biti realiziran putem NDH, zbog poraza fašističke Njemačke u Drugom svjetskom ratu, pokušao je sada realizirati Tuđman, uz pomoć Miloševića i nosilaca tog projekta u jednom dijelu

817 Tilman Zülch, navedeno djelo, str. 15. i 16.

818 "Tek kad nije uspjela cijelu Bosnu prisvojiti za sebe, Srbija je pristupila realizaciji ranijeg dogovora sa Hrvatskom o međusobnoj podjeli Bosne i Hercegovine. Tada počinje i otvorena agresija Hrvatske i HVO-a na našu zemlju. Prvo sporadično, na pojedine gradove, a sa početkom 1993. godine na svim frontovima s ciljem da se Bosanci Muslimani unište na teritorijama koje je HVO vojno kontrolirao. Kad im ta međusobna podjela BiH nije uspjela, zahvaljujući veličanstvenom otporu Armije BiH i naoružanog naroda, Srbija i Hrvatska izmislile su postojanje konstitutivnih naroda u BiH da bi je podijelile na tri etničke države, tzv. konstitutivne republike, s krajnjom namjerom i da se 'srpskehrvatske republike' otcijepe iz BiH i pripoje Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj." (O. Ibrahimagić, *Bosna i Bošnjaci država i narod koji su trebali nestati*, Svjetlost, Sarajevo, 1995, str. 76.)

819 "Moje je, pak, mišljenje, na osnovu mnogobrojnih činjenica, uključujući i informacije koje sam uneo u ovu moju zabelešku o razgovorima Milošević-Tuđman u Karadordevu marta 1991. da se rat u Hrvatskoj vodio za 'nove granice' 'smanjene Jugoslavije' ili, tačnije, za nove teritorije i granice 'velike Srbije', a rat u Bosni i Hercegovini za podjelu ove republike između Srbije i Hrvatske, za stvaranje 'velike Srbije' i 'velike Hrvatske' i za nove granice između tako proširenih država Srbije i Hrvatske." (M. Minić, *Dogovori u Karadordevu o podjeli Bosne i Hercegovine*, Ra bic, Sarajevo, 1998.)

političkog vodstva HDZ-a Bosne i Hercegovine.⁸²⁰ "Ovu republiku je, prema dogovoru, trebalo podeliti između Srbije i Hrvatske. Već duže vreme nije tajna da su se predsednici Milošević i Tuđman dogovorili oko podele Bosne i Hercegovine u martu 1991. na sastanku u Karadorđevu."⁸²¹

Poučeni historijskim iskustvom i pamćenjem, suočeni ponovo sa pitanjem biološkog opstanka, Bošnjaci samoinicijativno i samosvjesno organiziraju vlastitu odbranu, angažujući sve svoje ljudske i materijalne potencijale. Naviknuti na drugog i drugačijeg, kao pravilo životne egzistencije, Bošnjaci su se sada našli u situaciji, izazvanoj ne svojom voljom, već voljom snaga izvan Bosne i Hercegovine, da se definitivno odrede prema tom drugom, ali i prema sebi samima. Historijska nužda ih je natjerala da kroz neprestanu borbu za samoodržanje od početka nacionalnih pokreta Srba i Hrvata, konačno identificiraju sebe vlastitim identitetom.

Borba za opstanak i očuvanje vlastitog identiteta traje od samog kraja 17. stoljeća do danas. Upečatljivi primjeri bošnjačke samosvijesti iskazani su upravo kroz odbranu zemlje Bosne, svoje imovine, časti i života. Prvi primjer svakako je Boj pod Banjom Lukom 1737. god, kada su Bošnjaci vlastitim snagama porazili austrijsku vojsku i time očuvali sebe od progona i Bosnu od Austrije. Drugi primjer je borba za autonomiju Bosne i Hercegovine u okviru Osmanske carevine 1831. god. Bošnjaci su tada porazili osmansku vojsku i potvrdili sebe kao zasebnost u odnosu na Osmansku državu i osmanski narod. Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. god. sljedeći je primjer i samosvjesni bošnjački odgovor u odbrani svoje zemlje, tradicije i kulture. Masovno uključivanje Bošnjaka u antifašističku borbu u toku Drugog svjetskog rata, predstavlja, također, bošnjačko definiranje sebe kao zasebnosti, dokumentima ZAVNOBiH-a.

Otpor Agresiji srpskih i hrvatskih velikodržavnih projekata 1992-1995. god. konačna je potvrda bošnjačkog samokonstituiranja i međuna-

820 "Duga je historija imperijalnih pretenzija Srbije i Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu. Velikoserpski projekat 'svi Srbi u jednoj državi' živi već 150 godina. (...) Velikohrvatski projekat o "velikoj Hrvatskoj" do Drine i Zemuna, nešto je mlađi, živi oko 100 godina. Rodonačelnik mu je Josip Franko, vođa desnog krila Hrvatske stranke prava koji su sebe nazivali 'pravim pravašima' preko Ante Pavelića i njegove ustaške NDH, do Franje Tuđmana i njegovih poslušnika tipa Bobana i drugih. Život podijeljene Bosne i Hercegovine između Hrvatske i Srbije 1939. godine bio je prekinut ratom 1941. godine, da bi, nakon 52 godine bila ponovo podijeljena dogovorom između Miloševića i Tuđmana u Karadorđevu 1991. godine. Oba puta podjela je izvršena mimo volje bosanskog naroda, kako Bosanaca Muslimana, tako i bosanskih Hrvata i bosanskih Srba, koji Bosnu i Hercegovinu smatraju svojom domovinom." (O. Ibrahimagić, navedeno djelo, str. 54.)

821 V. Pešić, *Rat za nacionalne države, srpska strana rata – trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Republika, Beograd, 1996, str. 5.

rodnog afirmiranja kao nacionalnog i državotvornog identiteta. "Ako bi se u najkraćem htjela definirati historija Bosanskih Muslimana, onda bi se moglo reći da je to jedna praktično neprekidna borba za samoodržanje na vlastitome tlu u, prema njima neprijateljskome, okruženju, (istakao A. Đ.) u toku koje je uprkos svim ratovima i stradanjima bosanskomuslimanski narodni genije stvorio djela visokih dometa, kako na polju materijalne tako i duhovne kulture."⁸²² Iznevjerena očekivanja da će subjekti međunarodne zajednice pomoći u očuvanju Bosne i Hercegovine i Bošnjaka kao države i naroda u njihovoj pravednoj borbi za slobodu i međunarodno priznanje, još jače su učvrstili njihovu svijest o zajedničkoj sudbini, bez obzira na svjetonazor, društveni položaj, političku opredijeljenost i duhovno-kulturnu identifikaciju. Našavši se u smrtnom zagrljaju velikosrpskog i velikohrvatskog nacionalizma, Bošnjaci su tražili od međunarodne zajednice pravo na samoodbranu, pravo da se oružjem brane protiv agresije ljudi i oružja. Međunarodni centri moći to im pravo nisu dali.⁸²³ Naprotiv, međunarodna zajednica, a prije svih politička vodstva Engleske, Francuske i Rusije, zagovaraju prihvatanje faktičkog stanja, podjelu Bosne i raseljavanje bošnjačkog stanovništva.⁸²⁴ Uporedo sa jačanjem spoljnih pritisaka na podjelu Bosne i Hercegovine i uništenje Bošnjaka kao naroda, jačala je bošnjačka samosvijest i upornost, da se opstane u vlastitoj državi i u okviru tradicionalno vrijednosnih normi. **Kontinuirano historijsko iskustvo vojnih borbi sa različitim**

822 M. Imamović, *Osnovne historijske naznake bosansko-muslimanskog nacionalnog identiteta*, u: *Kongres bosansko-muslimanskih intelektualaca*, VKBI, 1992. str. 12.

823 Embargo na oružje usvojilo je Vijeće sigurnosti, na zahtjev jugoslovenskog vodstva 1991. god., kao navodno sredstvo za sprečavanje širenja rata. Ta odluka je u suštini značila embargo na ravnopravnu odbranu Bošnjaka od agresora koji su imali sasvim dovoljno oružja. To je značilo ostavljanje nezaštićenog civilnog bošnjačkog stanovništva od dobro naoružane JNA i paravojnih srpskih formacija.

824 "Politiku Zapadne Evrope i Rusije prema Bosni, najbolje je izrazio britanski premijer Džon Mejđžor u pismu svome ministru Daglasu Hogu, čiji je sadržaj nedovoljno poznat široj javnosti u našoj zemlji. Prvo što pada u oči u tom pismu je da i Mejđžor državu Bosnu i Hercegovinu, koju je i sam priznao i čiji ambasador sjedi u Sarajevu, stavlja pod nazivnike kao i njegovi politički istomišljenici, Milošević, Karadžić, Tuđman i hercegbosanski Hrvati. Mejđžor je ljuti protivnik ukidanja embarga na oružje za bosansku Vladu, kao što su Milošević i Tuđman. Mejđžor se zalaže za podjelu Bosne i Hercegovine, kao i njegov zemljak Oven, i njen nestanak kao 'važee države.' Raseljavanje Muslimana iz svoje države je cilj britanske politike, ali i politike Srbije i Hrvatske. (...) Mejđžor instruiira svog ministra da se nastave mirovni pregovori, jer mu oni služe kao 'prevara' da bi se 'odgodila bilo kakva takva akcija (misli na akciju 'muslimanskih' zemalja), sve dok Bosna i Hercegovina ne prestane postojati kao važee država, a njeno muslimansko stanovništvo se ne raseli iz svoje zemlje.' (...) Na kraju pisma Mejđžor tvrdi da iza ove politike stoji 'svaka druga evropska i sjevernoamerička vlada i zato nećemo intervenisati u ovom području da spasimo muslimansko stanovništvo, ili da ukinemo embargo na oružje.'" (O. Ibrahimagić, navedeno djelo, str. 138 i 139)

neprijateljima, u trajanju od preko 250 posljednjih godina, nužno su kod Bošnjaka, pored osjećaja zajedničkog porijekla, osjećaja pripadanja zemlji i domovini Bosni, usloveli i snažan osjećaj solidarnosti. Svi ovi međupovezani činioci uzrokovali su kristalizaciju samosvijesti o pripadnosti bošnjačkoj naciji kao zasebnoj društvenoj grupi, jednom od autonomnih i autentičnih bosanskih društveno-povijesnih identiteta. Zajedničko sjećanje na vlastite borbe za opstanak, od Bitke pod Banjom Lukom 1737. godine, preko bošnjačke borbe u autonomnim pokretima (postavljanje pitanja legitimiteta osmanske vlasti u BiH 1831. god., bošnjačkog otpora austrougarskoj okupaciji 1878. god., Autonomni pokret za vjersko-prosvjetnu autonomiju 1899-1909. god., Autonomni pokret 1939. god.), bošnjačkoj borbi protiv fašizma i fašisoidnih ideologija četništva i ustaštva u Drugom svjetskom ratu, u koaliciji sa antifašističkim snagama drugih južnoslavenskih naroda, do odlučujuće borbe Bošnjaka protiv agresije i genocida 1992-1995. god., proizvelo je sazrelu samosvijest o vlastitom nacionalnom biću i imenu.

Probuđena svijest o zajedničkoj sudbini uticala je da bošnjačka inteligencija, inače tradicionalno nehomogena, raspeta između "nacionaliziranja" i vlastitog identificiranja, suprotstavljena kroz razne idejne pokrete i socijalne strukture, zauzme aktivno učešće u definiranju i afirmiranju bošnjačke nacije. Ratni kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca, održan 22 decembra 1992. godine, označava jedan od značajnih događaja bošnjačkog samosvjesnog identificiranja. Bosanski Muslimani, kako su do tada zvati i kako su sami sebe zvali, konačno vraćaju sebi vlastito ime Bošnjaci, koje im je nepravедно osporavano raznovrsnim oblicima kryptoiziranja njihove historije, kulture, tradicije, religije, politike, historiografije i umjetnosti. Dešavalo se da su Bošnjaci, usljed, po njih teškog, toka historijskih događanja, koja su ih nerijetko dovodila na granicu biološkog opstanka, svoje nacionalno ime "zaboravljali", ali ga se nikada nisu odriicali. Rezolucijom usvojenom na Kongresu jasno i nedvosmisleno bošnjački intelektualci ističu hiljadugodišnji državno-pravni kontinuitet zemlje Bosne i Hercegovine.⁸²⁵ Kongres ukazuje na, Agresijom ugroženo, nacionalno biće Bošnjaka,⁸²⁶ sudbinsku vezanost

825 "U svojoj hiljadugodišnjoj povijesti Bosna je prošla kroz više oblika državnosti i bila najprije Bosna banovina, zatim Bosna kraljeva, pa pod osmanskom upravom Bosanski elajet, pod austrougarskom upravom corpus separatum, a u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca posebna pokrajina, odnosno cjelina, u SFRJ jedna od 6 republika, da bi u 1992. godini postala suverena Republika Bosna i Hercegovina, međunarodno priznata članica organizacije Ujedinjenih nacija." (*Ratni kongres bosansko-muslimanskih intelektualaca*, str. 183.)

826 "Samo sjedinjeni i složni, Bosanski muslimani (*Bošnjaci*) mogu sačuvati svoje agresijom ugroženo, nacionalno biće." (Isto, str. 184.)

Bošnjaka i države Bosne i Hercegovine.⁸²⁷ Precizno se definira karakter rata koji se vodi protiv Bosne i Bošnjaka i izražava opravdani zahtjev za bošnjačku samoodbranu.⁸²⁸

Da se ne bi stekao dojam kako napora i pokušaja bošnjačke nacionalne identifikacije nije bilo prije izbijanja agresije na BiH, ističemo nekoliko značajnih događaja koji su se dogodili neposredno prije i na početku Agresije, a činili su značajne primjere bošnjačke nacionalne samosvijesti i intelektualnog doprinosa afirmaciji bošnjačke nacionalne ideje, koja je politikom i ideologijom komunizma za vrijeme komunističke/socijalističke Jugoslavije neprekidno osporavana. "Ideologija i politika komunizma u BiH provodila je liniju nacionalne ravnoteže Srba, Hrvata i Muslimana, suprotstavljajući se bošnjaštvu kao nacionalnosti Muslimana pod izlikom da bi se na taj način dovela u pitanje politika nacionalne ravnopravnosti i da bi Muslimani kao Bošnjaci stekli poziciju glavne nacije u BiH (istakao A. Đ.). U ime nacionalne ravnopravnosti i ravnoteže u Bosni Muslimani su lišavani istorijskog bošnjačkog nacionalnog imena, što je značilo da je komunistička politika prisvajala sebi pravo da jednom istorijski formiranom narodu oduzme i određuje nacionalnost saglasno svojoj ideološkoj doktrini i političkom interesu."⁸²⁹

U septembru 1990. godine u organizaciji Bošnjačkog instituta iz Ciriha organiziran je Simpozij na temu "Bosna i bošnjaštvo"⁸³⁰ na kojem su učestvovali mnogi istaknuti znanstveni i kulturni predstavnici bosanskih naroda. Bez obzira na raznovrsnost pristupa i različitost pogleda i mišljenja, rezultati Simpozija upućuju na zaključak da Bošnjaci postoje kao društveno-kulturna i historijska zasebnost, te da je slijed historijskih događanja uslovio da su "Muslimani-Bošnjaci (...) započeli proces unutrašnje političke, etničke i psihološke homogenizacije, što je tipičan početak nastajanja nacionalne svijesti."⁸³¹ U 1990. godini izlaze dva značajna djela *Porijeklo bosanskih Muslimana*,⁸³² Muhameda Hadžijahića, i publikacija *ABC Muslimana*,⁸³³ koju su zajednički priredili Atif Purivatra

827 "Bosanski muslimani (*Bošnjaci*) sudbinski su vezani za opstanak Republike Bosne i Hercegovine. Bilo kakvo osporavanje teritorijalne cjelokupnosti i nezavisnosti Republike Bosne i Hercegovine, što se i događa ekspanzijom velikodržavnih ambicija prema njenoj teritoriji, znači ugrožavanje biološkog i duhovnog opstanka Bosanskih muslimana (*Bošnjaka*)." (Isto, str. 84.)

828 "Iako rat u Bosni i Hercegovini nije etnički, ni građanski, niti vjerski međunarodna zajednica uskratila je efikasnu pomoć našoj Republici. (...) Insistiranje na embargu u suprotnosti je sa pravima na samoobranu, predviđenim odredbama Povelje Organizacije Ujedinjenih nacija." (Isto, str. 184.)

829 E. Redžić, navedeno djelo, str. 167.

830 *Bosna i bošnjaštvo*, Karantaniya, Ljubljana, 1990.

831 M. Filipović, *Muslimani-Bošnjaci u uvjetima političkog pluralizma (Bosna i bošnjaštvo)*, str. 27.)

832 M. Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Bosna, Sarajevo, 1990.

833 A. Purivatra, M. Hadžijahić, *ABC Muslimana*, Bosna, Sarajevo, 1990.

i Muhamed Hadžijahić. *Posebnost Bosne i stradanja Muslimana* još je jedna knjiga M. Hadžijahića, koju 1991. god. izdaje KDM Preporod Sarajevo.⁸³⁴

Značajan doprinos rasvjetljavanju kontroverzi bošnjačkog nacionalnog imenovanja, ali i cjelokupnog procesa nacionalnog konstituiranja, daju djela: *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini*,⁸³⁵ od M. Hadžijahića i *Muslimani i bošnjaštvo*,⁸³⁶ publikacija autora A. Purivatre, M. Imamovića i R. Mahmutćehajića, objavljena 1991. godine. Doprinos prijeratnom ukazivanju na elemente samokonstituiranja bošnjačke nacionalne ideje daje znanstveni skup o Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku u organizaciji Instituta za književnost Sarajevo, također 1991. godine. Relevantna tema ovog Simpozija je Imamovićeva analiza doprinosa lista "Bošnjak" nacionalnoj identifikaciji Muslimana.⁸³⁷ Još pet djela u 1991. godini obogaćuju intelektualne napore isticanja i profiliranja bošnjačke zasebnosti. To su djela *Bosanski jezik*⁸³⁸ Senahida Halilovića i *Jezik bosanskih Muslimana*⁸³⁹ Dževada Jahića i *Istina o Bosni i Hercegovini – činjenice iz istorije BiH*⁸⁴⁰ autora Dubravka Lovrenovića, Avde Sućeske, Ibrahima Tepića i Vlade Azinovića. Smatramo da poseban značaj imaju knjige S. Halilovića i Dž. Jahića, jer ukazuju i ističu jezičku identifikaciju Bošnjaka. Set šesnaest izabranih tekstova o bosanskom jeziku u knjizi *Bosanski jezik* S. Halilovića autentično svjedoči o razvoju bosanskog jezika kao jedne od bitnih odrednica bošnjačke nacije. Fototip izdanja bosanskog ustava⁸⁴¹ iz 1910. godine, uz uvodne studije Mustafe Imamovića i Uzejra Bavčića, podsjeća na važnost ideje autonomije i teritorijalne cjelovitosti Bosne i Hercegovine, kao zasebnog političkog identiteta. Knjiga Hakiye Avdića *Položaj Muslimana u Sandžaku*,⁸⁴² objavljena također 1991. god. upozorava i opominje na kontinuitet bošnjačkog stradanja od istih snaga i ideologija, te ukazuje na zajedničku sudbinu, zajedničko pamćenje, kao bitne elemente bošnjačke samosvijesti o vlastitom identitetu.

834 M. Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana*, KDM Preporod, Sarajevo, 1991.

835 M. Hadžijahić, *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo, 1991.

836 A. Purivatra, M. Imamović, R. Mahmutćehajić, *Muslimani i bošnjaštvo*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991.

837 M. Imamović, *List Bošnjak i pitanje nacionalne identifikacije Muslimana*, navedeno djelo, str. 137-161.

838 S. Halilović, *Bosanski jezik*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991.

839 Dž. Jahić, *Jezik bosanskih Muslimana*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991.

840 D. Lovrenović, A. Sućeska, I. Tepić, V. Azinović, *Istina o Bosni i Hercegovini – činjenice iz istorije BiH*, Altermedija i NUB Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1991.

841 *Bosanski ustav*, Muslimanski glas, Sarajevo, 1991.

842 H. Avdić, *Položaj Muslimana u Sandžaku*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991.

Neposredno pred Agresiju 1992. godine, *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*,⁸⁴³ autora Alije Isakovića, i publikacija *Bosna i njezin narod – Bosna i Hercegovina milenij kontinuiteta*⁸⁴⁴ Ivana Lovrenovića i Mustafe Imamovića ukazuju na "živu" supstancu društveno-jezičkog i društveno-historijskog razvoja Bošnjaka i Bosne.

Aktivnost bosanskohercegovačkih intelektualaca na širenju i učvršćivanju bošnjačke nacionalne samosvijesti nije prestajala tokom cijele Agresije. Ogromna većina bošnjačkih intelektualaca je u redovima Armije Republike BiH oružjem branila Bosnu i Hercegovinu. Uporedo s oružanim otporom, isticana je i širena ideja o bosanskohercegovačkoj državnosti, te isticana potreba o samostalnosti, nedjeljivosti i suverenosti države Bosne i Hercegovine. S tim ciljem usvojena je Bosanska (bosanskohercegovačka) deklaracija⁸⁴⁵ 24. 8. 1992. god., koju je potpisalo 137 bosanskih intelektualaca, pripadnika svih bosanskih nacionalnih identiteta.

Svojom upornom borbom proisteklom iz visokog stepena samosvijesti o vlastitoj nacionalnoj identifikaciji i bezuslovnoj i neraskidivoj povezanosti života i zemlje – naroda i države, Bošnjaci su natjerali subjekte međunarodne zajednice da ih priznaju kao zaseban nacionalni identitet, ukorijenjen ravnopravno s ostala dva naroda u jedinstvenoj i međunarodno priznatoj državi Bosni i Hercegovini.

Potpisivanje Dejtonskog mirovnog sporazuma 14. 12. 1995. godine, kojim je Bosna i Hercegovina definitivno međunarodno priznata država u svojim historijskim granicama, kao članica Ujedinjenih naroda, potvrđuje međunarodnu afirmaciju bošnjačkog naroda, potvrđuje i afirmiše državu Bosnu i Hercegovinu, unutar koje egzistira otvoreno bosansko društvo, u kome bošnjački nacionalni identitet jeste kvintesencija egzistencije i bosanskohercegovačkog društva i države Bosne i Hercegovine. Dejtonski mirovni sporazum uistinu je bio kompromis za zaustavljanje rata i ubijanja, rezultat bošnjačke borbe za samoodržanje i biološki opstanak. Od razumijevanja bošnjačkog stanja danas umnogome zavisi karakter bošnjačkog trajanja sutra.

843 A. Isaković, *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1992.

844 I. Lovrenović, M. Imamović, *Bosna i njezin narod – Bosna i Hercegovina milenij kontinuiteta*.

845 *Bosanska (bosanskohercegovačka) deklaracija*, Oslobođenje, 28. 8. 1992.

V DIO

BOŠNJACI DANAS

Kako ćemo legitimnom i legalnom političkom, i ne samo političkom, pameću i angažmanima prevladati naše današnje enklavsko stanje, koje sve više urasta u naš mentalitet? Doista, šta raditi i kako raditi da bismo prevladali egzistenciju u enklavama, kako osujetiti sudbinu geta koja se nad našu budućnost sve više nadvija?

(Enes Karić)

Bošnjaci, kao nacija, i Bosna i Hercegovina, kao država, uspjeli su preživjeti Agresiju, proizašlu iz velikodržavnih apetita i ideologija. Svoj opstanak duguju, prije svega, vlastitoj hrabroj i pravednoj odbrani. Velikodržavnim ideologijama uništenja Bošnjaka i Bosne, ili, eventualno, podjele Bosne i Hercegovine, suprotstavljena je ideja Bosne koja podrazumijeva toleranciju i suživot kultura, religija i civilizacija. Bošnjaci su uspjeli da odbrane ideju Bosne, ali ne i da je do kraja realiziraju politički i praktično. Sa svim drugim narodima Bosne i Hercegovine, koji su se ravnopravno uključili u odbranu bosanskih pravila življenja, Bošnjaci su uspjeli da očuvaju svoj biološki, kulturni, politički i duhovni ostanak u Bosni i Hercegovini. No, zbog velikoaspirativnih pretenzija bosanskohercegovačkih susjeda borba za njihov opstanak i razvoj na ovom prostoru će trajati i u narednom periodu.

Bošnjačko danas počinje od trenutka potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 14. decembra 1995. god., kao političkog programa i okvira zaustavljanja rata, razaranja, uništavanja, destrukcije i drugih anticivilizacijskih postupaka. Bošnjački otpor Agresiji i Dejtonski sporazum potvrdili su i sačuvali hiljadugodišnju državnost Bosne i Hercegovine, ali i Bošnjake kao samosvojnu naciju koja čini kvintesenciju te državnosti. Bošnjaci danas postoje, postoji i država Bosna i Hercegovina, ali oni u njoj ne žive na svakom njezinom dijelu, tačnije žive na jednoj četvrtini teritorija i pokušavaju da reintegriraju i ostala područja u kojima će za sve bosanske narode biti ostvariva sva ljudska prava. "Na nacionalnoj karti današnjeg nemirnog Balkana Bošnjaci žive u tri enklave: A) sandžačkoj, B) bosansko-neretljanskoj i C) unsko-sanskoj. Unutar ove tri enklave ima barem dvadesetak bošnjačkih mikroenklava u postajanju. Ta je karta bošnjačkih enklava danas vidljiva svima koji imaju oči! Te su tri bošnjačke enklave na Balkanu u prvom redu posljedica agresije na Bosnu i Hercegovinu, zatim posljedica raspada SFRJ i dakako posljedica genocida."⁸⁴⁶

Ako je Dejtonskim mirovnim sporazumom omogućeno zaustavljanje rata, opravdano je postaviti pitanje je li tim istim sporazumom Bošnjacima omogućen normalan, ne samo politički, već i ukupan kulturno-civilizacijski razvoj u vlastitoj državi, kao što je to drugim evropskim narodima u njihovim državama? Neosporno je da su Bošnjaci evropski narod, ne samo prema teritorijalnoj pripadnosti, već i prema historijskim, kulturnim i tradicijskim osobenostima. Bošnjačko bosanstvo i evropejstvo temeljni su okviri u kojima se danas realizira njihova nacionalna i duhovna identifikacija. "Bosanstvo označava pravo na državu, a država prvo znači dostojanstven opstanak."⁸⁴⁷ Da li

846 E. Karić, *Eseji od Bosne*, (Tri bosanske enklave) Sejtarija, Sarajevo, 1999, str. 9.

847 E. Karić, *Bosanstvo i Evropejstvo, Bošnjaštvo i Muslimanstvo*, Forum Bosna, Međunarodni forum Bosna, Sarajevo, br. 1-2 1998, str. 38.

je moguć dostojanstven opstanak bilo kom narodu u državnoj organizaciji kakva je Dejtonskim sporazumom Bošnjacima ponuđena Bosna i Hercegovina kao država? Ovakav oblik državnog uređenja ne poznaje ni prošlost, ni sadašnjost, kada je u pitanju politička organiziranost društvenih zajednica.⁸⁴⁸ Upravo, državni okvir i državna administrativna regulativa danas odlučujuće utiču na uslove razvoja svih društvenih zajednica.

Pogledajmo kako politička razdrobljenost Bosne i Hercegovine, određena Dejtonskim mirovnim sporazumom, uslovljava egzistenciju i razvoj Bošnjaka danas. Bosna i Hercegovina kao međunarodno priznata država, "podijeljena je" skoro po polovini na dva entiteta, koji u svojoj suštini imaju mnogo više obilježja države, nego što je to dato Bosni i Hercegovini. Danas funkcionira i Distrikt Brčko kao posebna političko-administrativna jedinica države Bosne i Hercegovine. Entiteti imaju vojsku i policiju, država Bosna i Hercegovina nema. Jedan entitet – RS – funkcionira kao unitarna republika i to srpskog naroda, u kome su Bošnjaci i Hrvati u poziciji nacionalnih manjina, a u praksi, na nivou ostvarivanja i zaštite ljudskih prava i manje od toga. Federacija BiH kao drugi bosanski entitet, funkcionira kao federacija 10 kantona, gdje postoje kantoni sa bošnjačkom i kantoni sa hrvatskom većinom, vojska Federacije sastavljena je iz dvije nacionalne komponente, bošnjačke i hrvatske. Svaki od entiteta ima vlastiti poreski sistem, plus poreski sistem Distrikta Brčko, dok ga država Bosna i Hercegovina nema. U Federaciji Bosne i Hercegovine nacionalna ravnopravnost se na političkom nivou izražava u Domu naroda. U RS pokušaj da se ostvari ravnopravnost naroda omogućio je tek nedavno Visoki Predstavnik, svojom odlukom o uspostavi Komisije za ustavna pitanja.

Kako smo već naprijed istaknuli, politički okvir organiziranja društvenih zajednica umnogome određujuće utiče ne samo na političku dimenziju življenja zajednice, već i na kulturnu, ekonomsku, socijalnu, duhovno-idejnu i druge dimenzije i sadržaje življenja pojedina i kolektiviteta. Većina bosanskohercegovačkih, prije svega bošnjačkih, filozofa,⁸⁴⁹ pravnika, ekonomista, sociologa,⁸⁵⁰ politologa,

848 "Nema trenutačno u svijetu manje države s više važećih ustava." (M. Tadić, *Ustavi Bosne i Hercegovine*, Federalno ministarstvo pravde, Sarajevo, 1998, predgovor, str. VII)

849 "Taj je ugovor dokaz da, uz dovoljnu količinu sile, moći i cinizma i ono što je suprotno pravu, što protivuriječi moralu, što je politički apsurdno i što je protivno historijskoj logici, može da postane stvarno i da se nametne kao realitet, ali da li i kako može da postane i pravno valjano stanje." (M. Filipović, N. Duraković, *Tragedija Bosne*, Walter, Sarajevo, 2002, str. 102.

850 "Dejtonskim ugovorom instalirano administrativno-političko ustrojstvo Bosne i Hercegovine posve je atipično i za njega je teško pronaći validno uporište u pravno-političkoj teoriji i praksi." (J. Žiga, *Tradicijska Bosna koju su izdali*, str. 15.)

historičara⁸⁵¹ i drugih znanstvenika iznosi stav, duboko znanstveno utemeljen, da je političko uređenje Bosne i Hercegovine prema principima definiranim Dejtonskim mirovnim sporazumom suprotno društveno-historijskom biću Bosne i Hercegovine, te "da je Dejtonski sporazum najtragičniji datum u novijoj historiji Bosne i Hercegovine".⁸⁵² I ne samo da je dejtonsko uređenje Bosne i Hercegovine suprotno njenom milenijskom multilateralnom historijskom iskustvu već i ograničavajuće i nepovoljno utječe na nesmetan i slobodan nacionalni i kulturo-civilizacijski razvoj Bošnjaka i sputava njihov ukupni kolektivni aktivizam. Ovakvo političko rješenje ograničavajuće je i za druge bosanske nacionalne individualitete, koji zajedno sa Bošnjacima već duže od jednog milenija čine isprepletenu sadržajnost bosanskog društva i bosanske države.

Dejtonsko uređenje Bosne i Hercegovine ne samo da je suprotno njezinom povijesnom iskustvu, već i općevažecim i općeprihvaćenim normama koje danas dominiraju u organiziranju država. Političko ustrojstvo Bosne i Hercegovine, po formuli Dejtona, suprotno je međunarodnom pravu i međunarodnim deklaracijama, a, prije svega, Univerzalnoj deklaraciji o pravima čovjeka i građanina, usvojenoj na Generalnoj skupštini Ujedinjenih naroda 10. decembra 1948. god., te Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina 1789. god., usvojenoj u Parizu. Dakle, ako je dejtonsko ustrojstvo Bosne i Hercegovine suprotno njezinom historijskom iskustvu, a jeste, suprotno međunarodnom pravu, deklaracijama i konvencijama, a jeste, onda je ono istovremeno nelogično, nepravedno, nemoralno, neprirodno, a, kao takvo, ograničavajuće i negativno utiče na razvoj ne samo Bosne i Bošnjaka, već i bosanskih Srba i bosanskih Hrvata, kao i drugih bosanskih građana.

Ono što je najvažnije za bošnjačko danas, Dejtonski mirovni sporazum nije otklonio, niti uklonio nacionalističke velikodržavne političke ideologije i projekte. Naprotiv, svojom koncepcijskom strukturom i ukupnom sadržajnošću, omogućio je nacionalno homogeniziranje teritorija Bosne i Hercegovine, gdje Bošnjaci čine većinu na svega 25 %

851 "Nema na svijetu države poput dejtonske Bosne i Hercegovine, u kojoj postoji nekoliko ustavnih poredaka: Bosne i Hercegovine, Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske. Bosna i Hercegovina djeluje više kao 'geografski pojam' nego kao država. Dejtonska Bosna i Hercegovina lišena je vojske, policije i sudske vlasti, glavnih organa čija je funkcija da osiguravaju zaštitu ustavnog poretka. Istovremeno, na teritoriji Bosne i Hercegovine djeluje 13 skupština, 13 vlada, preko 150 ministarstava. Sva vlast nalazi se u entitetima, u kojima je, kao i u Bosni i Hercegovini, provedena apsolutizacija nacionalnog kriterija, koji u praksi vodi ugrožavanju ljudskih prava. Proklamovani demokratski karakter Bosne i Hercegovine ne samo da nema odjeka u entitetima, već je s one strane njihove političke prakse. U entitetima se sve više sužava prostor za opšte interese Bosne i Hercegovine i demokratiju." (E. Redžić, *Pogledi iz antiistorije*, str. 206.)

852 M. Filipović, N. Duraković, *Tragedija Bosne*, Valter, Sarajevo, 2000, str. 98.

teritorije. Ono što posebno zabrinjava Bošnjake i utiče na njihov ukupni aktivizam danas jeste činjenica da unutar same dejtonske formule, kao njezina suština, a ne popratna pojava, nalazi se prikrivena razarajuća opasnost ponovnog povampirenja velikodržavnih ideologija i secesionističkih pokreta kao osnove novog sukoba. Svjesni takvog stanja, poučeni negativnim dvjestogodišnjim iskustvom ubijanja, progona i svakovrsnih stradanja, uz neprincipijelno ponašanje međunarodnih centara političke i vojne moći, Bošnjaci i danas žive u strahu, dezorijentirani i zbunjeno zagledani u budućnost. Radije se odlučuju na iseljavanje iz Bosne i Hercegovine, nego na povratak razrušenom zavičaju. No, bez obzira na sve nedostatke, nelogičnosti i neprirođenost historijskom biću Bosne, dejtonski politički okvir je jedini prostor unutar koga, njegovom dogradnjom, prije svega, izmjenom, uz obavezujuću pomoć međunarodne zajednice, Bošnjaci mogu preživjeti sadašnjost i unutar nje ostvariti perspektive za prosperitetan razvoj u budućnosti.

Kad je u pitanju uloga međunarodne zajednice u BiH, a prije svega u provođenju Dejtonskog mirovnog sporazuma, ona je uglavnom neophodna i opće prihvaćena od bošnjačkog naroda. Drugo je pitanje namjere i ciljeva međunarodne zajednice, a treće da li poslije tragedije Srebrenice⁸⁵³ bošnjački narod smije i treba svoju sudbinu povjeriti bilo kome osim sebi samom. Poznato je da je država Bosna i Hercegovina potpisala sporazum sa međunarodnom zajednicom o čuvanju naroda u Srebrenici. Rezultat se zna. Međunarodna zajednica je to povjerenje iznevjerila. Neumoljiva je istina da se najveća tragedija poslije Drugog svjetskog rata u Evropi desila upravo Bošnjacima, narodu koji je svoje živote i sudbinu povjerio snagama UN-a. Iz tih i takvih stavova međunarodne zajednice, a prije svega evropskih subjekata u njoj, Bošnjaci u nju danas gledaju sa podijeljenim "simpatijama." Kod Bošnjaka su se danas s pravom iskristalizirala "tri stava kada je evropejstvo posrijedi. Prvi postoji kod manjeg dijela Bošnjaka, u malim segmentima i na razini pojavnosti, i on se svodi na otpor, nihilistički stav prema evropejstvu (...) Drugi stav prema evrope-

853 7. jula mjeseca 1995. god., tada zoni zaštićenoj Rezolucijom UN-a, u gradu Srebrenici i njezinoj užoj okolini, snage Vojske Republike Srpske u roku od nekoliko dana ubile su planirano, organizirano, svjesno, brutalno preko 8.000 civila, prije svega, muškaraca od 12 do 75 godina. Vidi u:

Norman Cigar, *Genocide in Bosnia, The Policy of «Ethnic Cleansing»*, Texas, A.M., University Press, 1995.

Francis A. Boyle, *The Bosnian people charge genocide: proceedings of the international Court of justice concerning Bosnia v. Serbia on the prevention and panishment of the crime, of genocide*, Althcia Press, MA, 1996.

Jan Willem Honig – Norbert Both, *Srebrenica, bronika ratnog zločina*, Sarajevo, 1997.

Ahzer Mihrović – Zulfo Salihović – Armin Krdžalić, *Žrtve srebreničke apokalipse*, Organizacija demobilisanih boraca opštine Srebrenica, Tuzla, 2002. god.

Nijaz Mašić, *Srebrenica - agresija, otpor, izdaja, genocid*, Općina Srebrenica, 1999.

jstvu kod Bošnjaka izražen je u pretjeranom i nekritičkom odobravanju i prihvatanju svega što iz Evrope stiže, čak i onoga što Evropljani u svojim sredinama odbacuju (...) Treći stav prema evropejstvu podržava najveći dio Bošnjaka. Evropa je naša šira domovina, porijeklom, jezikom i mnogim segmentima svoje kulture mi smo Evropljani. Bošnjačko evropejstvo nije oprečno bošnjačkome muslimanstvu.”⁸⁵⁴ Pored nabrojanih teritorijalnih, političkih, vojnih, ekonomskih podijeljenosti na nivou Bosne i Hercegovine kao države, neophodno je istaći i nejedinstvenost, odnosno podijeljenost radnog, obrazovnog i kulturnog zakonodavstva u Bosni i Hercegovini.

Sva ova pitanja od vitalnog značaja za slobodan i nesmetan razvoj svakog naroda, pa time i Bošnjaka, u nadležnosti su entiteta, a ne države Bosne i Hercegovine. Sve ono što nema Bosna i Hercegovina, odnosno, sva ona prava koja nisu jednaka za sve njene građane, na svakom dijelu bosanskohercegovačkog teritorija, direktno je ograničavajuća posljedica za slobodan i demokratski razvoj ne samo Bošnjaka, već i bosanskih Srba i bosanskih Hrvata. **Dejtonski način političkog uređenja Bosne i Hercegovine**, kao nužni kompromis zaustavljanja rata i uspostave mira, **danas se pokazuje kao prepreka za brži društveni, privredni, kulturni i politički razvoj i Bošnjaka i Srba i Hrvata.** Evo zašto:

- Entitetska podijeljenost BiH, ne omogućava svim narodima ravnopravan i jednak položaj u svim segmentima ljudskog življenja na cjelokupnoj teritoriji državnog prostora. Posebnu zabunu izaziva teorija o konstitutivnosti naroda.⁸⁵⁵ Entiteti imaju pravo sklapati tzv. specijalne odnose sa susjednim državama, RS sa SRJ, a FBiH sa Hrvatskom, što predstavlja rješenje koje nije u funkciji jačanja države Bosne i Hercegovine. To pravo trebalo bi biti isključivo u nadležnosti države Bosne i Hercegovine.
- Cjelokupna struktura političkog ustrojstva države, gdje postoji trinaest ustava i trinaest parlamenata, sa isto toliko administracija (Ustav i Parlament BiH, ustavi i parlamenti entiteta, deset kantonalnih ustava i parlamenata) izuzetno je glomazna, nera-

854 E. Karić, navedeno djelo, str. 40. i 41.

855 "Otuda su, historijski gledano, bosanski Srbi i bosanski Hrvati (nastali od bosanskih pravoslavaca i bosanskih katolika), kao i Bošnjaci, autohtone, a ne konstitutivne nacije. To su samonikli, urođeni, starosjedički narodi koji imaju višestoljetnu tradiciju zajedničkog življenja i kojima je slovenski i bosanski korijen identičan. Bosna je dakle, iznjedrila iz sebe sve tri svoje nacije. Ta historijska činjenica potvrđena je i prilikom obnavljanja bosanske državnosti na prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a, 25. novembra 1943. godine (...) nikada u ustavima Bosne i Hercegovine nabrojani narodi (Muslimani, Srbi i Hrvati), nisu bili nominirani kao konstitutivni, već samo kao ravnopravni na cijelom teritoriju države, što je govorilo o njihovoj autohtonosti, a ne o konstitutivnosti. jer nisu oni omeđeni (ogradaeni) nekom 'svojom' teritorijom, koja bi imala neko posebno političko teritorijalno-nacionalno značenje." (O. Ibrahimagić, navedeno djelo, str. 72.)

cionalna, preorganizirana i ekonomski neodrživa za bosansko-hercegovačku privredu sa tehnološkom zastarjelošću i nemogućnošću da se ozbiljnije i efikasnije uključi u svjetsku razmjenu rada i integrirajuće procese.

- Sporog realiziranje Aneksa 7. Dejtonskog mirovnog sporazuma, kojim je predviđen bezuslovan povratak izbjeglih i raseljenih lica,⁸⁵⁶ predstavlja osnovnu prepreku reintegraciji države Bosne i Hercegovine i uspostavi multinacionalnog društva na cjelokupnom njezinom državnom području. Neprovođenje ovog Aneksa legalizira politiku "etničkog čišćenja," u kojoj bošnjački narod i sa stanovišta teritorije i sa stanovišta ostvarivanja prava na imovinu, slobodu kretanja, zapošljavanja, obrazovanja i drugih ispoljavanja, dolazi u poziciju "enklavskog stanja" kao preduslova nestanka, u smislu političkog naroda. "Insistiranje na teritorijalnom preuređenju naše države po etničkom principu treba da osigura za neko buduće vrijeme pripajanje tih mini-državica Srbiji i Hrvatskoj."⁸⁵⁷

Agresija na Bosnu i Hercegovinu, brutalna ratna razaranja, protjerivanja stanovništva, zločin genocida, neprirodnost, neracionalnost i atipičnost dejtonskog političkog ustrojstva bosanskohercegovačke države, te neodlučnost i neefikasnost subjekata međunarodne zajednice, zaduženih za realizaciju Dejtonskog mirovnog sporazuma, i otpora antibosanskih snaga u Bosni i Hercegovini, rezultirali su promjenom socijalne, demografske, etničke i regionalne strukture bosanskohercegovačkog društva, sasvim suprotne historijskoj strukturi Bosne i Hercegovine.⁸⁵⁸ Strukturne promjene bosanskohercegovačkog društva, izazvane Agresijom, rezultatima genocida nad Bošnjacima i nečinjenjem međunarodne zajednice da dosljedno implementira norme i pravila međunarodnog prava u Bosni i Hercegovini, svojim negativnim djelovanjem produbljuju krizu bošnjačkog identiteta danas, ne samo na političkom, već i na ekonomskom, psihosocijalnom, kulturnom i duhovno-idejnom planu. Razmatrajući bošnjačko stanje danas Ismet Grbo, na pitanje "šta same Bošnjake karakterizira danas", daje preciznu sliku složenog kompleksa odrednica i stanja, među kojima, kao najznačajnije, ističe sljedeće:

856 "Sve izbjeglice i raseljene osobe imaju pravo slobodno se vratiti na svoja ognjišta. Oni će imati pravo da im se vrati imovina koja im je oduzeta tijekom neprijateljstava od 1991. godine i da im se nadoknadi sva imovina koja im se ne može vratiti." (član 1. Aneksa 7 Dejtonskog sporazuma)

857 O. Ibrahimagić, navedeno djelo, str. 72.

858 O strukturalnim promjenama bosanskog društva, izazvanih Agresijom, opširnije u: J. Žiga, *Tradicija Bosne koju su izdali*, 17-23.

- “1. Posvemašno siromaštvo;
2. Visok procenat rasutosti po svijetu (Bošnjaci progonom i bjekstvom od rata kao izbjeglice i doseljenici dospjeli u oko 111 zemalja svijeta);
3. Veoma visok stupanj raseljenosti unutar BiH i vrlo nizak intenzitet povratka;
4. Naglašena tendencija stalnog naseljavanja četiri velika grada u BiH (Sarajevo, Zenica, Tuzla i Mostar) i iseljavanje iz BiH;
5. Bijeg od devastiranog zavičaja iz kojeg su prognani i u kojem nema pretpostavki za zapošljavanje, slobodan život i školovanje djece;
6. Napuštanje zemljišnog posjeda na selu;
7. Beperspektivnost razvoja u mjestima u kojima je obavljen ili se treba dogoditi povratak;
8. Divergentni interesi roditelja i djece, koja su stekla ili stiču punoljetstvo nakon rata;
9. Enormna stopa nezaposlenosti u privredno nerazvijenijoj zemlji;
10. Sve masovnije prihvaćanje vrijednosti masovne kulture i masovne potrošnje od strane pripadnika mlade i srednje generacije;
11. Slabljenje veza sa sopstvenom tradicijom i kulturom;
12. Anacionalizacija koju potiče svakodnevni javni govor;
13. Zapostavljanje istine o agresiji i genocidu nad Bošnjacima;
14. Porast anacionalnih ideja i organizacija koje se protive naciji u sklopu naglašene borbe protiv nacionalizma;
15. Bosanstvo kao moguća nacionalna perspektiva;
16. Oštra suprotstavljenost političkih koncepcija po pitanju daljnjeg razvoja.”⁸⁵⁹

Bošnjaci, najmnogobrojniji narod u Bosni i Hercegovini, prema popisu stanovništva 1991. god., činili su 43,7 % stanovništva i bili prisutni na oko 95 % njezine teritorije.⁸⁶⁰ Danas, i pored nekih početnih rezultata u procesu povratka izbjeglih i raseljenih lica, dominantno naseljavaju jedva 1/4 teritorije Bosne i Hercegovine, sa značajnom tendencijom demografskog natrpavanja u velike gradske centre. Etničko homogeniziranje nije ni historija, ni tradicija, niti želja, ali ni cilj Bošnjaka. Međutim, jeste rezultat antibosanskih i antibošnjačkih snaga i ideologija, koje su etničkim čišćenjem u toku protekle Agresije na Bosnu i Hercegovinu

859 I. Grbo, *Bošnjaštvo danas – kriza identiteta*, u *Godišnjak*, BZK Preporod, Sarajevo 2001, str. 46.

860 Pogledati demografske pokazatelje popisa stanovništva i etničku kartu Bosne i Hercegovine 1991, prilog br. 12.

izvršile etničku homogenizaciju bosanskohercegovačkog društva i države. Upečatljiv primjer u tom smislu čini prostor Bosanskog Podrinja. Taj prostor, izuzimajući Goražde sa prigradskim naseljima, danas čini teritoriju RS-a. Nad tim prostorom i njegovim autohtonim stanovnicima učinjeno je do sada u povijesti nezabilježeno demografsko nasilje. Prema popisu stanovništva iz 1991. god., općine smještene niz lijevi tok rijeke Drine u Bosanskom Podrinju (Foča, Višegrad, Rogatica, Vlasenica, Srebrenica, Bratunac i Zvornik) imale su mnogoljudnu i natpolovičnu bošnjačku većinu. Važno je napomenuti da je u općinskim gradskim središtima bošnjačka zastupljenost bila još izrazitija. Pored ovih, i u ostalim gradovima Bosanskog Podrinja Čajniču, Rudom, Janji i Bijeljini i većim urbanim naseljima Novoj Kasabi i Žepi Bošnjaci su činili demografsku većinu negdje i 100 % (Janja, Nova Kasaba, Žepa). Slična je situacija sa gradovima i općinama u Bosanskoj Posavini. Razlika je u tome što je u općinama Modriča, Derventa, Bosanski Šamac i Brčko postojala 1991. god. bošnjačko-hrvatska većina stanovništva. Od 40 predratnih općina, koliko ih danas, nelogično, protivpravno, nasilno i protivno bilo kom pravedno zasnovanom aktu, na osnovu rezultata etničkog čišćenja, a ne slobodne volje njezinih građana, pripada RS-u, samo se u 21 općini nalazila izrazita srpska etnička većina. To su većinom malobrojne i nerazvijene općine u istočnoj Hercegovini i jugozapadnom dijelu Bosanske Krajine. Ako danas pogledamo nacionalni sastav Bosne i Hercegovine i njezina dva entiteta,⁸⁶¹ uočit ćemo, i pored

861 NACIONALNI SASTAV STANOVNIŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE 1999. GODINE PREMA PODACIMA AGENCIJE ZA STATISTIKU BOSNE I HERCEGOVINE OD 12. 04. 2000. GODINE

a) Bosna i Hercegovina

UKUPNO	3.741.311	
Bošnjaka	1.769.70	47%
Hrvata	533.711	15%
Srba	1.381.299	36,92%
Ostali	36.541	1,08%

b) Federacija BiH

UKUPNO	2.297.774	
Bošnjaka	1.698.760	73%
Hrvata	504.711	22%
Srba	72.762	4,1%
Ostali	21.541	0,9%

c) Republika Srpska

UKUPNO	1.381.299	
Srba	1.291.299	93,48%
Bošnjaka	70.000	5,06%
Hrvata	20.000	1,45%

Navedeno prema: O. Ibrahimagić, *Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka*, str. 301.

skromnih rezultata povratka izbjeglog i raseljenog stanovništva, vidljive rezultate etničkog homogeniziranja. Ovakva etnička struktura ne odgovara ni jednom od bosanskohercegovačkih nacionalnih subjekata, ali najviše negativnih posljedica ima po Bošnjake. Na cijelom prostoru RS-a, to jest na skoro jednoj polovini Bosne i Hercegovine, danas živi samo 5,06 % Bošnjaka, dok su na tom istom prostoru, posebno u Bosanskom Podrinju i u većini gradova, neposredno pred Agresiju činili izrazitu većinu stanovništva. Pored demografskih gubitaka, usljed zločina genocida, Bošnjaci su štetovali gubitkom radnih mjesta u prijeratnim privrednim kolektivima, jer im je onemogućen Zakonom o radu RS-a povratak na svoja predratna radna mjesta. Štete se ogledaju ne samo u potpuno porušanim, devastiranim i zapuštenim kućama i imanjima, već i u nemogućnosti učešća u procesu privatizacije privrednih subjekata koje su upravo oni svojim minulim radom prije rata izgradili.

Danas se više Bošnjaka iselilo u treće zemlje nego što ih se vratilo u manji bosanski entitet. "Prema podacima Ministarstva za izbjegla i raseljena lica pri Vijeću ministara, tokom rata u BiH iz svojih domova se pokrenulo 2,2 miliona stanovnika, što čini preko 50% stanovništva BiH. Od toga se 1,2 miliona raselilo u više od sto zemalja širom svijeta, a unutar zemlje je raseljeno blizu milion stanovnika."⁸⁶² Ako znamo da je u gotovo polovini općina današnje RS prije rata živjelo većinsko bošnjačko i hrvatsko stanovništvo, te da je tu imalo imovinu, koja ni do danas nije vraćena,⁸⁶³ onda ta činjenica govori, da su Bošnjaci ne samo prognani, nego su im uskraćena i osnovna ljudska prava, zagarantirana Deklaracijom o pravima čovjeka i građanina, usvojenom još 1789. god. u Parizu.⁸⁶⁴ Bošnjacima ova prava uskraćuju njihovi susjedi,⁸⁶⁵ a međunarodna zajednica koja ima mandat, obavezu ali i sredstva, oklijeva da ovo pitanje riješi. I ne samo da je danas Bošnjacima uskraćeno pravo na imovinu i

862 Suzana Anđelić: *Tamo danas živi samo 10% Bošnjaka i Hrvata!*, Slobodna Bosna, god. VI, br. 234, 10. 05. 2001, str. 21.

863 "Od potpisivanja Dejtonskog sporazuma 1995. godine do danas u RS se vratilo 148.195 ljudi, odnosno 20,47 posto dok se u F BiH vratilo 575.719 lica ili 79,53 posto. Kad su u pitanju manjinski povratci, od Dejtonskog sporazuma do kraja 2000. od ukupno 195.166 manjinskih povrataka čak 71,41% je na područje F BiH dok je taj procenat u RS tek 25,77%. Od ukupno podnesenih zahtjeva za povrat imovine u RS, donesena je odluka za svega 32% zahtjeva (S. Anđelić, Isto, str. 21. i 22.)

864 "Svojina je neprikosnoveno i sveto pravo. Niko ne može biti lišen ovog prava osim ako to iskazuju javne potrebe, ali u tom slučaju samo kad to zakon dopušta i uz pravičnu i prethodnu nadoknadu." (čl.17. Deklaracije o pravima čovjeka i građanina.)

865 "Bosna nije prestala biti strateškim interesom njenim susjedima od srednjovjekovnog vremena do danas (...) osnovni cilj im je da se teritorijalno prošire na njen račun. Da bi u tome uspjeli potrebno je bilo izbrisati je kao geografski i politički pojam. Zato je bilo nužno prvo onemogućiti nacionalnu emancipaciju Bošnjaka muslimana i učiniti ih ljudima bez nacije, kulture i zemlje." (O. Ibrahimagić, navedeno djelo, str. 149.)

jedinstveno zakonodavstvo na cijelom području države, već im se još uvijek nedosljedno priznaje pravo na etničko ime. "Bošnjaštvo je danas još uvijek nepriznato od 'značajnih drugih', dakle od komšija Srba i Hrvata. Rekli smo da srpski fašizam hoće da iskorijeni ovaj narod, da zatre ime Bošnjaka i zemlje Bosne. Velikog suprotstavljanja tom barbarizmu nema u srpskom nacionalnom korpusu. Mala progresivna struja još ne dolazi do punog izražaja u Srbiji. Bosanskohercegovačko srpsko građanstvo nije još u poziciji da nametne svoj duh zaslijepljenoj masi, pretežno u ruralnim krajevima. Hrvatski ekstremni nacionalizam u politici i kulturi unisno uz termin Bošnjak stavlja i musliman. Tako ne razdvaja vjersko i nacionalno, valjda samo zato da bi se time uskratilo puno priznanje nacionalnog imena Bošnjak za bosanske muslimane, što je ipak, njihovo historijsko ime."⁸⁶⁶

Svi ovi iskazani problemi bošnjačke današnjice daju za pravo E. Kariću da otvoreno i nedvosmisleno postavi pitanje: "Kako biti i opstati normalan i pri cijeloj pameti, u ove tri bošnjačke enklave; drugo, kako iz tih enklava na normalan i politički legitiman način izaći?"⁸⁶⁷ Ako danas ne možemo sasvim sigurno odgovoriti na ovo pitanje, ono što možemo jeste, a to pokazuju i do sada izneseni stavovi i mišljenja, kazati da su Bošnjaci danas jedini evropski narod kome su onemogućena mnoga civilizacijska prava, dostupna ostalim narodima Evrope. Pod uticajem unutrašnjih (bosanskih) i vanjskih (međunarodnih) činilaca, Bošnjaci se danas nalaze, kako konstatuje E. Karić, u "enklavskom stanju." Da bi se prevladala egzistencija u enklavama neophodno je spriječiti pojavu "enklavske svijesti." "Mislim da ne smijemo dopustiti da u ovim enklavama zavlada enklavska svijest i mentalitet. Da bih tu enklavsku svijest izvrgao kritici, ja moram kazati šta u njoj vidim i kao pogubnu opasnost. U prvom redu, enklavska svijest promiče lažnu samodovoljnost. Ta je samodovoljnost ubogo nalična stanju u kojem egzistira lokva puna žaba. Sav taj žablji svijet na tom malom prostoru toliko mnogo krekeće da tu niko nije u stanju razmisliti ne samo o ustajaloj lokvanjskoj vodurini nego ni o onom mnogo bitnijem, tj. kadli-tadli opet će upeći Zvizdan o podnevu, i sušiti vodu u lokvi i prouzrokovati smrt svog tog svijeta."⁸⁶⁸

Za prevladavanje egzistencije "enklavskog stanja" Bošnjacima je neophodno, na krajnje kritičan i odgovoran način, preispitati kako spoljašnje uzroke, isto tako i unutrašnje slabosti položaja u kome se danas nalaze. Bošnjacima je, pored svestrane i precizne analize i suprotstavljanja spoljnim uzrocima vlastitog stradanja, prije svega, otklanjanja

866 A. Tanović, *Bošnjaštvo i multikulturalnost*, u: *Bosanski dub*, Biblioteka BiH mogućnosti i perspektive razvoja, Sarajevo 1999, 82 i 83.

867 E. Karić, *Eseji od Bosne*, str. 9.

868 E. Karić, navedeno djelo, str. 9.

opasnosti od velikodržavnih projekata svojih susjeda, neophodno se suočiti i s unutrašnjim političkim i ideološkim zabludama i sukobima i što hitnije postići konsenzus o ključnim pitanjima nacionalnog razvoja.

Evidentno je da se, gotovo istovjetno, stradanje i izazovi Bošnjacima "ciklično" ponavljaju u proteklih nekoliko stoljeća. Iste probleme i izazove imali su i tražili rješenja za njih, u personificirajuće-paradigmatičnom smislu, i Husejn-kapetan Gradašćević tridesetih godina XIX stoljeća, i Mehmed Spaho dvadesetih godina XX stoljeća, i Alija Izetbegović na razmeđu XX i XXI stoljeća. Za sve njih i za cijeli bošnjački narod, uvijek iznova, bilo je pitanje: **Kako sačuvati bosanskohercegovačku autohtonost i autonomnost i njezinu kvintesenciju Bošnjake.** To pitanje ni danas nije izgubilo na svojoj aktualnosti i važnosti, niti je na njega dat precizan odgovor i rješenje. Uporedo sa snagama i pokretima za očuvanje Bosne i Bošnjaka ciklično se pojavljivala i bošnjačka politička rascijepljenost, a, nerijetko, i međusobno oružano sukobljavanje. Te suprotstavljenosti i sukobljenosti ponekad su bile toliko izražene da su prijetile potpunim porazom bošnjačkih snaga koje se bore za političku autonomiju Bosne i status Bošnjaka, kao političkog naroda u Bosni i Hercegovini. Kada Husejn-kapetan Gradašćević 1831. god., predvodeći pokret za autonomiju Bosne, u suštini, postavlja pitanje legitimiteta osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini,⁸⁶⁹ njemu se suprotstavlja, ne samo politički, već i oružano drugi dio bošnjačkog plemstva, na čelu s Ali-pašom Rizvanbegovićem, te taj pokret na kraju završava neuspjehom. Sličan politički rascjep istina bez oružanog sukoba, samo devedeset godina kasnije, desio se između Mehmeda Spahe i Ibrahima Maglajlića 1922. god., koji je prouzrokovan, prije svega, političkim sukobom, a u suštini se radilo o neslaganju kojim putem ići do autonomnog položaja Bosne i Hercegovine u novoformiranoj državi Kraljevini SHS.⁸⁷⁰

U toku Drugog svjetskog rata bošnjačka politička dezorijentiranost, izgubljenost i rasutost dolaze do punog izražaja. Zbog nepostojanja jedinstvenog nacionalnog programa dio bošnjačke inteligencije i plemstva uključuje se u ustaški pokret,⁸⁷¹ dok drugi dio pristupa četničkom pokretu.⁸⁷²

869 Opširnije vidi u: E. Zgodić, *Bošnjačko isukstvo politike*, Euromedija, Sarajevo, 1998, 316-367.

870 Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, 49-59.

871 Ademaga Mešić bio je Pavelićev doglavnik, Alija Šiljak poglavni pobočnik, Osman-beg Kulenović i dr. Džafer-beg Kulenović bili su dopredsjednici vlade NDH.

872 Mustafa Mulalić jedan je od potpredsjednika ravnogorskog Centralnog nacionalnog komiteta. Muhamed-beg Preljubović, zvani "đeneral Đerzelez", komadant Grupe muslimanskih korpusa jugoslovenske vojske, Mustafa Pašić, Ismet Pupovac i dr. Opširnije o Bošnjacima u četničkom pokretu vidi u: M. Seferović, *Vojska za jedno ljeto*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1999.

Ipak, kako je poznato, većina bošnjačkih intelektualaca⁸⁷³ i skoro cjelokupan narod učestvovao je, zajedno s ostalim južnoslavenskim i evropskim narodima, u antifašističkoj borbi, koja je, pored pobjede nad fašizmom, podrazumijevala i autonomni položaj Bosne i Hercegovine i političku afirmaciju Bošnjaka. Razmatrajući političku rasutost Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu, Š. Filandra konstatira: "Nijedna južnoslavenska nacionalna i vjerska zajednica nije bila tako razbijena i dovedena u položaj, da tražeći izlaz, ide u susret novim stradanjima i kataklizmama."⁸⁷⁴ Isti usud, ista rascijepljenost dešava se Bošnjacima i u periodu 1992-1995. god. Općebošnjačkom i općebosanskom političkom i oružanom otporu Agresiji na Bosnu i Hercegovinu, te borbi za očuvanje suverene države Bosne i Hercegovine i definitivne političke emancipacije Bošnjaka, čiju političku personalizaciju predstavlja Alija Izetbegović, suprotstavlja se Fikret Abdić, sa grupom dezorijentiranih Bošnjaka Velike Kladuše i okoline. Potpomognut vojnim snagama hrvatskih i bosanskih Srba, oružano se suprotstavlja Armiji Republike Bosne i Hercegovine i time značajno otežava i usložnjava odbranu Bosne i Bošnjaka.

Nasuprot ovim bošnjačkim ideološkim i političkim suprotstavljenošima, bošnjačko društvo danas "nagriza" jedna socio-psihološka slabost, prisutna u svim strukturnim slojevima nacionalnog identiteta. Radi se, naime, o vrlo rasprostranjenoj komunikacijskoj sadržajnosti – traču.⁸⁷⁵ Ova društvena bolest razarajuće utiče na pozitivne tradicionalne vrijednosti Bošnjaka i njihove dobro poznate etničke vrline: radinost, poštenje, hrabrost, ponos, ustrajnost, strpljivost i dr. "Uništavajući vrijednosti i kriterije, trač uništava i sve tanjom čini granicu između rada i nerada, istine i laži, tačnog i netačnog, važnog i nevažnog, prioritetnog i neprioritetnog, potrebnog i nepotrebnog, poštenog i nepoštenog."⁸⁷⁶ Kako pitanja unutarbošnjačkih ideoloških i političkih sukoba i socio-psiholoških slabosti zavređuju posebnu studiju, ovom prilikom želimo samo naglasiti njihovu aktualnost i važnost, te dati nekoliko naznaka.

Bošnjačku protivrječnost velike snage i inelektualnog potencijala na individualnom nivou i permanentne nehomogenosti na razini kolektivnog aktivizma više je nedopustivo prešutkivati. U ambijentu u kome se nalaze, okruženi, često, nerazumijevanjem i antipatijama, Bošnjaci kao malobrojan narod sebi danas ne mogu dopustiti luksuz svakovrsnih podjela, ideoloških i političkih sukoba, nesporazuma i

873 Pomenimo ovdje samo neke: Nuriya Pozderac, Sulejman Filipović, Muradbeg Zaimović, Avdo Humo, Hamdija Čemerlić, Skender Kulenović, Hasan Brkić, Osman Karabegović, Hamdija Omanović, Pašaga Mandžić, Enver Redžić, Fazlija Alikalčić i dr.

874 Š. Filandra, navedeno djelo, str. 165.

875 Trač, njem. (tratsch) – čerečenje, brbljanje, ogovaranje, klevetanje, laž, kleveta; 'rekla-kazala' (B. Klaić, *Rječnik stranih riječi*, Zora, Zagreb, 1958, str. 1289.)

876 E. Karić, navedeno djelo, str. 33.

nesloge, ogovaranja i trača. Pomenimo samo neke ključne nedopustive rascijepljenosti i nesloge među Bošnjacima, koje ih na nivou kolektivnog aktivizma sputavaju i ograničavaju i, itekako, umanjuju sposobnost opstanaka kao političkog naroda. Među tim, vještački izazvanim, unutarbošnjačkim suprotstavljenostima, svakako su najznačajnije podjele na: Bošnjake i Sandžaklije, domaće i muhadžire, građane i seljake, Bosance i Hercegovce, Podrinjce i Tuzlake, esdeaovce i esdepeovce, vjernike i komuniste, svjetovnu i teološku inteligenciju... Bili smo svjedoci, kod najnovijeg zločina genocida nad Bošnjacima, da zločinci nisu pitali ko je vjernik, a ko komunista među Bošnjacima, ko je Bosanac, a ko Hercegovac, ko građanin, a ko seljak, ko esdeaovac, a ko esdepeovac; ubijani su redom samo zato što su Bošnjaci. No, čini nam se da je po Bošnjake posebno pogubna ona podjela koja je "dovela do podjele na, uvjetno rečeno, nacionaliste i one koji su gradili anacionalni vrijednosni sistem."⁸⁷⁷

Izboreno pravo na nacionalnost koje im je u dugom vremenskom periodu na raznovrsne načine osporavano moglo bi biti dovedeno u pitanje ukoliko se aktivizam Bošnjaka na kolektivnoj razini ne oslobodi prisutnih političkih sukoba, ideoloških nesloga, socijalne i regionalne rascijepljenosti, dezorijentiranosti, apatičnosti i, povrh svega, amaterizma, da ne kažemo, nepismenosti u politici.

Institucionalna organiziranost nacionalnih interesa pojavljuje se danas kao neodložni imperativ. No, valja istaknuti da, ma koliko bila nužna i potrebna, institucionalna organiziranost nacionalnih bošnjačkih interesa, isto tako i istovremeno, nužno je neodvojiva od institucija države Bosne i Hercegovine. Bošnjačko nacionalno danas neodvojivo je od bosanskog državnog i, obrnuto, bosanska državnost danas ozbiljno je upitna bez bošnjačkog nacionalnog identiteta, koji svojom tolerancijom, otvorenošću za drugo i drugačije ne osporava podjednako pravo na Bosnu i Hercegovinu i bosanskim Srbima i bosanskim Hrvatima.

Priznanje Bošnjaka od strane subjekata međunarodne zajednice i njihove države Bosne i Hercegovine, koju zajedno i ravnopravno treba da dijele sa ostalim bosanskim individualitetima, mogla bi biti dovedeno u pitanje ako se nastavi dalje marginaliziranje Bošnjaka u strukturama političke i izvršne vlasti, u oblasti upravljanja prirodnim i proizvodnim resursima, te ne zaustave negativne i štetne tendencije u procesu privatizacije.

Za sve unutarbošnjačke slabosti (ideološke suprotstavljenosti, političke sukobe i svakovrsne socijalne i regionalne podijeljenosti) valja tražiti rješenje. Ono se ne nalazi u nekoliko parcijalnih odgovora, već u cjelovitoj kritičkoj analizi ukupnosti bošnjačkog povijesno-društvenog

877 I. Grbo, navedeno djelo, str. 44.

bića, i, iz te analize proizašlih, znanstvenih odgovora, koji će ukloniti ukorijenjene predrasude evropocentrističkog načina mišljenja Bošnjaka i Bosne.⁸⁷⁸

Zagovornici ideje nacija-države, na prostoru Bosne i Hercegovine ekstremno pokušane realizirati velikodržavnim projektima, uzrokovali su razbijanje prirodnog jedinstva bosanskohercegovačkog društva,⁸⁷⁹ milenijski potvrđenog kroz simbiozu jedinstva različja. Zbog tih razloga povijesno multilateralno iskustvo Bosne, i kao društva i kao države, Bošnjaci neophodno trebaju znanstveno afirmirati i ponuditi kao sadržaj globalizirajućim procesima u svijetu, kao jedino moguću alternativu narastajućim totalitarizmima, neokolonijalizmima i svim drugim političkim i društveno-kulturnim anarhonizmima, koji čovječanstvo vuku u feudalizam, umjesto u postmoderni humanizam. Nisu li možda Bosna i Hercegovina i Bošnjaci "onaj most spasa između prošlosti i budućnosti, sačuvan i postavljen kao znak jednog novog svijeta upravo onoga koji ima model političkog pluralizma i jedinstva država? Kao znak nade u pojavama beznađa."⁸⁸⁰ Bošnjačka inteligencija, kao značajan strukturni sloj bošnjačkog identiteta, iako nehomogena,⁸⁸¹ bez obzira kom idejnom pravcu pripada razvila je državotvornu svijest, ne samo unutar sebe nego je postepeno unosi i u živo narodno tkivo nacije. Bošnjaci su svjesni sebe kao nacionalne zasebnosti, svjesni da ih "susjedi neće ostaviti na

878 "Evropocentrizam nikada nije respektovao i uvažavao Bosnu i Hercegovinu kao istorijski subjekat." (E. Redžić, *Pogledi iz antiistorije*, str. 34.)

879 "U trajanju zajedničkog življenja, kao prirodnog stanja bosanskog društva, formiran je istorijski personalitet i lik Bosne. Zajedništvo je postalo priroda istorijskog bića Bosne, njena izvorna, životvorna i neuništiva tradicija. Nekome se mogu učiniti slabašne i krhke spojne niti i zajedništvo Bosne, ali dugovječno istorijsko trajanje Bosne potire taj utisak." (E. Redžić, navedeno djelo, str. 61.)

880 Fra Luka Markešić, *Politički pluralizam i porijeklo države*, u: *Zbornik o političkom pluralizmu u demokratskoj tranziciji BiH*, 1998, str. 56.

881 "Muslimanska inteligencija u ovim ratnim danima ponovo se našla na raskršću, ali događaji su je iznova potresli, raspršili iluzije i možda osvijestili, nadam se i ujedinili. Poznato je da inteligencija nije homogen društveni sloj nego izražava i u idejama oblikuje interese raznih socijalnih struktura i pokreta. Kao i u svakom narodu i bosanskomuslimanska inteligencija se raspinja i često konfrontirala kroz istoriju i danas: bogumilstvo između katoličanstva i pravoslavlja, 'Dobri Bošnjani' između kršćanstva i islama, Bošnjaci naspram identifikacije sa Osmanlijama, zatim ideolozi JMO naspram srbofila i kroatofila, potom antifašisti i kolaboracionisti, komunisti i konzervativci, staljinisti i titoisti, dogmatici i liberali, ateisti i vjernici i među njima tradicionalni i savremeni, u dužem periodu nacionalno srpsko-hrvatski i jugoslovenski opredijeljeni i neopredijeljeni, da bi se mnogi od njih početkom 70-ih godina iskazali kao muslimani sa velikim slovom M. I danas je tenzija između lijevih i desnih, laičke i teološke inteligencije, angažirane i kontemplativne, elitističke i masovne narodne itd. (...)" (A. Tanović, *Odgovornost bosanskomuslimanskog intelektualca danas i ovdje* u: *Ratni kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca*, str. 48.)

miru ni u buduće.”⁸⁸² Svijest o vezanosti i uslovljenosti nacionalne egzistencije za egzistenciju jedinstvene države Bosne i Hercegovine čini jedan od egzistencijalnih sadržaja nacionalnog identiteta. Današnje ukupno stanje organiziranosti društva i države reflektira potrebu za zahtjevom o izmjeni dejtonskih neracionalnih, nepravednih, neprirodnih, historijskom iskustvu i biću Bosne suprotnih, rješenja u svim segmentima političkog i društvenog organiziranja. Uključivanje u evropske i svjetske integracione procese u kojima su osnovne vrijednosti sadržane u demokratizaciji, radu, obrazovanju, disciplini i humanizmu, proces je koji teče i u koji se Bošnjaci uključuju. Bošnjaci su svjesni svoje uloge “kopče” odnosno spoja, dva kulturno civilizacijska kruga, islamskog i jevrejsko-kršćanskog, koji se, tako plodonosno stoljećima sedimentirao na tlu Bosne i Hercegovine. Ta uloga Bošnjacima nije nova, jer su oni kao etnička, društvena i duhovno-kulturna zasebnost, upravo, rezultat simbioze bosanskog evropejstva i islamske duhovnosti.

882 O. Ibrahimagić, navedeno djelo, str. 15.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Hiljadugodišnji neprekinuti tok trajanja Bosne, kao geopolitičkog prostora, kao društva, kao političko-pravnog subjektiviteta i kao bosanskog duha, u ravni društvenih odnosa, rezultiralo je uobličavanjem bošnjačke nacije kao vlastite bosanske zbiljnosti.

Autonoman i autentičan društveno-povijesni razvoj, uslovljen, prije svega, bosanskim tлом, dominantno slavenskom etničkom strukturom, simbiozom islama i duhovnosti bosanskog srednjovjekovlja, bosanskim jezikom i tradicijom, te islamskom duhovnošću, rezultirao je formiranjem bošnjačke nacije, kao nacionalne zasebnosti sa vlastitim osobenostima, proizašlim, upravo, iz razvojnih činilaca koji su je uslovlili.

Promatrana u svjetlu savremenih teorija o naciji i nacionalnom pitanju, bošnjačka nacija, kao jedna od bosanskih i evropskih nacija, određena je prvenstveno autentičnim bosanskim elementima, ali i islamom, koji se kao povijesno-duhovna i društveno-kulturna činjenica "odomaćio" u Bosni i Hercegovini. Pored toga što je učestvovao u oblikovanju bošnjačke nacije, islam istovremeno u mnogim razvojnim periodima jeste i odlučujući faktor čuvanja i očuvanja bošnjačkog nacionalnog identiteta.

Osobenost bosanske zbilje rezultirala je fenomenom bošnjačke nacije, u čijem su društveno-povijesnom uobličavanju podjednako učestvovali, kako "vanjski" činioци oblikovanja nacionalnih zajednica, isto tako i "unutrašnji," oni koji izviru iz samog esencijalnog bića Bošnjaka, kao takvih. Zbog tih razloga bošnjaštvo kao nacionalni sadržaj ne razumijevamo samo i pomoću unaprijed postavljenih teorijskih formula, već, naprotiv, uvažavajući sve teorijske doprinose i dostignuća, bošnjačku naciju razumijevamo iz nje same, kao "po sebi bivstvujuće jedinstvo," čiji se "unutrašnji" sadržaj iskazuje kao forma neraskidivo povezanih, pojedinačnih oblika: etničkih, društvenih, političkih, kulturnih, jezičkih i tradicijskih, koji zajedno u dijalektičkom jedinstvu tvore ukupnost sadržaja bošnjačke nacije.

Bosanskohercegovačko društvo u svom neprekinutom toku, potvrđujući sebe kao multikulturno i multireligijsko, stoljećima, u većoj ili manjoj mjeri, izrasta na temeljima četiri religije: islama, katoličanstva, pravoslavlja i judaizma. U okvirima ta četiri duhovno-idejna kruga,

formirane su zasebne kulturne tradicije, zasebni mentaliteti, zasebne nacionalne samobitnosti, istovremeno oslonjene jedne na druge, jedne drugima poznate, ne tuđe već drugačije, kao identiteti koji se određuju radi prepoznavanja i upoznavanja. Kao izraz te društveno-duhovne samobitnosti, zajednički tokovi religija i kultura u dugom i neprekinutom toku omogućili su formiranje, među bosanskim zasebnostima, i bošnjačke zasebnosti, okrenute samobitnosti, koja se, istovremeno, potvrđuje otvorenosću za drugo i drugačije.

Kad govorimo o uticaju religijskog faktora u profiliranju nacija u Bosni i Hercegovini, to ni u kom slučaju ne znači zanemarivanje tradicije, običaja, jezika i etničkog porijekla, činilaca koji su u jednom višedimenzionalnom interakcijskom odnosu, u dugom društveno-historijskom toku, konstituirali stvarnost Bosne i Hercegovine kao višenacionalne i više-konfesionalne zajednice.

Jedna od specifičnosti današnje bosanske multinacionalne strukture jeste da ona potiče iz jednonarodnog srednjovjekovnog žilišta. Jedinstveni narod srednjovjekovne bosanske države, u konfesionalnom smislu bio je izdiferenciran u tri samostalna vjerska identiteta: katoličkom, pravoslavnom i identitetu pristalica učenja Crkve bosanske. Crkva bosanska predstavljala je vjerski identitet čije postojanje priznaju i strani crkveni i državni faktori.

Zamjenom srednjovjekovne bosanske države osmanskom državnom vlašću na prostorima današnje Bosne i Hercegovine, dolazi i do etno-konfesionalnih promjena u pravcu jačeg diferenciranja bosansko-hercegovačkog stanovništva na konfesionalnoj osnovi. Rezultat susreta srednjovjekovnog bosanskog društva sa islamom, čiji je nosilac na političkom nivou bila Osmanska država, jesu dva, za bosansko društvo izuzetno značajna i uzajamno uslovljena, događaja. To su: a) prihvata islama, kao cjelovite koncepcije života, koja u sebi objedinjava jedinstvo sakralnih predanja i b) otpočinjanje procesa formiranja zasebnog bošnjačkog narodnog identiteta, koji se od Bosanaca katoličke i pravoslavne vjere, sa kojim je dijelio isti životni prostor, razlikovao, ne u etničkoj, već u vjerskoj dimenziji, a od Osmanlija, s kojima je dijelio istu vjeru, po etničkim obilježjima. Prihvatanjem islama nije došlo samo do promjene u karakteru društvenih odnosa i struktura među pripadnicima islamske vjeroispovijesti, već je došlo i do promjene karaktera odnosa između izdiferenciranih narodnih grupa, čiju osnovu čini kršćanstvo, i onog dijela bosanskog naroda koji je primio islam.

Prihvatanjem islama, dolazi do značajnih promjena ne samo u vjerskom već i u ukupnom društveno-ekonomskom i kulturnom životu ljudi u Bosni i Hercegovini. Islam je uticao na promjenu vrijednosnog sistema života, promjenu moralnih normi življenja, a time i na ukupnu društvenu organizaciju života. Vjerska netrpeljivost između pojedinih

konfesionalnih zajednica koje su vladale Bosnom prije susreta sa islamom zamijenjena je islamskom tolerancijom prema svakom ljudskom biću i prema svakoj od sakralnih predaja. Uspostavom novog privrednog sistema, čiju je osnovu činio timarski sistem, te širenjem slobode duhovnog izražavanja, uspostavljaju se realne osnove za izgradnju progresivnijeg načina života za sve narodne zajednice. Brži rast novih gradova, sa izraženim orijentalno-islamskim sadržajima (jedna ili više džamija, medrese, bezistani, hamami, mostovi, novi zanati), bitno utiče i na uspostavu novih oblika društvenih veza među stanovništvom pod uticajem islamske duhovnosti i kulture. Ti novi oblici društvenih veza među ljudima, kao rezultat društvenih odnosa uzrokovanih prihvatom islama, uslovljavaju uobličavanje autohtone i autentične bošnjačke narodne zasebnosti. Mnoge životne aktivnosti praktično se realiziraju istovremeno i kao vjerski i kao narodni običaji. Karakteristični primjeri su običaji vezani za rađanje djeteta i nadijevanje imena, sunetluci, izgradnja i otvaranje džamija, sklapanje brakova, mevludi, tevhide, ramazanski i bajramski običaji, klanje kurbana, pobožne pjesme – ilahije i kaside, dženaze, podizanje nišana i turbeta. Sve ove životne aktivnosti direktno su uticale na ukupan stil življenja Bošnjaka, na izgradnju zasebne i specifične duhovno-kulturne i emocionalno-psihološke zasebnosti u odnosu na druge bosanske nacionalne identitete.

Islam, kao duhovno-povijesni i civilizacijski krug, ne negira, već, naprotiv, unutar sebe sažima i na izvoran način interpretira različita sveta predanja, te kao takav u bosanskohercegovačkom društvu nailazi na otvorena vrata, prije svega u onom duhovnom i kulturnom prostoru koji je pripadao pristalicama Crkve bosanske. Za pravilno razumijevanje složenog društvenog procesa susreta islama sa srednjovjekovnim bosanskim društvom, neophodno je istaći da islam nije tražio nikakve preduvjete za vlastito prihvatanje od bosanskohercegovačkog stanovništva. S druge strane, bosanskohercegovačko društvo, odnosno jedan njegov dio, prihvatanjem islama, formira autentičnu duhovno-kulturnu i društvenu zasebnost, koja u historijskom samohodu izrasta u bošnjačko nacionalno biće, koje unutar sebe sabire različita kulturna dostignuća bosanskog evropskog srednjovjekovlja, bosanski jezik, tradiciju, običaje, i islam, kao univerzalnu duhovnost pristiglu sa Istoka. Islam nije uništavao narode, pa ni bosanski narod, nije zabranjivao upotrebu narodnog jezika, domaćih običaja i kulturnog stvaralaštva. Nije zabranjivao uključivanje domaćih ljudi u upravljanje državnim kulturnim i vjerskim institucijama. Promjena državne organizacije bosanskog društva dolaskom Osmanskog carstva u Bosnu i Hercegovinu, nije značila "kidanje života" niti prekid duhovnih i kulturnih tradicija i zasebnosti izraslih iz srednjovjekovnih bosanskih društveno-kulturnih sadržaja.

Proces konstituiranja i razvoja bošnjaštva kao nacionalnog identiteta, nerazdvojivo je povezan sa procesom islamskog uplitanja, ne samo

u duhovno-kulturne dimenzije življenja, već i u ukupnost življenja, počevši od ekonomsko-socijalnih dimenzija, preko načina ishrane, odijevanja, odnosa prema čistoći, do samih umjetničkih izraza tog i takvog stila življenja. Ukupnost bošnjačkog životnog izraza uzrokovana islamom je izražena i kao znakovna umjetnost.

“Uranjanje” islama u dušu bošnjačkog naroda, rezultiralo je materijalnim izrazima u arhitekturi, građevinarstvu, kulturi stanovanja, zdravstvenoj kulturi i drugim materijalnim i nematerijalnim izrazima društvenog života, shvaćenom kao živi tok kulture. Autentični materijalni izrazi duhovno-kulturne nadgradnje Bošnjaka su džamije, mostovi, bezistani, hamami, sahat-kule, karavan-saraji, medrese, tekije, turbeta i nišani. Islamski uticaj u kulturi Bošnjaka nije se osjećao samo u pojedinačnim umjetničkim i kulturnim izrazima, već je islamska duhovnost uticala i na fizionomiju organizacije naselja, naročito gradova, koji su, kao kulturni centri, svoj uticaj širili na cjelokupno stanovništvo i davali plodno tlo za razvoj zanatstva, trgovine i ukupnog stila življenja bošnjačkog naroda.

I pored nepobitne činjenice velikog uticaja islama, kao vjere i kao duhovnosti, na razvoj kulture kod Bošnjaka ona se ni u kom slučaju ne može, niti to jeste, svesti na vjersku kulturu. Islamski uticaj na duhovno-kulturni život u Bosni i Hercegovini rezultirao je, kako smo vidjeli i pokazali, autentičnim bosanskim specifičnostima u kulturnim i umjetničkim izrazima, kao što su: lična imena, alhamijado književnost, književnost Bošnjaka na orijentalnim jezicima, pobožne pjesme – ilahije i kaside, mevludi na bosanskom jeziku, nadgrobni spomenici nišani i mnogi drugi tradicijski i običajni sadržaji bošnjačkog kulturnog izražavanja.

Proces konstituiranja bošnjačke nacije autonoman je i složen proces, često nasilno usporavan, ali u osnovi neprekinut. Kontinuitet bošnjačkog nacionalnog toka ponekad je prekidan na političkom nivou, ali nikada nije prekinuto njegovo trajanje kao etnosa, društva i kao zajednice.

Mnogobrojni su autohtoni starobosanski i srednjovjekovni elementi sadržani u bošnjačkom nacionalnom biću. Ovaj sadržaj prvenstveno se ispoljava u ilirskoj komponenti bošnjačke kulture, srednjovjekovnim nadgrobni spomenicima-stećcima razasutim širom BiH, prisutnost neslavenskih etničkih elemenata u etničkom biću, Crkva bosanska, koja nije slijedila učenje ni rimskih kršćana ni bizantskih hrišćana, već je predstavljala, autentičan duhovni izraz bosanskog srednjovjekovnog društva. Postojanje srednjovjekovne bosanske državnosti, između ostalog, potvrđuje postojanje bosanske državne kancelarije, a sve ovo ukazuje na cjelovitu zaokruženost i razvijenost, u srednjovjekovnom smislu, bosanskog društva.

Prihvatanjem islama Bošnjaci se nisu odrekli svojih narodnih običaja, svog narodnog bosanskog jezika, svoje tradicije i svih onih elemenata

koji su činili izraz njihovog posebnog društvenog i etničkog supstrata. Mnogobrojni su primjeri sinkretičkog prožimanja predislamskih i islamskih elemenata u bošnjačkom nacionalnom biću. Srednjovjekovna bogumilska molitvišta poslužila su kao kišna dovišta onima koji prihvatiše islam. Kult planinskih vrhova iz "heretičke" starobosanske duhovnosti u periodu prihvata islama, imenovan je islamskim pojmovima. Srednjovjekovna tradicija grobljanskih kapela, zadržala se i u islamskoj tradiciji izgradnjom turbeta. U prelaznom periodu obilježavaju se nadgrobni spomenici tako da se umjesto stećaka izgrađuju nišani, na kojima se mogu susresti zajedno i srednjovjekovni i islamski znakovni sadržaji. Narodni bosanski jezik također nije promijenjen. Sadržaj bošnjačkog etničkog bića u cijelosti je domaćeg porijekla.

U okviru Bosne, kao zasebnog dijela Osmanske države, u ambijentu prihvata islama, domaćih socijalnih, običajnih, tradicijskih, jezičkih uslova, i na tim osnovama izgrađenih društvenih odnosa, formiran je bošnjački narod. Bez obzira na to što su stoljećima živjeli u Osmanskoj državi kao svojoj, saobraćali sa Osmanlijama, služili na dvorovima, nisu se turcizirali niti postali etnički Turci. Ostali su "svoji na svome," evropski narod, bosanska etnička zajednica, sa vlastitim narodnim jezikom, dominantno predislamskim prezimenima, islamskom vjerom i vlastitom kulturom, kao izrazom simbioze domaće bosanske tradicije i islamske duhovnosti.

Kao rezultat simbioze predislamskih srednjovjekovnih i islamskih sadržaja u svome biću, bošnjačka nacija je otvoreni krug, otvoren prema kulturi Zapada i kulturi Istoka, prema prošlosti kojoj ne robuje i u koju se ne zatvara, ali i prema budućnosti koju ne uzima od drugih. Bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije izražava se na svim poljima vlastitog življenja, u duhovnosti, kulturi, moralu, religiji i društvenoj organizaciji života. Ona nije samostalna osobina za sebe, jedna karakteristika života, već predstavlja pravilo, sam način postojanja bošnjačkog nacionalnog bića, subjektivni izraz društveno-historijskog toka bošnjačkog identiteta. Bošnjaci unutar svog zasebnog nacionalnog bića sažimaju zajednička ishodišta vlastite otvorenosti.

Bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije nije slučajnost, ni historijska ni društvena. Poštovanje zakona kućnog ognjišta, praga prvog susjeda, pravila da je komšija preči od brata, rezultat su historijskog toka bošnjačke zasebnosti.

I pored nepobitnih dokaza praktičnog postojanja bošnjačke nacije, u svom autentičnom i autonomnom obliku, u toku njezinog razvojnog puta i cijelog toka trajanja, prisutni su raznovrsni stereotipi i predrasude u prezentiranju bošnjačkog razvoja i postojanja. Stereotipi i predrasude u prezentiranju bošnjačke nacije izvorište imaju u ideologiji nacija-države. Neophodno je istaći da su stereotipi i predrasude rezultat

primjene na bosanske uslove evropocentrističkih modela političkog i društvenog organiziranja i teorijskih aksioma, koji na bosanske uslove nisu primjenjivi.

Jedan od rezultata složenog toka bošnjačkog nacionalnog izražavanja jesu i kontroverze oko nacionalnog imena. Kako se nacionalni razvoj ne svodi samo na etničku identifikaciju, već se najprije izražava kao totalitet društvenih, historijskih, etničkih, kulturnih, političkih i duhovnih odnosa, tako se i proces razvoja bošnjačke nacije u povijesnom toku, u pojedinim historijskim periodima, imenovao onim imenom, koje je u datom društvenom trenutku, ne najadekvatnije, već društveno i povijesno najnužnije iskazivalo zasebnost bošnjačkog društvenog, kao nacionalnog bića.

Teorijska mišljenja o genezi razvoja autohtonog i autentičnog bošnjačkog nacionalnog subjektiviteta nedvosmisleno ukazuju na to da se Bošnjaci u svom srednjovjekovnom trajanju imenuju Bošnjanima, u osmanskome periodu oni su Bošnjaci prema Osmanlijama i prema sebi, dok su za domaće inovjernike "bosanski Turci" ili, jednostavno, muslimani.

Nestankom sa političke scene multietničkih i multikonfesionalnih državnih organizacija kakve su, nesumnjivo, bile Osmanska carevina i Austro-Ugarska, te sa nastankom modernih nacionalnih pokreta i na tim osnovama uspostavljenih nacionalnih država, bošnjačka nacija biva surovo raspeta između nacionalnog osporavanja od strane susjednih velikodržavnih i velikonacionalističkih ideologija i borbe za očuvanje vlastite ne samo nacionalne, već i političke, kulturne, jezičke i duhovne samobitnosti. U pojedinim povijesnim razdobljima uspostavljeni, neovisno od volje bošnjačkog naroda, društveno-politički uslovi življenja nisu dozvoljavali bošnjačkom nacionalnom biću da se iskaže na autentičan način. Naprotiv, suočeni s agresivnim "nacionaliziranjem," nametnutim od jačih državnih organizacija, Bošnjaci su se na razne načine "dovijali", kako da izraze svoju vlastitost. Često pritisnuti nuždom, prihvataju da imenuju vlastito nacionalno biće različitim nacionalnim imenima, koja nisu autentično izražavala njihov stvarni nacionalni sadržaj.

Usljed sve jačeg širenja srpske nacionalne ideologije iz Srbije i hrvatstva iz Hrvatske, te njihovog prihvatanja u drugoj polovini 19. stoljeća od većine pravoslavnog i katoličkog stanovništva Bosne i Hercegovine, Bošnjaci, suočeni sa novim društveno-političkim prilikama, pritisnuti "nacionaliziranjem," osporavanjem, a vrlo često, suočeni sa prijetnjom fizičkog uništenja, svoj nacionalni bošnjački sadržaj imenuju religijskom oznakom Muslimani. Ovakvim imenovanjem Bošnjaci nisu zamijenili, niti izmijenili svoj nacionalni sadržaj; oni ga samo pod drugim imenom izražavaju, pritisnuti uslovima historijske nužde, kako bi izbjegli nametnuta imena Neopredijeljen, Jugoslaven, Jugoslaven-neopredijeljen, Srbin islamske vjeroispovijesti, Hrvat islamske vjeroispovijesti, jer svi ti

pojmovi ne samo da nisu izražavali povijesno-društvenu sadržinu bošnjačke nacije već su je, naprotiv, udaljavali od vlastite identifikacije, a time i od zemlje Bosne i države Bosne i Hercegovine, kao nužnog egzistencijalnog uslova njihovog opstanka. Nacionalni naziv Musliman za bošnjački nacionalni sadržaj, iako neadekvatan, u datim historijskim, društvenim, političkim, kulturnim i duhovnim uslovima, ipak je najjasnije i najbliže izražavao, kako sam nacionalni identitet bošnjačke nacije, isto tako i njegovu esencijalnu osnovu, kao određujuću činjenicu u nacionalnom konstituiranju i razvoju, prije svega što je ponekad u bošnjačkoj nacionalnoj svijesti bilo utihnulo sjećanje na bošnjačko predislamsko žilište.

Značajan doprinos rasvjetljavanju kontroverzi nacionalnog imenovanja i uopće konstituiranja i razvoja bošnjačke nacije, u svjetlu savremenih teorija o naciji, dali su bosanskohercegovački književnici, filozofi, historičari, sociolozi, politolozi, pravnici i etnografi, među kojima su, svakako, najznačajniji: Muhsin Rizvić, Alija Isaković, Muhamed Hadžijahić, Salim Ćerić, Špiro Kulišić, Muhamed Filipović, Atif Purivatra, Avdo Sućeska, Vlado Jakanović, Mustafa Imamović, Enver Redžić, Omer Ibrahimagić, Nijaz Duraković, Rusmir Mahmutćehajić, Šaćir Filandra i Jusuf Žiga. Svi ovi autori ne dovode u pitanje nacionalnu posebnost Bošnjaka, ali, u zavisnosti od ukupnih društvenih, političkih i znanstvenih uslova u kojima su djelovali, bošnjački nacionalni identitet interpretiraju različito, terminološki ga iskazujući kao "etničku cjelinu", "etničku grupu", "etničku zajednicu," "muslimanski narod," "muslimansko društvo," "muslimanski Slaveni," "islamski Bošnjaci," Muslimani i Bošnjaci.

Na putu samokonstituiranja bošnjačke nacije, tokom cijele njezine povijesti i danas, stajale su velikodržavne ideologije i njihovi pokušaji "nacionaliziranja" Bošnjaka. Pokušaji "srbizacije" i "hrvatizacije" Bošnjaka u osnovi su imali cilj da onemoguće nacionalnu afirmaciju bošnjaštva, kako bi na taj način otvorili prostor za prisajedinjenje Bosne i Hercegovine "velikoj Srbiji", odnosno "velikoj Hrvatskoj." Bošnjaštvo nije bilo dovoljno snažno kao nacionalni pokret da spriječi ove tendencije, ali je, s druge strane, ukupni osjećaj bošnjačke nacionalne zasebnosti, u društveno-povijesnoj, kulturnoj, političkoj i duhovnoj stvarnosti bio toliko snažan da omogući vlastiti opstanak i samorealizaciju. Ni srpska, ni hrvatska nacionalna ideja nikada nisu zahvatile široke slojeve bošnjačkog društva. One su bile prijemčive za dio bošnjačke inteligencije, ali i za njih više kao politički motivirano opredjeljenje, a ne kao istinski nacionalni osjećaj.

Bošnjački nacionalni razvoj nisu zaobišle ni refleksije modernizma i panislamizma. Refleksije islamskog modernizma i panislamizma su kod Bošnjaka bile u funkciji jačanja njihove samosvijesti o vlastitoj zasebnosti i drugosti u odnosu na druga dva nacionalna identiteta u Bosni i Hercegovini. Oni su tu svoju zasebnost izražavali širenjem pismenosti

na bosanskom jeziku, reformi obrazovanja, reformom tradicionalnih islamskih škola, zatim reformom propisa koji se odnose na privređivanje u uslovima industrijalizacije. Svi ovi zahtjevi i refleksije modernizma, s jedne strane, bili su izraz zahtjeva i prakse za nacionalnim samoidentificiranjem, a, s druge strane, reformistički uticaji islamskog modernizma približavali su Bošnjake evropskim standardima, mjerilima i vrijednostima, uz istovremeno zadržavanje vlastitih duhovno-kulturnih sadržaja.

Borba Bošnjaka za opstanak i očuvanje vlastitog identiteta traje od samog kraja 17. stoljeća do danas. Poučeni historijskim iskustvom, koje ih je natjeralo da, neprestanom borbom za samoodržanje od početka nacionalnih pokreta Srba i Hrvata, konačno, u toku posljednje Agresije, definiraju sebe vlastitim identitetom.

Upečatljivi primjeri bošnjačke samosvijesti iskazani su upravo odbranom zemlje Bosne, svoje imovine, časti i života. Prvi primjer svakako je Boj pod Banjom Lukom 1737. god., kada su Bošnjaci vlastitim snagama porazili austrijsku vojsku i time očuvali sebe od progona i Bosnu od Austrije. Drugi primjer je borba za autonomiju Bosne i Hercegovine u okviru Osmanske carevine 1831. god. Bošnjaci su tada porazili osmansku vojsku i potvrdili sebe kao zasebnost u odnosu na Osmansku državu i osmanski narod. Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. god. sljedeći je primjer i samosvjesni bošnjački odgovor u odbrani vlastite zemlje, tradicije i kulture. Značajnije uključivanje Bošnjaka u antifašističku borbu u toku Drugog svjetskog rata, predstavlja, također, definiranje sebe kao zasebnosti, izražene u dokumentima ZAVNOBiH-a.

Otpor Agresiji srpskih i hrvatskih velikodržavnih projekata 1992-1995. god. konačna je potvrda bošnjačkog samokonstituiranja i međunarodnog afirmiranja kao nacionalnog i državotvornog identiteta. Uporedo s jačanjem spoljnih pritisaka na podjelu Bosne i Hercegovine i uništenje Bošnjaka kao naroda, jačala je bošnjačka samosvijest i upornost da se opstane u vlastitoj državi i u okviru tradicionalnih vrijednosnih normi. Ta borba i probuđena svijest o zajedničkoj sudbini uticali su da bošnjačka inteligencija, inače tradicionalno nehomogena, raspeta između "nacionaliziranja" i vlastitog identificiranja, suprotstavljena raznim idejnim pokretima i socijalnim strukturama, zauzme aktivno učešće u definiranju i afirmiranju bošnjačke nacije. Ratni kongres bosansko-muslimanskih intelektualaca, održan 22. decembra 1992. god., označava kamen medaš savremenog bošnjačkog samosvjesnog nacionalnog identificiranja.

Bošnjački otpor Agresiji i Dejtonski mirovni sporazum potvrdili su i sačuvali hiljadugodišnju državnost Bosne i Hercegovine i Bošnjake kao samosvojnu naciju koja jeste kvintesencija te državnosti. Bošnjaci danas postoje, postoji i država Bosna i Hercegovina, ali oni u njoj ne žive na svakom njezinom dijelu, tačnije žive na jednoj četvrtini teritorija

i pokušavaju da reintegriraju i ostala područja u kojima će za sve bosanske identitete biti ostvariva sva ljudska prava.

Prevladavanju egzistencije "enklavskog stanja", u koju su dovedeni brutalnom agresijom, Bošnjacima danas nema alternative. Bošnjačka inteligencija, kao značajan strukturni sloj bošnjačkog identiteta, iako nehomogena, bez obzira na to kom idejnom pravcu pripada, razvila je državotvornu svijest ne samo unutar sebe, nego je postepeno unosi i u živo narodno tkivo nacije. Svijest o vezanosti i uslovljenosti nacionalne egzistencije za egzistenciju jedinstvene i suverene države Bosne i Hercegovine čini jedan od egzistencijalnih sadržaja nacionalnog identiteta. Današnje ukupno stanje organiziranosti društva i države reflektira potrebu za zahtjevom o izmjeni dejtonskih neracionalnih rješenja u svim segmentima političkog i društvenog organiziranja. Uključivanje u evropske i svjetske integracione procese, u kojima su osnovne vrijednosti sadržane u radu, obrazovanju, disciplini i humanizmu, proces je koji teče i u koji se Bošnjaci uključuju. Bošnjaci su danas svjesni svoje uloge "kopče", odnosno spoja dva kulturno-civilizacijska kruga, islamskog i jevrejsko-kršćanskog. Ta uloga Bošnjacima nije nova, jer su oni kao nacija, društvena i duhovno-kulturna zasebnost, upravo, rezultat simbioze bosanskog evropejstva i islamske duhovnosti.

Proces konstituiranja i razvoja bošnjačke nacije pratio je, ne uvijek istovremeno, i proces znanstveno-teorijskog definiranja bošnjačke nacionalne samoidentifikacije. Prateći genezu razvoja bošnjačkog nacionalnog bića, savremene teorije o naciji, ne dovodeći u pitanje bošnjački nacionalni identitet, nisu uvijek i podjednako interpretirale i imenovalе ukupnost bošnjačkog povijesno-društvenog sadržaja. Niz autentičnih bošnjačkih međuodnosa, između pojedinih konstitutivnih činilaca nacije, ponekad su različito objašnjavani i imenovani. Bez obzira na različitost teorijskih interpretacija, uslovljenih društvenim, intelektualnim i političkim uslovima i vremenom nastanka, bošnjačku naciju, posmatranu u svjetlu savremenih teorija o naciji i nacionalnom pitanju, određuju i karakteriziraju svi oni činioци koji su odredili i koji karakteriziraju i ostale balkanske i evropske nacije. Istina, značaj pojedinih faktora u konstituiranju bošnjačke nacije u odnosu na druge nacije nema uvijek istu važnost, ali su svi prisutni u njezinom određenju. Onoliko koliko su samosvojne i zasebne sve evropske nacije, posmatrane u svjetlu savremenih teorija, zasebna je i samosvojna i bošnjačka nacija, posmatrana iz tih istih teorijskih perspektiva.

Unutar samokonstituiranog bića, bošnjačka nacija, kvintesencija bosanskohercegovačkog društva i države, sažima sljedeća zajednička društveno-historijska i duhovna iskustva:

- bosansko-hercegovačko tlo, zemlju Bosnu i Hercegovinu;
- dominantno slavensko etničko porijeklo;

- neprekinuti povijesni kontinuitet u formi bosanskog društva, čije je žilište ukorijenjeno u srednjovjekovnom bosanskom društvu;
- svijest o državotvornom kontinuitetu, utemeljena u bosanskoj srednjovjekovnoj državnosti;
- proces prihvata islama;
- sinkretički slavensko-"bogumilsko"-islamski sadržaji u kulturi;
- dvostruka društvena diferencijacija u Osmanskoj državi,
 - a) etnička prema istovjernim Osmanlijama,
 - b) vjerska prema inovjernim Slavenima;
- borba za autonomiju u okviru Osmanskog carstva;
- borba za vjersku i vjersko-mearifsku autonomiju u austrougarskom periodu;
- neprekidna borba za samoodržanje otporom velikodržavnim ideologijama i projektima;
- vlastiti kulturno-umjetnički sadržaj u arhitekturi, graditeljstvu, filozofiji, znanosti, književnosti i umjetnosti,
- bosanski jezik, kao kristalizirani izraz zasebnog društveno-povijesnog i duhovno-kulturnog sadržaja;
- nacionalni karakter, izražen kroz emocionalno-psihološke karakteristike;
- simbioza bosanskog evropejstva i islamskog muslimanstva, gdje "bosansko evropejstvo nije oprečno bošnjačkome muslimanstvu";
- svijest o neraskidivoj povezanosti bošnjačke nacionalne egzistencije i države Bosne i Hercegovine;
- svijest o zajedničkoj sudbini.

PRILOZI

*Ne priznati ono što jeste - nije moguće:
ono će svojim postojanjem natjerati na priznavanje.*

(V. I. Lenjin)

1. Stjepan Kotromanić (15. 8. 1332.)
Ako Bošnjaniin bude dužan i pobjegne da mu nije vjere ni ruke od gospodina bana
2. Stjepan Ostoja (6. 1. 1404.)
Dasmo mu sve ono što je njegovo bilo
3. *Gramatika bosanskoga jezika* iz 1890. godine
4. *Bošnjak*, br. 2, 9. VII 1891.
5. Vatroslav Jagić, Naziv "*bosanski*"
6. Osman Nuri Hadžić, *Muslimani, a ne muhamedanci - Poslanik, a ne prorok i propheta*
7. Vasif-beg Biščević, *Niti sam Srbin, niti sam Hrvat*
8. Muhamed Arnaut, *Bosanski jezik i njegova grafija, Bosančica*
9. *Treće otvoreno pismo bosanskohercegovačke studentske omladine 1939. godine*
10. *Rezolucija Liberalno-demokratskog saveza Bošnjaka Muslimana 1963. godine*
11. *Rezolucija Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca 22. decembra 1992. godine*
12. *Etnička karta Bosne i Hercegovine 1991. godine*
13. Adib Dozić, *Spomen-dani Bosne i Bošnjaka*

Prilog br. 1.

STJEPAN KOTROMANIĆ
(15. august 1332.)

AKO BOŠNJEANIN BUDE DUŽAN I POBJEGNE
- DA MU NIJE VJERE NI RUKE OD GOSPODINA BANA

Utvrdi zakon ki je prvo bio među Bosnom i Dubrovnikom, da zna vsaki človek, koji je zakon bil:

Ako ima Dubrovčanin koju pravdu na **Bošnjaniu** - da ga pozove pred gospodina bana ili pred njegova vladaoca - roka da mu ne bude odgovoriti.

Ako **Bošnjani**n zapši da nije dužan - da mu nareče priseći samošestu, koje ljubo postavi banj rod.

Ako bude podoban od banova roda tko - da mu se porotnici od njegova plemena, koga mu hotenje.

A toj da se zna - da ne može tehej pobjegnuti, a veće ne može pred nikoga mu nareći.

A kto Dubrovčanin ubije ili posječe u Bosni ili **Bošnjani**n Dubrovčanina - taj se pravda da je pred gospodinom banom, a osud da grede banu na njih.

Ako bude svada **Bošnjani**na z Dubrovčaninom u Dubrovnici - da sudi knez dubrovački i sudje, a globa općini.

Ako **Bošnjani**n uhati Dubrovčanina za konja, a on bude ukraden ili uhušen, a pravi Dubrovčanin: "Moj je konj vlašti! volja:" Ja sam ga kupio, ne znam od koga!, volja povije od koga je kupljen, volja priseže samošest - čist duga da bude!

I ako **Bošnjani**n bude dužan, a pobjegne iz Bosne z dugom - da mu nije vjere ni ruke od gospodina bana!

I ako **Bošnjani**n izme dobitak dubrovački na vjeru, i knjiga bude u Dubrovnici, ako knez i sudje pošlju da je knjiga prava - da je vjerovana, da plati Dubrovčaninu i bez prestavštine!

Ako li je tat ili husar uzme Dubrovčaninu u banovu vladanju, tko se uvje - da plati Dubrovčaninu i bez prestavštine, a gospodinu banu vsaki šest volova na svoju glavu - i da se ne vrate!

Ako rat bude, česa Bog uliši, među Bosnom i Dubrovnikom, da gospodin ban da rok Dubrovčanom šest mjeseca, da si pođu u Dubrovnik slobodno - na to im je vjera gospodina bana Stjepana!

A Dubrovčane da živu Humskom zemljom u njih' zakonu - u prvom.

A ovomuj pisanju svjedok:

župan Krkša i veliki vojvoda Vladislav Galešić i Vukosav Tepčić, Radosav Hlapenović, Stjepko Radosalić, Miloš Vukasić, Stjepan Družić, Budisav Gojsalić, Vladisav Vukasić, Mioten Draživojević, Pribisav Milibratić.

A od Završja:

župan Ivahan Pribilović, Vlatko Dobrovojević, Čeonih Hlap, Ivan Budisalić, Divoš Tihoradović, Gojsav Vojsilović, Branoš Čeprnjić, knez Pavao Hrvatinić, Stanac Vojsalić.

A siju knjigu pisa Priboje, dijak veliki slavnoga gospodina bana Stjepana, gospodina svem zemljam' bosancem' i humscem' i Donjem' krajem' gospodin (istakao A. Đ.).

Mak Dizdar, *Antologija starih bosanskih tekstova*,
Alef, Sarajevo, 1997, 69-70.

Prilog br. 2.

STJEPAN OSTOJA
(6. januara 1404.)

DASMO MU SVE ONO ŠTO JE NJEGOVO BILO

Dajemo vidjeti svakomu človiiku komu se dostoji - da mi prizvasmo k' sebi vojevodu Pavla Klešoća.

I dasmo mu vse onoj što je godire njegovo bilo do pošastija od nas, izloživše grad Visućega i s onim što je primorja po Visućim bilo.

A za toj hoćemo dati vojevodi Pavlu zamjenu podobnu.

A vratismo mu njegov grad u Dlamoči i vse njegovo što je u Dlamoči bilo, i u Dumni, i u Bosni.

I primismo mu našom virom i rotom - da ga ćemo u tom, u vsem, kripiti i držati.

I s timi ga vsim pridasmao gospodinu didu i njegovim strojnikom i vsoj Crkvi bosanskoj, u njih' ruke i njih' obarovanje.

I da mu se ne čini nik'dare nijedno hudo - što ga ne bi ogledala Crkve bosanske i vlastele bosansci (istakao A. Đ.).

Mak Dizdar, *Antologija starih bosanskih tekstova*,
Alef, Sarajevo, 1997, str. 162.

KR. SVEUČ. BIBLIOTEKA
U ZAGREBU

151353

Gramatika bosanskoga jezika

za

srednje škole.

Dio I. i II.

Nauka o glasovima i oblicima.

Prodaje se kruto vezana po 40 novčića.

SARAJEVO

1890.

Nakladom zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu

Štampa zemaljske štamparije.

ПРВА СРПСКА КНИЖАРА
ЈАКОВА Х. ТРИКОВИЋА
У САРАЈЕВУ

Prilog br. 4

Zalhgigje 2.

Cijena je „Bošnjaku“
za Bosnu, Hercegovinu
i austro-ugarsku monarhiju:
za cijelu godinu . . . 5 for. — nč.
za pola godine . . . 3 „ — „

Za inozemstvo:
na godinu 6 for. — „
za pola godine 3 „ 50 „

Izlazi svakoga četvrtka.

BOŠN

List za politiku

Broj 2.

U SARAJEVU, četvrtak

Sarajevska čitaonica.

Do tri mjeseca prolaze tri godine, kako je „Sarajevska čitaonica“ ustrojena, a u isto doba ističe trogodišnje vrijeme, na koje je upravni odbor čitaonički biran, ~~u toj~~ ~~poživa~~ odbor društvene članove u glavnu skupštinu, koja će biti 10. o. mj. gdje će odbor predložiti u glavnom tri predmeta, name; biranje novog odbora, ispitivanje blagajničkih računa i vijećanje o povišenju članarine.

Dva prva predmeta moraju se, kako društvena pravila propisuju, raspravljati svake treće godine, te su po tome obične naravi, pa nema potrebe dalje o njima govoriti. Treći predmet t. . da će odbor glavnoj skupštini predložiti povišenje članarine. neobičan je i čovjek mora na prvi mah pitati: a što se hoće povišenje? Na tako pitanje lako će svako sam sebi odgovoriti, da društvena blagajna nema dovoljno priroda. Kako je pitanje naravno, tako je opet i odgovor, što će ga svaki sam naći istinit. a pošto uredništvo našeg lista stoji u uskoj blizini sa čitaonicom i za to s mu njezini odnošaji poznati, i pošto smo potpuno uvjereni da svaki azboriti član čitaonice pa i drugi valjani gra-

blaga vrijediti ljepih čovjeka na svijetu, može reći da mu ne

Koliko je kiraj odrasle ljude, još je mladež, koja se već će danas, sutra mo svijetom. Danas dog u društvo i megju i doba naučiti puno nasihata. a bez kiraj puta prilike to čuti

Ta promislimo ko za mladež u školan krajeva mile otadžb svoje roditelje i roga i nema kod sebe on misao njihov dobar o

Nama je farz, d u našem gradu, da za vremena odmornu pošteno društvo, gdje našla.

Pojmite bezbeli, kada dogie u nohoda s

God. 1308.

Uredništvo i administracija
nalaze se na Bendbaši
kućni broj 6.

Oglasi

računae se od svakog retka prvi
put 10 nč., drugi put 5 nč., i za
svaki put 30 nč. biljegovine.

Neplaćena pisma se ne primaju.

Rukopisi se ne vraćaju.

Cijena jednoga broja 10 nč.

BOŠNJAK

ku i zabavu.

dne 1. Jula 1891.

God. I.

čuti, može. Nema
istra razuma, a da
ovake nauke.

namena za zrele i
tija i korisnija za
komagom i koja
ti radu očeva sa
u do mlagji serbes
ljudima u svako
mali i iskusnih
nbi imali češće

dkirajethana samo
e došla sa svih
izuču, i ostavila
kojekud nastanila
a je sva briga i

mo za tu mladež
o prilike, gdje bi
došla u dobro i
a duševne okrepe

veseli jednog oca
i kojem je nepo-

Na protiv ovaka stvar progje kod jedne zadruga,
koja ima svoje glasilo, sasvim drukčije.

Dotične novine razbistre stvar, posreduju do spo-
razuma i sloge, donesu zgodne prijedloge i t. d., pa se
tako na umjeren i dostojan način učini u stvari ono,
što je najbolje i što je prema općoj želji.

U kratko rečeno, novine su iza škole najuspješniji
radnik na polju prosvjete i blagostanja.

Kad jedan narod napreduje, raste mu odmah i
broj novina; novine i prosvjeta dvije su posestrime, koje
se nikad ne razdružuju. Bili ti danas rekao, da u sjever-
noj Americi izlazi razmjerno najviše novina (oko 13.000)
ili bi kazao, da je ova zemlja (Amerika) najnaprednija;
oboje to znači jedno te isto.

Razumije se samo po sebi, da su nama na umu
onake novine, koje su nadahnute čistom ljubavlju prema
svome rodu i pri kojima rade onaki ljudi, kojima u pr-
simu kuca pošteno srce, čisto od intriga i sopstvene ko-
risti, a mi se opravdano nadamo od našega milog čeda
„Bošnjaka“, da će biti okićen svim svojstvima poštenja
i da će disati čistom ljubavlju prema braći.

Pa kad je to sve tako, prigrlimo onda i mi našeg
„Bošnjaka“, podupirajmo ga manen i mašten (moralno
i materijalno) naročito pak korisnim, jezgrovitim i istini-
tim dopisivanjem. jer bez ovog nema ni poštenja i i

Vatroslav Jagić

NAZIV "BOSANSKI"

U ovogodišnjim delegacijama pavela se riječ i o nazivu "bosanski," te se je od strane nekih delegata zamjerilo zajedničkomu ministru financija preuzv. gosp. B. pl. K llayu, što službeno zove jezik u našoj domovini "bosanskim", jer da bi se morao zvati ili srpski ili hrvatski.

Kad smo pokrenuli ovaj naš list, **mi smo stupili na stanovište, na kojem su stajali i naši očevi i djedovi, da je to naime Bosna, da govorimo bosanski, da smo Bošnjaci** (istakao A. Đ.). Govorili smo o tome u više navrata.

Poznato je, da se u nas za drugo ime do okupacije ni znalo nije, pak je nepravedno zajedničkomu ministru financija spočitavati, da je on nešto nova izumio, te naziv "bosanski" preko noći prenio megju nas. Ne, taj naziv je u nas davno poznat, i to poznat do okupacije kao jedini, te da su se onda istom u zemlju ušuljali drugi nazivi, pak bi se prije moglo prigovoriti drugima, da su nešto nova stvorili i ovamo unijeli.

Naveli smo u svoje vrijeme i cijeli niz pisaca iz naše domovine, koji su svoje knjige štampali dijelom po Italiji, dijelom u Dalmaciji, a jezik kojim su pisali nazivahu bosanskim, a sebe Bošnjacima. Fra Andrija Kačić-Miošić ponosito spominje "starinom Bošnjake." Pa i danas ćemo naći dosta ljudi u našoj domovini, koji se ponosom nazivlju Bošnjaci i svoj jezik zovu bosanskim. Imadu biti i razloga ponosni na prošlost ove naše domovine. Sve je to dokaz, da je naziv "bosanski" usko skupčan sa ovom zemljom, te nakon tolikog vremena posve opravdan.

A zašto zajednički financijski ministar odabire baš naziv "bosanski"? Da zapriječi spor izmegju jednih, koji su Hrvati, i drugih, koji su Srbi, spor, koji je započeo u Hrvatskoj i Srbiji, te se prenio i na tlo naše domovine. A nama u ovim prilikama ne bi ništa moglo toliko naškoditi, koliko ovaki beskoristan spor, od kojeg bi samo neki treći mogao imati koristi. To je ministar htio prepriječiti, jer on nastoji svim silama, da nas kulturno i materijalno podigne, te da učvrsti u nas blagostanje. Mi vidimo to njegovo plemenito nastojanje, pa mu i hvala za to. A to nastojanje

vidio je i delegat Vatroslav Jagić, profesor na Bečkom sveučilištu i čuveni stručnjak. I on je odobrio naziv "bosanski" pak mislimo, da ćemo ugoditi našim čitateljima, ako njegov govor u ovogodišnjoj delegaciji donesemo u cijelosti i u vjernom prijevodu. Evo ga:

"Slučajno se eto desi da govori filolog o stvari, koja ima da je filološka. Dozvolite, da se poslužim prilikom pa da o njoj sasvim kratko kažem svoje mnijenje. Ne varam li se, ovo nije prvi put da se ovdje pretresa pitanje o nazivu jezika riječju "bosanski." Ova se je stvar svaki put spominjala i u nekim prikorom, kao da bosanska vlada u svojim službenim spisima naziva taj jezik bosanskim sa naopakom nakanom.

Znam ja, i moram to da priznam, da je to prikor na prostranom polju srpske i hrvatske publike sveudilj na dnevnom redu. To je istina. Nu, gospodo moja, da pitamo one, koji su nezadovoljni sa ovim nazivom: što žele, da se umjesto njega prihvati, čuli bismo nazore, koji silno jedni drugima protive. Kažu li Hrvati, da je taj jezik hrvatski, nastaje strašna graja među Srbima, da je srpski. I obratno.

Prema tomu kako ima da se vlada zemaljska uprava? Gospodin je delegat Slama kazao, neka se jezik zove "hrvatski ili srpski." Mislite li gospodo, da bi tijekom prestao spor?

Ne. Jer, stavite li na prvo mjesto riječ hrvatski, dolaze Srbi i pitaju: Za što ne stoji na prvom mjestu srpski? I tako obratno.

U znanosti se kombinira, pa i ja tako činim, te se veli: srpsko-hrvatski. Nu ni tim nije spor svršen. Kad sam ja tako na sveučilištu svoja predavanja oglasio, neko je izbrisao sa prvoga mjesta riječ "srpski" i napisao "hrvatski" a zatim "srpski."

U takvim prilikama smatram za sasvim opravdano, što se mudra uprava zemlje služi izrazom, koji odgovara nazivu zemlje, pa ga nikako nije izmislila Nj. preuzvišenost, već se u 17. i 18. vijeku upotrebljavao.

Nu pri tom se šuti o drugoj jednoj stvari, i lako se zavode u bludnju gospoda, koja ovih odnosa ne poznadu. Da Nj. preuzvišenost, nazivajući svoj jezik bosanskim pokazuje ma u kojoj svojoj publikaciji, bilo u školskim knjigama, bilo u lijepoj knjizi ili znanstvenim djelima - a svega toga u Bosni ima - i najmanji trag nastojanja, da se stvori partikularizam, obregujući lokalno nariječje ili služeci se posebnom ortografijom - onda bi stvar imala posve drugo lice. Nu toga ona ne čini. Navesti ću jednu paralelku.

Ima i u Moravskoj ljudi, što vele, da govore moravski, dočim drugi nazivlju svoj jezik češkim. Tako postoji - ne varam li se - u Brnu "slavenski" gimnazij, po čemu se misli češki. Ne znam, zašto ga tako nazivlju i da li se i sad zove: nu ako se ovaj naziv odabralo iz nekih nužnih obzira, ne može se tomu prilagati opaka namjera, dok nema tomu razloga i dok se ne dira u sam jezik. To isto vrijedi u Bosni.

Slobodan sam pripomenuti, da su u Bosni, kako sam rekao, sve publikacije, jednako u školskoj literaturi kao i u lijepoj i znanstvenoj knjizi,

pisane uzornim jezikom i to onim, što ga Srbi zovu srpskim, a Hrvati hrvatskim. I ovo je bitno. Meni je to ujedno najsajjniji dokaz, da tu nema zle nakane pa dokle smo u tom pogledu u neprilici - i dokle se ne složimo, moram izjaviti, ne bojeći se nikakova prigovora i ne želeći ugagjati Njeg. preuzvišenosti, koja zna, da ljubim samo istinu, da potpuno pravo radi, što da prepriječi raspru, službeno svuda upotrebljuje na nuždu ovaj izraz. Ovo je moje mnijenje? (Odobranje)

Redakcijski uvod i tekst Vatroslava Jagića, Naziv "**bosanski**,"

Bošnjak, List za politiku, pouku i zabavu,
VI/1896, br. 29, Sarajevo, 16. jula 1896, str. 1.

Prilog br. 6.

Osman Nuri Hadžić

MUSLIMANI, A NE MUHAMEDANCI! - POSLANIK,
A NE PROROK I PROPHETA
jedan predlog

Mnogome od čitatelja "Behara" biti će začudan naslov ovog članka, a kad još rekнем da je naziv **"muhamedanac"** čak i uvrjedljiv za muslimana, onda će me tek poprijeko pogledati. Ali polako, prijatelju i družе da se razumijemo!

Istina Bog u nas su se rieči "muhamedanac, "muhamedanski" tako udomile i uobičajile, da više nitko i ne misli na njihovo značenje, a kamo li da bi išao iztraživati, otkuda dolaze, i da li sbilja označuju onaj pojam i onu misao koju mi time hoćemo da istaknemo i naglasimo. Istina je takodjer i to, da smo mi privukli tome nazivu: **tako nas prozvali**, i mi se sami tako zovemo i - nikom ništa. Ali ako izpitamo i dobro uočimo početak i historički razvitak ovoga nazivlja, odmah ćemo se uvjeriti da rieč "muhamedanac, muhamedanski" ni po svome etimološkome značenju ni po svojoj prvobitnoj upotrebi podništo ne označuju čovjeka, koji vjeruje i izpovjeda Islam. **Naprotiv taj naziv je uvredljiv** te je zapravo blasphemija rabiti naziv "muhamedanac" mjesto musliman. - A sad da vidimo kako je došlo do toga nazivlja i kako se je razvilo.

Kada je po božijoj volji, arabski genij preporođen islamskim naukom, izašao iz svoga uzahnoga kruga, Arabskoga poluotoka kada je svjetlo Islama obasjalo i razsvijetlilo zamračene krajeve Afrike i Azije - mjesto podivljalog puka, pokazao se kulturan radin, uljudan i prosviećen narod, mjesto poganskih potleušica, počeli se dizati velebnі hramovi - remek djela islamskog genija; mjesto strasti i živinskoga nagona zavladao zakon, razum i srdce: - prvi uspjesi islamske civilizacije.

Nego, ovaj silni i blagotvorni uspjeh islamske nauke, čini se da je uveliko zabrinuo njegove neprijatelje - "glavne stupove srednjovjekovnog mračnjačtva" - kako veli Draper - te su odmah odpočeli navale na njega prikazujući ga u najcrnijim bojama jer - "kano sinovi mraka i tmіne bojali su se svjetla"...I doista, piše Hadriani Relandi, nema vjere na svijetu,

koja bi bila tako zlo tumačena od njezinih neprijatelja i koja bi bila izvrgnuta tolikim porugam i mržnji svieta, kao baš Islam¹ U prvim navalama nastoji se prikazati Arabe (muslimane) kano neznabošce i krivovjerce, koji obožavaju razne predmete i prirodne pojave, pripisujući im božanska svojstva, te su se čak ti neprijatelji Islama, pobrinuli za imena tih božanstava. (...)

U jednoj "kronici" pak iz desetoga stoljeća² čitamo, kako vojnici Karla Velikoga nisu mogli porušiti kip idola Mahometa, jer ima čudotvornu moć. "Svaki kršćanin koji se primakne, ovom idolu, odmah na mjestu ostane mrtav, dočim Saraceni (muhamedanci) idu njemu, mole ga i klanjaju mu se i ništa im ne bude": - quant alcun crestien s'approche de la dicte statue magique, il p rit incontinent, mais quant alcun des Sarrazins va en celluy lieu *pour adorer et depries le dict Mahomet*, il s'en retourne sans auculne lesion et blesure³

I tako se počelo muslimane nazivati "*adores Mabumeti*", "*adornateur de Mabumet*", *adoratori di Maometto*, to jest obožavatelji Muhameda, "*muhamedanci*" ljudi koji obožavaju Muhameda, a sve je to smjeralo na to, kako smo gore napomenuli, da se Islamu zaniijeka značaj božije objave, Alejhiselamu božije poslanstvo i da se Islam prikaže kao jedna idolotrijska sekta.

To je u kratko historički razvitak toga nazivlja. Uzmemo li pak riječ "muhamedanac" samu za sebe, gramatikalno, i tako vidimo, da ona podnipošto ne može označivati onaj pojam, što ga sadrže rječ Islam. Nu kad svega toga ne bi ni bilo, ipak naziv "muhamedanac" ne bi se smio rabiti, jer ta rječ u tom smislu ne dolazi nigdje: ni u Kur-anu (az.š), ni hadisu niti ma u kojoj islamskoj teološkoj knjizi. Osim toga valjda nema ni muslimana nigdje u svijetu, koji bi sebe nazivali "muhamedancima", osim mi u Bosni i Hercegovini. U Kur-anu, hadisu i svim fikuh ćitabima spominje se samo Islam, mislim a to je jedino mjerodavno i izpravno.

*Musliman*⁴ dolazi od arabske rječ Islam, a to znači: *potpuno i neograničeno sljubljenje, posluh, resignacija svega onoga, što je Bog po svome Poslaniku ljudstvu objavio*. Imami Azam r. a. Islam definira ovako: El-Islamu: huve-el-teslimu vel-inkijadu li evami rilahi te la⁵.) Dakle hoćemo li se držati Kur-ana, hadisa i fikuh ćitaba, mi se moramo zvati i nazivati *muslimani*, a podnipošto i ni u kojem slučaju "muhamedanci" (istakao A. Đ.).

Ništa manja uvreda i blasphemija zvati Muhamed alejhiselama "prorokom" ili "profetom". Sama rječ prorok ili profeta dolazi od grćke

1 Hadriani Relandi: "De religione Mohammedica", Utrecht 1705. godine; pr. CXXII

2 La conquete de Jerusalem: Chant. I. Vers. 235 i slijedeći.

3 La conquete de Jerusalem: Chant Vers. V. 5306 i dalje.

4 Prvobitno muslim (ismi fail) ali radi duha jezika (šiveilisan) upotrebljuje se musliman kao neka vrsta *alemi gjinsa*, obća imenica koju su Persijanci prvi počeli rabiti.

5 Imami Azam: "Fikhie ber", komentar Ebi Munteha, str. 23.

rieči (προφαν) proricati, proreći, nešto unapried predkazati. I ovaj je naziv nastao na isti način i sa istom proračunatom svrhom kao i "muhamedovac." I ovim se hoće, da poreče božije poslanstvo Alejhiselamu. Muhamed al. sel. Nije nikakav "prorok" ili profeta, on nije ništa proricao ili nagadjao, nego je božiji poslanik, koji je po Bogu uoblašćen i poslan, da svijetu objavi - spas, vjeru Islam. - On nije "prorok" nego božiji poslanik, jer ga tako zove i Kur'ani a.š., jer je njegovo poslanstvo na zemlji bilo čisto božije poslanstvo, on je vršio božju volju i zapovied i prema božijoj volji naučao božiji nauk. Kur'an njega zove Resul (Poslanik) a to je upravo antipod od prorok ili profeta jer dok prorok znači čovjeka, koji nešto nagada i proriče, dotle je Resulova definicija posve nešto drugo. Resul naime znači: *Redžulun bease hulluhu teala ilel halki bi tebligi ma evhabu ilejhi-bi šeriatin hadise tin*⁶⁾ to jest čovjek, kojega je Bog poslao da svijetu priobći božije objave o novoj vjeri.

Tako je to pravo i po šerijatu, s toga bi moj prijedlog bio:

1. Da sve domaće i vanjske novine rabe naziv *Musliman*, *muslimski*, mjesto "muhamedanac", i "muhamedinski".
2. Da isto tako mjesto "prorok" i "profeta" rabe naziv b. *poslanik* ili *Muhamed* r. (Resululah) ili Muhamed al. sel. ili pak samo *Alejhiselam* - Tako je po našem zakonu i po propisima naše vjere, pak prema onoj: *suum cuique*!

Mostar, 3. septembar 1900. god.

Behar - list za pouku i zabavu, 1900-1911.

El-Kalem, Sarajevo, 1990, 44-46.

6 Isti ova definicija je i za imenicu *Nebi*, samo treba odbaciti zadnju izreku "bi šeriatin hadisetin". Dakle je megju Resul i Nebi umimi - hususi multak.

Prilog br. 7.

Vasif-beg Bišćević

NITI SAM SRBIN NITI SAM HRVAT

Ja svugdje, pa evo i ovdje, velim da niti sam Srbin niti Hrvat te da neću ni jednu, a niti drugu propagandu uvlačiti u našu zemlju. A niti predviđam za naše interese kakve opasnosti a niti potrebe da moramo u kojekakve veze i pakte stupati. Kad bi uistinu prijetila kakva opasnost interesima našega islamskog naroda u ovim pokrajinama, imamo ići našem vladaru, koji nam je svojom carskom riječi sva naša prava zajamčio. Zar da tražimo spas u Zagrebu odnosno u Hrvatskoj, koja ni sama sebi pomoći ne može, nego ječi pod teškim ugarskim jarmom "**Bo-sna Bošnjacima, narodnost bosanska i jezik bosanski**" - moja su lozinka. Neću da se povlačim za onim neiskusnim mladićima kojima su Hrvati učitelji u Beču i Zagrebu ulili hrvatstvo, kao i za svima kojima su Srbi učitelji ulili u glavu srpstvo te ni za njihovim - uslijed toga nastalim komešanjem; tako da jedni ističu hrvatstvo, a drugi srpstvo.(.)

Kad bi bili naši mladići malo pomislili da se u Hrvatskoj naziva službeni jezik hrvatski, u Srbiji srpski, u Mađarskoj mađarski, u Turskoj turski, u Bugarskoj bugarski, i tako u svim državama i slobodnim pokrajinama, pa zašto da se i u Bosni ne bi smjelo govoriti bosanski. Osim toga, kad bi naši mladići proputovali svoju domovinu i proučili osjećaje svoga naroda, e kad bi vidjeli koliko je uz srce našeg naroda prirasla istina da **Bošnjak može biti samo Bošnjak i da govori samo bosanski**, uvjeren sam da im ne bi nikad na um palo osjećati se kakvim tuđinom, odnosno Hrvatom ili Srbinom, tako kao ni meni. (istakao A. Đ.)

Vasif-beg Bišćević, *Hrvatski dnevnik*,
7. lipnja 1911.

Prilog br. 8.

Muhamed Arnaut

BOSANSKI JEZIK I NJEGOVA GRAFIJA
(...)

5. Bosančica

Bosančica je autentično i posebno pismo nastalo u Bosni. (To ćemo i obrazložiti). Davani su joj različiti nazivi kako je kome odgovaralo: bosančica, bosanska ćirilica, bosanica, bukvica, hrvatska ćirilica, hrvatsko pismo, bosansko-hrvatska ćirilica, srpsko pismo i tako redom.

U naučnoj literaturi se pored ostalog kaže: Šireći se od 10. stoljeća sa istoka od Bugarske, val ćirilice zahvatio je i dio bosanskog područja gdje se razvio u poseban oblik i posebnu varijantu ćirilice sa primjesama glagoljice i latinice. To pismo ima svoj osobiti duktus, odbacuje stsl. slova a uvodi nove znakove za svoj jezik, te se oblikom i pravopisom razlikuje od bugarske i srpske ćirilice.

Broj spomenika pisanih bosančicom veći je i raznovrsniji u odnosu na spomenike pisane glagoljicom, jer veliki broj njih je u pojedinim periodima prepisivan sa bosanske glagoljice na bosančicu.

Mnogi spomenici pisani u Bosni, rukopisni i ostali uništavani su u višestoljetnom procjepu između neprijateljskih crkava Istoka i Zapada, mađarske invazije, kasnije osmanlijskog prisustva u Bosni. Samo jedan fragment knjige iz vremena bosanske samostalnosti čuvan je do današnjeg agresorskog rata u Bosni od prvih komšija, to je Čajničko evanđelje. Ostalo je rasuto po svijetu, i svojatano kako je kome odgovaralo. Zato se smatralo da nema bosanskih rukopisa.

Najstariji spomenik pisan bosančicom jeste Humačka ploča (10. st.) zatim povelja Kulina bana od 29. 7. 1189. godine.

Bosančicom su pisani: nadgrobni i kitorski epigrafi u Travuniji i srednjoj Bosni, Miroslavljevo jevanđelje (12. st.) razni crkveni i svjetovni rukopisi sa brojnim elementima čistog i živog narodnog govora; nekanonski tekstovi (apokrifi, molitve); zapisi, povelje, pisma, natpisi kao značajno blago diplomatske bosanske pismenosti sa izrazitim njego-

vanjem narodnog jezika; razna jevanđelja, djela apostolska, poslanice, apokalipse i apokrifi (kao prijepisi bosanskih glagoljskih tekstova) - Jevanđelje Manojla Grka (Mostarsko jevanđelje), Jevanđelje Divoša Tihoradića, Četvorojevanđelje iz Dovolje, Giljferdingov apostol, Srećkovićevo jevanđelje, Ljubljansko bosansko jevanđelje (Kopitarevo), Nikoljsko jevanđelje, Vrutoški rukopis, Daničićevo jevanđelje, Rukopis Krstjanina Hvala, Čajničko jevanđelje. Izvjestan zastoj u razvoju pismenosti bosančicom je prisutan u 13. st. u najvećem jeku križarskih pohoda na Bosnu i lomača, da bi se u 14. st. stasavala Crkva bosanska i bio izražen procvat pismenosti, kulture i civilizacijskog stvaralaštva na bosančici.

Na bosančici je pisan i Poljički statut iz 1619. god. (po čemu ovo pismo svojataju Hrvati u Hrvatskoj), zatim brojni natpisi na stećcima, prijepis Ljetopisa popa Dukljanina. Od 16. do 18. st. bosanski franjevci su bosančicom štampali oko 40 knjiga. Osim u Bosni, njome se pisalo i u Dubrovniku, Makedoniji, Krajini, na otocima i u pojedinim sjevernim krajevima Hrvatske. Zadržala se kod bosanskih franjevaca do polovine 19. st., a kod bošnjačkih muslimanskih porodica i do novijih vremena.

Od najstarijih doba postojala su dva oblika bosančice: ustav, kojim su pisane povelje, listine i isprave vladara bosanskih i visokog plemstva (npr. Povelja Kulina bana) - od 10. do 15. st. - do ulaska Bosne u osmanlijsko-islamski civilizacijski krug; i drugi: kurziva, kojom su pisani rukopisi od 13. st. pa dalje do 19/20. st.

S. Halilović, *Bosanski jezik*,
Baština, Sarajevo, 1998, str. 293 i 294.

Prilog br. 9.

Zagreb - Beograd, 1. decembra 1939.

**TREĆE OTVORENO PISMO BOSANSKOHERCEGOVAČKE
STUDENTSKE OMLADINE,**

IZDANO POVODOM PREDSTOJEĆE RATNE OPASNOSTI. U
PISMU SE, PORED OSTALOG, UKAZUJE NA NEPOTPUNOST
RJEŠENJA HRVATSKOG PITANJA POSLIJE SPORAZUMA
CVETKOVIĆ-MAČEK, USTAJE PROTIV RATNE POLITIKE
NENARODNIH KRUGOVA, ZAHTIJEVA UVOĐENJE DEMOKRATIJE,
PRAVILNO RJEŠENJE NACIONALNOG PITANJA, KAO I AUTONOMIJA
BOSNE I HERCEGOVINE.

**PROTIV RATA!
ZA SLOBODU, DEMOKRACIJU I RAVNOPRAVNOST NARODA!
ZA AUTONOMIJU BOSNE I HERCEGOVINE**

U ovim teškim vremenima, kada je požar rata zahvatio i srce Evrope
kada milioni radnog naroda proljevaju nedužnu krv - mi narodni sinovi,
školovana omladina, osjećamo potrebu da kažemo svoju riječ o događa-
jima koji se oko nas zbivaju i opasnostima koje nam prijete.

(...)

Bosanskohercegovačka studentska omladina uvijek se živo zala-
gala za sporazum srpskog i hrvatskog naroda, gledajući u bratskom spora-
zumu залог za bolju budućnost naroda i pokrajina ove zemlje. Ona je u
sporazumu gledala slom nenarodnih i nasilničkih režima, koji su kroz
dvadeset godina haraćili bez odgovornosti po našoj napaćenoj zemlji.
Ona je u sporazumu gledala potpunu demokratizaciju i unutrašnje
preuređenje čitave zemlje na zadovoljsvo naroda i pokrajina, uspo-
stavljanje svih sloboda - slobode zbora i dogovora, slobode udruživanja i
slobode štampe.

U borbi za daljnje preuređenje i demokratizaciju zemlje, mi
bosanskohercegovački studenti osjećamo potrebu, a na to imamo i pravo,
da kažemo svoju riječ. Imamo za to i velikih razloga, jer od pobjede
demokracije u našoj zemlji zavisi u mnogome i uspjeh naše borbe protiv

uvlačenja u rat; a od pravilnog rješenja pitanja Bosne i Hercegovine zavisi u mnogome i pobjeda demokracije u Jugoslaviji. Samo u slobodi kroz demokraciju ostvariće se bratski sporazum svih naroda ove zemlje pravedno riješiti sva pokrajinska pitanja.

Bosna i Hercegovina isprepletena je življenjem Srba, Hrvata i Muslimana i u njoj nije moguće postaviti granicu između Srba i Hrvata, a da ona ne bude teška nepravda Srbima, Hrvatima ili Muslimanima. Mora biti jasno da će svaka podjela Bosne i Hercegovine predstavljati i jednu nepravdu nanešenu Muslimanima, koji od uvijek čine jednu posebnu cjelinu. Razne političke grupe koje su bogato čarile na dosadašnjim nesređenim odnosima Srba i Hrvata i svi nenarodni srpski elementi, koji su protiv demokracije i sporazuma, ustali su protiv autonomije; ustali su da sačuvaju svoje bogate položaje, ustali su u odbranu onih koji su dvadeset godina haraćili i pljačkali po Bosni i Hercegovini. Oni tvrde da će u autonomnoj Bosni i Hercegovini ponovno pašovati age i begovi, da Bosna i Hercegovina ne može postojati kao posebna privredna cjelina i da će borbom za autonomiju oživjeti austrijski bošnjakluk. Gospoda koja su u narodu gledala raj i uvijek se otimala ko će je crnje porobiti i opljačkati, ta gospoda znaju dobro da će u autonomnoj Bosni i Hercegovini u kojoj će sam narod bratski složno uzeti sudbinu u svoje ruke, za uvijek nestati pašovanja i muslimanskih i srpskih i hrvatskih gazda i zelenaša. U nedemokratskoj i neslobodnoj zemlji sve pokrajine su pašaluci, a u narodnoj i demokratskoj vlada narod.

Bosna i Hercegovina odavno je posebna politička jedinica. Vijekovima žive na prostoru između Drine, Save, Une kao i sa obje strane Neretve Srbi, Muslimani, Hrvati. Živjeli su tu naši djedovi, koji su svoj život vezali za ovu divnu zemlju. Stalnom zajedničkom upravom i sudbinom ona se izdvaja i razlikuje od ostalih krajeva u Jugoslaviji. Vjekovni život pod jednakom upravom stvorio je u Bosni i Hercegovini posebna upravna, trgovačka i privredna središta, kojima naginje cijela pokrajina. Svi saobraćajni putevi tako su izgrađeni da odgovaraju Bosni i Hercegovini kao privrednoj cjelini. Ogromna bogatstva kao što su: šume, rude, stoka, voće, žito i duvan najbolji su uslov za napredan život Bosne i Hercegovine kao posebne privredne i političke jedinice. Ali pored svih tih bogatstava Bosna i Hercegovina je najsiromašnija pokrajina. Za ovih dvadeset godina zajedničkog života, radni narod Bosne i Hercegovine pada u sve crniju bijedu. I sada tom lijepom i bogatom zemljom pored bijede i siromaštva, hara neznanje i nepismenost, pustoši tuberkuloza i sifilis - i danas je narod i omladina Bosne i Hercegovine kod kuće a bez kuće, kod zemlje a bez zemlje, kod postojbine a bez postojbine.

Zar je onda narodna borba za slobodu, kruh i pravdu austrijski bošnjakluk? Oni koji tako tvrde hoće da narodnu mržnju prema ugnjetaćima iskoriste u svoje svrhe. Samo oni nikad neće uspjeti da zavedu i

prokažu da narodna borba za pravedno uređenje ove države, na temelju pune ravnopravnosti Srba, Hrvata i ostalih naroda, ima išta zajedničkog sa prljavom rabotom austrijskih plaćenika.

Austrijski bošnjakluk išao je za tim da razbije narodnu borbu za oslobođenje od tuđina, a naša borba za autonomiju Bosne i Hercegovine je borba za demokratsko uređenje naše zemlje i olakšanje mučnog života narodima Bosne i Hercegovine.

Svaki onaj kome leži na srcu dobro i sreća našeg kraja, koji istinski voli svoj narod kao što ga volimo mi, omladina, i koji iskreno želi bratsku slogu Srba, Hrvata i Muslimana, boriće se za autonomiju Bosne i Hercegovine. Autonomna Bosna i Hercegovina onemogućiće sve nenarodne i nazadne grupe da trguju sa napaćenom Bosnom i Hercegovinom kao sa svojim imetkom, bilo da su one na srpskoj, hrvatskoj, muslimanskoj strani, borili se oni danas za autonomiju ili protiv. Samo u autonomnoj Bosni i Hercegovini ni Drina ni Una neće nas dijeliti od braće sa one druge strane a zadovoljnoj i srećnoj Bosni i Hercegovini biće tada bliži i Beograd i Zagreb.

MLADA BRAĆO! Omladino srpska, hrvatska i muslimanska!

(...)

**DA SE BORIMO ZA AUTONOMIJU NAŠE BOSNE I HERCEGOVINE
KOJA ĆE DONIJETI BOLJI I SREĆNIJI ŽIVOT NARODU I OMLADINI
NAŠE POKRAJINE!**

**DA SE BORIMO ZA MIR, PROTIV UVLAČENJA ZEMLJE U RAT!
ŽIVIO PRAVI NARODNI SPORAZUM!**

**ŽIVILA SLOGA SVIH SRBA, HRVATA I MUSLIMANA BOSNE I
HERCEGOVINE!**

ŽIVILA AUTONOMIJA BOSNE I HERCEGOVINE.

Bosanskohercegovačka studentska omladina

Sarajevo: Princip Sodoban st. teh., Milojević Rada st. agr., Ćuk Vojislav st. agr., Lalić Gerasim st. agr., Zon Paula st. fil., Vranković Nada st. fil., Pavković Boro st. teh., Zildžić Nura st. prava, Zildžić Almasa st. agr., Feldbauer Fric st. pr., Levi Bencion st. med., Kraljević Aleksandar st. pr., Defterdarović Nafis st. teh., Blažević Duška st. med., Milinović Nada st. med., Šefkić Safet st. pr., Samokovlija Marcel st. fil., Samokovlija Ela st. teh., Švarc Jeti st. med., Ozmo Isak st. pr., Šišić Ferid st. pr., Pudarić Zdravko st. teh., Celer Đuro st. pr., Dugonjić Ratimir st. pr., Badnjević Midhat st. med., Rustambegović Fahrudin st. med., Durbešić Ljerka st.

teh., Romano Beja st. med., Galogaža Slobodan st. fil., Radenković Božidar st. teh., Starčević Duška st. teh., Majstorović Olga st. fil., Mandić Nada st. teh., Karahasanović Alija st. šum., Karahasanović Munira st. fil., Lukačević Hasan st. med., Kurilić Mira st. teh., Starčević Žarko st. teh., Furht Pavle st. teh., Gorski Feliks st. teh., Konstantinović Draginja st. teh., Papo Eli st. med., Besarović Jovan st. agr., Novačić Matilda st. fil., Časar Ema st. fil., Ahić Ifet st. vet., Gaon Ida st. komerc., Sadiković Fatima st. agr., Drašković Strahinja st. teh., Cvitković Mladen st. teh., Šimet Krunoslav st. teh., Abinun Moric st. pr., Harlač Šemsudin st. teh., Alkalaj Jozef st. komerc., Osmanagić Izet st. med., Bričić Nikola st. pr., Levi Jakov st. teh., Serdarević Asaf st. agr., Turančić Vefik st. vet., Kurbegović Midhat st. pr., Hrdlička Vladimir st. teh., Filipović Dragomir st. pr., Šindelar Ernest st. teh., Vranić Mustafa st. med., Jovanović Veselin st. pr., Blagojević Branko st. teh., Šiljak Žarko st. agr., Platenik Olga st. fil., Trninić Vjera st. fil., Levi Gustl st. med., Horvic Alfred st. teh., Šerifović Husein st. med., Šeremet Jelena st. agr., Zdunić Vilim st. pr., Forstinger Hinko st. teh.

Podlugovi: Vuković Vladislav st. teh., Popić Manojlo st. teh.

Kreševo: Nikolić Ružica st. med., Šimunović Braco st. komerc.

Visoko: Žalica Živojin st. fil., Ahić Tadžudin st. vet., Abdović Džemal st. vet.

Fojnica: Dizdarević Zija st. fil., Salihagić Džemal st. teh.

Vareš: Bjelčić Branko st. pr., Jelić Branko st. fil.

Foča: Čengić Enes st. fil., Fejzo Mustafa st. komerc., Alajbegović Mustafa st. pr., Čerkez Omer st. agr., Hadživuković Živojin st. komerc.

Čajniče: Zgodić Nezir st. pr.

Goražde: Čelik Ibrahim st. fil., Rašidkadić Sulejman st. komerc.

Višegrad: Hadžihalilović Enes st. teh., Tvrtković Remzo st. teh., Papo Estera st. med., Papo Jakob st. agr., Veletovac Hasan st. agr.

Rogatica: Novaković Grujo st. pr., Nalbantić Ragib, Kosorić Petar st. pr., Šahinpašić Hilmiya pravnik, Džindo Rasim st. med., Popović Miladin st. med.

Mostar: Arpadžić Enver st. med., Altarac Albert st. med., Bijedić Džemal st. pr., Grebo Muhamed st. fil., Efica Muhamed st. teh., Čišić Husref st. pr., Čišić Abasa st. komerc., Čišić Miloško st. teh., Hadžiomerović Nazif st. teh., Lakišić Enver st. med., Hadžimahmutović Riza st. teh., Kurtović Jusuf st. agr., Čećez Miladin st. pr., Šipilović Izet st. fil., Fejić Ali-Riza st. teh., Brkić Esad st. med., Brkić Fatima st. med., Bukvić Đorđe st. pr., Trifković Dragutin st. pr., Taušan Ratko st. teh., Fejić Šefkija st. teh., Vasić Predrag st. teh., Nožić Salko st. med., Nožić Ahmed st. pr., Lješević⁷ Ratko st. pr., Mandić Svetislav st. teh., Vujović Slavko st. fil., Samardžić Olga st. fil., Humo Avdo st. fil., Hojlaš Salih st. fil., Behlilović Enes st. pr., Šabanac Mehmed st. fil., Vasiljević Branko st. fil., Puzić Šefkija st. pr., Mehmedagić

7 Pogrešno napisano mjesto: Šešeljević.

Fahrudin st. šum., Mehmedagic Mugdim st. pr., Altarac Moric st. pr., Talić Alija st. pr., Popovac Mustafa st. agr.

Ljubuški: Orman Fahrudin st. agr.,

Čapljina: Šakota Dušan st. pr., Kapetanović Adem st. agr., Papić Slobodan st. sum., Papić Olga st. teh., Fazlagić Mesud st. pr., Spahić Novica st. med.

Blagaj: Kolaković Osman st. teh., Balalić Smajil st. pr., Skočajić Bogdan st. pr.

Nevesinje: Pašić Šefkija st. pr., Pašić Nusret st. pr., Papić Slavko st. pr., Bašagić Muhidin.

Stolac: Šotra Milenko st. teh., Šotra Petar st. agr., Šarić Mustafa st. agr., Mihić Savo st. pr., Drekalović Žarko st. fil., Ružić Jovan st. pr., Buzaljko Alija st. pr.

Ljubinje: Serdarević Mujo st. vet., Šarić Čedo st. teh.

Trebinje: Zubčević Mustafa st. med., Zubčević Ismet st. pr., Zubčević Hasan st. med., Korać Slobodan st. teh., Krunic Radomir st. teh., Spahović Ahmed st. teh., Sekerez Tomo st. pr., Viden Kadrija st. teh., Pravica Dragica st. fil., Džodžo Pajo st. fil., Čustović Hazim st. teh., Grgović Dobrila st. fil., Budalica Kasim st. šum., Salahović Jusuf st. fil., Hadžović Tahir st. pr., Hadžiahmetović Lutvo st. komerc.

Bileća: Avdić Mustafa st. teh., Popara Miroslav st. pr., Kapidžić Šefkija st. med., Skojačić Novica st. vet., Dedijer Vlado pravnik.

Gacko: Pašić Fadil st. agr., Zelenović Danilo st. pr., Mastilović Drago st. pr.

Tuzla: Trnovljaković Ahmed st. med., Stjepanović Nikola st. teh., Ahmetović Šefik st. teh., Pavićević Slobodan st. teh., Karamehmedović Sejdo st. teh., Trifunović Predrag st. vet., Knežević Vojin st. pr., Muharemagić Halid st. teh., Jovanović Dušan st. med., Jovanović Dragan st. pr., Jakšić Vojna st. agr., Šatner Iso st. teh., Rolinger Leopold st. teh., Marković Dejan st. agr., Karić Šefkija st. med., Stojanović Stojanka st. agr., Ajzenburgh Adolf st. agr., Redžebašić Ismet st. pr., Dopudža Dušan st. pr., Lajhter Stjepan st. teh., Novaković Raviojla st. fil., Kalanj Dušan st. pr., Vokić Ratomir st. pr., Pavićević Olga st. fil., Mijatović Cvijetin st. fil., Mehmedbašić Alija st. agr., Rubčić Krešimir st. agr., Rubčić Vjekoslava st. agr., Azabagić Sulejman st. med., Dusićević Muhamed st. vet., Kadić Faik st. pr., Konjhodžić Sulejman st. pr., Grgić Miroslav st. pr., Vilović Mustafa st. pr., Azabagić Teufik st. pr., Miljanović Božidar st. agr., Vokić Slobodan st. pr., Keržan Stjepan st. pr.

Modriča: Grabović Reuf st. pr.

Gradačac: Bundalo Vojislav st. pr., Popović Ljubomir st. teh., Abdulhamidović Mehmedalija st. komerc.

Gračanica: Šuput Velimir st. pr., Šabović Mehmedalija st. prava.

Maglaj: Dokić Petar st. agr., Ruvić Omer st. agr., Stočan⁸ Hamdija st. pr., Jusufbašić Smajo st. pr.

Bos.[anski] Šamac: Ristić Mileva st. med.

Mirkovac: Šiljegović Boško st. fil.

Brčko: Petrović Simo st. teh. Repić Branko st. agr., Pavlović Radivoje st. med., Magazinović Vojislav st. vet., Lakić⁹ Olga st. fil., Papo Moric st. pr.

Bijeljina: Ilić Risto st. fil., Popović Stojanka st. med., Ivković Milka st. fil., Bogdanović Darinka st. fil., Radović Krsto st. teh., Perera Isidor st. teh., Perić Stevan st. teh., Bobar Vojin st. vet., Jović Joco st. vet., Manojlović Nadežda st. fil., Bogdanović Radojka st. fil., Vasić Vukosava st. fil., Simić Milica st. fil., Spasojević Nikola st. med., Đurković Vojislav st. agr., Čaldarović Dražen st. teh., Čaldarović Mladen st. fil., Čaldarović Dubravka st. med., Marasović Olga pravnik, Marasović Anto st. teh., Filipović Mirko pravnik, Filipović Ljubica st. agr., Filipović Katica st. pr., Čalja Josip st. pr., Čoljat Cecilija st. fil., Luger Radojka st. fil., Pajkanović Vukašin st. pr., Mićanović Slavko st. fil., Gavrić Branislav st. med., Gavrić Veselin st. pr., Bokan Stevan st. fil., Gospić Svetolik st. pr., Petrović Nenad pravnik, Lazić Gajo pravnik, Simić Veljko st. pr., Grabčanović Hasan st. pr., Mujagić Dževad st. pr., Koukal Josip st. pr., Jakšić Branko st. pr., Fidahić Halid st. teh., Čemerlić Husein st. med., Lukić Rado st. pr., Spasojević Bosiljka st. fil., Bibić Velimir st. teh., Nikolić Persida st. pr., Maksimović Božo st. med., Hajon Judita st. med., Sojić Milorad st. fil.

Zvornik: Hrustanbegović Zijah st. pr.

Vlasenica: Savić Branislav st. pr., Đurić Stanojka st. med., Hadžibeganović Abdulah st. vet., Sarajlić Asif st. teh.

Srebrenica: Blažić Zagorka st. fil., Begović Safet st. vet., Jovanović M. Milan st. teh., Jovanović Vaso st. med.

Banja Luka: Kapor Momir st. agr., Kovačević Dušanka st. fil., Kovačević Zdravko st. pr., Stanarević Ljubomir st. pr., Mrkonjić Dragica st. fil., Kovačević Mirko st. pr., Miljević Milorad st. med., Miljević Petar st. pr., Đumrukčić Avdo st. teh., Crvenčanin Vera st. teh., Filipović Zilha st. med., Filipović Ifet st. vet., Filipović Mahmut st. teh., Filipović Ahmed st. pr., Perović Branislav st. teh., Jerković Bogdan st. agr., Mašović Nadežda st. komerc., Novković Vuka st. fil., Perić Miroslav st. pr., Mažar Ivan st. komerc., Husedžinović Faik st. teh., Vajda Nevenka st. fil., Kalember Dušanka st. farmac., Osmančević Abdulah st. teh., Hadžihalilović Ahmet st. teh., Sarač Ibrahim st. pr., Ličina Radomir st. pr., Smailagić Hajrudin st. pr., Skakić Radomir st. pr., Hasanbašić Muhamed st. pr., Kosanović Boško st. šum., Begović Midhat st. teh., Čekrlja Ljubiša st. pr., Bišćević Atif st. komerc., Basta Savka st. pr., Pećo Jovanka st. pr., Papak Mirko st. komerc., Đorđević Veljko st. pr., Pšibik Ljerka st. fil., Dragomanović Zvonimir st. komerc., Jugat Zdravko st. pr., Mutić Dušan st. fil., Nikolić

9 Pogrešno, umjesto Nakić.

Bosa st. komerc., Dedić Fikret st. teh., Babić Ljubomir st. pr., Kolak Rudo st. pr., Preradović Živojin st. pr., Muhsinović Riza st. agr., Muhsinović Idriz st. komerc., Hrvaćanin Milovan st. pr., Barić Želimir st. pr., Barić Branimir st. pr., Radišić Vojislav st. pr., Štern Erih st. teh., Muhedinović Zekija st. komerc., Stupar Bosiljka st. komerc., Pavlić Nikola str. pr., Zec Slobodan st. pr., Zec Milenko st. pr., Ibrahimbegović Dževad st. agr., Stupar Branko st. agr., Vojnović Ljubica st. fil.

Prijedor: Softić Nijaz st. med., Glumac Slobodan st. pr., Stojanović Nada st. šum., Kapetanović Esad st. teh., Krneta Stevo st. teh., Radetić Rajko st. teh., Midžić Esad st. pr., Macura Slobodan st. med., Marjanović Slobodan st. pr., Bašić Radoslav st. pr., Stefanović Radmila st. pr.

Svodna: Umićević Zagorka st. med.

Bos.[anski] Novi: Savić Džemal st. pr., Ibrahimbegović Smail st. komerc.

Dvor na Uni: Pilipović Petar st. med.

Dobrljin: Misirača Dušan st. pr., Popović Milorad st. med.

Bos.[anska] Dubica: Šerić Fadil st. fil., Cerić Miralem st. fil.

Bos.[anska] Gradiška: Prica Vladimir st. fil., Kovačević Adem st. teh., Mujandić Omer st. med., Vidović Aleksandar st. teh., Trbojević Desimir st. pr.

Kotor Varoš: Hadžiselimović Nijaz st. agr.

Prnjavor: Ljubović Miralem st. fil.

Teslić: Kopic Omer st. fil., Hercegovac Adem st. šum., Glavanić Mirko st. agr.

Tešanj: Hodžić Husein st. agr.

Doboj: Jaćimović Čedomir st. pr., Uzunović Esad st. pr., Bogunović Avdo st. pr.

Derventa: Čimić Ferid st. teh.

Derventa-Brezici: Šahbegović Halil st. fil.

Bos.[anski] Brod: Papež Mirko st. komerc., Adulović Bisera st. agr., Javorski Mihajlo st. pr.

Odžak: Danilović Uglješa st. agr.

Bihać: Redžić Enver st. fil., Redžić Husref st. teh., Levi Oto st. pr., Diklić Petar st. agr., Odić Slavko st. teh., Žardin Zvonimir st. med., Stojanović Jovan st. komerc., Kulenović Osman st. teh., Atijas David st. teh., Krdžalić Remzo st. med., Krdžalić Reuf st. fil., Šolc Robert st. teh., Redžić Sead st. vet., Grbić Ljubomir st. teh., Delić Smail st. vet., Delić Rasim st. vet., Kavezon Salemon st. med., Sadiković Ajša st. fil., Obradović Milan st. fil., Kuga Dušan st. fil., Srdić Dražen st. pr., Gavrilović Čedomir st. pr., Bubalo Kata st. fil., Grgić Radovan st. agr., Mihić Branko st. fil., Kragujac Branislav st. teh., Radić Strahinja st. teh., Sudčević Stanislava st. pr., Turudija Nada st. fil., Polak Rado st. pr.

Kulen Vakuf: Šipka Ranko st. komerc., Bibanović Ibrahim st. pr.

Bos.[anski] Petrovac: Zorić Danilo st. komerc., Kulenović Hajrudin st. med., Došen Ilija st. pr., Kreco Ratko st. pr., Đukić Đurad st. komerc.

Cazin: Bešlagić Almasa st. fil.

Bos.[anska] Krupa: Čopić Branko st. fil., Jovanović Vladimir st. pr., Karanović Jovo st. vet., Tubin Luka st. komerc., Bajić Rajko st. pr., Jovanović J. Slobodan st. pr.

Sanski Most: Stupar Mihajlo st. pr., Sarajlić Hasan st. teh., Malić Dragomir st. teh., Terzić Predrag st. teh.

Travnik: Kulenović Skender st. pr., Palalić Muharem st. vet., Hirš Alojz st. teh., Jurić Mira st. fil., Salom Danko st. pr., Altarac Berto st. pr.

Zenica: Štefani Ana st. komerc., Serdarević Hišam st. med., Babahmetović Osman st. tehn.

Begov-Han: Mevald Karlo st. komerc.

Žepče: Šaćiragić Husein st. teh.

Donji Vakuf: Nenad Slobodan st. teh.

Bugojno: Bušatlija Mahmut st. pr., Bušatlija Slobodan st. pr.

Prozor: Sabitović Osman st. pr.

Kupres: Mandžuka Sulejman st. fil., Popović Divna st. pr., Popović Đorđe st. med. Spremo Borislav st. vet.

Livno: Samardžić Zoran st. teh., Huskić Teufik st. pr., Latifić Alija st. komerc.

Glamoč: Filipović Čamil st. pr., Mihal Ladislav st. agr.

Tomislav Grad: Numić Derviša st. pr.

Grada o djelatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini 1921-1941,
Veselin Masleša, Sarajevo, 1971, 464-473.

Prilog br. 10.

REZOLUCIJA LIBERALNOG DEMOKRATSKOG SAVEZA BOŠNJAKA MUSLIMANA

Prilikom skupštine Muslimana Bosne i Hercegovine na kojoj su zastupljeni muslimani iz svih kontinenata i zemalja gdje živi naša emigracija, poglavito: Kanada, U.S.A, Argentina, Švedska, Danska, Velika Britanija, Francuska, Njemačka, Austrija, Švicarska, Italija, Turska, Liban, Sirija, Saudijska Arabija, UAR, Sudan, Pakistan, Novi Zeland i Australija, održane u Njemačkoj koncem 1963. god. delegati su smatrali potrebnim izaći pred javnost sa sljedećom rezolucijom.

Pozdravljamo napore demokratskih snaga za očuvanje mira, koji ne može biti otkupljen na račun slobode porobljenih naroda.

Uvjereni smo da slobodno i napredno društvo može biti samo u slobodnoj demokraciji.

Mi ističemo važnost poštovanja ljudske osobe i familije kao osnovnih jedinica ljudskog društva.

Država treba, po našem mišljenju, biti instrument cijele zajednice, a ne jedne klase i grupe. Osobne slobode moraju biti osigurane nezavisnom upravom i ustavom temeljenim na pravdi.

Mi smo za slobodu vjere i savjesti, za slobodu udruživanja, ekonomske slobode, privatno vlasništvo i privatnu inicijativu.

Mi podupiremo rezoluciju UNO-a o pravima čovjeka i tražimo njeno primjenjivanje i u našoj zemlji.

Osudujemo nasilno vraćanje izbjeglica kao akt koji se protivi rezoluciji UNO-a.

Pozdravljamo principe Liberalne Internacionale o ravnopravnosti južnoslavenskih naroda, koje su došle do izražaja u prijedlogu njenog počasnog predsjednika velikog mislioca i filozofa Don Salvadorea de Madariage, učinjenog na kongresu u St. Gallenu, Švicarska, septembra 1963, koji je naglasio ravnopravnost Bosne sa ostalim zemljama i ravnopravnost muslimana-Bošnjaka sa ostalim narodima.

Mi nepokolebivo stojimo na cjelovitosti Bosne i Hercegovine kao nedjeljive povijesne političke cjeline.

U isto vrijeme mi izjavljujemo da je Bošnjaštvo za nas naše jedino nacionalno obilježje. Bošnjaštvo za nas nije nacionalizam, jer ne nosi u sebi isključivost i agresivnost (istakao A.Đ.). Mi Bošnjaštvo

ne želimo nametnuti ni Srbima, ni Hrvatima u Bosni, niti želimo da se oni odreknu bilo koje kulturne i historijske veze i obilježja.

Mi odbijamo svaki ekskluzivni nacionalizam u svim njegovim oblicima kao liberali, demokrate, a prije svega kao muslimani.

Mi smo za saradnju sa svim demokratskim i liberalnim snagama naroda na našem području.

Spremni smo uložiti napore za mirno rješenje srpsko-hrvatskog problema, kao i ostalih spornih pitanja naših naroda.

Potrebno je za nas ojačati saradnju i veze sa liberalnim snagama u slobodnom svijetu. Naročito naglašavamo potrebu saradnje sa liberalima i demokratskim snagama porobljenih snaga u egzilu.

Mi izražavamo našu čvrstu vjeru u političku zrelost i svijest našega naroda u kojem ima dovoljno snage da prokrči put do slobode i života dostojna čovjeka.

Mi apeliramo na sve liberalne i demokratske muslimane Bošnjake u slobodnom svijetu da se udruže u zajedničkom radu, za ostvarenje ovih ideala.

Delegati Skupštine Liberalnog Demokratskog Saveza Bošnjaka Muslimana, München, 28. XII. 1963. godine.

Bosanski pogledi, januar-februar 1964,
godina V, broj 31, str. 1.

Prilog br. 11.

Od kongresa Muslimana 1928. godine u Sarajevu naš narod prošao je kroz buran period povijesti, dok je 1992. godine obilježena još i brutalnom agresijom, genocidom i općim barbarizmom Srbije, Crne Gore i četničkih hordi. Prosudujući taj period, tu godinu, a prisjećajući se dostojanstvene prošlosti bosanskomuslimanskog (bošnjačkog) naroda, njegove bogate kulturne baštine i duhovnosti - bosanskomuslimanski intelektualci, nakon temeljitog razmatranja bitnih pravaca djelovanja muslimanskog društva u Bosni i Hercegovini u sadašnjim ratnim uvjetima i njegova pretpostavljenog razvoja u najbližoj budućnosti, na svome kongresu 2. decembra 1992. u Sarajevu, donose sljedeću

REZOLUCIJU

KONGRESA BOSANSKOMUSLIMANSKIH INTELEKTUALACA

1. Živeći na razmeđu Istoka i Zapada, bosanski Muslimani (**Bošnjaci**) baštinioci su milenijske civilizacije i kulture što su zajedno sa Srbima, Hrvatima, a od XVI stoljeća i Jevrejima, gradili u svojoj jedinoj domovini Bosni i Hercegovini.

2. U svojoj hiljadugodišnjoj povijesti Bosna je prošla kroz više oblika državnosti i bila najprije - Bosna banova, zatim Bosna kraljeva, pa pod osmanskom upravom Bosanski elajet, pod austrougarskom upravom corpus separatum, u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca posebna pokrajina, odnosno cjelina, u SFRJ jedna od šest republika, da bi u 1992. godini postala suverena Republika Bosna i Hercegovina, međunarodno priznata članica Organizacije ujedinjenih nacija. U svim ovim oblicima i njihovim promjenama Bosna je sačuvala svoju pravno-političku posebnost a to potvrđuju svi međunarodni ugovori o Bosni: Karlovački 1699, Požarevački 1718, Beogradski 1739, Svištovski 1791, Bečki Kongres 1815, Berlinski kongres 1878, Sanžermanski mirovni ugovor 1919, kao i Vidovdanski ustav Kraljevine SHS 1921. i sva četiri ustava SFRJ.

3. Bosanski Muslimani (Bošnjaci) oduvijek su bili činioci i posrednici susretanja i spajanja, a ne omraze i antagonizma, razdvajanja i uništavanja. Kada preživimo ovaj rat, kada se vrate oni protjerani, kad obnovimo domove i ognjišta, a zločinci budu kažnjeni, mi ćemo nastaviti tok demokratskog razvoja. Naša tradicionalna i poslovična tolerancija i zajedništvo u multikulturnoj, multinacionalnoj i multireligijskoj Bosni i Hercegovini mora biti osnova naše orijentacije u budućnosti.

4. Historijska je obaveza bosanskomuslimanskih intelektualaca da se još više okrenu svome narodu u ovome dramatičnom vremenu, kada

su u pitanju biološki opstanak i duhovni integritet naroda, kada je u opasnosti naša vjekovna postojbina. Bosanskomuslimanski intelektualci obavezni su činiti sve za odbranu Republike, za pobjedu nad agresorom. Moraju se organizirati i promišljati neposrednu sutrašnjicu radi dalje nacionalne emancipacije i uređenja zemlje kao demokratske, pluralističke, parlamentarne i civilizirane države. Najdublje prožimanje bosanskomuslimanskih intelektualaca sa svojim narodom danas je imperativna potreba, koja će intelektualcima donijeti novu snagu i nadahnuće, a u narodu jasnije osvjetljenje puta.

5. Samo sjedinjeni i složni, bosanski Muslimani (**Bošnjaci**) mogu sačuvati svoje agresijom ugroženo, nacionalno biće. Dužni smo ostvariti maksimalnu ulogu u radu svih bosanskomuslimanskih institucija, organizacija i društva u očuvanju i učvršćenju Republike Bosne i Hercegovine i historijsko-kulturnog, vjerskog i nacionalnog identiteta. Zato Kongres donosi odluku o formiranju Vijeća Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca.

6. Iako rat u Bosni i Hercegovini nije ni etnički, ni građanski niti vjerski, međunarodna zajednica uskratila je efikasnu pomoć našoj Republici kojom se od stravične smrti moglo spasiti oko stotinu i pedeset hiljada nevino ubijenih, od užasnih zločina silovanja oko trideset hiljada muslimanskih djevojčica, djevojaka i žena, te spriječiti egzodus preko milion i po izbjeglica. Zato Kongres u ime temeljnih načela o ljudskim, individualnim i kolektivnim pravima, podržava zahtjeve međunarodnoj zajednici za ukidanje embarga na isporuku oružja Republici Bosni i Hercegovini, ili da vojnom intervencijom spriječi dalje stradanje bosanskomuslimanskog (**bošnjačkog**) i hrvatskog stanovništva. Inzistiranje na embargu u suprotnosti je sa pravom na samoobranu, predviđenim odredbama povelje Organizacije ujedinjenih nacija, a izbjegavanje vojne intervencije direktno ide na ruku agresoru. Ne promijeni li se odnos prema žrtvi, međunarodna zajednica biće suodgovorna za počinjene zločine agresora.

7. Ne odstupajući od demokratskih međunarodnih pregovora Kongres podržava stav Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine da se mora nastaviti borba za oslobađanje Bosne i Hercegovine. Zato se zalažemo za izgradnju jedinstvenoga obrambeno-zaštitnog sistema koji bi po svom unutrašnjem ustrojstvu i pravno-političkim temeljima počivao na stvarnim interesima svih građana i naroda Bosne i Hercegovine, sa efikasnom kontrolom koja bi spriječila njegovu politizaciju i ideologizaciju.

8. Bosanski Muslimani (**Bošnjaci**) sudbinski su vezani za opstanak Republike Bosne i Hercegovine. Bilo kakvo osporavanje teritorijalne cjelokupnosti i nezavisnosti Republike Bosne i Hercegovine, što se i događa ekspanzijom velikodržavnih ambicija prema njenoj teritoriji, znači ugrožavanje biološkog i duhovnog opstanka bosanskih Muslimana (**Bošnjaka**).

9. Stajalište Republike Bosne i Hercegovine o prihvatanju pregovora za uspostavljanje trajnog mira sa legitimnim predstavnicima Srbije i

Crne Gore opravdano je samo pod uvjetom ako druga strana prihvati međunarodno priznate granice Republike Bosne i Hercegovine, pristane na restituciju predašnjeg stanja u Bosni i Hercegovini, posebno u odnosu na vraćanje prognanika, te ako se pri tome, u skladu sa stavom međunarodne zajednice, ne dozvoli pozivanje na politiku gotovog čina.

10. Predstavnici Republike Bosne i Hercegovine pregovorima o miru ne smiju dati pristanak na postavljanje međunarodnih vojnih snaga između agresorskih i odbrambenih formacija na dostignutim linijama. Jedina linija razgraničenja sa agresorom jest međunarodno priznata granica Bosne i Hercegovine.

11. Kongres podržava stavove i zaključke OUN i drugih međunarodno-pravnih organizacija koje otvoreno ističu da počinjeni zločini ne smiju ostati nekažnjeni. Zbog toga Kongres zahtijeva da osim legalnih institucija Republike Bosne i Hercegovine i nevladine organizacije i dalje intenzivno prikupljaju i sistematiziraju sve dokumente o ratnim zločinima.

12. Kongres zahtijeva od OUN (Savjeta Bezbjednosti) da se u listu ratnih zločina uvrsti i silovanje žena, djevojaka, djevojčica i da se odmah donese rezolucija sa pratećim mehanizmima za hitno puštanje ratnih ženskih zatočenika, uključujući i nasilno gravidne, iz koncentracionih logora i zatvora.

13. Zalažemo se za ostvarivanje međunarodne pozicije koja će Republici Bosni i Hercegovini osigurati efikasno i što svestranije uključivanje u sve evropske i svjetske razvojne i ukupne ekonomske i kulturno-historijske tokove. Posebne obzire treba imati prema prijateljskim državama i međunarodnim faktorima koji na razne načine pomažu oslobodilačku borbu naroda Bosne i Hercegovine.

14. Posebno se ističe potreba da se u Republici Bosni i Hercegovini i po završetku rata sa mnogo obzira uspostavljaju pokidane veze između pojedinih bosanskohercegovačkih naroda.

15. Kongres inzistira na tome da bosanskomuslimansko (**bošnjačko**) društvo u budućnosti mora obnavljati i dopunjavati svoju historijsku memoriju, a istovremeno svoj život organizirati tako da više nikada ne bude ovisno o tuđoj milosti i pomoći.

16. Kongres smatra da su bosanski Muslimani (**Bošnjaci**) dužni stalno i svestrano brinuti se o svojim sunarodnicima u inozemstvu, među kojima su veće muslimanske zajednice u Sandžaku, na Kosovu, u Hrvatskoj, Makedoniji i Sloveniji.

Ratni kongres Bosanskomuslimanskih intelektualaca,
22. decembar 1992. VKB, Sarajevo, 1994, 183-185.

Adib Đozić

SPOMEN-DANI I GODINE BOSNE I BOŠNJAKA

- O prvim stanovnicima Bosne i Hercegovine iz paleolitskog doba govore crteži i pronađena oruđa u pećini Badanj kraj Stoca, a koji su, prema procjenama, stari oko 13.000 godina.
- Prvi pisani dokumenti o stanovnicima Bosne vezani su za ilirska plemena Desidijate, Japode i dr. Japodi 171. g. p.n.e. ratuju protiv Rimskog carstva.
- Oko 950. godine u djelu *De administrando imperio* vizantijski car i pisac Konstantin Porfirogenet piše o zemlji Bosni. To je, do sada, prvi pisani pomen imena Bosna "Horion Bosona".
- Prvi, po imenu poznati, samostalni politički svjetovni vladar Bosne jeste ban Borić, koji se spominje u vremenu 1154-1164. g.
- Ime Bošnjakinin u izvanbosanskim prostorima prvi put se spominje u carskoj tituli Manojla Komnena 1166. godine. U domaćim izvorima prvi put se spominje u Povelji bana Stjepana II Kotromanića 1322. godine.
- Najstariji sačuvani pisani dokument o postojanju bosanske države, pisan bosanskim jezikom, jeste Povelja bana Kulina, napisana Dubrovčanima 1189. godine.
- Prvi poznati bosanski vladar koji je imao svoj grb je ban Matej Ninoslav (1232-1250).
- Dominikanci su 1233. godine preuzeli vršenje inkvizicijske službe u Bosni, po odobrenju pape Grgura IX, sa ciljem suzbijanja učenja Crkve bosanske.
- Prvi put 1291. godine u Bosnu dolaze franjevci, gdje su vremenom postali jedan od vrlo značajnih činilaca etno-političkog, kulturnog i vjerskog života Bosne.
- Crkva bosanska kao autonomni i autohtoni bosanski duhovno-idejni subjektivitet prvi put se pominje 1323. godine.
- Ban Stjepan II Kotromanić prodao je Dubrovčanima 1333. godine Humsko primorje od Stona do Gruda (u Konavlima) sa poluotokom Pelješcem.
- Prva franjevačka bosanska vikarija osnovana je 1340. godine.
- Od domaćih vladara prvi kovani bosanski novac, koji se nazivao *dinarius* (dinar), počeo je kovati Stjepan II Kotromanić 1322-1353.

- Prvi bosanski kralj Tvrtko I Kotromanić krunisan je 1377. godine.
- U Bosnu su više puta, prema podacima iz 1387. godine, dolazili "heretici iz Italije" da u Bosni izučavaju heretičku znanost "od učitelja koji tamo borave".
- Prvi poznati spomen bosanskog jezika nalazi se u jednom notarskom spisu grada Kotora, kada je mletački knez 1436. godine kupio djevojku "bosanskog roda i heretičke vjere, zvanu bosanskim jezikom Djevenu."
- Prva džamija u Bosni i Hercegovini sagrađena je u Ustikolini 30-ih godina 15. stoljeća.
- Naziv bosansko pismo sreće se prvi put 1530. godine.
- Srednjovjekovna staleška skupština, koja je davala saglasnost na sve važnije odluke vladara, u izvorima se najčešće spominje pod imenom "Stanak sve zemlje Bosne," ali i "Sva Bosna," "Sav rusag bosanski."
- Srednjovjekovni naziv Hum, dio srednjovjekovne bosanske države, od 1448. godine po tituli hercega Stjepana Kosače, nazvan je Hercegovom zemljom, to jest Hercegovinom.
- Početkom maja 1463. godine, sultan Mehmed II Fatih je sa velikom vojskom prešao Drinu, gdje su mu se, bez ikakvog otpora, predali bosanski knezovi Pavlovići i Kovačevići.
- Sultan Mehmed II Fatih izdao je 28. 5. 1464. godine *Abdnamu* bosanskim franjevcima, kojom im jamči, uz pismenu "obavezu", mir i slobodu vjeroispovijesti.
- Stjepan Vukčić Kosača umro je 3. 6. 1466. godine. Njegov sin je prvi paša Hercegovine, poznat pod imenom Ahmed-paša Hercegović.
- Prvi, po vremenu i ugledu, značajan filozof, skolastik i teolog Bosanac je Juraj Dragišić, rodom iz Srebrenice (1450-1520).
- Prvi osmanski popis stanovništva Bosanskog sandžaka izvršen je 1469. godine.
- U Goraždu je u crkvi svetog Đorđa, koju je sagradio 1446. godine herceg Stjepan Kosača, počela sa radom prva štamparija u Bosni i Heregovini 1519. godine.
- Gazi Husrev-begova medresa osnovana je u Sarajevu 8. 1. 1537. g.
- Nakon izгона iz Španije, prvi Jevreji dolaze u Sarajevo 1541. godine, stalno se nastanjuju u Bosni od 1565. godine.

- Prvi pravoslavni manastir, sagrađen u Bosni uz dozvolu osmanskih vlasti, podignut je u Papraći kod Zvornika 1547. godine.
- Mehmed-paša Sokolović imenovan je velikim vezirom 2. 1. 1565. godine.
- Najstariji do sada sačuvani putopis na hadž napisao je 1616. h. Jusuf Livnjak.
- Hasan Kjačija Pruščak, najpoznatiji i najprevođeniji znanstvenik Bošnjak, koji je pisao na orijentalnim jezicima, umro je 1616. godine. Napisao je 17 djela iz raznih oblasti društvenih znanosti: filozofije, logike, sociologije, teologije, prava, historije i lingvistike.
- Muhamed Hevaji Uskufi 1631. godine piše prvi tursko-bosanski rječnik u stihovima *Maqb li rif*, poznatiji pod imenom *Potur šabidija*.
- Eugen Savojski, prilikom upada u Bosnu 23/24. X 1697. godine je spalio Sarajevo i sa sobom u izgnanstvo odveo mnogo stanovnika katoličke vjere.
- Mirovnim ugovorom, potpisanim između članica Svete lige i Osmanskog carstva u Sremskim Karlovcima 26. januara 1699. godine, nakon Bečkog rata, utvrđene su i međunarodno priznate sjeverne i sjeverozapadne granice Bosne i Hercegovine, koje su identične sadašnjim granicama.
- Boj pod Banjom Lukom 1737. godine prvi je samosvjesni i samoorganizirani primjer bošnjačke odbrane Bosne.
- Prva *Povijest Bosne* na turskom jeziku štampana je 3. 1. 1741. godine u Istanbulu.
- Hasanaginica je prva bošnjačka narodna pjesma ponuđena evropskoj kulturi 1774. godine prijevodom na italijanski jezik i 1789. godine Geteovim prijevodom na njemački jezik.
- Jedina Bošnjakinja alhamijado pjesnik je Umihana Čuvidina, rođena 1794. godine u Sarajevu.
- Husein-kapetan Gradašćević 1831. godine Autonomnim pokretom postavlja pitanje legitimiteta osmanske vlasti u Bosni.
- Mostar je 1833. godine postao službeno sjedište Hercegovačkog sandžaka. Do tada je to bila Foča.
- Mehmed Šakir Kurtćehajić, rođen 1844. godine u Bijelom Polju, prvi je bošnjački novinar. Početkom 1868. godine, bio je urednik zvaničnog lista *Bosna*.

- U Sarajevu je 16. 5. 1866. godine izašao prvi broj službenog lista *Bosna*, koji pokreće Vilajetska štamparija. Štampan je bosanskim jezikom, sa dva pisma, ćirilicom i arebicom.
- Prvi udžbenik, štampan u Vilajetskoj štampariji, objavljen je pod naslovom *Bukvar za osnovne škole u Vilajetu bosanskom* (1867). *Prva čitanka za osnovne škole u Vilajetu bosanskom* objavljena je u Sarajevu 1868. godine. Oba ova udžbenika štampana su o trošku Vilajetske štamparije ćirilicom i namijenjena su nastavi u srpskim školama u Bosni.
- Safvet-beg Bašagić, rođen 1870. godine u Nevesinju, jedan je od najistaknutijih Bošnjaka u posljednjih 200 godina. Daroviti je pjesnik i književnik, historičar, prevodilac i pisac tekstova vjerskog sadržaja, istinski rodoljub i politički prvak. Od pobožnih spjevova najvažniji je *Mevlud* koji je doživio mnogo izdanja i postao svojinom cijelog bošnjačkog naroda.
- Jedini šejhul-islam Bošnjak h. Mehmed Refik-ef. Hadžiabdić rođen je u Rogatici, a umro u Istanbulu 20. 4. 1871. godine.
- Prva knjiga štampana arebicom u Bosni i Hercegovini 1875. god. je *Ilmihal Sebletul-vasūl*, autora Omera Hume.
- Učesnici Berlinskog kongresa (13. 7. - 13. 8. 1878.) povjerili su mandat Austrougarskoj monarhiji da u Bosni i Hercegovini uspostavi okupacionu upravu.
- Prva bosanskohercegovačka poštanska marka izdata je 1. jula 1879. godine.
- Prvi reisu-l-ulema u Bosni i Hercegovini Mustafa Hilmi Hadžiomerović imenovan je 17. 10. 1882. godine.
- Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak je prvi Bošnjak koji je svoj rad *Risalei ahlak* objavio na latinici 1883. godine, umjesto do tada tradicionalnih arebice i ćirilice.
- Prvi list Bošnjaka *Vatan* za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini izašao je 12. 9. 1884. god.
- U Sarajevu je 1. 2. 1888. godine osnovan Zemaljski muzej.
- Prvo bošnjačko društvo u Bosni i Hercegovini *Sarajevska čitavnica* osnovano je 1888. god.
- Prvi broj lista *Bošnjak* štampan je 2. jula 1891. godine. List je izlazio skoro 20 godina.
- Prvi Bošnjak koji je stekao titulu doktora znanosti je Ahmed-beg Defterdarević iz Trebinja. On je na čast doktora

pravnih znanosti promoviran na Bečkom sveučilištu 1898. godine.

- Velika gimnazija u Tuzli osnovana je septembra 1899. god.
- Prvi bošnjački književni list pisan latinicom (*Behar*) pokrenut je 1900. godine.
- Bošnjačko humanitarno i kulturno-prosvjetno društvo *Gajret* osnovano je 1903. godine.
- Ševala Iblizović - Zildžić prva je Bošnjakinja liječnica, rođena 1903. godine.
- Prva politička stranka Bošnjaka utemeljena je 3. 11. 1906. godine, a zvala se Muslimanska narodna organizacija (MNO).
- Aneksija Bosne i Hercegovine provedena je 5. oktobra 1908. godine.
- Usvajanjem Statuta za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vjersko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini 15. 4. 1909. godine završen je desetogodišnji period autonomne borbe Bošnjaka za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju.
- Ustav (Zemaljski štatut) Bosne i Hercegovine donesen je 20. 2. 1910. godine i u politički život uveden Zemaljski sabor.
- U Arapuši kod Bosanske Krupe 28. 12. 1870. god. rođen je h. Džemaludin Čaušević, reisu-l-ulema Bosne i Hercegovine od 1913. do 1931. godine. Pripadao je reformističkom dijelu bošnjačke inteligencije i bio je neosporni duhovni vođa Bošnjaka svoga vremena.
- Prvi predsjednik bosanskog Zemaljskog sabora bio je Ali-beg Firdus, rođen u Livnu 1862. godine.
- U Sarajevu je 1913. godine osnovano muslimansko dobrotvorno društvo *Merhamet*.
- Odlukom Glavnog odbora Narodnog vijeća, izrazito srpskog sastava, od 1. 11. 1918. godine Bosna i Hercegovina uključene su u sastav KSHS.
- Naredbom regenta Aleksandra Karadorđevića 31. 1. 1919. godine Narodna vlada Bosne i Hercegovine preimenovana je u Zemaljsku vladu.
- Jugoslovenska muslimanska organizacija osnovana je 16. 2. 1919. godine. Za prvog predsjednika izabran je hadži hafiz Ibrahim Maglajlić, muftija iz Tuzle.

- Sarajevska filharmonija osnovana je jula 1923. godine.
- U noći između 9. i 10. novembra 1924. godine pošlo je oko 2000 naoružanih Crnogoraca na Šahoviće i Pavino Polje, gdje su pobili i poklali oko 600 Bošnjaka - žena, djece i odraslih.
- Prvi Bošnjak akademik je Hamdija Kreševljaković. On je u Zagrebu 30. juna 1939. izabran za dopisnog člana Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.
- Odlukom Bečke ministarske konferencije 20/21. aprila 1941. godine BiH je uključena u NDH.
- Na prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu 1943. izražena je zajednička volja svih bosanskohercegovačkih naroda i donesena odluka da se BiH konstituirala kao posebna federalna jedinica u okviru nove demokratske i federativne Jugoslavije.
- U Sarajevu je 22. 5. 1945. godine osnovan Glavni odbor Muslimana BiH, a u jesen iste godine osnovano je bošnjačko kulturno-prosvjetno društvo *Preporod*. (1947. godine raspušten je Glavni odbor Muslimana, a 1949. ugašen je rad *Preporoda*).
- Prvo zasjedanje Ustavotvorne skupštine NRBiH počelo je 11. 11. 1946. g. Ona je potvrdila sve odluke 2. zasjedanja ZAVNOBiH-a.
- Ustavotvorna skupština NRBiH je na sjednicama 28-31.12. 1946. godine usvojila i proglasila prvi Ustav NRBiH. BiH je njime definirana kao "narodna država republikanskog oblika."
- Prva skupština Univerziteta u Sarajevu održana je 2. 12. 1949. godine.
- Naučno društvo Republike Bosne i Hercegovine, preteča današnje Akademije nauka i umjetnosti BiH, osnovano je 1952. godine.
- U osnovnim načelima Ustava SRBiH 1963. godine etnička posebnost Bošnjaka izražava se tako da se oni pišu velikim početnim slovom *M*, kao *Muslimani*, a ne *muslimani*.
- U februaru 1968. godine, u zaključcima 17. sjednice CKSKBiH izričito se kaže i potvrđuje da su "Muslimani (Bošnjaci, op. A.Đ.) poseban narod."
- Tek popisom stanovništva 1971. godine Bošnjaci se u nacionalnom smislu imenuju i izjašnjavaju kao "Muslimani."
- Prvi slobodni višestranački izbori u BiH održani su u novembru 1991. godine.

- Skupština SRBiH, na zajedničkoj sjednici vijeća, održanoj 24. i 25. januara 1992. godine donijela je Odluku o raspisivanju referenduma za utvrđivanje statusa Bosne i Hercegovine.
- Na referendumu, održanom 29. 2. i 1. 3. 1992. godine, građani Bosne i Hercegovine izjasnili su se za samostalnu, nezavisnu i suverenu državu.
- Evropska zajednica priznala je 6. 4. 1992. godine državno-pravni subjektivitet Republike Bosne i Hercegovine. Istog dana je počela srpsko-crnogorska agresija na Bosnu i Hercegovinu.
- Armija Republike Bosne i Hercegovine formirana je 15. 4. 1992. godine.
- Sa agresorskih položaja iznad Sarajeva 25/26. 8. 1992. godine, zapaljena je Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH (Vijećnica).
- Savjet bezbjednosti Ujedinjenih nacija Rezolucijom broj 752 od 18. maja 1992. godine, utvrđuje činjenicu agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu.
- Republika Bosna i Hercegovina primljena je 21. 5. 1992. godine u članstvo Ujedinjenih nacija, na osnovu Rezolucije 755.
- Odlukom Drugog bošnjačkog sabora, održanog u Sarajevu 28. 9. 1993. godine, Bošnjacima je vraćeno njihovo historijsko nacionalno ime.
- Savjet bezbjednosti 16. 4. 1993. godine usvojilo je Rezoluciju br. 819 o proglašenju Srebrenice za "zaštićenu zonu," čime je ovo područje stavljeno pod izravnu vojnu kontrolu UN-a.
- Vojska RS-a u periodu od 11. 7. do 16. 7. 1995. god. u zaštićenoj zoni Srebrenica, izvršila je zločin genocida, ubivši preko 8.000 bošnjačkih civila, starosti od 12 do 75 godina.
- Dejtonski mirovni sporazum parafiran je u Dejtonu 21.11.1995. god., a potpisan u Parizu 14. 12. 1995. god.
- Ustav države Bosne i Hercegovine, na osnovu odredbi Dejtonskog mirovnog sporazuma, potpisan je 14. 12. 1995. godine.
- U Potočarima kod Srebrenice 31. 3. 2003. godine prvi je dan ukopa žrtava genocida izvršenog nad Bošnjacima Srebrenice jula 1995. godine.

BILJEŠKA O AUTORU

Adib Dozić, sin majke Nezire, rođene Alemić, i oca Nurije, rođen je 16. jula 1953. u Dožićima (Izabojna) kod Srebrenice, Bosna i Hercegovina.

Osnovnu školu završio je u Srebrenici, srednju u Bijeljini. Studij sociologije na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu završio je 1976. i stekao zvanje profesora Sociologije.

U toku Agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. bio je pripadnik Armije Republike Bosne i Hercegovine.

Danas, živi i radi u Srebrenici i Tuzli.

Do sada se bavio znanstvenim, privrednim i političkim radom.

Znanstveni rad

Interdisciplinarni postdiplomski studij na Univerzitetu u Sarajevu uspješno je okončao odbranom magistarskog rada 1985. na temu: Socijalistička samoupravna demokratija i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (mentor prof. dr. Atif Purivatra).

Za višeg asistenta na nastavnom predmetu Sociologija Univerziteta u Tuzli izabran je 14. februara 1995.

Doktorirao je na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu 5. aprila 2002. i stekao zvanje doktora socioloških znanosti (mentor prof. dr. Nijaz Duraković).

Do sada je objavio više znanstvenih i stručnih radova u časopisima, zbornicima i listovima.

Učestvovao na nekoliko domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova, kao i na promocijama knjiga i monografija.

Radi na Univerzitetu u Tuzli kao docent na nastavnom predmetu Sociologija.

Privredni rad

Nakon završetka studija zapošljava se u GP Radnik, Srebrenica. Kao direktor uspješno je rukovodio GRO Radnik, Srebrenica u periodu 1983-1988., i RO Srebrenica kamen 1989-1992.

Politički rad

- a. Do izbijanja Agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. bio je predsjednik OK SSRN-a Srebrenica u periodu 1988-1989. i vijećnik Skupštine Općine Srebrenica.
- b. U međunarodno priznatoj državi Bosni i Hercegovini bio je:

član Glavnog odbora SDA, mandat 1997-2001.,

kandidat za predsjednika manjeg bosanskohercegovačkog entiteta (RS) na općim izborima 1996. (dobio 208.506 glasova),

u prvoj Vladi Tuzlansko-podrinjskog kantona nekoliko mjeseci 1995. obavljao funkciju zamjenika ministra za boračka pitanja,

ministar za rad, socijalnu politiku i izbjeglice u Vladi Tuzlanskog kantona 1997, 1998. i 1999.

SADRŽAJ

UMJESTO PREDGOVORA.....	5
UVODNI DIO	7
I DIO	
OSTVRT NA TEORIJSKO NASLIJEĐE O NACIJI	17
I.1. Pojemno određenje nacije	19
I.2. Osvrt na teorijske generalizacije o naciji	22
I.3. Odnos nacije i religije	42
I.4. Religijski faktor i uobličavanje nacija u BiH	50
II DIO	
OSOBNOSTI PROFILIRANJA BOŠNJAČKE NACIJE	59
II.1. Predislamska komponenta u duhovno-kulturnom biću Bošnjaka	61
II.2. Bošnjačko etničko biće	77
II.3. Razumijevanje imena Bosna	92
II.4. Bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije	99
II.5. Uticaj islama na razvoj duhovno-kulturne nadgradnje Bošnjaka	113
II.6. Stereotipi i predrasude u prezentiranju bošnjačke nacije	127
III DIO	
KONTROVERZE OKO NACIONALNOG IMENA	137
III.1. Raspetost između islamstva, neopredijeljenosti, jugoslavenstva i bošnjaštva.....	139
III.2. Osmanski period i Bošnjaci	168
III.3. Austrougarska okupacija i Bošnjaci	180
III.4. Političko organiziranje na konfesionalnoj osnovi i kontroverze nacionalnog identiteta	192

IV DIO

“NACIONALIZIRANJE” BOŠNJAKA	203
IV.1. Velikodržavne pretenzije i idejne zapreke u samorealiziranju bošnjačke nacije	205
IV.2. Pokušaji “srbizacije” Bošnjaka	217
IV.3. Pokušaji “hrvatizacije” Bošnjaka	226
IV.4. Refleksije modernizma i panislamizma na bošnjačku naciju	237
IV.5. Agresija na BiH i međunarodno priznanje bošnjačke nacije	244

V DIO

BOŠNJACI DANAS	257
----------------------	-----

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	274
-----------------------------	-----

CONCLUDING REMARKS	284
--------------------------	-----

PRILOZI	295
---------------	-----

Skraćenice	335
------------------	-----

Index ličnih imena	337
--------------------------	-----

Bibliografija	347
---------------------	-----

Bilješka o autoru	361
-------------------------	-----

RECENZIJU RUKOPISA POD NASLOVOM
BOŠNJAČKA NACIJA,
AUTORA DR. ADIBA ĐOZIĆA

Nakon pažljivo iščitano g teksta pod radnim naslovom "Bošnjačka nacija" autora dr. Adiba Đozića, o ovom akademski veoma zahtjevnom i nadasve tematski aktuelnom rukopisu, dajemo sljedeće

MIŠLJENJE

U metodološkom smislu tekst se pored uobičajenih uvodnih napomena, zaključnih razmatranja i bibliografije, sastoji iz dva segmenta i to, autorove elaboracije etnogeneze bošnjačke nacije, uključujući u to i kritičku analizu povijesne biti iste, te rasvjetljavanje ishodišta svakovrsnih zapreka koje su stajale na putu njenog afirmiranja kao političkog subjekta na južnoslavenskom području, a sve to izloženo u četiri poglavlja (Osvrt na teorijsko nasljeđe o naciji; Osobenosti profiliranja bošnjačke nacije; Kontroverze oko nacionalnog imena; Nacionaliziranje Bošnjaka) s jedne kao i tematski korespondentnih historijsko-dokumentarnih priloga koji su, pored znanstveno-povijesne relevantnosti, bili manje poznati, odnosno dostupni široj javnosti, s druge strane.

Ustvari, radi se o tekstu doktorske disertacije gospodina Adiba Đozića koja je uspješno odbranjena na Fakultetu političkih nauka

Univerziteta u Sarajevu u 2002. godini. Teza je sadržajno dopunjena i prilagođena za objavljivanje. U tom smislu priložen je i set tematski korespondentnih dokumentarno-historijskih tekstova.

Radi se o rijetko uspjelom naučno-istraživačkom poduhvatu koji ima ambicija da na metodološki i naučno korektan način, bez ideoloških naboja i historiografskih stereotipa, cjelovito, a ne fragmentarno elaborira pitanje Bošnjaka u svjetlu savremenih teorija o naciji i nacionalnom pitanju. Postoji bogata literatura iz ove oblasti, ali što se tiče bošnjačke nacije, rad dr. Adiba Đozića je unekoliko pionirski poduhvat. To posebno sa aspekta historijskog, kulturno-tradicijskog, političkog i, u krajnjemu, civilizacijskog samjeravanja Bosne i Bošnjaka spram tendencija moderne nacionalne emancipacije. Dr. Đozić je pokušao sintetički prezentirati društveno-povijesnu bit bošnjačkog naroda. U tom smislu ova studija je vrijedan naučno-istraživački poduhvat i smion pokušaj da se zapletena i zapretna sudbina bošnjačke nacije naučno objasni.

Suočen sa politički osjetljivom i naučno neobrađenom problematikom, autor se našao pred dvostrukim izazovom: kako s jedne strane koncipirati i primjeriti sadržaj svoga istraživanja jednoj složenoj, a uz to u publicističkom smislu "kontaminiranoj" raznim ideološkim predrasudama i stereotipima-tematskoj oblasti, a, s druge strane, opet, kako u kritičkom sa raznim etničkim stereotipijama koje se tiču prezentiranja povijesnog iskustva i biti Bošnjaka odnosno njihovog nacionalnog profiliranja, izbjeci opasnost da i sam ne upadne u ideologizaciju pri sagledavanju i elaboriranju ovog fenomena?

Tema je očito izazovna i autor je morao primijeniti multidisciplinarni pristup, kako sociološko-politološki tako i historiografski, etnološki, kulturološki, duhovno-tradicijski uključujući i demografsko-statistički i druge aspekte.

Evidentne su i poteškoće sa kojima se dr. Đozić zbog takve konceptualizacije rada morao suočiti na planu harmoniziranja ukupnog metodološkog koncepta. Autor je taj izazov doista uspješno riješio. U najkraćem, riječ je o uspjelom naučno-istraživačkom poduhvatu, koji će doprinijeti ne samo uklanjanju stereotipa u prezentiranju bošnjačke nacije, već i u smislu poticaja za dalja i produbljena istraživanja ukupnog povijesnog iskustva bosansko-hercegovačkog društva, čija je kvintesenca i sama bošnjačka nacija.

Ono što treba naglasiti kao poseban doseg Đozićeve studije jeste njegov kritički diskurs, sposobnost da afirmira vlastiti autorski uklon,

odnosno da na argumentiran i znanstveno utemeljen način ospori određenja stajališta kod niza čak veoma relevantnih teoretičara koji su se bavili proučavanjem Bosne i Bošnjaka, ili, pak, da demistificira stereotipe u tematskom području koje istražuje. On, dakle, ne pati od "strahopoštovanja" i za ovdašnje prilike nerijetke snishodljivosti prema "historiografskim autoritetima" i teoretičarima općenito, već, kritički odvažno problematizira i odbacuje njihove promašaje i zablude. Istovremeno, on se nimalo ne libi poduprijeti vlastito stajalište sa stavovima drugih autora, za koje je uvjeren da su u znanstvenom smislu korektni.

S prepoznatljivom akribičnošću, metodološkom konzistentnošću i dosljednim kritičkim pristupom, dr. Đozić elaborira ovu izazovnu temu. On je čvrsto oslonjen na izvorno naučnu, arhivsku i ostalu građu, uključujući i pažljivo odabranu literaturu kojom se služio sve u kontekstu postavljenog hipotetičkog okvira koga izlaže rigoroznoj naučnoj provjeri.

Pored ostalog, autor je nastojao objasniti ishodišta i karakter osporavanja sistematskog negiranja, potiranja temeljnih atributa bošnjačke nacije. Autorovo elaboriranje problema političkih i drugih motiva za apostrofirani negacijski odnos prema bošnjačkoj naciji u politološko-sociološkom i etnološkom smislu općenito, izuzetno važno, pogotovo u kontekstu aktualnih političkih turbulencija unutar bosanskohercegovačkog društva i države. U tom kontekstu cijenimo ovu studiju vrijednim naučno-istraživačkim doprinosom nauci.

Ono što bismo autoru posebno željeli sugerirati jeste to da nastavi istraživanja u ovoj oblasti, pogotovo u nekim segmentima koji se tiču povijesnog iskustva Bošnjaka, a koji su manje zastupljeni u ovoj studiji. Recimo, problem kontinuiranih unutarbošnjačkih ideoloških i političkih sukoba, koji su doprinosili dodatnom stradanju tog naroda kroz historiju, ili, zašto se ciklično u suštinskom smislu isti izazovi i pitanja pojavljuju pred bošnjačkim narodom, kao što su: sudbina države Bosne i Hercegovine, njene neovisnosti, opstanak Bošnjaka i njihove duhovno-kulturne supstance i tome sl., a da se isti nikako ne uspijevaju riješiti, od Gradašćevićevog pokreta za autonomiju Bosne, preko Spahinog političkog aktivizma u okviru JMO dvadesetih godina prošlog stoljeća, pa do Izetbegovića i SDA iz najnovijeg vremena?

S obzirom na to da se doista radi o gotovo pionirskom naučno-istraživačkom poduhvatu, o problematici koja se tek počela ozbiljno naučno promatrati i izučavati, te o zreлом, metodološki izvrsno osmi-

*šljenom, i korektno elaboriranom radu, mi ga svesrdno preporučujemo,
uz nadu da će on imati širu čitalačku publiku.*

Sarajevo, maj 2003. godine

Prof. dr. Nijaz Duraković

Prof. dr. Jusuf Žiga

ISBN 9958-700-15-8

9 789958 700156